

«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ: ЖАҒАНДАНҒАН ӘЛЕМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ТҮП-ТАМЫРЫМЫЗ»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ГЛОБАЛЬНЫЙ МИР
И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ КОРНИ»

SOURCEBOOK OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«SEVEN FACETS OF THE GREAT STEPPE: GLOBAL WORLD
AND NATIONAL-CULTURAL ROOTS»

**«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ: ЖАҒАНДАНҒАН ӘЛЕМ
ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ТҮП-ТАМЫРЫМЫЗ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ГЛОБАЛЬНЫЙ МИР
И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ КОРНИ»**

**SOURCEBOOK OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE
«SEVEN FACETS OF THE GREAT STEPPE: GLOBAL WORLD
AND NATIONAL-CULTURAL ROOTS»**

Семей, 2020

УДК 94(574)
ББК 66.3 (5Каз)
Ұ 46

Жалпы редакциясын басқарған:

Ә.М. Рахымжанов, саясаттану ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасының
директоры

М.Қ. Байжұманов, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің
басқарма төрағасы-ректор м.а.

Редакциялық алқа:

Б.М. Қайыпова, тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы
директорының орынбасары

К.С. Исинова, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасының
қызмет басшысы (жауапты редактор)

А.Қ. Қадыров, филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қазақ филологиясы факультетінің деканы

Ж.С. Есімбеков PhD, ғылым бөлімінің басшысы

Ұ 46 «Ұлы Даланың жеті қыры: жаһанданған әлем және ұлттық-мәдени түп-тамырымыз»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы = «Семь граней Великой степи: глобальный мир и национально-культурные корни»: Сборник материалов Международной научно-практической конференции – Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2020. – 338 б.

ISBN 978-601-313-106-1

Бұл жинаққа Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы мен Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті бірлесіп өткізген «**Ұлы Даланың жеті қыры: жаһанданған әлем және ұлттық-мәдени түп-тамырымыз**» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының мақалалары енгізілген.

Жинақ ғылыми қызметкерлерге, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, сондай-ақ орталық және жергілікті басқару органдарының өкілдеріне ұсынылады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

В сборник вошли статьи, представленные на Международной научно-практической конференции «**Семь граней Великой степи: глобальный мир и национально-культурные корни**», которая была проведена Библиотекой Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы совместно с Государственным университетом им. Шакарима города Семей.

Сборник представляет интерес как для научных работников, преподавателей и студентов вузов, так и для представителей центральных и местных органов управления.

За содержание статьи ответственность несет автор.

УДК 94(574)
ББК 66.3 (5Каз)

ISBN 978-601-313-106-1

© Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2020 ж.

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫЛАР! ҚАДІРМЕНДІ ҚОНАҚТАР!

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы мен Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті бірлесіп өткізіп отырған «Ұлы Даланың жеті қыры: жаһанданған әлем және ұлттық-мәдени түп-тамырымыз» тақырыбындағы халықаралық ғылыми конференцияны ашуға рұқсат етіңіздер.

Бүгінгі ғылыми бас қосуымыздың арқауы Қазақ елінің Көшбасшысы Н. Ә. Назарбаевтың халқына ұсынған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы – сайын даланың тарихын түгендеген, бай мәдениетін паш еткен игілікті бағдарламалар жалғасы.

Өткенінді ұмытпау, бүгінгіңді ұлықтауға негіз болары анық. Ұлтты ұлт қылып сақтайтын оның тілі мен мәдениеті, өткен тарихы. Әр ел өз тарихымен мәңгі, оны білмей келешекке қадам басу мүмкін емес. Жеті атасын жаттап өсетін қазақ баласы үшін бұл өте маңызды, қастерлі, қасиетті дүние.

Елбасы мақаласының «Ұлт тарихындағы уақыт пен кеңістік» бөліміндегі жеті бағытта Тұран жұртының терең тарихы зерделеніп, уақыт сындарына төтеп берген көшпенді жұртының озық мәдениеті салтанат құрған.

Біз – сонау бағзы замандарда уақыт пен кеңістік тоғысқан кезеңнен қалыптасқан Ұлы дала тарихының мұрагеріміз. Атқа міну мәдениетінен бастап, ұлы даладағы ежелгі металлургия, аң стилі, алтын адам, түркі әлемінің бесігі, Ұлы Жібек жолы, алма мен қызғалдақ тақырыптарының барлығы да зор маңызға ие құндылықтар. Болашақ ұрпақ үшін аса қажетті дүниелер.

Шығыс Қазақстандағы сақ дәуірінің алғашқы кезеңіне жататын қоныстардан, Берел қорғанынан табылған археологиялық заттар Алтай баурайындағы көшпелі өркениеттің қаншалықты озық болғанын көрсетеді. Елбасының «Түркі әлемінің бесігі» деп өркениеттер бастауы Алтайға баса назар аударуы тегіннен тегін емес. Себебі, Алтай – иісі түркі жұртының қасиетті мекені. Мызғымас берекесі мен тәуелсіздік жолында күрес жүргізген жауынгер жұрттың ата қонысы, бағзы заманнан баянды жер. Алтай өңірі – Түркі дүниесінің бастауы.

Осынау сайын далада Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай өзге де ұлы тұлғалар дүниеге келді. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» баршаны бауырына басқан Ұлы ақын Абайдың 175 жылдығын атап өттік. Пандемия кесірінен ұлан-асыр той өтпесе де, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай тағылым қалды. Семейдегі Абай музейі, Сырт Қасқабұлақ, Ақшоқыдағы Құнанбай қорымы, Жидебайдағы Абай-Шәкәрім кешендері жаңаша жаңғыртылды. Бүгінде мен мұндалап, келушілердің көз қуанышына айналуда. Бұны тек Абайға көрсетілген құрмет емес, иісі Қазақ еліне көрсетілген құрмет деп қабылдауымыз керек.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Абай аманаты» мақаласында: «Абайдың сөзі мен ойы біздің күнбе-күнгі тірлігімізге, өркенді өмірімізге кірпіш болып қаланып, бүгінгі өркениет пен алдағы болашақ талабына лайық ұмтылыстарымыздан және игі

істерімізден нақты көрініс табатынына кәміл сенемін», – деп баршамызға маңызды міндеттер жүктейді. Ұлы ақынның шығармашылығы арқылы біз ұлтты ұйыстырып, берекесі мен достығы жарасқан біртұтас Қазақ елінің ынтымағы мен бірлігін арттыра түсуге еселі еңбектене береріміз анық.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Сөз соңында айтарым, Елбасының руханиятқа арналған бұл бағдарламалары – өшпес тарихқа жасалған зор құрмет. Тарихын құрметтеген ел ғана бабалар негізін салған ұлы көштен ғибрат алып, келешегіне нық сеніммен қарай алары анық.

Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

Ахметов Д. К.

Шығыс Қазақстан облысының әкімі

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ҚОНАҚТАРЫ! ҚАДІРЛІ ҚАУЫМ! ХАНЫМДАР МЕН МЫРЗАЛАР!

Қазіргі бүкіл даму үрдістерінің жалпыға бірдей жаһандану және модернизацияның заманындағы кез келген мемлекет, қоғам, халық үшін ұлттың рухани өрлеуі жолындағы өзінің шынайы ашық саясатын тиімді түрде іске асыру әрі құрастыру – бірінші кезектегі мәселе.

Өркениеттер арасындағы өзара ықпалдастық қарыштап дамыған тұста ғаламдық үрдістердің аласапыран ағысына ілесе алмай, тұңғыққа батып кетіп, із-түзсіз өшпеу үшін Қазақстан өзінің рухани дара жолын тандай алды.

Бүгінгі таңда Қазақстан төл тарихын түгендеп, өз мәдениеті мен руханиятын қадір тұтып қана қоймай, жаһандық мәдениеттің негіздерін біліп, құрмет тұтатын әрі үзегілес диалог жүргізіп, мәдени мұраларымен алмаса білетін тең дәрежелі әріптес ретінде де өз орнын алды.

Историко-культурные традиции нашей земли насчитывают тысячи лет. На просторах Великой Степи некогда зарождаются космогонические представления о сущности бытия, о месте человека в природе и самооценности личности. Философия Тенгри, руническое письмо на каменных стелах Культегина, народный эпос Козы-Корпеш и Баян, институт государственности «Мәңгі ел», средневековые трактаты Аль-Фараби, классическая литература Абая и множество других явлений сформировали уникальный цивилизационный феномен. Неповторимый культурный ландшафт, охвативший огромный евразийский материк, создал особую интеллектуально-образовательную среду, заложив основы национальной культуры, ментальности, традиций и обычаев казахов и целого ряда этносов Евразии, вплоть до центральной Европы. Более того, наше прошлое дышало в унисон осевому времени, многие исторические факты и явления прошедших эпох не только развивались в русле мировых перемен, но и сами формировали это русло.

Этот феномен способствовал формированию в Казахстане особой культурологической концепции, старт которой дал проект «Мәдени мұра», инициированный Первым Президентом Казахстана.

Еще в своем капитальном труде «В потоке истории» Елбасы отмечал: «Казахская земля была территорией колоссальных культурных новаций евразийского масштаба – от военных технологий в металлургии до выдающихся памятников литературного творчества».

Якорным элементом этой концепции стала статья Н. А. Назарбаева «Болашаққа бағдар: Рухани жанғыру» 2017 года, которая дополнила общенациональную программу реформ и была посвящена вопросам решения двуединой задачи сохранения национально-культурной идентичности и изменений в рамках общественного сознания.

Ал, Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы қазақ елінің ұлы дала тарихының құндылығын одан әрі тереңдете түсті. Елбасы тарих қойнауына үніліп, көңілге түйген ой толғамдарын мақаланың екі

тарауында Ұлы даланың тарихын түгел қамтып, оларды барынша кеңінен ашып көрсеткен.

Статья Елбасы «Семь граней Великой Степи» – новый программный документ. Уникально то, что объемный материал статьи, выражаясь научным языком, есть одновременно и постановка проблемы, и методология ее решения, и конкретные рекомендации по реализации ее основных положений.

В полной мере осмыслить ее стратегическое значение, руководствоваться не только буквой, но и духом статьи Н. А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи», помогает ряд фундаментальных факторов.

Во-первых, Елбасы дает прочное теоретическое обоснование новой концепции – материальные и духовно-культурные достижения Казахстана имеют всемирно-историческое значение.

Во-вторых, «Семь граней Великой Степи» – это интеллектуальная, культурно-идеологическая и просветительская платформа для формирования глобальной конкурентоспособности казахстанцев в условиях четвертой промышленной революции.

В-третьих, это готовая траектория обучения и воспитания нашей молодежи как наследников великой цивилизации, нередко вершившей судьбы целых народов и стран.

Наконец, это взгляд в будущее, гуманистическая эстафета и точка опоры для грядущих поколений казахстанцев.

При этом, статья Н. А. Назарбаева призывает к достойному, взвешенному отношению и к своей и к чужой истории. Он пишет: «Вопрос не в том, чтобы показать свое величие за счет принижения роли других народов. Главное, спокойно и объективно понять нашу роль в глобальной истории, опираясь на строгие научные факты».

Дорогие коллеги, вызовы современного мира ставят сложнейшие задачи перед всеми странами. Наша страна всегда стремилась соответствовать новым глобальным трендам. И важно подчеркнуть, что возможность думать не только о насущном, но и возвышенном мы обрели благодаря ключевым событиям конца XX века, став суверенным государством.

Қазақстан орасан зор ядролық әлеуеттен ерікті түрде бас тартты. Тұңғыш Президент Жер бетіндегі аса ірі ядролық сынақ алаңдардың бірін жапты. Елбасы әлемдік дипломатия тарихына жаһандық анти-ядролық қозғалыстың көшбасшысы ретінде енді.

Политическая воля и личное мужество нашего Первого Президента Н. Назарбаева положило конец десятилетиям тяжелейших страданий людей, смертельной опасности и деградации некогда цветущего края, – космического места силы, давшего миру признанных ученых, литераторов, политиков. Решительный шаг Елбасы – закрытие одного из крупнейших ядерных полигонов планеты – имел всемирно-историческое значение. Это стало первым в истории человечества юридическим запретом на проведение ядерных испытаний. После этого, по выражению самого Н. Назарбаева, «замолчал» полигон в Неваде, Лобнор в Китае, другие полигоны в разных уголках мира, а 29 августа, день подписания Указа о закрытии полигона,

объявлен Организацией Объединенных Наций «Международным днем действий против ядерных испытаний». Тем самым, запрет на ядерные испытания приобрел глобальный характер.

Благодаря миролюбивой внешней политике, эффективному использованию глобальных и региональных диалоговых площадок – ООН, ОБСЕ – наша страна становится лидером в борьбе за ядерное разоружение. Признанием заслуг Казахстана, его Первого Президента, стало недавнее присвоение Елбасы высокого международного статуса «Борец за мир, свободный от ядерных испытаний» на Специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН.

Отмечая выдающуюся роль Первого Президента в деле разоружения, экс-генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун писал о Н. Назарбаеве: «Он продвигал вопросы мира, стабильности и устойчивого развития не только в своей стране, но и во всем регионе. Он определенно один из великих мировых лидеров. Когда мне требовались консультации по вопросам мира и безопасности в регионе и другим глобальным вопросам, я обращался за советом именно к нему».

Смелость первых исторических решений, синергия историко-культурных ценностей, пассионарной энергии и созидательного начала, а также успехи казахстанского пути под руководством Елбасы придали нашему государству статус глобального игрока.

Публикация Елбасы статья «Семь граней Великой Степи» стала логическим дополнением и аналитической квинтэссенцией учения о роли степняков в мировой истории. По мнению автора, новые компоненты общенациональной программы «Рухани жаңғыру» позволяют актуализировать многовековое наследие наших предков.

Елбасы Ұлы далада өмір сүрген бүгінгі халықтың адамзат өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан өр тұлғалардың ұрпағы екендігін және дамуға тың серпін берген мәдениетінің жаңа бағыттарды анықтап, оны ғылымның соңғы жетістіктері арқылы іске асыру керектігіне ерекше тоқталды.

Как подчеркивает Елбасы: наш регион был одним из первых центров революционных преобразований в экономике. В трехстах км от Семей, в середине I тыс. н. э. зарождается тюркский мир и наступает новая веха в жизни Великой степи.

У алтайских гор – подтверждает в статье Елбасы, – формируется особая модель преемственности тюркских государств, великих степных империй. Они оказали решающее влияние на институционализацию государственности многих стран современной Евразии.

Шын мәнінде ұзақ уақыт бойы орта ғасырдағы Еуразияның Ұлы кіндігі болып табылған Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырған қазақ жерін мекен еткен түркілердің Ұлы далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырды.

Рубеж первого-второго тысячелетий становится важнейшим этапом культурогенеза всей Евразии. Именно здесь в X веке, уроженец города Отырар, один из величайших умов человечества Абу Наср Аль-Фараби создает свои бессмертные творения. Заветам гения Аль-Фараби: «Не бойсь трудностей, любишь знания и стремиться к ним», мы стараемся следовать и по сей день. Уникальный энциклопедист, основоположник исламского аристотелизма, автор учения об образцовом городе-государстве, математик и астроном – он стоял у истоков мусульманской философии, точных и естественных наук, способствуя формированию плеяды блестящих ученых, а также оказал большое влияние на философию и науку Западной Европы. Поэтому имя великого Аль-Фараби, которому в этом году исполняется 1150 лет, внесено в календарь памятных дат ЮНЕСКО на 2020 год.

Тысячелетняя интеллектуальная традиция нашего народа была продолжена такими выдающимися мыслителями и учеными как Жусип Баласагун, Кожа Ахмет Яссауи, Мухамед Хайдар Дулати, Шокан Уалиханов, Шакарим Кудайбердыулы и многие-многие другие.

Ғалам жаралған сәттен бастап адамзат тарихының қай саласын алсақ та, ондағы жаңа дәуірді ашатын – Данышпан тұлға екендігі ақиқат. Қазақ мәдениетінің тарихындағы тұтас бір дәуірдің есігін ашып берген данышпан – Абай Құнанбайұлы.

Гордость казахского народа, Абай был горячим патриотом своей земли, мечтая видеть казахский народ просвещенным, авторитетным и узнаваемым в мире.

Прозорливость и глубина бессмертных «Слов назидания» сохраняют их актуальность и сегодня:

- «Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь?
- Только разум, наука, воля, совесть возвышают человека. Думать, что можно иначе возвыситься, может только глупец».

Нурсултан Абишевич Назарбаев всегда подчеркивал ценность наследия поэта: «Абай будет всегда жить вместе со своим народом. И на протяжении веков будет призывать казахский народ и страну к новым высотам и достижениям».

Сондықтан да, Абайдың сөзі мен ойы біздің күнбе-күнгі тірлігімізге кірпіш болып қаланып, бүгінгі өркениет талабына лайық ұмтылыстарымыз бен істерімізден нақты көрініс табуға тиіс.

Действующий Президент К. К. Токаев, отмечал в своей статье «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан»: «В деле возрождения нации нужно взять за основу его труды. Поэт призывал народ к самосовершенствованию, освоению новых навыков. Можно утверждать, что идея формирования интеллектуальной нации, о которой мы говорим сегодня, также отсылает нас к Абаю».

В другой статье «Абай – духовный реформатор», Глава государства подчеркивает значение великого мыслителя для мировой культуры: «Произведения Абая пронизаны общечеловеческими ценностями

и гуманистическими идеалами. Его «Слова назидания» – общее достояние для народов всего мира». Указом Президента в нашей стране объявлен новый праздник – 10 августа – День Абая.

Для нас празднование юбилея Абая – это, прежде всего, сохранение и изучение его творческого наследия, следование его заветам, как духовному ориентиру, просвещение и патриотическое воспитание молодежи. **А это, как подчеркивает Елбасы, требует осознания гражданами сопричастности к позитивным преобразованиям страны. Поэтому в процессах духовного обновления, образования и воспитания молодого поколения, как указывал в своем Послании 2018 года Первый Президент, важная роль отводится гуманитарным, интеллектуальным силам общества**

Выполнение именно такой миссии – интеллектуального осмысления и продвижения созидательных идей и инициатив нашего государства, поддержки стратегических планов развития страны, включая программные статьи Елбасы «Рухани жаңғыру» и «Семь граней Великой Степи» – возложены на Библиотеку Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы.

Работа Библиотеки, как уникального информационно-аналитического, музейно-экспозиционного, научно-образовательного и социально-просветительского центра способствует укреплению казахстанской государственности, пониманию истории и будущего суверенного Казахстана, вовлечению молодежи в решение приоритетных задач.

Как отмечает в своей книге «Первый» М. Б. Касымбеков, «неспроста за тысячелетия своей истории, человечество возвело любовь к родной земле в ранг самых высших добродетелей. Отсюда задача – приобщить новые поколения к национальным ценностям, воспитывая в них гордость за достижения материальной и духовной культуры».

В этом убеждают нас и труды Елбасы: «У народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, великое будущее. Гордость за прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее – вот залог успеха нашей страны. – резюмирует Первый Президент Казахстана в своей исторической статье «Семь граней Великой Степи».

Елбасының адамзат тарихындағы ұлттық мәдениетіміздің жаһандық рөлі туралы тұжырымдамасы біздің төл мәдениетіміздің қайнар бастауларына қайта оралып, өскелең ұрпақты халқымыздың байтақ тарихына терең бойлап, Қазақстан Республикасының ұлттық, сондай-ақ, жаһандық деңгейдегі шынайы жетістіктеріміз бен болашақта алар асуларымыздың мызғымас іргетасы болып табылатын ұлттық кодымыздың қасиетін құрмет тұтуға шақырады.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Мемлекеттілік – ең алдымен тәуелсіздік, патриотизм және халықтың рухы деген сөз.

Біз осы қастерлі құндылықтарды әрдайым ұлықтап, бар күш-қуатымызды туған еліміздің еңсесін биік ұстауға арнауға тиіспіз.

Бұл құндылықтарды келер ұрпақтың көздің қарашығындай сақтап, ел абыройын асқақтата түсетініне бек сенім артамыз!

Егеменді еліміздің еңсесі биік, халқымыздың мерейі әрдайым үстем болсын! Тыңдағандарыңызға рахмет!

*Рахымжанов Ә. М.
саясаттану ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
кітапханасының директоры*

ЕЛБАСЫНЫҢ «ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ» ЕҢБЕГІ БІЛІКТІ МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ РУХАНИ НЕГІЗІ

Байжұманов М. Қ.

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің
Басқарма Төрағасы – ректор міндетін атқарушы*

Өздеріңіз білетіндей, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың азаматтарымыздың бойынан әрқашан да табылуға тиіс тарихи және мемлекетшілдік сияқты сананы қалыптастыруға негізделген, стратегиялық сипатқа ие, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы шын мәнінде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасының заңды жалғасы және оны жүзеге асырудың жол картасы болып табылады.

Мақалада атап өтілген «Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» деген тұжырым бәрімізді ойландыруы керек. Себебі, қазіргі жаһандану дәуірінде халықтың ұлттық болмысын қалайда сақтап қалу үшін, қандай рухани құндылықтар керек? – деген заңды сұрақ туындайды. Бұл сұрақ халықтың басым бөлігінің көкейінде жүрген түйіткілі. Бұған жауапты Елбасының өзі, осы бір маңызына баға жетпес мақаласында асқан парасаттылықпен берді деп айта аламыз. Мақалада мыңжылдықтар бойы халық санасынан өшпей келе жатқан, адамзаттық өркениет деңгейіне ие, ең басты тарихи мұралар атап көрсетілді.

Жалпы, мақаланы зейін қойып оқыған адам, көшбасшымыздың ұлттың ертеңгі болашағына, оның болмысының беріктігіне алаңдайтынын және оған бей-жай қарай алмайтынын байқайды.

Елбасының жұртшылыққа ой салған осы мақаласы жастардың, оның ішінде жоғарғы оқу орындарында оқитын студенттердің рухани дүниелерін қалыптастырудағы және байытудағы маңызының ерекше екенін айтуымыз керек.

Жоғары оқу орындары бүкіл елге қажетті білікті мамандарды дайындайтын мамандандырылған бірден-бір білім нысандары. Университет қабырғасынан шыққан түлектердің қызмет жасайтын орталарына барғанда, маман ретінде біліктіліктерінен басқа, кең дүниетанымдары, үлкен мәдениеттері, әлеуметтік белсенділіктері, қоғамда кездесіп жататын келеңсіздіктерге қарсы тұратын әділеттілік пен отансүйгіштік сияқты қасиеттерінің көрініс беруіне біздер қашан да мүдделіміз. Біздің түлектердің ертең үлкен ұжымдарды басқаратын, өздерінің орталарына жағымды қасиеттерімен әсер ететін басшылар болу керектіктері де есімізде.

Осы тұрғыдан келгенде «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы біздердің білікті мамандар дайындау бағытындағы жан-жақты қызметіміздің рухани ұстанымы болуы тиіс. Сонымен бірге, бұл бүкіл білім беру жүйесінің, профессорлар мен оқытушылар құрамының қызметін жетілдіріп отыруды ұйымдастырудың да ізгілікті-рухани стратегиясы.

Еліміздегі жоғары оқу орындарының байырғыларының қатарына жататын Семейдегі Шәкәрім атындағы университеттің үлкен ұжымы да

бұрыннан келе жатқан дәстүрді сақтай отырып, Елбасының бағдарламалық мақаласында көтерілген тұжырымдарына сәйкес, көптеген іс шараларды іске асыруда.

2018 жылы университетте Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласын жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің арнайы тапсырмасына сәйкес, Семей қаласының әкімшілігімен Шәкәрім университетінің келісімдерінің нәтижесінде, **Семей жобалық кеңсесі** құрылған.

Жобалық кеңсе рухани жаңғыру бағдарламасына сәйкес – қала және қала аймағына кіретін елді мекендермен мәдени-гуманитарлық, әлеуметтік қарым-қатынасты жандандыруды үнемі іске асыруда. Кеңседе «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласына арналған «Ұлы дала тарихи зонасы (XVII–XIX ғғ.)» тарихи жәдігерлер топтамасы және «Елбасы кітапханасы» бұрышы жұмыс жасайды.

Қала мен қала аумағында – 67 мектеп, 18 мектепке дейінгі білім беру, 9 қосымша білім беру мекемелеріне Жобалық кеңсенің жұмысын виртуалды таныстыру (akimsemeu.gov.kz сайтында) іске асырылып келеді. Кеңседе аптасына екі рет ашық есік күндері ұйымдастырылып, экскурсиялық дәрістер өткізу жолға қойылған.

«Рухани жаңғыру» жобасының жұмысын іске асыру әдісі бойынша жобалар ішкі және сыртқы деп қарастырылады. Барлық жобалар қолданбалылық сипатта, тікелей «тұтынушыға» бағытталған. Жобалар тек университеттің ғана емес, оларды жүзеге асыруға бірге ат салысқан ұжымдардың барлығының да адам капиталын дамытуға ықпал жасайды. Жобалардың аясы өте ауқымды. Олар Елбасының мақаласында көрсетілген мәселелердің 80 пайызға жуығын қамтиды.

Университеттегі ғылыми және танымдық бағыттағы үлкенді-кішілі іс-шаралардың жүйелі іске асырылуы, оқу орнындағы ғылыми және т.б. бағыттағы орталықтардың жұмыстарымен де тығыз байланысты. Солардың ішінде «Қазақ тілін үйретудің халықаралық орталығы», «М. Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер ғылыми орталығы», «Абай институты» сияқты ғылыми орталықтар өздерінің аттары айтып тұрғандай, халқымыздың руханиятына қатысты дүниелерді зерттеуде және нәтижелерін көпшіліктің игілігіне айналдыруда үлкен еңбек атқарып келеді. Мәселен, М. Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер ғылыми орталығы «Қасиетті жерлер географиясы» арнайы жобасы аясында Шығыс Қазақстанның өңірлерінде археологиялық, тарихи-этнографиялық ескерткіштерді зерттеу жұмыстарын жүзеге асыруда. Осы орталықтың негізінде 2019 жылы 21 қарашада «Шығыс Қазақстанның этнографиялық, археологиялық зерттеулеріндегі Шәкәрім университетінің үлесі» атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясы болып өтті. Осы конференцияда елімізге белгілі археолог ғалымдар Зейнолла Самашев пен Әбдеш Төлеубаевтар өздерінің соңғы жылдардағы Шығыс Қазақстан аймағында жүргізген қазба жұмыстарының сенсациялық деңгейдегі нәтижелерімен таныстырды. Осы танымдық мәні зор болған жиынға университеттің ғалымдары мен студенттерінің үлкен бөлігі және қала

жұртшылығының өкілдері қатысты. Сол сияқты, 2020 жылдың 19 қаңтарында Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, белгілі ғалым Ахмет Тоқтабайдың «Қазақ халқының атқа міну дәстүрі – ежелгі көшпенділерден бастау алады» ғылыми танымдық дәрісінің университет ұжымына әсері зор болды. Осы аталған шаралардың барлығы, құнды жәдігерлер қатысушыларға электронды тасымалдаушы арқылы көрсетілді.

Данышпан Шәкәрім атындағы білім және ғылым ордасының ғалымдары ұлы Абайдың туғанына 175 жыл толуына арналған еліміздегі атқарылып жатқан іс-шараларға да өздерінің қомақты үлестерін қосуда. Университеттегі «Абай институты» ғылыми зерттеу орталығы 2019–2020 жылдардың ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық кітабы», «Қазақ айнасы», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Дубровский әңгімесі», «Ләйлі-Мәжнүн», «Үш анық» сияқты еңбектерін кейбір толықтыруларымен қайта жарыққа шығарды. Ал Ұлы ойшылдың кезінде айтқан, қағаз бетіне түскен көркем де құнарлы сөздерінен тұратын, кіріспесін Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев жазған «Абайдың қоңыр сөздері» кітабы баспадан шығарылып, оқырмандарға жол тартты.

Биылғы әлемде және елімізде қалыптасқан ахуалға қарамастан университеттің бастамшы болуымен көптеген шетелдік, отандық ғалымдар және қоғам өкілдері қатысқан, 175 жылдық мерейтойдың шаралары аясында оқу орнында түрлі деңгейдегі дөңгелек үстелдер, кездесулер, семинарлар, конференциялар және т.б. жиындар өткізілді. Олардың басым бөлігі онлайн жағдайында іске асырылса да интернет арқылы көрсетіліп, көтерілген мәселелер көпшілік игілігіне айналды. Мәселен, биылғы жылдың 6 наурызында өткен «Хакім Абай мұрасының ислам құндылықтарымен сабақтастығы» республикалық ғылыми конференциясына Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (ҚМДБ) төрағасы, Бас мүфти Наурызбай қажы Тағанұлы, белгілі абайтанушы ғалымдар қатысса, осы жылдың 20 мамырында «Абай әлемі» тақырыбында өткен республикалық онлайн семинарға Шәкәрім университеті ғалымдарынан басқа, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің, Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің белгілі ғалымдары қатысты.

Сол сияқты, Шәкәрім университетінде сыртқы жобалар да жүйелі түрде іске асырылып келеді. Бұлар өз тараптарынан университеттің халықаралық байланыстарын нығайтуға әсер етеді. Бұл жобалардың басты мақсаты Елбасының рухани дүниені жаңғыртуға бағытталған бағдарламалық мақалаларындағы тұжырымдарды әлемге паш ету, руханият, білім және ғылым туралы ой-пікірлер алмасу, елімізге білімді экспорттау, Абай елін сырттағы ағайындарға таныстыру болып табылады. «Туған жер» жобасы аясындағы халықаралық I білім құрылтайы 2019 жылдың 31 қазанында университеттің өзінде өткізілсе, ал II білім құрылтайы үстіміздегі жылдың 2 маусымында онлайн түрінде өтті. Бұларға Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығынан Германия, Түркия, Франция, Ұлыбритания, Швеция,

Моңғолия, Армения және т.б. елдерден казак диаспораларының өкілдері қатысты.

Университеттің оқу үдерісіне соңғы жылдары «Мәңгілік Ел құндылықтары», (2018–2019) «Абай әлемі» (2019–2020), «Елбасы тағылымы» (2019–2020) сияқты студенттердің рухани дүниелерін байытатын пәндердің енгізілуі де «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жүзеге асырылуының көрінісі дейміз.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім университетінің үлкен ұжымы Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласындағы тұжырымдарды үлкен түсіністікпен қабылдап, олардың ел игілігіне айналуына ат салысуда.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Эльшад Мирбашир оглу

*Депутат Парламента (Милли Меджлис) Азербайджанской Республики
доктор политических наук, профессор*

Протекание в последние десятилетия глобализационных процессов, сформировавшее систему коммуникационных связей между государствами, реструктурировало не только национальные экономики, но и внесло кардинальные перемены в социальные отношения, что неминуемо приводит к культурным метаморфозам.

Индивид при возможности свободы перемещений как турист, культурный «реципиент», так и трудовой мигрант, соприкасаясь и вживаясь в иные пространства, уже несколько иначе представляет мир. Глобализация приобрела еще более интенсивно форсированные темпы и неограниченные формы посредством глобальной сети. Демонстрация иного образа жизни, норм и ценностей в социальных сетях вносит существенные коррективы в мировосприятие и мироощущение заимствующей стороны.

Историческое значение такого всеобъемлющего процесса, как глобализация, никак не может исчерпываться однозначной характеристикой. Наряду с обменом опытом, технологиями, формированием транснациональных организаций и корпораций, трудовой миграцией, ни для кого не будет новым угрозой унификации национальных культур с доминированием западного (американского) фактора, причем естественно не своеобразно элитной составляющей, а именно вариант «массовой культуры», обусловленной «обществом потребления».

Воздействие глобализации на национально-культурную идентичность амбивалентно. С одной стороны, глобализация с ее преимущественным основополагающим социотехнологическим параметром, заполняя и производство, и формы быта, культуры, вытесняет национально-культурный

стержень, ввергая веками формировавшуюся нацию в «культурное расщепление» с сохранением в повседневности каких-либо отдельных национальных, этнических элементов.

Но, с другой стороны, напротив, глобализация с угрозой «размывания» национального конструкта вызывает реакцию остроты восприятия посягательств на национальные и культурно-этнические составляющие, что порой ведет к особой акцентуации и нарочитому выражению национальных атрибутов, то есть росту национализма [1].

Национально-культурный тип идентичности определяется единением культурных оснований и политических, идеологических конструктов, отвечающих становлению и особенностям общности. Также характеризуется национальной культурой, государственными традициями и атрибутами, культурными практиками. Кроме того, в характеристике национально-культурной идентичности важен ценностный аспект, вбирающий «понятия национального самосознания, свободы, патриотизма, уважения к истории и культурным традициям» [2, с. 34]. Данный тип идентичности проявляется в государствообразующем отношении, поскольку идентичность является одним из основополагающих признаков государственного фундамента. Ввиду этого, сохранение национально-культурной идентичности общества и конструктивное взаимодействие с другими культурами представляется одной из первостепенных задач.

Нивелирование национальной культуры в условиях цифрового формата жизнедеятельности, или даже как иногда, формулируется «цифровой цивилизации», никак немислимо, так как это низведет моральные ценности и этические нормы наций к разложению, что может привести к общественной дестабилизации.

Важен правильный теоретико-концептуальный подход к сохранению национально-культурной идентичности и ее адаптации к макровзаимодействиям с целью избежать двух озвученных крайних исходов.

В этом отношении наиболее приемлемым в современном положении вещей представляется программа третьей модернизации Казахстана, и как одна из трех ее составляющих, модернизация общественного сознания, изложенная в программной статье Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева.

Для меня как представителя Азербайджана интересен опыт Казахстана как братской тюркской страны по разработке и осуществлению гармонизации национальных традиций и цифровой цивилизации в глобализационных процессах. Изучение казахстанского опыта видится полезным, так как наши республики связывает одна историческая культурная и языковая общность. Прошли века, но все тюркские народы чтят память об общем корне происхождения и общей истории древних тюрков. На основе тюркской общности в средние века появились народы, в наши дни составляющие независимые республики.

Нельзя забывать о том, что культурные связи между казахским и азербайджанским народами проявились и в наследии Великого Абая, 175-

летие которого празднуется в Казахстане в текущем году. Особенностью казахской этики является то, что для улучшения, совершенствования чего-либо прокладываются «культурные мосты» для взаимообмена. Гениальность Абая, помимо его собственных величайших идей и глубоких размышлений, проявляется и в изучении им произведений мыслителей, философов, поэтов, писателей, трудов ученых других народов и гармонизация их с казахским мировоззрением. Этическое наследие Абая представляет не просто философскую и литературную ценность, но и теоретическую основу к практическому руководству. И мне отрадно слышать, что Великий Абай также изучал произведения Низами Гянджеви и Физули, являющихся выдающимися поэтами и мыслителями, национальной исторической гордостью Азербайджана. Личность Абая как великого сына казахской нации является эталоном мудрости, в его наследии заложена основа толерантности, межкультурного, межкультурного диалога при сохранении и даже совершенствовании исконного национального содержания, что имеет несомненную актуальность для при рассмотрении проблем национально-культурной идентичности в условиях современной глобализации. Тем самым, можно смело заявить, что Казахстан располагает исторически сформировавшейся фундаментальной теоретической основой международного толерантного взаимодействия.

Первый Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев своевременно дал направление модернизации общественного сознания с целью сохранения национальных традиций, составляющих национально-культурную идентичность, в условиях глобализационных процессов, сопровождающихся тенденциями четвертой промышленной революции. Казахская духовность, национальная история, благие традиции должны уместиться с цифровым форматом и современными технологическими трендами. Здесь я хотел бы процитировать слова Н. А. Назарбаева из статьи «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»: «Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены» [3].

Мудрость проводимой политики заключается и в предостережении от обостренной реакции на вызовы глобализации в виде проявления нетерпимого национализма. В программной статье «Семь граней Великой степи» даны направления, продолжающие программу модернизации общественного сознания. Позвольте также высказать собственную точку зрения словами Н. А. Назарбаева: «Вопрос не в том, чтобы показать свое величие за счет принижения роли других народов. Главное, спокойно и объективно понять нашу роль в глобальной истории, опираясь на строгие научные факты» [4].

Состоявшиеся, в экономическом, технологическом плане развитые страны демонстрируют свой потенциал. Ввиду этого, следует прикладывать усилия соответствовать уровню лучших, научиться у них. Поскольку для полноценного развития глобализация исключает закрытость государств, открытая экономика побуждает к заимствованию научно-технических

открытий и технологий. И модернизация представляет собой историческую необходимость. В этой связи казахстанский вариант модернизации общественного сознания является наиболее приемлемым, нацеленным на сохранение национально-культурной идентичности при конструктивном междивилизационном диалоге.

Список использованной литературы

1. Герасимова И.А., Ивахнов В.Ю. Проблема сохранения культурной идентичности в условиях глобализации // Сервис Plus. – 2017. – Том 11. – № 2. – С. 66-76.
2. Астафьева О.Н. Национально-культурная идентичность в условиях глобализации: сложный вектор развития // Вестник МГУКИ. – 2016. – № 5(73). – С. 32-41.
3. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
4. Статья Главы государства «Семь граней Великой степи» // <https://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

NURSULTUAN NAZARBAYEV: STATESMANSHIP AND THE VISION-DECISION NEXUS

DR Moneef R. Zou'bi

*Science Advisor of the InterAction Council (IAC); and
Co-Founder of the World Sustainability Forum
Amman, Jordan.*

The city of Semey is a ‘window of the Islamic world on China and Russia.’ Within its vicinity, we hear echoes of Borodin’s ‘In the Steppes of Central Asia,’ circa the late 19th century. This is where civilizations blend and fuse.

1. Kazakhstan has been assuming an ever increasing role on the international arena, bringing people together and bridging divides between cultures. The title of today’s conference (Seven Facets of the Great Steppe: Globalized World and Our National Cultural Roots) offers a chance to look Kazakhstan’s and Mr Nazarbayev’s role on the world stage over the last quarter of a century; and explore further the vision-decision nexus in his statesmanship.

2. Realising that long-term security and economic prosperity can be achieved by assuring food security as well as sustainable and equitable socio-economic development, away from the nuclear arms race that had plagued the world during the Cold War, a young Kazakhstan, twenty-six years ago, leapt onto the world stage with its accession to the Nuclear Non-Proliferation Treaty. As a non-nuclear state, it was a formal sign of Kazakhstan’s determination to work for a world free of nuclear weapons – an ambition which has helped define the country since it gained independence in 1991. There were, of course, good reasons for that commitment.

The threat from nuclear weapons, as President Nazabayev has often said, had struck a deep chord within the country.

3. For forty years, Kazakhstan was a test site for nuclear weapons. The fallout from such tests at Semipalatinsk (today's Semey) – of which over 100 were above ground – has left a terrible Cold War legacy. A generation later, the deaths and deformities continue. This is why, in August of 1991, Nazabayev decided to undertake the closure of the Semey site. As a result of Kazakhstan's visionary efforts, the 29th day of August every year, was officially designated by the United Nations as the International Day against Nuclear Tests.

4. On the other hand, Kazakhstan's commitment to promote the peaceful application of nuclear technology was demonstrated by its hosting of the IAEA Low Enriched Uranium Bank (LEU), which is a physical reserve of up to 90 metric tons of low enriched uranium suitable to make fuel for a typical light water reactor, the most widely used type of nuclear power reactor in the world. The Bank, which was inaugurated in August 2017 in the city of Oskemen (Kazakhstan), became operational in October 2019. It is part of global efforts to create a supply chain of nuclear fuel for countries in case of disruption of the open market or of other existing supply arrangements for LEU.

5. At the regional political level, and in June 2011, Nursaultan (Astana) hosted the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation, Kazakhstan took over the chairmanship at the OIC. The Foreign Ministers of the OIC witnessed the relaunch of the Organisation of the Islamic Conference as the new – more dynamic- Organization for Islamic Cooperation (OIC) reflecting a qualitative shift in organisation's effectiveness as an international instrument active in the diverse areas of politics, economy, culture and society, as well as science and technology, and education.

6. The change was encapsulated by President Nazarbayev in his address to the conference when he described the OIC as the United Nations of Muslims. He made a number of recommendations reflecting his strong belief in the Organisation's performance and latent capacity citing the telling example that the Muslim world controls 70% of the world's natural resources but only 7% of global trade.

7. At the same meeting, and at the executive level, President Nazarbayev proposed the establishment of a joint food security organisation within the OIC, with headquarters located in Kazakhstan, as a food-producing and exporting state, a proposal that was fully endorsed by OIC Member States, and the he organisation has been fully operational since April 2016.

8. Kazakhstan's role as cultural bridge between East and West can also be demonstrated by its continued commitment to the International Decade for the Rapprochement of Cultures (2013-2022) as proposed by UNESCO, and to enforcing the relevant UN Resolutions on the protection of cultural heritage in areas of conflict, unanimously adopted by the UN. At the practical level, Kazakhstan had already raised the issue of securing world heritage sites during the series of rounds of peace talks on Syria, held at various intervals, in the city of Nursultan. Also with the UNESCO, Kazakhstan was instrumental in the inscription, together with Kyrgyzstan and Uzbekistan, of the "Western Tien-Shan" as a World Heritage site

in 2016; and the establishment of the UNESCO Central Asian Regional Glaciological Centre in Almaty.

9. Against a backdrop of pressures on the multilateral system, countries like Kazakhstan assume a leadership role in supporting regional and global efforts to bridge political, cultural, scientific, and environmental divides and indeed in working with other countries to achieve the goals set out in the 2030 Agenda on Sustainable Development. This role can justifiably in no small part to President Nazarbayev statesmanship, vision for his country and the world, and decision to position his country at the vanguard of multilateralism for humanity.

10. Let me conclude by again thanking the Rector of Shakarim University and our friends in this part of the world for making this event a reality.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

*Доктор Януш Пола
PhD, профессор,
ректор Университета прикладных наук
им. Яна Амоса Коменского в г. Лешно
Польша*

Дамы и Господа!

Глобализация – лозунг, который очень часто появляется в социально-экономическом и культурном пространстве, является важной политической проблемой и темой многих научных конференций. Мнения об этом явлении крайне разные: одни рассматривают его как угрозу для сообществ и местной экономики, другие – как возможность для долгосрочного и устойчивого развития.

Как академический преподаватель и ректор университета, который много лет сотрудничает с университетами Европы и Азии, я хотел бы обратить внимание на влияние глобализации на современное образование молодых людей и возможности развития, которые оно им предлагает. Сегодняшний выпускник вуза должен быть готов к решению задач, которые ставит перед ним стремительно меняющийся, не только технологически, мир. Он также должен быть готов к решению культурных вызовов – контактам с людьми разных наций, культур или религий, которые должны быть бенефициарами изменений и прогресса. Верно и то, что нам нужно мыслить глобально, планировать регионально и действовать локально.

Подготовка к такой деятельности возможна только в том случае, если мы понимаем, что ключом к такому формированию молодого человека является международный обмен и студенческая мобильность. Поэтому я высоко ценю деятельность казахстанского правительства и университетов,

которые открыты к контактам и взаимному сотрудничеству. Ярким примером такого подхода является сотрудничество нашего университета с университетом Шакарима в Семей, в частности в рамках проекта «Дидактический хаб Европа-Азия». Встречи, конференции, дискуссии, студенческие поездки, создание польско-казахстанского центра в Семее и казахско-польского центра в Лешно – лишь несколько примеров такой деятельности. Важным направлением деятельности является также подготовка нашим университетом первого в истории польского перевода произведения Шакарима «Три прозрения». Мы были бы чрезвычайно благодарны за поддержку в этой акции такого важного и уважаемого в мире учреждения, которым является Библиотека Первого Президента.

Открытые миру, образованные, хорошо разбирающиеся в современных процессах, лишённые предрассудков и комплексов, выпускники наших университетов будут готовы сделать глобальную карьеру и взять на себя вызовы будущего, которые иногда мы даже ещё не можем сформулировать.

Как специалист в области физической культуры, я не могу не упомянуть её огромную роль в формировании этических и ориентированных на здоровье взглядов молодых людей. Совместные физические усилия и честные соревнования, проводимые на местных или глобальных спортивных аренах, обеспечивают отличную подготовку к выполнению задач, выполняемых также в экономике и обществе. Олимпийский девиз «*citius – altius – fortius*» также можно применить и подтвердить здесь.

Поэтому нужно рассматривать глобализацию как возможность для всестороннего развития нашего собственного и будущих поколений путем создания хороших условий для работы, учебы и отдыха.

ИСТОРИКО-ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Арын Е. М.

*профессор, доктор экономических наук,
Библиотека Первого Президента Республики Казахстан-Елбасы
e-arun@mail.ru*

Арын Р. Е.

*руководитель молодежного проекта «Сапалы білім»
Нур-Султан, Казахстан
rabiga2702@gmail.com*

Становление и развитие различных историко-пространственных конструкций и моделей являлись непременным атрибутом и предметом научных дебатов и обсуждений ученых-обществоведов.

И тем не менее по-настоящему время остается «открытым» вопрос о генезисе цивилизаций, их древнейших истоках и формах, роли междивизиационного диалога великих культур и сообществ.

В этом значительном процессе строго прослеживается тенденция гуманизации исторической науки, трансформация этнических в общечеловеческие, в целом деполитизация всего комплекса исторических событий.

Модернизация общественного сознания фактически обозначает переход от формулы «история учит» к формуле «история показывает». А по сути это означает демонстрацию позитивного взгляда на историческую панораму событий общечеловеческого значения.

В этом плане актуальным становится научное осмысление феномена степных цивилизаций. Эволюция взглядов на этот исторический процесс прослеживается по таким понятиям как «азиатский способ производства», «кочевое общество», «евразийский номадизм», «Великая степь», «тюркская цивилизация» и другие.

Общественные науки за последние 25–30 лет прошли путь от понимания степной цивилизации как сообщества «диких племен» через цивилизованные протогосударства кочевников до современной цивилизационной трактовки истории тюркских народов.

Поэтому сам выход статьи Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева «Семь граней Великой Степи» можно констатировать как новый взгляд на степную цивилизацию, историческое прошлое древнейших народов, населявших территорию Евразии. В этой связи справедливо отмечает академик НАН РК Е. Б. Сыдыков: «Поэтому даже с этой точки зрения, появление фундаментальной и концептуально осмысленной статьи Елбасы Н. Назарбаева «Семь граней Великой Степи» можно позиционировать как приведение в «исторический порядок» истинного взгляда на степные цивилизации, созидательное прошлое древнейших народов евразийского континента» [1].

В статье Н. А. Назарбаев выделяет семь граней Великой степи. Тем самым расширяются как горизонты, так и социальные пространства, сопровождавшие становление казахской идентичности племен и родов евразийской степи.

Очень важно, что в архитектуру Великой степи вошли как социокультурные, так и хозяйственные технологии, в том числе культивация природных ресурсов.

Это показывает каким был многообразный и богатый мир древнего кочевника, какими путями он интегрировался с глобальными общечеловеческими тенденциями развития. Такой подход находил в свое время отражение в трудах таких ученых как А. Х. Маргулан, С. Е. Толыбеков, М. С. Орынбеков, А. Х. Касымжанов, Н. Масанов, М. Г. Арын и других.

Известный ученый-лингвист, профессор М. Г. Арын в своей книге «Бесанық. Пять истин» пишет: «Ұлтты жеке алып қарамай, ұлттың тарихын дүние жүзінің тарихымен, көршілес ұлттардың тарихымен шендестіріп отыруымыз

кажет. Сонда ғана жоғары деңгейдегі өркениетті халықтардың сапынан табыламыз».

Осылай істеген жағдайда дүние жүзі ұлттарының арасында алатын орнымызды сезініп, білетін боламыз [2, с. 56].

Социально-философское определение степной цивилизации в казахском обществе ранее раскрывалось через комплекс хозяйство-бытовых, этно-культурных, религиозных и государственно-правовых факторов и условий развития.

Так, например, в основе хозяйственного уклада кочевых обществ преимущественно рассматривались скотоводство и ранние формы оседлости [3, с. 18-30]. В то время как земледелие, ремесленничество и поселенческие формы образа жизни населения противопоставлялись кочевничеству.

В этом плане этно-культурные факторы цивилизованности фактически отождествлялись с этнонимами степных народов – казак, жүз, ру, хандык и другими [4, с. 10-12], [5, с. 40-48].

Вместе с тем в этой системе очертаемы времени «близость» – пространс «узость» проек степной цивилизации, так как сказать, ее «центрально-азиатский период ханской истории»

Именно с этой точки зрения выделение семи граней Великой степи систематизирует критериальную основу кочевой цивилизации в пространственно-временном аспекте.

Первое. Необходимо выделить существенное расширение временных горизонтов зарождения и развития «степной» истории тюркских народов.

Если до последнего времени практически канонизировалась 550-летняя история казахского народа, то ее рассмотрение в прототюрксом и более древних периодах раздвигает этническую историю более чем в 10 раз [6, с. 447].

Примерно временной лаг семи граней Великой степи выражается в следующей последовательности: «Казахстан – родина яблок и тюльпанов» – первая половина 2 тысячелетия н.э.,

«Колыбель тюркского мира» (Алтай, Туркестан) – середина 1 тысячелетия н.э.,

«Звериный стиль» – 1 тыс. лет до н.э., «Золотой человек» – 1 тыс. лет до н.э., «Великий шелковый путь» – 1 тыс. лет до н.э., «Древняя металлургия Великой степи» – 3 тыс.-1,2 тыс. лет до н.э. , «Всадническая культура» – 6,5-5,5 тыс.лет до н.э.

Таким образом, этногенез казахской нации вбирает в себя выдающийся пласт протососударственных объединений и их культурные, экономические, социально-правовые достижения. Ранние поселения эпохи бронзы, саки, гунны, скифы, сарматы, массагеты, тюркские племена соединились в закономерную цепочку уникальной степной цивилизации.

Второе. Попытка сбалансировать материальные и духовные цивилизационные составляющие Великой степи.

Архетип исторического мышления был сконструирован на чрезмерной мифологизации ряда событий и явлений. Не отрицая роли и места мифов как

неотъемлемого элемента исторического сознания народа, тем не менее сложилась недооценка принципа конкретности, фактичности и объективности произошедших процессов в многотысячелетней истории этноса.

В этом ключе научнообоснованным видится выделение таких достижений материальной культуры как Ботайская культура, сопряженная с одомашниванием лошади, металлургическое ремесленничество эпохи бронзы в Центральном Казахстане, ювелирное искусство сакского периода [7, с. 279-290].

Интересным, на наш взгляд, является так же выделение в качестве цивилизационного продукта яблонь Сиверса и тюльпанов. В этом контексте заметна научная ориентированность на сближение тенденций развития естественной истории и истории человечества.

Цивилизационная преемственность общечеловеческих ценностей, их историко-культурная интегрированность в жизнь степных обществ приобрело программно-целевое значение. В вышеобозначенной статье Н.А.Назарбаева особенно подчеркивается мысль о том, что «многие документальные свидетельства о жизни предков и их уникальной цивилизации до сих пор не введены в научный оборот и ждут своего часа в многочисленных архивах по всему миру. Поэтому я считаю, что нам необходимо создать семилетнюю программу «Архив-2025» [8].

Преломление тысячелетнего исторического опыта цивилизационного развития Великой степи должно быть отражено в современных научных, образовательных и культурных традициях казахского народа.

В этом контексте существенное значение приобретает задача концептуальной модернизации содержания таких предметов как история, философия, культурология, религиоведение, литературоведение, социология, международные отношения и история экономики, а также архивного, библиотечного и музейного дела в Казахстане.

Современные научные исследования истории народов и племенных сообществ, населявших степные просторы евразийского континента, все более убедительно приходят к ее общей оценке как тюркской цивилизации. В этой связи еще выдающийся ученый Лев Николаевич Гумилев отмечал, что «народы там развивались не менее бурно, чем в земледельческих районах Запада и Востока. Социальные сдвиги были хоть и не похожие на европейские, но не менее значительные, а этногенез шел по той же схеме, как и во всем мире. Кочевники Великой степи играли в истории и культуре человечества не меньшую роль, чем европейцы и китайцы, египтяне и персы, ацтеки и инки. Только роль их была особой, оригинальной как, впрочем, у каждого этноса» [9, 120].

Обобщение цивилизационных основ Великой степи (тюркской цивилизации) в принципе можно классифицировать по следующим направлениям: хозяйственно-экономическая деятельность (скотоводство, торговля, земледелие, ремесленничество); социально-правовая сфера (артефакты права «Жеті жарғы», «Кодекс Куманикус», «Авеста» и др.;

пространственно-государственная среда (хунны, сарматы, скифы, массагеты и др.); культурологическая идентичность.

При всей важности и объективной значимости выделенных направлений формирования тюркской цивилизации, особо хотелось отметить исключительную ценность культурно-языковой идентичности всех народов Великой степи.

Объединение тюрков институционировалось соприкосновением этнических, конфессиональных и лингвистических потенциалов племен и народов [10: 83]. В этой связи поддерживая «гуманитарную» концепцию основания тюркской цивилизации следовало бы выделить следующие ее источники: «1) язык, 2) фольклор (сказания, легенды, пословицы и поговорки, 3) народные обычаи и традиции, имеющие отношение к праву, 4) эпитафии, 5) правовые документы, 6) произведения художественной, исторической и научной литературы» [11].

Тем не менее, хотелось обратить внимание на то, что системное изложение источников тюркской цивилизации невозможно без отдельного выделения таких компонентов как музыка и музыкальные инструменты, архитектура и градостроительная инфраструктура. Данные источники ярко выражают особенности тюркского образа жизни и его уникальность, своеобразную неповторимость.

В этом контексте интегрированное понимание культурной идентичности тюркской цивилизации можно оценить в следующих ключевых параметрах.

Во-первых, языковая идентичность. В историческом разрезе справедливо было сформировано интегрированное понятие «тюркоязычные народы». В настоящее время функционирует 26 тюркских языков, которые еще в середине второго тысячелетия н.э. обозначились единым понятием как кыпчакские языки. Об этом свидетельствуют арабо-персидские, китайские и иранские источники. Сохранившиеся рукописи и их фрагменты в Ереване, Львове и Польше так и называются армяно-кыпчакские письменности [12: 26].

Общая лексическая и грамматическая основа тюркских языков, в принципе и в основной части совпадающая фонетическая их основа, свидетельствуют об идентичности происхождения древнейшей ветви лингвистической культуры человечества. В настоящее время в «семье» тюркских языков выделяются казахский, татарский, кыргызский, азербайджанский, узбекский, якутский, уйгурский, сарыуйгурский, гагаузский, шорский, кумыкский, алтайский, башкирский, бурятский, карайимский, каракалпакский, карачаево-балкарский, куманский, ногайский, монгольский, саларский, туха, туркменский, турецкий, тувинский, хакаский, чувашский.

Во-вторых, музыкальная идентичность. Характерные и специфические формы музыкального изложения фактически до настоящего времени имеют много общих черт для всех тюркоязычных народов. В сущности, историческая ретроспектива позволяет выделить такие общетюркские музыкальные стили

как «степная симфония» (по-казахски кюй), песенное состязание (айтыс), песни (исторические, семейно-обрядовые, обрядово-бытовые).

Природа национального своеобразия тюркской музыки прослеживается в достаточно широкой палитре музыкальных инструментов, которые наиболее достоверно свидетельствуют о единой системе музыкального мышления тюркских народов [13: 227].

В-третьих, фольклорно-литературная и этнографическая идентичность. Общность этнографических (традиций и обрядов, социальных и правовых канонов) достаточно четко проявляется в фольклорном и литературном наследии тюркских народов. Идентичное отношение к древнейшим артефактам духовного наследия выражается в общепринятом восприятии эпосов, мифов и легенд, произведений художественной и научной литературы. Героический ряд выдающихся имен тюркской культуры адекватно актуален для всех ее народов, а такие из них как Коркыт, Манас, Коруглу, Аль-Фараби, Мухамед Хайдар Дулати, Махмуд Кашгари и другие стали символами тюркской цивилизации.

В целом вышеотмеченное свидетельствует о наличии феномена степных цивилизаций, охватывающих исторические периоды от античности до современности. Первый Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев в ноябре 2018 года выступил с концептуальной статьей «Семь граней Великой степи», в которой подчеркивает, что «выдающиеся культурные достижения ... не были привнесены в степь, а в большинстве случаев родились именно на нашей земле и лишь, затем распространились на Запад и Восток, Север и Юг.

Исторические находки последних десятилетий отчетливо подтверждают неразрывную связь наших предков с самыми передовыми технологическими новациями своего времени и позволяют по-новому взглянуть на место Великой степи в глобальной истории» [14].

В пространственно-временном измерении, охватывающем исторический период, по-мнению, Н. Назарбаева от 6,5 тыс. лет до н.э до середины 1 тысячелетия н.э можно выделить следующие выдающиеся «продукты» материальной и духовной культуры: 1) Всадническая культура; 2) Древняя металлургия; 3) Звериный стиль; 4) Золотой человек; 5) Колыбель тюркского мира; 6) Великий шелковый путь; 7) Казахстан – родина яблок и тюльпанов.

Таким образом, можно констатировать, что изучение тюркского мира, его культурно-исторических и духовных основ является приоритетной задачей научных исследований, имеющих значение для общего понимания развития человечества.

Список использованной литературы:

1. Сыдыков Е.Б. Созидательная история Великой степи. // Казахстанская правда. 26 ноября 2018 года. №226-227. <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sozidatelnaya-istoriya-velikoi-stepi>.
2. Арын М. Бес анық (тәрбие туралы толғамдар) – Астана:Дана, 2018. – 105 б.
3. Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в 17- начале 20 вв: политико-экономический анализ. – Алматы: Наука, 1967. – 636 с.

4. Маргулан А. Х. Мир казаха. – Алматы: ИРК, 1996. – 130 с.
5. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. – СПб: Живая старина, 1896. вып. III-IV.
6. Ботайская культура. // Казахстан. Национальная энциклопедия. Т.1. – Алматы, 2004. – 560 с.
7. Маргулан А. Х. Сочинения. В 14 томах. Т.1. – Алматы: Атамұра, 1998. – 395 с.
8. Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. <https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi>
9. Гумилев Л. Энциклопедия. – Астана: Алаш-Таным, 2012 – 960 с.
10. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 584 с.
11. Шакиров Д. Тюрки и основы тюркского права: анализ и перспективы. – 9 мар- та 2012 года // <https://www.zakon.kz/4478370-tjurki-i-osnovy-tjurkskogo-prava-analiz.html>
12. Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алматы: Наука, 1987. – 223 с.
13. История казахской музыки: В 2 т. – Т.1. Традиционная музыка казахского народа: песенная и инструментальная. – Алматы: Ғылым, 2000. – 424 с.
14. Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. – 21 ноября 2018 года. <https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/sem-granei-velikoi-stepi>

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СОМАТИКАЛЫҚ КОДТАРДЫҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ

Абдикарим Н.

*Қарағанды мемлекеттік индустриалдық университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
nursana@yandex.ru*

Соматика ілімі ғылымда адамның санасы мен денесінің бірігіп әрекет етуін бақылайтын және оны жүзеге асыратын практикалық бағыт ретінде белгілі. Оның негізгі мәні адамның ақыл-ойы дене мүшелерін басқарып, организмнің сауығуына әсер ету болып табылады. Осыған орай соматикалық білім беру жүйесі де қалыптасып, адамның жарақат алу, көңіл-күй күйзелісінен бұлшық еттерінің жиырылуы әсерінен дененің координациялық тепе-теңдігінің бұзылуы немесе сөйлеу рефлексі мен ойлау үдерісінің тежелуі сияқты келеңсіздіктерді мидың қабілеті арқылы қалпына келтіруге үйретеді. Яғни, адамның денесінің тітіркенуі, сезінуін ішкі жан дүниесі мен ақыл-ойының зияткерлік деңгейінің байланысын дене-ақыл-ой-рухтың тұтастығын зерттейді.

Лингвистикада алғаш рет эстон тілінің фразеологизмдеріне талдау жасай отырып, дене мүшелеріне қатысты тілдік-көркем ұғымдардың көнеден қалыптасқандығын және жиі қолданылатындығын анықтап, «соматизм» деген терминді Ф. Вакк енгізген болатын [1, 11 б.]. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдер де әр қырынан зерттелуде: универсиялық құбылыс екендігі

(Д. Б. Рскелдиева), көпмағыналығы (Б. Нағасбекова), этнолингвистикалық сипаты (Б. К. Уызбаева), қолданысы (А. З. Қазанбаева), валенттілігі (М. Қ. Мамаева, Т. Қ. Амантай) және көз, тіл, жүрек, ішкі ағзаға байланысты соматизмдердің ана тіліміздегі немесе олардың орыс, ағылшын, түркі тілдеріндегі сәйкестіктері салыстырылған, сонымен қатар «Абай өлеңдеріндегі соматикалық фразеологизмдер» (Ш. Т. Кудьярова) де арнайы зерттелген [2]. Біз Абай шығармаларындағы мұндай фразеологизмдерді лингвомәдени кеңістіктегі соматикалық код ретінде тұжырымдай отырып, Ұлы Хакім шығармасының моңғол тіліндегі аудармаларындағы көрінісіне тоқталмақпыз.

Тілдік код ұғымы да кең ауқымды әрі сан алуан пікірлердің тоғысын қамтиды. Мысалы, оны психоллингвистика мен когнитивтік лингвистика ойлау мен тілдің тығыз қарым-қатынасы ретінде қарастырса, мәтін лингвистикасында кез келген баяндау мәдени, герменевтикалық, семантикалық, символикалық, нарративтік кодтардың бір-біріне алмаса отырып, мәтінге мағыналық мән беретін және шығарманың мазмұнын ашу барысында «оқырманның дегбірін қашыратын» ассоциативтік өріс ретінде танылады. Осылардың ішінде мәдени код белгілі бір дәуірдегі мәдениет туралы бүкіл мәліметті өз бойына жинақтап алатындығын ескерсек, ол шығармада «мен мұңдалап» тұрмағанымен, сөздің семантикалық-синтаксистік құрылымында, оның ішкі формасында жасырынып немесе елеусіз күйде тұруы мүмкін. Мәдени құбылыстар тілдік вербальдық күйге енген кезде ол ұлттық-мәдени код мәртебесіне ие болады да, бір ғана индивидтің аузынан шыққан сөз немесе сөйлеу әрекеті ретіндегі шектеуден шығып, жалпыхалықтық сипатқа ие болады. Яғни, лингвомәдени кеңістікке шығады да, рецепиенттердің құзырына өтеді.

Қазіргі лингвомәдениеттануда мәдени кодтар тематикалық белгілері бойынша *соматикалық, кеңістіктік, уақыттық, пәндік, биоморфтық, рухани код* т.б. ретінде қарастырылуда [3, 94 б.]. Демек, адамзаттың ой-өрісінің, көркем сөзбен суреттеу әдісінің архетиптік көрінісінің бірі – соматикалық код деуге болады. Әрбір халықтың дүниені тану, түйсіну, жалпыұлттық рухани-өнегелік құндылықтарының көрініс табу, көзқарасының тұғырнамасы сан түрлі болатындығын ескерсек, көркем шығарма аудармаларындағы бұл мәселенің қалай шешімін тапқандығы да қызығушылық тудырады. Қазақ, моңғол халықтары кеңбайтақ Ұлы даланың байырғы көшпенділері болғандықтан, тұрмыс-тіршілігі мен болмысында ұқсастықтардың бар екені даусыз. Ал тілдері құрылым-құрылысы ұқсас, төркіндес алтай тілдері қатарына жатқанымен, Б. Базылханның еңбегінде «Моңғол тіліндегі қырық мыңдай сөздің құрылысын қазақ тіліндегі алпыс бес мыңдай сөздің құрылысымен салыстырып шыққанда» [4, 412 б.] түрлі типтегі ұқсас түбір морфемалардың көп болуына қарамастан, аталған тілде сөйлеушілер бірін-бірі еркін түсінісіп, сөйлесіп кете алмайды. Сонымен қатар, «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» деп қазақ поэзиясын биік белеске көтеріп кеткен Абай шығармаларының көркемдік дәрежесі жоғары екені де даусыз.

Абай шығармалары моңғол тіліне 1959 жылы «Шүлгүүд», (аударғандар: Ж. Намсрай, Ц. Батцэвэл, Ж. Дансранжав, Г. Дамдин, С. Хашбай, Д. Тарва, А. Минис) [5]; 1995 жылы Хунанбайн Абайн «Түүвэр зохиол» деген атпен өлеңдерімен қатар қара сөздері толық аударылып (аударғандар: Х. Жүкел, Х. Ислам Д. Нямаа, Б. Монголхүү) [6] Ұланбатыр қаласында басылып шыққан. Алдыңғысында Абайдың кейбір өлеңдері орыс тілі арқылы моңғол тіліне аударылғандығы көрсетілген.

Аударманың коммуникативтік және прагматикалық талаптарының үдесінен шығу үшін аудармашы түпнұсқа тілін біліп қана қоймай, өлеңді терең сезініп, оны өз оқырманына түсінікті әрі көркем етіп жеткізу үшін қабылдап алушы тілдің нормалары мен көркемдік дәстүрлеріне жүгінуі тиіс. Абай өлеңдеріндегі соматикалық атауларды есепке ала отырып, типологиялық ұқсас тілдердің аудармаларын жасау барысында тілдік бірліктерді таңдау мен сәйкестіру, ондағы релевантты құбылыстардың шешілу жолдарын, қарапайым тілмен айтқанда, төркіндес тілдердің бірліктері аударма барысында көркемдік дәрежесімен теңдесе ала ма әлде арнайы шешімді қажет ете ме деген сұрақтардың жауабын іздеп көрдік.

Сонымен қатар Абай шығармаларындағы соматизмдерді үш топқа бөліп қарастырдық: 1. Бас, ми, қабақ; 2. Көз, бет (жүз), ауыз (мұрт); 3. Тіл, жүрек, қол. Динамикалық жүйелердің өзіндік ұйымдасу қағидатын қолдайтын синергетика ілімінде адам денесінің пропорциясы – адам бейнесінің Алтын Қимасының өнер туындыларына тигізген әсерлері жайында қызықты мәліметтер келтіріледі. Егер адамды шалқасынан жатқызып, циркульдің ұшын кіндікке қойып, айналдырса, барынша керілген қол мен аяқты және төбесін жанай отырып, шеңберге сиғызуға болатындығы анықталған. Егер бастан аяққа және керілген қолдардың арасындағы нүктелерді біріктіретін болса, шаршы шығады. Және де синергетикада өзіндік ұйымдасу типтерінің бірі – фрактал құбылысы, ол ашық жүйелерде өзіне ұқсас бөліктерге бөлшектеуге болатын нысандар болып табылады. Адамның қан тамыр жүйесі, жүйке жүйесінен бастап өкпе тіндері т.б. бәрі фрактал құрылымға жатады, өйткені фрактал үшін олардың көлемі, ауданы, ұзындығы маңызды емес, көлемдегі икемділік, белгілі бір аудандағы бөліктердің ұқсастығының қайталануы, яғни өлшеу құрылғысының бөлу тәсілі маңызды болып табылады. Кез келген нысанның фрактальды екенін тексеру үшін үлкен көлемдегі кеңістіктегі нысанды ұяшықтарға бөліп, оны одан да кіші өлшемдерге бөліп, отырып, ең кіші бөлшекке жеткізген кезде алғашқы нысанның жоқ дегенде бір белгісі сақталса, ол фрактал болып табылады [7, 29–30]. Ал адамның тұла бойы бір-біріне жалғасқан әрі жеке бөлшектерге оңай бөлінетін тұтастық екені айтпаса да түсінікті. Абай шығармаларында қолданылған соматикалық атауларды біз адам денесінде орналасқан орнына қарай жоғарыдағыдай үш топқа бөлуге болады деп есептейміз. Осы топтағы әр соматизмдерді өзара сызықтықпен біріктіретін болсақ, үшбұрыштарды көруге болады; ал оны адам денесіндегі тағы басқа нүктелермен қосып, одан үлкен үшбұрыштар, тіпті керісінше кішірейтуге де болады. Мұндай үшбұрыштар синергетикада Серпинский

кілемі деген атаумен белгілі. Соматикалық атауларды код ретінде қарастыруымыздың бір себебі де осыған байланысты болып табылады.

I. Бас, ми, қабак соматизмдері.

Айттым сәлем, қаламқас / Саған құрбан мал мен бас. 1) Нарийхан хөмсөгт чи минь сайн уу / Нарт ертөнцэд чамтай адил нь үгүй. 2) Хөмсөг зургаар хөөрхөн чи минь сайн уу? / Хөрөнгө мал, амь биеэ чамд зориулъя. Бұл өлең екі жинақта екі түрлі аударылған: біріншісінде «саған тең келері жоқ» – мәнмәтіннен тым алшақ кеткен; екіншісінде **Хөрөнгө мал, амь биеэ амь биеэ зориулах** – «мүлік-мал, жан-тәнімді арнаймын» қос сөздерімен берілген.

Басында ми жоқ / Өзінде ой жоқ / Күлкішіл, кердең наданның // Үгэнд ургуй / Ухаанд нүдгүй / Уйлж дуулахаас хэтрэхгүй. «Сөзге жоқ, санасында көз жоқ» деген идиомалық тіркестермен аударылған.

Қоржаң суық келеді кей сасық ми // Эгдүү хүргэмээр зандраад байдаг юм зарим мангуу – есалаң деген сөзбен берілген және сөйлем көлемі жағынан ұлғайып кеткен; алайда моңғол тілінде миға қатысты *тархин дээр цахиур хагалах* – миына оттық жағу, зүггүй тархи – тәртіпсіз, көргенсіз т.б. идиомаларды қолдануға болар еді.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп / Сызданбасын қабақпен имендіріп // Найртай найз чинь танайд орж ирвэл / Наана цаана үг хэлж яршиг тариад хэрэггүй.

Қабақпен имендіру – яршиг тариад хэрэггүй (ұрыс-керіс шығарып керек емес) деген тіркеспен берілген, яғни қимылға байланысты тіркес, сөзге, сөйлеуге қатысты тіркеспен алмастырылған.

II. Көз, бет (жүз), ауыз (мұрт) соматизмдері.

Терін сатпай, телміріп көзін сатып // Хөлсөө гаргахгүй, үзсэн болгондоо нүд унагааж – көзін салу тіркесімен берілген, бізше, *нүд нь нүх нүүр нь шүүр* (көзі – ін, беті – сыпырғыш) ~ тойымсыз, ұятсыз, жеңіл пайда тапқысы келетіндерге қатысты айтылатын идиомалық тіркес: *Хөлсөө бус нүдээрээ нүх, нүүрээрээ шүүр хийн* ұтымдырақ болатын тәрізді.

Жау жагадан алганда, Жан көрінбес көзіме // Дайсан дайр амдан байхад /Дотно нөхөр олдохгүй зовном.

Мұнда «Жақын дос табылмай қайғырамын» деп семантикалық тұрғыдан сәйкестендірілген. Нүднээс зайлах, көзге көрінбеу *нүдэн балай чихэн дүлий* (көзі жоқ, құлағы саңырау) естімеген көрмегендей кейіп көрсету т.б.

Білімдіден шыққан сөз / Талаптыға болсын кез / Нұрын, сырын көруге /Көкірегінде болсын көз // Ухаантны амнаас гарсан үг / Учиртай нэгэнтэй зам нийлэг / Хүний дотрыг нэвт харах / Хүрэн зүрхний мэлмийтэй байг. Бұл шумақта моңғол тіліндегі соматикалық атаулар көп қолданылған: Ақылдының аузынан, адамның ішін (ішкі жан дүниесін), күрең *жүректің көзі*. Яғни, мұны құрылымдық ұлғайту деуге болады.

Бетім барда бетіме кім шыдар деп / Кімі паңдау келеді, кімі тантық // «Гойд хөөрхөн төрсөн хойно яах вэ» гэж самбагнадаг / Гонсгор зантай ч байдаг, горьгүй чалчаа ч байдаг.

Моңғол тiлiнде бет (нүүр) сөзiмен тiркесетiн отызға жуық тұрақты тiркестiң санаулысы ғана жағымды мағынада қолданылатындықтан, мұнда түпнұсқаға антоним болатын сөйлеммен аударылған: «Ерекше сұлу туған соң қайтейiн деп», яғни фразеологизмдердiң семантикалық өрiсi ескерiлген.

Бiр атқа жүз құбылған жүзi күйгiр / Өз үйiнде шертиген паңы құрсын
// Нэг нэрэндээ зуу хувирсан **бузар нүүртiйн** / Өөрийн гэрт ихэсрэн их зан нь устаг.

Фразеологиялық сәйкестiк, морфемалық толықтыру *бузар нүүрт* (лас жүздi) тiркесiне iлiк септiгiнiң жалғауы қосылып, жалпыға қаратылған мәнге ие болып тұр.

Сүйiктi ер бiлген сырын сыртқа жаймас / Артыңнан бiр ауыз сөз айтып күлмес // Шударга журамт хүн нөхрийнхөө нууцыг гадагш тараадаггүй юм / Шууд хэлэхээс, **нүүр далд муу хэлж шоолдоггүй юмаа**. «Ауыз» соматизмi жоқ болғанымен, *нүүр далд муу хэлж* (бет(тен) тасада жаман айтып) – бетке айта алмай, яғни «бет» соматизмi қолданылған. Мұны аудармадағы компенсация деуге болады.

Шу дегенде құлағың тосаңсиды / Өскен соң мұндай сөздi бұрын көрмей
// Хүүхэд ахуйдаа сонсоогүй бол үг хичнээн чимэгтэй ч / Хожмоо харин *хачин эвгүй сонсогдож мэднэ*.

Бұл тармақтарда себеп-салдар құрмалас сөйлемнiң бағыныңқы-басыңқы сыңарларының орны ауысып тұр, ал оны моңғол тiлiнде керiсiнше берген, өйткенi моңғол поэзиясында инверсия сөйлем түгiлi, сөз арасында өте сирек болады; ал «кұлақ» соматизмi бар тiркес *хачин эвгүй сонсогдож мэднэ* (бiр түрлi естiлер болар) субъективтi модаль мәндi етiстiкпен аударылған.

Қалың елiм, қазағым, қайран жұртым / Ұстарасыз аузыңа түстi мұртың / Жақсы менен жаманды айырмадың / Бiрi қан, бiрi май боп ендi екi ұртың // Агуу их гүрэн, хайран казах түмэн минь ээ / Ах захаа алдаж, **сахал үсэндээ** баригдажээ / Сайн муу хоёрыг ялгах ухаан нэгэн дутаж / Цус өөх завжинд зэрэг холилдожээ.

Мұндағы соматизмдер моңғол тiлiнде толық сәйкес келедi, алайда қазақ тiлiндегi сақал-мұрт деген қос сөздiң бiрi ғана берiлген болса, моңғолшасында ол *сахал үс* (сақал-шаш) ретiнде көрiнiс тапқан. Яғни, түпнұсқадағы тiркесiм формасы толығымен шығып келдi деуге болады.

Ұқпайсың өз сөзiңнен басқа сөздi / Аузымен орақ орган өңкей қиқым // Өөрийгөө зөвтгөх мөртлөө бусдын үгийг ухаарахгүй / Өвс хазаж, хэлээрээ дэмий чалчих юмаа.

Мұнда «ауыз» соматизмiнiң орнына «тiл» соматизмi бар тiркес қолданылған, бiрақ алдында *өвс хазаж* (шөп тiстеп) деген тiркестiң келуi түпнұсқадағы «нақты ештеңе iстемесе де сөзбен бәрiн бiтiрiп тастайтын» тұрлаусыз адамның бейнесiн беруге бiршама жақын болған.

III. Тiл, жүрек, қол соматизмдерi.

Алыстан сермен / Жүректен тербен / Шымарлап бойға жайылған // Холоос даллаж / Голоос ундарч / Голт зүрхийг шимшрүүлсэн.

Мұнда «жүрек» соматизмi лексикалық сәйкес сөзiмен аударылған, алайда ол түпнұсқадағы *тербен* сөзiмен емес, *бой* сөзiмен тiркес құрған. Бұдан

аударма барысында құрылым-құрылысы ұқсас тілдердің тіркестерді орын алмастырып, еркін қолдануға мүмкіндік беру әлеуетіне ие болады деуге болады. Және де (*голт зүрх* – қолқа жүрек) қолқа сөзімен нақтыланған.

Толғауы тоқсан қызыл тіл / Сөйлеймін десең, өзің біл // Ай яруухан хэл минь чи / Ардын сэтгэлд юутай уяхан бэ?

«Тіл» соматизмі өзінің ауыспалы мағынасында әрі қаратпа сөз ретінде қолданылғандықтан, дәлме-дәл сәйкес келеді; бірақ анықтауыш сөзі қызыл, моңғол тілінде яруухан (көркем) деп берілген; өйткені моңғол тілінде **ҚЫЗЫЛ** (улаан) деген сөз *улаан хэлтийг урдаа оруулахгүй* (тіл мен жағына сүйенген, ұрысқак), *улаан худал* (қызыл өтірік – суайт) тәрізді жағымсыз мағынадағы идиомалық тіркестерде қолданылады.

Қой дегенге тіл алмай // Хэлсэн үгийг ч ухаарахгүй

«Тіл» соматизмі *ухаарахгүй* (түсінбей) деген етістікпен берілген; тіл алмау үгэнд *орохгүй* (сөзге кірмейді) сөз тыңдамайды деген баламасы бар, бірақ мұнда мағыналық сәйкестікке жүгінген.

Жүрегі айна көңілі ояу / Сөз тыңдамас ол баяу / /Зүрх нь толь бол сэтгэл нь сэргэг / Зөв үгийг ухаардаггүй бол тэр мунхаг.

Бұл екі тармақ қарама-қайшы ой контрастына құрылған, яғни плюс, минусын шендесуі және сөз тастап кеткен, оны түпнұсқадағы контекстен оңай аңғаруға болады; ал аудармада бірінші тармақ толықтай сәйкес келеді, екінші тармаққа *мунхаг* (мисыз, ақылсыз, көзі ашық емес) деген сөз қосылған.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек / Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек // Эрдэм номны ухаан гэгч хүйтэн мөсний адил // Энэ биеийн илч гэгч халуун зүрхэнд л хурдаг юм.

«Жүрек» соматизмі айқындайтын сөзімен бірге толықтай сәйкес келеді, алайда *хурах* (құралу, жиналу) етістігі қосылған (ұлғайтылған).

Жасымда ғылым бар деп ескермедім / Ержеткен соң түспеді уысыма / Қолымды мезгілінен кеш сермедім // Идэр насандаа эрдэмд эс анхаарчээ / Эрийн цэнд хүрээд гар сунгасан ч / Эрдэм сурах цаг хэдий өнгөрсөн байжээ.

«Қол» және «уыс» екеуінің қолы ғана сәйкес берілген, алайда ол «Ер жетіп қолымды созсам да» ретінде, «уыс» соматизмімен байланыстағы тіркестермен бірге аударылған. Яғни, тармақтағы тіркестердің орнын алмастырған.

Сонымен қатар Абай шығармаларында бір шумақта екі немесе үш соматизм қатысқан өлеңдер де кездеседі. Мысалы,

Құлағын салмас / Тіліңді алмас / Көп наданнан түңілдім // Анай тэр мунхагууд чинь / Ажил хөдөлмөрөөс айдаг болохоор // Амьдралаас би залхаж гүйцлээ.

Моңғолша аудармасында ешқандай соматикалық атау жоқ, тек қана мағыналық сәйкестікпен, сипаттама түрінде берілген.

Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр / Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр // Хамаг бодол сэтгэлий чинь захидал уншсан юм шиг мэддэг / Халуун амь бүлээн цусаа хайрлан бүрнээ зарцуулж...

«Жүрек» соматизмі *ақыл-ой* ретінде берілген, аудармашы түпнұсқадағы «хатты тану» деген тіркеске көп мән берген тәрізді, яғни *хат болса, оны оқу*

керек деген тұрғыдан келген; мұнда сезім екені белгілі. Ал моңғол тілінде жүрекке байланысты бейнелі, көркемдеуіш сөздер жеткілікті: *зүрх булгилах* (жүрегі толқу), *зүрхний угаар мэдрэх* (жүрек түкпірінен сезіну) және т.б. «Тамыр» соматизмі де жылы қан ретінде аударылған, яғни мұны онша сәтті аударма деп айтуға келмейді.

Қиналма бекер тіл мен жақ / Көңілсіз құлақ ойға олақ / Басында ми жоқ / Өзінде ой жоқ / Күлкішіл, кердең наданның // Үгс минь одоо дуугаа тат / Үгээгүй годилууд үл сонсюу / Үгэнд ургуй / Ухаанд нүдгүй / Уйлж дуулахаас хэтрэхгүй.

Мұндағы үш-төрт соматизмнің орнына *нүд* (көз) деген бір ғана соматизм қолданылған; оның өзі «ой жоқ» деген тіркестің баламасы ретінде «Ухаанд нүдгүй» (ақылға көзсіз) деп берілген. Ал тіл мен жақ – үгс (сөздер), көңілсіз құлақ – үгээгүй годилууд (кедей бейшоралар) деп, «Басында ми жоқ» тармағы түсіп қалған.

Сонымен, Абай шығармаларындағы соматизмдерді моңғол тіліне аудару барысында бір шумақтағы бір соматизмді аударма тілінде бірнеше соматизммен беру, нақтылаушы сөз қосу арқылы тармақтың көлемін ұлғайту немесе керісінше, тіпті кейде тармақтардың қысқартылуы байқалады; қысқарған тармақтар мен сөздер шумақ ішінде басқа сөздермен нақтыланып, контекстік компенсация жасалғандары да бар. Түпнұсқада поэтика заңдылығынан болып, түсіп қалған соматизмдер моңғол тілінде ашық шығып, генерализациялау құбылысы да байқалады. Ал түпнұсқадағы кейбір соматикалық атаулар аудармада мүлдем көрініс таппай, тек сипаттау арқылы экспликация жасалған. Соматизмдер көбінесе фразеологизмдер мен тұрақты тіркес, идиомалық тіркес болып келетіндіктен, олар аударма тілінде жағымды мағынада қолданылмайтын болса, (толық бір сөйлемнің өзі) антонимдерге ауыстырылған. Яғни, мұнда аударма тіліндегі семантикалық өріс ескерілді деген сөз. Өлең тармақтарындағы соматикалық атаулар моңғол тілінде де берілгенімен, олар өзі тіркесіп тұрған емес, басқа тармақтағы сөзбен тіркесіп аударылған немесе құрмалас сөйлем сыңарларының орны ауысып келген, яғни синтаксистік трансформация арқылы да аударма жүзеге асырылған.

Сөз соңында айтарымыз, қазақ және моңғол халықтарының лингвамәдени кеңістігінде құрылымдық-семантикалық сипаты тұрғысынан сәйкес келетін соматизмдер жеткілікті, бірақ оны орынды қолдана білу аудармашының шеберлігіне байланысты. Абай өлеңдерін аударуға ниет білдіргендер осы мәселені жадында ұстаған жөн. Ал соматикалық лексика мен соматикалық кодты талдай отырып, олардың құрылымдық-семантикалық ұқсастығы мен айырмашылығын көріп қана қоймаймыз, өзара әрекеттесетін екіден кем емес құрылымдардың қарым-қатынасы арқылы ұлттың, әсіресе, төркіндес тілдердің тілдік когнитивтік картасын жасауға да қол жеткізе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сулимова М.Г. Соматические фразеологизмы в художественном тексте (на примере произведений Эриха Кастерна) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2013. – №2. – С. 56–58.
2. Мамаева М.К., Амантай Т.Қ. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің валенттілігі / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://articlekz.com/kk/article/23317>.
3. Буевич А.А. Код: понятие и его варианты в гуманитарных дисциплинах // Вестник МДПУ им. Шамякина. – 2014. – С. 90–95.
4. Базылхан Б. Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. – Алматы: РБК, 2000. – 446 б.
5. Абай. Шүлгүүд /Орч. Ж. Намсрай, Ц. Батцэвэл, А. Минис, Д. Тарва, Ж.Дансранжав, Г. Дамдин, С. Хашбай. – Улаанбаатар: УХГ, 1959. – 71 х.
6. Хунанбайн Абай. Түүвэр зохиол /Орч. Д. Нямаа, Б. Монголхүү, Х. Ислам Х. Жүкел, Х. Хангайсайхан. – Улаанбаатар: МУСЯ, 1995. – 208 х.
7. Браже Р.А. Синергетика и творчество: Учебное пособие. – Ульяновск: Ул ГУ, 2002. – 2004 с.
8. Абай. Қалың елім, қазағым ... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ ЖӘНЕ НҮРБЕК МОЛДА

Абдрахманова К.Ж.

*Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер
кафедрасының ассистент-профессоры
Қарағанды медицина университеті*

Бүгінде қайта туу мезгілі келді. Тереңде жатқан рухани тамырларды таппай ол мүмкін емес. Өткен тарихты іздеу, оны құрметтей ой тербелісіне алу, сыннан өткізу, өркениетті халықтар қатарына абыроймен кіруге, жаһандану заманында лайықты орын алу үшін қажет. Қазақстан Республикасы жеке ел болып, өз тәуелсіздігін алғаннан кейін, рухани саңлақтарымыздың жұлдыздары жарқырап, рухани тамырларымызды зерттеу күн талабына қойылып отыр. Рухани байлық дегеніміз – саналы да, санадан тыс, сезім мен ақыл біріктіретін халық тұрмысының әдептілік тетігі. Халық руханилығы – оның өмірлік құндылықтарының қайнар көзі ғана емес, туу мен дамудың және жалпы адамзаттық құндылықтарды бекітудің ерекше бір әсері.

Заманында Абайдың сыншыл дінін – ақылдың діні деп танып, бір кісідей зерттеу жасаған жан болса, ол – Нұрбек Омарұлы еді. Нұрбек молда Ақтоғай өңірінде дін ғұламасы атанған Дүйсенбай Манайұлынан дәріс алып, сол кісінің ықпалымен әйгілі Көкілташ медресесін ғасырдың басында тәмамдаған.

Көкілташ – тарихи жәдігер ретінде Ташкент қаласына шырай берген ғимараттардың бірі. Қазақ даласының небір дүлдүлдері мен әулие-әмбиелеріне білім берген ғылым ошағы. Бұл медресеге келіп, кезінде

«Көмекей Әулие» аталып, билік айтқан Бұқар Жырау бабамыздың білім алғандығы, басқа да көп саңлақ ділмарларымыздың оқығаны ел жадында өшпестей сақталған. Бұған Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің: «Көкілташта сытқамыт қылған адам не бай болып, не әулие болып, не молда болып шығады, құр алақан шықпайды», – деген бір ауыз сөзі белгілі. Көкілташ лауазымы орта ғасырлардағы Орта Азия мемлекеттері мен Қазақстан, Иран т.б. елдерде кеңінен танымал болды. Көкілташ атты медресе шындығында екі қалада да бар болып шықты. 1983 жылы шыққан Г.А. Пугаченкованың «Кеңес Одағының өнер ескерткіштері. Орта Азия» атты нұсқамалық сөздігінен көруге болады. Бұхаралық медресенің салынған уақыты 1568–1569 жылдар деп көрсетіледі, ал Ташкент қаласындағы XVI ғасырдың алпысыншы жылдарында салынған деп көрсетіледі. Медресенің салыну тарихы да қызықты. Бұл медресеге келіп, уақытында «Көмекей Әулие» аталып, билік айтқан Бұқар жырау бабамыздың білім алғандығы, басқа да көп саңлақ ділмарларымыздың бас сұққаны тарихтан белгілі. Арнайы ресми деректерде Көкілташ медресесін XVI ғасырда билік жүргізген Барақ хан мен Дәруіш ханның тұсында (1551–1570 жж) хан уәзірі салдырған. Көкілташ медресесінің Орта Азия және Қазақстан территориясына білім нәрін шашқандығын атап өттік солардың қатарынан көрнекті ақын, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ұстазы Камаредден қазіретті ерекше атап өтуге болады. Өз ұстазы жайлы Мәшһүр-Жүсіп Көпеев «Он екі пән» білімі бар, дана деп бағалауына қарағанда, бұл медресенің өз заманында үлкен білім ошағы болғанын айтпасақ та түсінуге болады. Нұрбек Омарұлы 1890 жылдардың аяғында осы білім ошағында тәрбиеленіп, білім алып елге оралады. Өткен ғасырдың басында елге оралған азамат, туған жерінде молдалықпен айналысып, мектеп ашып, шәкірт тәрбиелейді. Сонымен бірге өз заманындағы ақын жыраулардың шығармашылығымен жете танысып, шәкірттеріне насихаттайды.

Нұрбек молданың жазбалары мен қолданған діни кітаптарының арасынан барлығы 71 беттен тұратын, өз қолымен көшіріп жазған Абай өлеңдерінің табылуы – молданың арғы бергіден хабары бар, сауатты жан болғандығын аңғартады. Қолжазбаларында Абай өлеңдерін хикаят деп бөлген. Нұрбек молда ғасырдың басында Шортанбай жыраудың өлеңдерін де насихаттап, халық арасына таралуына ықпал жасаған. Табылған қолжазбаларының ішінде жыраудың өлеңдері де кездеседі.

Нұрбек Омарұлы 1883–1942 жж аралығында өмір сүрген. Ақтоғай өңіріндегі дін саңлақтарының бірі. Сарытерек округінің оңтүстік-шығысын бетке алған Қарашоқының баурайында мектеп ашып, бала оқытып, шәкірт тәрбиелеген. Мектептің маңайында мешіт болған екен. Сарытерек ауылының тұрғындары ол жерді «Нұрбек шоқысы», «Нұрбек қорасы» деп атап кеткен. Қораның орны бүгінде сақталған. Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы Сарытерек ауылының территориясында орналасқан. Келешекте «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «қасиетті орындардың» бірі болады деп үміттенеміз. Омардың Нұрбегінің аңызға бергісіз небір әңгіме-аңыздары халықтың аузында кеңінен сақталған. Жергілікті аудан тұрғындары молданың

кадір-қасиетін жыр қылып айтады. Соған қарағанда Нұрбек Омарұлын халық қатты қастерлеп, құрмет тұтқан.

Абай Құнанбайұлының бай мұрасы әлемдік мәдениет тарихындағы, адамзат атаулының тарихындағы керемет құбылыс. Халықаралық беделді ұйым ЮНЕСКО-ның 1995 жылды «Абай жылы» деп атауы да кездейсоқ емес. Хакім Абайдың 175 жылдық мерей тойы әлем жұртшылығымен атап өтілуде. Ұлы Абайдың армандары тек бір ғана ұлт ұстанатын мұраттар емес, бүкіл адамзаттың мұраттары. Халқымыздың тарихында даналар аз болған жоқ, Йоллық тегін, Қорқыт ата, Әл-Фараби, Ясауи, Жүсіп Баласағұн, Науаи, Хайдардулати, Асанқайғы, ер Махамбет, ұстаз Ыбырай, ғалым Шоқан, хакім Абай деп тізе беруге болады, бұлар – елге белгілі, санамызға сіңісті болған тұлғалар. Абай Құнанбайұлы – ұстаз. Ұлы ұстаз мойнына барлық жауапкершілікті ала отырып, ұрпақтарымен ой бөліседі, үйретеді. Үйрете отырып, ұлт ұстазы, адамзат ұстазы деңгейіне дейін көтеріледі. Абайдың рухани қазынасының мәңгілігі осында! Абай махаббат туралы өзінің: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» дегенде : «Махаббатпен жаратқан адамзатты, сенде сүй ол Алланы жаннан тәтті» – дейді. Алла адамды жай ғана жарата салмай, сүйіп жаратқан деген ой жосығы Ислам дінінің ішкі мағыналық ағымы болып табылатын, Исламның интеллектуалдық – теориялық деңгейін айқындап отырған, Ислам философиясына өзек болған сопылық дүниетанымның жемісі. Тарихнамада тұңғыш абайтанушы деп М. Әуезов есімі аталады. Дегенмен тұңғыш абайтанушы Алаштың Әлиханов атанған, Ақтоғай өңірінің тумасы, адамзаттың асылы, бүкіл қазақ жұртына мәлім Әлихан Бөкейхан аталу керек. 1904 жылы Абай қайтыс болғанда ең бірінші қазақ жұртын Абаймен таныстырып, «Қазақ» газетінде некролог жазған Ә. Бөкейхан болатын. XX ғасырдың басындағы «Қазақ» газеті сол замандағы қазақ қоғамының айнасы болған басылым екендігі жалпақ жұртқа белгілі. Ал ғасырдың басында 1914 жылы ұлы Абайдың шығармаларын өз ортасында кеңінен насихаттаған Нұрбек Омарұлы. Нұрбек Омарұлының мол мұрасы Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы, Шабанбай би ауылының тұрғыны Абдрахманұлы Мәжит ақсақалдың шаңырағынан табылды. Абдрахман ақсақал да бәйбішесі де тақуа адамдар болған. Шарифаттан хабары бар, аманатқа берік жандар болған болу керек. Сол себептен Нұрбек молда 2-3 кітапты сол шаңыраққа аманат ретінде қалдыруы мүмкін. Екі әулеттің достығы әріден болғанға ұқсайды. Молданың әкесі Омар мен Абдрахманның әкесі Құйрықбай ақсақалдар да кезінде сертке берік достар болған екен. Нұрбек Омарұлының мол мұрасын тауып алып, ұрпақтарын іздеп, жеткізіп жүрген Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы, Шабанбай би ауылының молдасы – Қасенов Айдаржан Балтабайұлы. Айдаржан Балтабайұлының тікелей жетекшілігімен Нұрбек молданың қолжазбаларын тауып, оқып, танысып жатырмыз. Ақтоғай өңіріндегі дін саңлақтарының тарихын зерттеп, еңбектерін жарыққа шығарып жүрген азамат. Нұрбек Омарұлы дін саңлағы болғандықтан заманында қуғын сүргінді де көп көрген. Ауданда үстінен іс қозғалып, сотталып елден біраз жырақта жүреді. Кейін Ташкент әскери соты ақтап, сотталуға ешқандай негіз жоқ деп, елге қайтып оралады. ҰҚКдан алған құжаттарда Нұрбек молданы «Өте

сауатты» деп көрсеткен. Биыл елімізде «Абайдың 175 жылдығы» аталып жатқанда Ақтоғай елінің жарқын тұлғасы – Нұрбек молданың өз заманында Абайды танып, зерттеп, насихаттағанын айтпай кету, тарихқа қиянат жасаумен бірдей. Әрине, бұл аудан тарихы үшін зор мәртебе. Нұрбек Омарұлының табылған қолжазбалары мен кітаптары зерттеуді қажет ететін дүние екендігі айдан анық. XX ғасырдың басындағы дін саңлағының Абайдың шығармаларын кеңінен насихаттағаны ұлы ақынға деген құрметін, тақырыптың өзектілігін, күні бүгінге дейін маңызды екенін, тарихшылардың құлағына алтын сырға деп айтуға болады. Бабаларымыз сияқты тарихтан ұрпақ сабақтастығын көреміз, оны өркениеттік, ұлттық, рухани кемелдіктің кепілі ретінде құрметтейміз. Тарихи ақиқат пен тарих ғылымдарының сөзі барынша сәйкес келуіне, арасынан қыл өтпейтік тұтастығына қол жеткенде рухани жаңғырудың тынысы ашылары сөзсіз. Сөз түзелмей оны тұтынушының санасы түзелмейді. Санасы түзелмеген жаннан саналы іс шықпайды. Елбасы мақаласынан ұлттық тарихты мәртебелі биікке көтерудің бұрын-соңды көп айтыла бермейтін екі тұғырын көруге болады. Олар – «Туған жер» бағдарламасы және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы. Түптеп келгенде, тарих үдерісі көкте де емес жердің астында да емес, жер бетінде жүреді, ендеше туған жер мен киелі география жайлы ой толғаныс Қазақстандық тарихнаманың өркенді бағытына серпін беретіні ақиқат. Қай қоғамда болмасын, ғылымның ілгерілеуі мен іркілісі, нәтижелері мен жаңалықтары адам факторына тәуелді. Тарих ғылымында да солай. Тарихшылар үшін нағыз шығармашылық еркіндік тәуелсіздікпен келді. Қазақтың басқа ақындарынан Абай қандай интеллектуалды қасиетімен ерекшеленетінін дәйектегенде Ахмет Байтұрсынұлы былай дейді: «Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан», – дейді ұлт ұстазы. – Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған» [2, 99–100 б.]. Рухани жаңғыру ұзақ уақытты талап етеді. Жалпыға бірдей тарихи сауаттылыққа қол жеткізу мен рухани жаңғыру – ажырамас байланыстағы өзара ықпалдасты құндылықтар. Олар Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға пәрменді әсер етуімен ұлттық қауіпсіздігіміздің, бәсекеге қабілеттігіміздің нығаюына үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай Құнанбайұлы. – Алматы: «Әдебиет әлемі». 2013. – 500 б.
2. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан 12 сәуір 2017 ж.
3. Қаршыға Мұқыш. Көкілташ медресесін салдырған қазақ кім? / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://abai.kz/post/7366>.
4. Нұрбек Омарұлы қолжазбалары, 1914 ж.

МУХТАР ШАХАНОВ О ТЮРКСКОЙ ДУХОВНОСТИ И СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Азербайев А. Д.

PhD, ассоциированный профессор

Библиотека Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы

Azerbaiyev_ad1986@mail.ru

В последние годы научная общественность часто обсуждает проблемы духовного развития человечества. Интернет пестрит разного рода высказываниями и прогнозами. В этой же статье рассматривается мнение поэта и писателя, общественно-политического, культурного деятеля республики Мухтара Шаханова. Не будем останавливаться на его заслугах относительно статуса казахского языка и сохранения казахской культуры, а рассмотрим взгляды поэта на духовно-ценностную составляющую казахского этноса, вбирающего, как благие плоды века потребления, глобальной сети и цифрового формата, так и не столь положительные.

Эпическая поэма «Заблуждение цивилизации (Сага о нравах эпохи)», написанная почти два десятка лет назад, представляет значимость для соотношения ценностных императивов тюркской духовной культуры с ныне проповедуемыми ценностями рынка. Видение Мухтаром Шахановым подлинно ценного в мировоззрении народа зиждется на духовном наследии тюркской культуры, одним из наиболее значимых представителей которой, был Абу Наср аль-Фараби.

Прежде чем приступить к анализу понятий, характеризующих современную цивилизацию, стоит внести небольшое размышление относительно нравственного деления сообщества людей. Во многих публикациях я привожу довод аль-Фараби о разделении людей на «избранных» и «широкую публику». «Избранные» обладают нравственно-интеллектуальным потенциалом, позволяющим видеть взаимоотношения внутри определённого сообщества и отношения людей между различными сообществами сквозь призму добродетели. Понятие добродетели содержит рациональное осмысление нравственности, основой которой является принцип «не желай другим того, чего не желаешь себе» и наказ познания человека и мироздания. Познание предназначено для различения нравственного от безнравственного, полезного от вредного, доброго от злого. Разумно то, что добродетельно. Что разрушающе, обманчиво, лицемерно, алчно, то неразумно, под какой бы образованной личиной не скрывалось.

Благоразумие (добродетель) и невежество – вечный антагонизм, противоборство противоположностей.

Пророки призывали к вере, поскольку люди придавались невежеству, вера же несла добро и гармонию. Со временем вера, обрамленная атрибутами и обрядами, стала религией. Затем под внешней религиозностью порой скрывалась алчность и мания величия. В связи с этим, обратились к разуму, то есть рациональности, а вскоре и к научности, посредством чего выработали

мораль, упорядочивающую взаимоотношения внутри сообщества, являющаяся критерием истинности и ценности. Мораль, очерченная сложившимися социальными устоями, имеет вариации. Мораль общественная, в свою очередь, представленная, например, как социалистическая или мораль рынка. Соблюдение норм морали стало главным требованием сосуществования в сообществе. В связи с этим, если в Европе утвердилась мораль превосходства европейцев над другими, то колонизация и подчинение африканцев и азиатов представлялась нормальным установлением.

Капитализм утвердил мораль социального деления и борьбы за прибыль, где «оружием», как выразился Ф. Энгельс «является капитал, т. е. прямое или косвенное обладание жизненными средствами и средствами производства, то ясно, что все невыгоды такого положения падают на бедняка» [1, с. 264]. Буржуазии безразлична жизнь пролетариата, пусть даже рабочие, оставшись без работы, умрут с голоду. Это мораль соперничества за обладание капиталом, представляющего единственную ценность, соперничества буржуа между собой за источники капитала и рынки сбыта произведенного товара. При этом пролетариат воспринимался как средство наращивания капитала.

Ханна Арендт в труде «Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме» [2] разъяснила, что значит мораль зла. Когда зло становится банальным явлением, оно становится моралью. В фашистской Германии разделение людей по этническому и расовому признакам, установление иерархии рас и народов, подавление интересов всех народов, ради благоденствия «арийской расы» утвердилось как общественная мораль. Концентрационные лагеря, где уничтожались представители еврейского и других народов, контролировались государственными структурами третьего рейха.

Тем самым, понятие морали относительно, устанавливается в зависимости от сложившихся исторических, а порой и просто местных, условий и обстоятельств.

Возвращаясь к методологии аль-Фараби, «избранные» следуют нравственности, основа которой добро, справедливость, милосердие, поиск оптимальной меры и установление гармонии. «Широкая публика» подчиняется морали, зачастую сложившейся местными социальными условиями. Например, мораль чиновника, мораль ростовщика, мораль богача и бедняка, мораль уголовного мира и т.д. На протяжении всей истории человечества «избранные» пытались вывести большинство к добродетели, когда общественная мораль приобретала аморальные черты. И тем самым, утверждая несколько видоизмененную мораль, где прежняя аморальность принимается за данность. Деятельность и измышления «избранных», пусть даже незаметных в широких кругах, малоизвестных широкой публике составляют стержень человечности, удерживающий широкую публику от полного хаоса или же от темноты невежества, вбирающего все негативные черты человеческого характера (злость, насилие, обман и т.д.).

Мухтар Шаханов представил «избранных» следующим образом:

«...мир наш держится
Лишь на мужестве

Смельчаков,
Мыслящих на тревожной орбите
Третьей
Великой
Высоты!..» [3, с. 14-15].

Достигшие «космической высоты сознания», «преодолев невежество толпы», обречены на «духовное одиночество» [3, с. 14-15]. Это и есть «избранные», хранители благих идей прошлого, духовного наследия, учащего добродетели.

В наши дни Мухтар Шаханов, будучи носителем тюркской духовности, содержащей учение о добродетели как единственно верного, утверждающего истинные ценности, по которым следует жить народу, характеризует современную цивилизацию. Казахский поэт, выделяя благие черты традиционной духовности, предлагает «культ духовных ценностей» [3, с. 139]. Помимо эрудированности и профессионального интеллекта, поэт видит особо важным «человеческий талант», включающий «порядочность, совесть и милосердие» [3, с. 141]. При отсутствии «человеческого таланта», поэт выявляет «цивилизованную дикость и бездуховную образованность» [3, с. 53]. Техническая, компьютерная грамотность, адаптация в инструктивных направлениях мегаполиса, овладение технологиями и предметами современного комфорта никак не должны ограничивать духовное пространство человека.

Открытость, милосердие, помощь ближнему Мухтар Шаханов относит к национальным традициям казахов. Жертвование собственным комфортом ради помощи ближнему обуславливается «степной психологией» [3, с. 204]. К большому сожалению, с приходом в степь колониального управления, а затем и советских государственных органов, появились услужливые приспособленцы, с патологической боязнью начальства. Трусливые, жадные до чинов, не ведают добродетели, они, лишенные стыда, готовы предать все идеалы. Безвольные, лишенные собственного мнения, подвержены «магии стадно-спасительной трусости» [3, с. 239]. Не чтящие мудрости прошлого Родины, подобные невежды не могут разглядеть добродетели и в культуре других народов. Невежество повсеместно, оно не имеет этнической принадлежности. Каждый народ имеет мудрость, содержащую человеческую добродетель, следование которой ведет к счастью. Предания народов повествуют о борьбе добра со злом, поучающие благим поступкам и праведной жизни. Подобная мудрость и сохраняет целостность народа.

Мухтар Шаханов выразил это следующим образом:

«У любого государства,
Как и у отдельного человека,
Должно быть за душой
Нечто святое.
Если этого нет –
Нравственный тупик неизбежен» [3, с. 206-207].

Народ, забывающий «нечто святое», теряет понимание ценности. Стоит напомнить о манкурте, описанном Чингизом Айтматовым. Но следует добавить, что понятие манкурта – это не просто утеря родного языка и церемониальных традиций, а больше слепое (а порой неразумно циничное) игнорирование духовности, делающей индивида человеком. Манкурт, и владея родным языком, может не чтить родителей, пренебрегать совестью, предаваться невежеству, приспособленчеству. Манкурт – это тот, кто по собственной воле лишен добродетели, передаваемой народной мудростью, данной предками. Манкурт не имеет национальности, и манкуртизм может стать проблемой многих народов. Массовая культура, утверждающая гедонистические ценности удовлетворения зрительно-эффектных и телесно-чувственных потребностей, сводит к игнорированию нравственной составляющей.

Поэт дает следующее определение массовой культуре:

«Культура,
Именуемая массовой, –
Дьявольский образ механизированного,
Дегуманизированного сообщества
Прямой антипод
Нравственно-мыслящей
Истинной культуры...» [3, с. 86].

Следующий пункт характеристики современной цивилизации – рыночное общество [3, с. 73]. Капитализм эффективен и полезен при рыночной экономике. Однако, когда рыночная экономика подменяется рыночным обществом, принципы «купи – продай», «ты мне – я тебе» отбрасывают духовность за ненужностью. Так как продается все, в том числе и человеческая совесть, да и, в общем-то, сами люди.

Абай Кунанбаев выявил концепт «Адам бол», означающий понятие человека как носителя подлинной нравственности, стремящегося к знаниям с целью овладения достижениями цивилизации, и применением данных знаний в добродетельном русле во благо народа.

Мухтар Шаханов же выявил «формулу современного получеловека». В большинстве современный индивид получает среднее образование, затем диплом о высшем образовании как необходимости входа в систему. Современная система жизнедеятельности заведомо прописывает программу, которой следует придерживаться на протяжении всей биологической жизни. Выпасть из программы никак нельзя. Программа предусматривает набор необходимых знаний, умений и навыков, или как сейчас принято говорить, компетенций, помогающих индивиду оставаться в системе, и более того, продвигаться вверх в иерархии данной системы. Прописанная системой программа предусматривает получение теоретического образования и профессиональных компетенций, при этом мало предполагает о духовно-нравственной сути человека. Индивид – актер в системе. Но великий Абай говорил о человеке, причем о полноценном человеке, у которого помимо требуемого для жизни интеллекта, нравственные основы заполняют его

внутренний мир. В свою очередь, Мухтар Шаханов охарактеризовал индивида, владеющего только необходимым интеллектом для достижения достойного жизненного уровня, то есть комфорта, как «получеловека». Поскольку «человек» способен «соединить свои острые знания с нравственными истинами и наследием культуры предков» [3, с. 88]. Данное единение приобретенного интеллекта с нравственностью, представление о которой черпается в наследии предков, и должно вывести «на путь постижения великой культуры мира» [3, с. 88].

Выделенные казахским поэтом и писателем Мухтаром Шахановым, принципы и ценности современной цивилизации неизбежно приведут к тому пределу, после которого человечество станет вновь искать истоки духовного развития. Согласно тюркской духовной традиции, продолжателем которой является Мухтар Шаханов, утверждается неразрывность в сущности человека интеллекта и нравственности. Оба понятия равноценны, и пренебрежение развитием интеллекта ведет к застою, а игнорирование нравственности – к утрате человечности. Следуя заветам тюркских мыслителей, поэт не противопоставляет культуру родного народа другим, не ограничивается решением проблем в пределах Родины, а мыслит планетарно, воспринимая все человечество в единстве.

Список использованной литературы:

1. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. По собственным наблюдениям и достоверным источникам // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том 2. – Изд. 2-е. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 231-517.
2. Арндт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. – М.: Издательство: «Европа», 2008. – 424 с.
3. Шаханов М. Заблуждение цивилизации (Сага о нравах эпохи). Космоформула карающей памяти (Тайна, унесенная Чингисханом): Романы в поэмах. – Астана: «Фолиант», 2003. – 512 с.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОПЛОЩЕНИЯ ОБРАЗА АБАЯ В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Альпеисова Г. Т.

*Казахский национальный университет искусств
профессор кафедры
Музыковедение и композиция
galpeissova@mail.ru*

Начало XXI века характеризуется нарастанием процесса глобализации, что приводит к нивелированию национальных особенностей и обострению потребностей культурной идентичности. Вместе с тем, с укреплением статуса

независимого государства, гражданские воззрения населения Казахстана в различных отраслях стали «опираться» на базовые ценности, одной из которых является национальная культура. В этом отношении мы откликаемся на призыв Президента РК Н.Назарбаева: «Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе... А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены. Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа» [1].

В понимании национальной идентичности мы исходим из общераспространенного толкования слова идентичность. Слово «идентичность» (от лат. *identicus* – тождественный, одинаковый) буквально можно перевести как «тождественность» [2]. Национальная идентичность или национальное самосознание – одна из составляющих идентичности человека, связанная с ощущаемой им принадлежностью к определённому этносу или нации. Национальная и духовная идентичность является важнейшим конституирующим элементом гражданской общности, выступает основой группового самосознания, интегрирует население страны и является залогом стабильности государства.

В настоящей статье раскрываются вопросы национальной идентичности в воплощении образа Абая Кунанбаева. Великому философу, поэту, композитору, общественному деятелю в этом году исполняется 175 лет. Президент РК Касым-Жомарт Токаев в статье «Абай и Казахстан в XXI веке» отмечает код национальной идентичности в наследии выдающегося мыслителя, которое имеет непреходящую ценность для современного общественного прогресса [3].

Образ Абая Кунанбаева вот уже более века является одной из смысловых доминант в искусстве Казахстана. Духовный мир великого мыслителя нашел отражение в многочисленных произведениях литературы, изобразительного, музыкального, архитектурного, зрелищного видов искусства. Это и гениальный роман М. Ауэзова «Путь Абая», постановка одноименного спектакля на сцене Казахского академического театра драмы, картина А. Кастеева «Портрет юного Абая», ряд документальных фильмов и другие.

Яркое воплощение образа Абая получило в композиторском творчестве. Это знаменитая опера «Абай» А.Жубанова и Л.Хамиди, симфоническая поэма Е.Брусиловского «Жалғыз қайың», сюита «Абай» А.Жубанова, оратория «Письмо Татьяны» (на стихи и песни Абая) Г. Жубановой, романсы С. Мухамеджанова, Н. Глендиева на стихи Абая. Казахстанским композиторам удалось воплотить образ Абая и его эпохи, где концептом национально-культурной идентичности выступает его музыкально-поэтическое наследие. Вместе с тем, глубина философского мышления и музыкально-поэтический язык великого поэта и просветителя выступают качествами национальной идентичности.

Как известно, духовное наследие великого мыслителя, поэта, композитора Абая отличается широтой, интеллектуальностью

и масштабностью воззрений. «Философия Абая стала неотъемлемой частью нашей культурной и национальной идентичности. Поэт опередил свое время и сформулировал систему взглядов, которая в сложные периоды истории сумела объединить народ вокруг национальных ценностей, родного языка и культуры». Эти слова министра культуры и спорта РК Актоты Раимкуловой прозвучали на открытии концерта мастеров искусств в Государственном театре оперы и балета «Астана Опера» [3].

Музыкально-поэтическое наследие Абая наполнено национальным духом и отражает глубокий мир философа. «Абай сыграл решающую роль в духовной жизни казахов, его творчество явилось поворотным этапом в развитии религиозно-философской и общественной мысли, становлении письменной поэзии нового музыкального стиля. Новаторское творчество Абая родилось из осмысления своего времени» [5, с.11].

Специальных работ, связанных с прямой постановкой проблемы поиска национальной идентичности раскрытия образа Абая в музыкальном искусстве, недостаточно. В то же время специфика музыкального языка казахского народа, отраженная в песенном творчестве Абаем, обостряет научные поиски в этой области. Под национальной идентичностью в художественном воплощении образа Абая и его времени нами понимаются особенности соотношения авторского материала с музыкальным языком великого философа. Музыкально-семантические формулы, маркирующие национальную идентичность образа, становятся основой дальнейших научных поисков.

В качестве объекта изучения настоящей статьи избрана фортепианная поэма Е. Рахмадиева «На зов Абая», в которой композитору удалось ярко воплотить образ Абая и его эпоху. Концептом национальной идентичности выступает глубокая связь с музыкально-поэтическим наследием великого мыслителя.

Еркегали Рахмадиев обращался к написанию поэм на протяжении ряда лет: так, в 1950-60-е годы композитор создает произведения этого жанра, среди которых симфонические поэмы «Толгау» и «Амангельды». Фортепианная поэма «На зов Абая» является одним из ранних сочинений композитора. Музыкальный язык поэмы «На зов Абая» отличается яркостью и самобытностью. В ней можно проследить слияние ярко выраженных черт казахского песенного и инструментального мелоса, благодаря чему воссоздается целостный образ поэта.

В поэме Е. Рахмадиева «На зов Абая» отражены не только образы и мысли о поэте, но и музыкальный источник – лирическая песня «Айттым салем, Каламкас». Проникая в образную сферу поэмы, она вносит характерные черты в мелодический, ритмический, гармонический язык произведения. «Название поэмы было подсказано знаменитой песней Абая «Айттым салем, Каламкас» («Привет тебе, чернобровая»), ставшей лирическим центром композиции. При отсутствии в произведении развивающего программного сюжета она превратилась в ведущий мотив содержания. Песня уподобилась

зову, на который откликнулось множество голосов: патетически-страстных, возбужденных и сдержанных, суровых и печальных» [6, с.83].

Песня «Айтым салем, Каламкас» является не только главным интонационным и тематическим источником, но и является основой для передачи образа великого поэта. Преломление музыкального контекста известной песни Абая, любимой в народе, наилучшим образом передает его образ. Е. Рахмадиев сохраняет структуру мелодии, ее мягкий, душевный, лирический облик. Измайлова Л.В. отмечает: «Важный композиционный раздел поэмы – *Andante*, где экспонируется тема побочной партии, основанная на песни Абая. Именно такого рода лирические образы в функции побочной партии обычно противопоставляли в романтической сонате моторике и патетике главной. Рахмадиев дает песенную цитату в многоголосной аранжировке и использует фактуру, представляющую слепок с хорового письма» [6, с.84]:

The image shows a musical score for the song "Aytym Salam, Kalamkas". It is written in 3/4 time with a key signature of two sharps (D major). The tempo is marked "Cantabile" with a quarter note equal to 80 beats per minute. The score is divided into two systems. The first system shows the vocal line and the piano accompaniment. The piano part is marked "p espressivo (legato)". The second system continues the vocal line and piano accompaniment, with a dynamic marking of "mf".

Фактура темы построена на непрерывном движении льющегося мелодического движения, где остановки на длинных звуках заполняются развитыми подголосками. Протяжности и певучести мелодии способствует темп, ритмика, штрихи, основной из которых *legato* сохраняется на протяжении всего проведения. Близость фортепианной фактуры к хоровому письму придает звучанию ощущение эпической повествовательности.

В целом, поэме «На зов Абая» присущ лирико-драматический характер, что и свойственно самому жанру «поэма». Исследователь О. В. Соколов утверждает, что жанр поэмы относится к лирико-драматическим разновидностям творчества. В частности, он пишет: «Для композитора избранный сюжет уже представляет собой данность, и он стремится не пересказывать его, что в музыке адекватно сделать невозможно, но выразить к нему свое отношение; отсюда – лиризм авторской интонации, созвучный литературному прототипу» [7, с.97]. И в поэме «На зов Абая» Е. Рахмадиева наблюдается то авторское отношение композитора, о котором и пишет О. Соколов. Композитор, не передает определённый сюжет, а стремится

раскрыть образ великого поэта, через свое композиторское прочтение, и старается выразить свое отношение к жизни и творчеству поэта.

Жанру поэме изначально свойствен лирико-драматический характер, поэтому обращение композитора к песне Абая подразумевает раскрытие черт образа поэта через призму интонаций его песни. В песенном творчестве Абая лирика занимает главенствующее место. В этом видится сама душа поэта. Мухтар Ауэзов в романе «Путь Абая» изображал поэта как человека очень теплого, искреннего, спокойного, рассудительного, философа с тонким душевным миром.

Безусловно, изначально тематическое строение песни влияет на тематический и гармонический облик всего произведения. Варьируясь и фактурно обогащаясь, тема песни и ее элементы появляются в композиции несколько раз в разных разделах произведения. Включая песенные интонации Абая в различные структурные элементы формы, композитор приближается к тонкому отражению его образа, его душевного мира, что вызывает самые приятные ассоциации-воспоминания о поэте у слушателей.

Поэма «На зов Абая» не наделена сюжетной линией, но в ней свободно повествуется о драматической судьбе поэта. Это прослеживается в контрастности частей, связанных сквозными построениями, фактурными особенностями, модуляционными переходами, темповым и штриховым взаимодействием.

Ритмическая мерность и модуляционная гибкость связаны в смысловом отношении с философскими размышлениями великого поэта. Лирические мелодии поэмы передают восхищение композитором особых прекрасных чувств Абая. Возможно, поэтому для воплощения этого смыслового образа композитор обращается к песне поэта «Айттым салем Каламкас».

Таким образом, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что именно программность определяет облик и содержание поэмы. Само название музыкального произведения не только конкретизирует содержание поэмы, но и придает ей дополнительные смыслы. Использование же песни «Айттым салем, Каламкас» позволяет отобразить духовный мир великого поэта и мыслителя проникновенно и тонко. И в данном контексте название поэмы «На зов Абая» обретает новый смысл. Это не просто замечательное произведение композитора, но и подлинный мир, в котором объединилось прошлое, настоящее и будущее. Ведь не только музыка Абая, но и поэма Рахмадиева будет жить в веках, привлекая внимание все новых и новых поколений своим звучанием, отражающим неразрывную связь с музыкально-поэтическим творчеством Абая Кунанбаева.

Поэма «На зов Абая» Е. Рахмадиева является вдохновенной памятью о великом мыслителе прошлого, в наследии которого ярко отразилось национальное самосознание. Бережное отношение к культурным традициям прошлого является одним из условий преемственности исторического опыта народа, воссоздания духовно-нравственных и этических основ национального характера, ибо «без памяти исторической – нет традиций, без традиций – нет

культуры, без культуры – нет воспитания, без воспитания – нет духовности, без духовности – нет личности, без личности – нет народа» [8, с. 82].

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания//<http://www.akorda.kz/ru/>.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
3. Токаев К.-Ж. Абай и Казахстан в XXI веке // <https://forbes.kz//pr>
4. <https://inbusiness.kz/ru/>.
5. Сабирова А. С. Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль. Вопросы изучения казахской традиционной песни: Монография. – Алматы, 2014. –456 с.
6. Измайлова Л. В. Еркегали Рахмадиев: – Астана: Елорда, 2000. – 192 с.
7. Соколов О. В. Морфологическая система музыки и ее художественные жанры. Монография. – Нижний Новгород, 1994. – 217 с.
8. Волков Г.Н. Мы обозначены единым словом «человек» // Народное образование. – 1997. – № 5. – С. 82-89.

ИСКУССТВО АКЫНОВ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН КАЗАХСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Альпеисова А. Т.

*Казахский национальный университет искусств
преподаватель ПЦК Теория музыки
aalpeisova@yandex.ru*

Искусство акынов как феномен культуры представляет собой одну из форм репрезентации музыкально-поэтической традиции исторического прошлого. В творчестве носителя этой традиции, акын предстанет значимой фигурой духовной культуры казахского народа.

Как известно, в 20 веке произошла масштабная трансформация традиционной культуры, слом целого ряда ценностных ориентаций и представлений, что в целом привело к потере института акынства. Традиционные способы трансляции музыкально-поэтического опыта акынов, привычные механизмы устной передачи перестают функционировать, способствуя «растворению» этого феномена культуры.

С началом становления независимости республики происходит процесс аккумуляции ценностно-исторического опыта, что вызывает необходимость изучения значимых элементов культурного наследия. В этом контексте акынское искусство как хранилище высокодуховных и национально-эстетических образцов творческой деятельности представляется нами культурным феноменом.

Слово акын древне-тюркское, и согласно Е.Турсунову: «происходит от ак, аккын (теки, струись, переносно: пой ровным, размеренным речитативом также агын (течение), так как импровизации акынов текут словно бурный поток» [1, с.108]. Акын не только мастерски владел искусством импровизации, но и обладал яркими музыкальными способностями, хорошим голосом, умел сопровождать свое исполнения на домбре. Свое мастерство они оттачивали в музыкально-поэтических состязаниях – айтысах.

По мнению ряда исследователей, айтыс появляется в эпоху первобытного общественного строя: «Генезис айтыса уходит своими глубокими корнями в первобытную эпоху, когда происходило становление дуалистического общества» [2, с.50]. Айтысы, как и многие состязательные формы (бег, борьба, скачки), становятся распространенным явлением еще с эпохи образования казахских племенных союзов.

И еще с тех давних пор за акынами закрепляется роль представителя и прославления рода, к которому он принадлежит. По словам этномузыковеда С.Елемановой: «Институт акынов и их музыкально-поэтическое творчество соединяют в себе древние, архаичные элементы и черты, недавно оформившиеся. Так, сохранилась родовая принадлежность акынов, поскольку это был тот срез общественных отношений и та идейно-психологическая основа, которая не подвергалась существенным изменениям в процессе общественное ломки. Комплекс социально-психологических представлений, связанных с акынами, их специфику можно понять лишь в контексте общества, для которого чрезвычайно актуально родовое сознание. Феномен родового сознания заключается в эмоционально, психологически переживаемой причастности каждого отдельного индивидуума к роду, неотрывности человека от рода, когда интересы рода оказываются превыше как личных, так и семейных» [2, с.69-70].

Акын, выступающий в айтысе, старается восхвалить свой род, и, его музыкально-поэтическая импровизация нацелена на вскрытие недостатков рода противника, способствующая достижению победы на соревновании. Постепенно складываются нормы жанра: каждый восхваляет свой род, богатый достоинств и свершений, попутно стараясь в ироничной форме «посрамить» род соперника. Исследователь Е.Турсунов отмечает, что: «В айтысе акынов четко противопоставлены пространства двух родов. Находясь в пределах пространства своего рода, акын обзревает события, людей, находящихся в пределах пространства рода противника, вынося свои заключения. Четкая противоположность двух пространств подчеркивается перманентным сравнением достоинств и недостатков двух родов» [3, с.56].

Как известно, в кочевой жизни казахского народа большое место занимали родовые отношения, обусловленные родовыми принципами объединения ее членов. В своей программной статье «Семь граней Великой степи» Елбасы Н.Назарбаев отмечает, что «названия некоторых казахских племен и родов на многие сотни лет старше этнонима «*қазақ*», что, бесспорно, свидетельствует о совершенно ином горизонте национальной истории, нежели предполагалось ранее» [4]. Акыны в течение столетий продолжали сохранять

свои изначальные функции представителей родов на межродовых состязаниях и их музыкальное искусство, находясь в близости с обрядово-бытовой песней, постепенно оформилось в блестящую речитативную вокально-инструментальную импровизацию. С конца 18 века в казахской степи становятся известны имена талантливых акынов.

Итак, акын, участвуя в айтысе, превозносит достоинства своего рода, предков, батыров, богатство, щедрость своих сородичей и подвергая осмеянию недостатка рода противника. Иногда, в кратких айтысах, когда соперники мимоходом перебрасываются одной-двумя строфами (такие айтысы носят название «кактыгыс» – «стычка»), они успевают отметить принадлежность к определенному роду. Приведем в качестве примера музыкально-поэтическое состязание акынов XIX века – Жанака и Тубека:

Жанак:

Если спросишь род мой – аргын, найман,
Даже если скажешь «бедняк Жанак» не обижусь.
Не разгневай меня, дитя-найман,
Рот твой кобызом заполню кровью.

Тубек:

Я найман, ну и что, что ты аргын,
У меня есть свидетельство, от чего ты упал.
Твой девиз – подходящая тебе дубина,
Домброй, что в руках, побью... [5, с. 29].

Или пример из айтыса певца Сарбаса из рода дулат и знаменитого Джамбула из рода шапрашты.

Сарбас:

«Называюсь я дулат. Кто присмотрится, поймет: я, как озеро в разливе, в пору самых полных вод. Шапрашты же разве род? Кто пример с тебя берет? Я – Майкота сын восьмой, я ходил, и подо мной все бывали сметены, как ты».

Джамбул:

«Многолюден род дулат, да делами не богат.
В Каскару у вас были в ту пору батыр Кырбас, Суранши
(батыр из рода шапрашты) его поймал, цепь на шею
Привязал и в степях того Кырбаса на цепи с собой
Таскал, весь дулат вороньей стаей с карканьем вокруг летал» [6, с. 155].

Эти примеры показывают, что помимо владения музыкально-поэтическим мастерством, участники проявляли знание родов, их взаимоотношения, события из их жизни, обычаи, ритуалы. Поэтому победа на айтысе не только личный успех акына, это победа рода, к которому он принадлежит. И соответственно поражение также становится неудачей рода. Отсюда на акына накладывается большая ответственность, за честь рода. Поэтому народ единодушно поддерживал своего сородича акына, подбадривал его восклицаниями, воспаляя тем самым дух соперничества.

Существует поверье, что выступление акына не может быть успешным без покровительства духов. К ним приходит дар свыше, и у каждого акына есть свой дух-покровитель, являющийся ему в виде льва, сивого волка, сизой утки. Перед смертью акын видит, как его покровитель покидает его. Например, покровителем Жамбыла, по словам самого акына был лев, а у Суюнбая – сивый волк.

Важным атрибутом айтыса является мотив представления себя публике, называемый – таныстыру. Это вступительная часть айтыса – знакомство акынов-соперников между собой, а также представлением себя слушателям. Приведем примеры:

Если спросишь, зовут меня – Байкокше,
Не знающий уважение людям, просто – Кокше
Род мой Каракесек, зовут – Кемпир,
С детства знающий нужду
Это я – Куандык, сидящая рядом,
Золотая стрела твоя направлена на саукеле
Семипалатинская область, уезд Павлодар,
Родина Далба, играю мелодию.
Зовут меня Муса Байжанулы,
Страдаю зимой и летом [5, с. 30].

Таким образом, айтыс – это уникальное явление не только в поэтическом плане, но и музыкальном. Данный жанр представляет собой музыкально-поэтическую импровизацию на стабильно повторяющуюся мелодию (мелодии) с сопровождением домбры. Известный исследователь казахской музыкальной культуры Б.Ерзакович отмечает, что: «акын имеет свое постоянное терме или сарыны, т.е. мелодию речитативного склада, служащую ему постоянной музыкальной канвой при выступлениях на айтысах, когда темы соревнований требовали быстрой, незамедлительной смены текста. Без поэтической импровизации на определенной музыкальной канве нет и айтыса, его самой главной основы, его природы» [цит. по 5, с.37]. Напомним, что термин «сарын» имеет несколько значений: 1. звуки природы; 2. знак, контур; 3. напев [5, с.16].

Можно предположить, что изначально сарыны акынов, были «родовыми», то есть принадлежали всему роду. В зависимости от принадлежности напевов тому или иному акыну, автор исследования музыки айтыса Ж. Кожахметова, условно подразделяет их на «личные» (т.е. собственные) и «заимствованные» (т.е. услышанные ими от других «Личные» напевы сочинены самими акынами, «Заимствованные» же напевы – это те, которые акыны могли слышать из различных источников:

- 1) напев жыра или терме;
- 2) напев другого акына-импровизатора...;
- 3) напев народной песни, чаще всего кара-олен» [5, с.37-38].

О музыкальном языке акынского выступления музыковед А. Темирбекова пишет: «Напев айтыса в творчестве наиболее ярких представителей импровизаторского искусства изобилует оборотами,

попевками, бытующими в музыкальной лексике казахской песенной культуры. В музыке айтыса происходит логичное преломление, с одной стороны – ритмически четкой подачи речевой интонации, с другой – свободного наложения на стих мелодически выпеваемого речитатива. Все это подчинено единому замыслу – достижению как можно большего эмоционального эффекта в искусстве импровизации» [7, с.10].

Выступление акына представляет собой музыкально-поэтическое высказывание в сопровождении домбры. Обычно музыкально-поэтическая импровизация каждого участника – это новая музыка, новая форма. Отсюда, акынское искусство являет собой одно из ярких явлений в музыкально-поэтической культуре. Возникнув в результате бурного экономического и культурного развития казахского общества, оно стало одним из очагов широкого распространения музыкально-поэтического искусства акынов. Как хранилище высокодуховных и национально-эстетических образцов человеческой деятельности, акынское искусство доносит до слушателя истинную картину эпохи. Стремление как можно правдивее отразить историю и быт казахского народа, сохранить дух эпохи определяет основное направление деятельности представителей акынского искусства.

Уникальный культурогенный потенциал несет в себе наследие казахских акынов, где отражены воззрения, мудрость, идеология народа. Являясь сокровищницей музыкально-поэтического языка, акынское искусство выражает высшую духовность и своеобразие творческого мышления.

Список использованной литературы:

1. Турсунов Е. Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. – 252 стр.
2. Елеманова С. А. Казахское традиционное песенное искусство: Генезис и семантика. – Алматы: Дайк-пресс, 2000. – 184 с.
3. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – 168 с.
4. <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>
5. Кожаметова Ж. Музыка казахского айтыса. – Караганда: «Гласир», 2012. – 212 с.
6. Аманова Б. Тартыс – инструментальные состязания// Аманов Б. Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы; Дайк-Пресс, 2002. – С. 153-167.
7. Темирбекова А. Айтыс и его музыкальная основа (научно-методическая работа). – Алматы, 1992. – 23 с.

ДЕПРЕССИВТІ АЙМАҚТАРДА ӨНЕРКӘСІПТІК КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІН ОҢТАЙЛЫ ӘРТАРАПТАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Акишева Д. М.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

danam@mail.ru

Ибраева А. К.

zeretai@mail.ru

Тұрақты қоғам және қарқынды өсіп келе жатқан ұлттық экономиканы құру – аймақтар арасындағы теңсіздік пен дағдарысты шешпей мүмкін емес.

Жекелеген аймақтардың экономикалық жағынан артта қалуының негізгі себептері келесідей:

– артық өндірудің ұзақ циклдық дағдарыстары, өндірістің және экономикалық құрылымдардың бөлінуі;

– салалық әртараптандырудың төмен деңгейі мен сыртқы және шетелдік нарықтардан тәуелділік;

– жағымсыз экологиялық, климаттық жағдайлар, экологиялық және табиғи апаттар;

– тарихи және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер, жағымсыз демографиялық тенденциялар.

Депрессиялық аймақтар – бұл өткен кезеңде дамыған, бірақ қазіргі уақытта экономикалық маңыздылығы мен салыстырмалы артықшылықтарын жоғалтқан аймақтар. Олар жинақталған өндірістік техникалық әлеуеті, өнеркәсіптік өндірісі, маманданған кадрлардың жеткілікті деңгейімен сипатталады.

Қызметті оңтайландыру процесінің тиімділігін бағалау қызметтің басым бағыттарын таңдау қажеттілігінің алдында тұрған өнеркәсіп кәсіпорындарының басшылығы үшін маңызды міндет болып табылады. Отандық әдебиетті, сондай-ақ шетелдік дереккөздерді талдау қазіргі уақытта қызметті оңтайлы әртараптандыру процесінің экономикалық тиімділігін анықтау үшін тәсілдер мен көрсеткіштердің алуан түрлілігі бар екенін көрсетеді.

Тиімділікті арттыру үшін оңтайландыру процесін басқару көрсеткіштердің нақты жүйесіне негізделуі немесе тиімділіктің бір әмбебап интегралды көрсеткішін пайдалануы тиіс. Бұл ретте тиімділікті арттыру үшін оңтайландыру процесін басқару көрсеткіштердің нақты жүйесіне негізделуі немесе тиімділіктің бір әмбебап интегралдық көрсеткішін пайдалануы тиіс.

Бұл ретте, өнеркәсіп кәсіпорындарының іс-әрекетінде ЮНИДО ұсынатын тиімді бағалау әдістері кеңінен пайдаланылатынына назар аудару қажет, олардың ішіндегі ең танымал таза келтірілген құн әдістері, рентабельділік индексі және өзін-өзі ақтау кезеңі болып табылады. Зерттеу барысында оңтайландыру нәтижелерінің жалпы кәсіпорын қызметінің

тиімділігіне тікелей оң әсері анықталды. Бұл ретте екі маңызды жағдайға назар аудару керек:

– оңтайландыру процесін жүргізу қаржылық көрсеткіштердің ауыруына оң әсер етеді;

– оңтайландыру әсерінің шамасы қызметтің басым бағыттарын таңдаумен анықталады.

Осыған байланысты тиімділікті бағалау процесінде салыстырмалы және Абсолюттік көрсеткіштер жүйесін (тиімділік көрсеткіштерін де, нәтижелілік көрсеткіштерін де қоса алғанда) пайдалану негізінде қалыптасатын кешенді тиімділік көрсеткішін пайдалану орынды болып табылады, оларды салыстыру барысында өнеркәсіптік кәсіпорынның тиімді өнім қоржынын қалыптастыру және қызметті оңтайландыру нәтижелерін бағалауға болады.

Эмпирикалық жолмен кәсіпорынның жұмыс істеу тиімділігін өлшеу үшін пайдаланған орынды көрсеткіштер тізбесі қалыптасты:

1. Номиналды мәндегі өсу қарқынының көрсеткіші (сату көлемі, қосылған құн, пайда).

2. Барлық активтерге кіріс нормасы негізінде есептелетін пайда көрсеткіші (ROT).

3. Есептеу инвестициялық қызметтен (DEV) кірістің орташа квадраттық ауытқуы және меншікті капиталдың кәсіпорын активтерінің жалпы сомасына (EQU) қатынасы негізінде жүргізілуі мүмкін тұрақтылық көрсеткіші.

Осы негізде rot, DEV, EQU көрсеткіштеріне байланысты тұрақтылық индексі (SI) қалыптасады:

$$SI = [ROT\text{-пайыз нормасы} (1-EQU)] / DEV$$

4. Мәні осы келесі шамалардың комбинациясы негізінде анықталатын кешенді тиімділік көрсеткіші (SOG):

$$SOG = ROT-DEV + GRT + EQU * 1/3$$

мұнда ROT – инвестицияланған капиталға жалпы пайда;

EQU-активтердің жалпы көлеміне меншікті капиталдың қатынасы;

GRT бағаланатын кезеңдегі сату шамасының жылдық өсу қарқынын көрсетеді;

Кезең ішінде инвестицияланған капиталға жалпы пайданың DEV орташа квадраттық ауытқуы.

Бұл теңдеу әрбір шаманың әсері бірлікке тең, ал меншікті капиталдың активтердің жалпы шамасына қатынасы – 1/3 болатын жорамалдан тұрады.

Тұтастай алғанда, жүргізілген талдау өнеркәсіптік кәсіпорынның оңтайландыру бағдарламасының тиімділігін бағалау күрделі экономикалық және басқару проблемасын білдіретінін көрсетті, осыған байланысты басқару процесін жетілдіру өнеркәсіптік кәсіпорынның жұмыс істеу тиімділігін айтарлықтай арттыруға ықпал етеді, бұл қызметті оңтайландырудың ерекше стратегиясы немесе өнеркәсіптік кәсіпорынның оңтайлы әртараптандырылған өнім қоржынын қалыптастыру стратегиясы шеңберінде оңтайландыру іс-шараларын жүргізу қажеттілігін болжайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Корчагин Ю. А. Инвестиционная стратегия. Ростов на Дону: Феникс, 2006.
2. Бриггем Ю., Гапенски Л. Финансовый менеджмент. СПб.: Экономическая школа, 1997. – С. 458.
3. Ансофф И. Стратегическое управление. М.: Экономика, 1989. – С. 175.
4. Зиядин С. Т., Ибраева А. К. Основы планирования регионального промышленного комплекса // Фундаментальные исследования. – 2014. – №9.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ – ХАЛЫҚТАР АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖОЛЫ

Атабаева Г. М.

ғылыми қызметкер,

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы

g_080391@bk.ru

Өзінің ұзақ тарихында адамзат көптеген үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Осы тұрғыда Ұлы Жібек жолын сан алуан елдер мен халықтардың ортақ күш-жігерінің жемісі деп атауға болады.

Ұлы Жібек жолы – Еуразияның батысы мен шығысын байланыстыратын керуен жолдарының жүйесі, оның бірнеше шақырымға созылған бағыттары Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан мемлекеттерінің жерін алып жатыр. Олар жолаушыны шығыста Корея мен Жапонияға, батыста Ресейге, Шығыс және Батыс Еуропаға, оңтүстікте Үндістанға, оңтүстік-батыста Таяу және Таяу Шығыс елдеріне жеткізді. Оның бойында тауарлармен қатар, ғылыми ойлардың, мәдени құндылықтар жетістіктері мен дін тарап отырды. Сонымен қатар, ол өз заманының саудагерлер, саяхатшылар, дипломаттар арқылы ақпарат таратудың маңызды және жылдам құралы болды [1, 8 б.].

«Жібек жолы» анықтамасын 1877 жылы неміс географы Ф. Рихтхофен өзінің «Китай. Результаты собственных путешествий» атты іргелі еңбегі арқылы ғылыми айналымға енгізді [2, 10 б.]. Оның Еуразияның тарихындағы рөлінің маңыздылығы мен ұзындығына байланысты анықтамаға «Ұлы» сөзі қосылды.

Ғалымдар арасында Ұлы Жібек жолының нақты қай уақыттан бастап қолданыла бастағаны туралы нақты жауап жоқ. Дегенмен, қалыптасқан тұжырым бойынша Хан династиясының императоры У Дидің бұйрығымен ғұндарға қарсы күресу үшін юэчжилермен одақ құру мақсатындағы Чжан Цянь басқарған дипломатиялық миссия Ұлы Жібек жолын игеруге бастама болды. Оның нәтижесінде б.д.д. II ғасырдың ортасында Ұлы Жібек жолы бірыңғай дипломатиялық және сауда жолы ретінде өз қызметін бастады [2, 11 б.].

Алайда ғалымдар Орта Азия, Қазақстан, Алтай, Сібір, Қытай территорияларында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, Ұлы Жібек жолының қызмет ету мерзімін екі кезеңге бөліп қарастырады.

Бірінші кезең – «прото-жібек», б.д.д. VIII ғасыр – II ғасырдың бірінші жартысымен мерзімделеді. Бұл кезеңді қазіргі Орта Азия мен Қазақстан аймағыда Хан және Ахеменидтер империяларымен тығыз байланыс орнатқан Бактрия, Хорезм, Жетісу мен Аралдағы сақтар мемлекетінің құрылуымен байланыстырылады. Алтайдағы – Пазырық, Башадыра, Туэқты, Шибе, Катанды, Уландрыка, Узуктала, Ақ-Алаха және Берел қорымдары, Сынцзяндағы – Субаши, Қызылгока, Затхунлука, Жетісудағы – Есі, Тывадағы – Аржан обаларында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында қытай жібектері мен иран кілемдері анықталған.

Екінші кезең 138 жылы Чжан Цяньдің дипломатиялық миссиясынан басталып XV ғасырдың аяғын қамтиды [3, 15-16 б.].

Тарихшылардың пайымдауынша Қытай, Орта Азия, Үндістан, Таяу Шығыс және Жерорта теңізі аймақтарындағы ірі мемлекеттік құрылымдар Ұлы Жібек жолының пайда болуына жағдай жасады. Оған керуен жолдарында қауіпсіздікті қамтамасыз ете алатын орталықтандырылған билік жүйесі себеп болды.

Ұлы Жібек жолын құрайтын Лазурит, Нефрит және Дала атты үш негізгі жолдардан басқа жолдар да болды. Олар арқылы осы үш жол өзара түйісіп жатты. II ғасырда бұл жолдар біріктіріле бастады, соның нәтижесінде Шығыс пен Батысты байланыстыратын екі негізгі жол қалды:

– Оңтүстік жол – Қытайдың солтүстігінен Орта Азия арқылы Таяу Шығыс пен Солтүстік Үндістанға;

– Солтүстік жол – Қытайдың солтүстігінен Памир және Аралмаңы арқылы Төменгі Волгаға және Қара теңізге [4, 124 б.].

Ұлы Жібек жолы өндірістегі және көлік коммуникацияларының инфрақұрылымын қамтамасыз етудегі заманауи халықаралық еңбек бөлінісінің жүйесін құруды қажет етті. Сауда үлкен қашықтықты еңсеруді талап еткендіктен, ол нарықтық инфрақұрылым жүйесі – тауарларды ауыстырып тиейтін орындар, базарлар, қолма-қол ақшамен есеп айырысу бекеттері және т.б. қызметтердің болуын қажет етті.

Жібек жолы мемлекеттердің саяси, экономикалық және мәдени өзара байланысының қалыптасуына үлкен әсер етті. Оның жолдарының бойында ірі және кішігірім сауда қалалары мен елді мекендер пайда болды. Әсіресе Орталық Азия аймағында көптеген керуен сарайлар шоғырланды. Бұл аймақта бірнеше сауда бағыттары орналасқан. Мұнда маңызды этникалық үдерістер орын алып, мәдениеттер өзара белсенді әрекеттесіп, ауқымды сауда операциялары жүргізіліп, дипломатиялық келісімдер мен әскери одақтар жасалып жатты. Аталған аймақ халықтарының Ішкі Азия мен Қиыр Шығыс елдеріне жазу мен әлемдік діндерді, көптеген мәдени және техникалық жетістіктерді таратудағы рөлі ерекше болып табылады.

Жалпы Жібек жолы арқылы Шығыс пен Батыс түрлі тауарлар, мәдени үлгілер мен қолданбалы өнер, сәулет өнері, ауылшаруашылық өнімдері және технологиялық өндіріс түрлерімен алмасып жатты. Сонымен қатар, діни ойларды таратудағы Жібек жолының рөлі зор. Оның жолдарымен жүріп өткен миссионерлер өз діндерін уағыздады. Үндістаннан Орта Азия және Шығыс Түркістан арқылы буддизм, Сирия, Иран және Арабиядан христиан, кейінен ислам діндері тарады.

Ұлы Жібек жолы қызметінің нәтижесінде қарқынды және тұрақты әлемдік экономикалық қатынастар үдерісінде мәдениеттердің жақындасуы байқалды. Ұлы Жібек жолының бойында мәдени құрамдас бөліктерді кезең-кезеңімен біріздендіру жүріп жатты. Мәселен, зерттеушілер Азияның сауда қалаларында әртүрлі конфессияларға тиесілі ғибадатханалардың ортақ жобасы қалыптасқанын айтады. Дегенмен, бұл жақындасу тек үрдіс ретінде қала берді. Мәдени жетістіктермен алмасу шектеулі болды.

Бүгінгі таңда Ұлы Жібек жолының тарихы әртүрлі елдер мен халықтар арасындағы өзара тиімді мәдени байланыс орнатудың озық үлгісі ретінде қарастырылады. 1987–1997 жылдары ЮНЕСКО-ның «Жібек жолы – диалог жолы» бағдарламасы жүзеге асырылды. Осы жоба аясында ежелгі жолдың тарихы, Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени байланыстардың қалыптасуы мен дамуы зерделенді, Еуразия құрлығында тұратын халықтар арасындағы қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталған шаралар өткізілді.

Осы орайда қазақ халқының төл мәдениетінің қалыптасуына Жібек жолы өзіндік ықпал етті. Ғасырлар бойына осы жол арқылы тауар артқан керуендермен қатар ғылым мен идеялар таратылып, халықаралық байланыстар орнатылды. Осындай «рухани күретамырдың» мың жылдық тынысы қазақтардың мәдениетіне терең із қалдырды. Осы тұрғыда Қазақстан Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендетудің, түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасын сақтау мен сабақтастыра дамытуды қолға алды.

Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының Ташкент декларациясын, Ұлы Жібек жолының Қазақстандағы туристік инфроқұрылымын дамыту жөніндегі ЮНЕСКО және Бүкіләлемдік Туристік Ұйымның жобасын іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті 1998 жылғы 27 ақпандағы Жарлығымен «Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау мен сабақтастыра дамыту, туризм инфроқұрылымын жасау» мемлекеттік бағдарламасын бекітті.

Бұл бағдарламада Қазақстандағы ішкі туризмді дамыту мәселелері, сырттан туристерді тарту үшін еліміздің тарихи-мәдени мұраларын жаңғыртып, қалпына келтіру жолдары, Ұлы Жібек жолының Қазақстан территориясындағы бөлігін қайта жандандыру мәселелері қарастырылды.

Бағдарлама аясына Жібек жолы бойында еліміздің орналасқан тоғыз аймағының 115 тарихи-мәдени нысандары енді. Республика тарихындағы алғашқы ірі жоба шеңберінде тарихи-мәдени ескерткіштерді қайта қалпына келтіру және жаңғырту жұмыстары кең көлемде жүргізілді [5].

Ғылыми және мәдени бағдарламалармен қатар, Ұлы Жібек жолының көліктік-экономикалық жандануы мемлекетаралық жобалар негізінде көлік мен теміржолдар арқылы жүзеге асырылып келеді.

1993 жылы ТРАСЕКА – «Еуропа–Кавказ–Азия» көлік дәлізін ұйымдастыру бойынша Еуроодақ пен серіктес елдер арасындағы халықаралық ынтымақтастық бағдарламасы қабылданды. Әзірбайжан, Армения, Болгария, Грузия, Иран, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Өзбекстан, Румыния, Тәжікістан, Түркия, Украина ТРАСЕКА-ға мүше елдер болып табылады.

Бүгінгі таңда жетекші халықаралық ұйымдар ТРАСЕКА халықаралық көлік дәлізін ресми түрде Еуропаны Азиямен байланыстыратын транзиттік көпір ретінде танып отыр. Көлік дәлізі Шығыс Еуропа елдерінен (Болгария, Молдова, Румыния, Украина) басталып Түркияны кесіп өтеді. Әрі қарай Қара теңіз арқылы Грузияның Поти және Батуми кемежайларына барады, содан кейін Түркиядан Оңтүстік Кавказ және Иран Ислам Республикасына жетеді. Әзірбайжаннан Каспий паромдары (Баку–Түрікменбашы, Баку–Ақтау) арқылы ТРАСЕКА бағыты Түрікменстан мен Қазақстанның теміржол желілеріне өтеді, олардың көлік желілері Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан бағыттарымен байланысып, Қытай мен Ауғанстан шекараларына дейін жетеді. Орта Азия елдерінің Иранмен құрлықтық және теңіз байланысы бар [6].

Ұлы Жібек жолы ең алдымен сауда жолы болып табылады. Бұл жолды жандандыру идеясы көптеген мемлекеттерді қызықтырып келеді. Алайда ол үлкен ресурстарды қажет еткендіктен, бірқатар елдердің экономикалық жағдайының дамуына дейін кейінге қалдырылды.

2004 жылғы 8 тамызда Сары теңіз жағалауындағы Ляньюньган портынан бастау алып Қазақстан–Қытай шекарасындағы Қорғас бақылау-өткізу пунктінен аяқталатын автожол ашылды. Ұзындығы 4393 км алып жатқан автожол құрылысы 1990 жылы басталған. Бұл көлік желісінің басым бөлігі 1939–1940 жылдары салынған тас жол бойымен өтті. Autobанның техникалық көрсеткішіне сәйкес оның бойымен орташа жылдамдықпен 120 км/сағ жүруге мүмкіндік береді.

Аталған көлік жолын салу барысында Ұлы Жібек жолын жандандыру мәселесі халықаралық деңгейде қайта көтерілді.

Осы тұрғыда Еуропа мен Азия арасындағы байланысты нығайтуға бағытталған «Батыс Еуропа–Батыс Қытай» көлік дәлізі және трансұлттық инфрақұрылым жобасы кезең-кезеңімен жүзеге асырылуда. Кеңестік кезеңде екі ірі социалистік елдің астаналарын байланыстыратын «Мәскеу–Бейжін» тас жолын салу көзделді, алайда, Қытай нарығының АҚШ-қа бағдарлануына байланысты ол жоба ретінде ғана қалып қойды.

Еуропа мен Қытай арасындағы құрлық дәлізін жүргізу идеясы ХХІ ғасырдың басында қайта туындады. Себебі Қытай мен Еуроодақ елдері арасындағы тауар айналымы жүздеген миллиард еуроға жетті әрі тауарларды теңіз көлігімен Суэц каналы арқылы жеткізу екі айға дейін созылды. Қытайдың сауда көлемінің өсуі мен дамып келе жатқан экономикасы теңіз бағыты бойынша шектеулермен және Қазақстан мен Ресейде инфрақұрылымды дамыту сұранысымен тұспа-тұс келді. Нәтижесінде

халықаралық көлік желісі жобасын жүзеге асыру жеделдеді: 2008 жылы Қазақстан мен Ресей «Батыс Еуропа–Батыс Қытай» көлік дәлізін дамыту жөніндегі меморандумға қол қойды. 2015 жылы Ресей мен Қытай «Бір белдеу, бір жол» жобасы аясында ынтымақтасу туралы келісімге келді [7].

Жалпы ұзындығы 8445 шақырымдық тас жол (2233 – Ресей аумағында, 2787 – Қазақстан және 3425 – Қытай) Санкт-Петербургтен басталып, Ресей, Қазақстан және Қытайдың ондаған қалаларын аралап, Сары теңіз жағалауындағы Ляньюньган қаласына дейін созылады. Көлік дәлізі бойындағы жолдардың геометриялық параметрлерін (бұрылыстар, көрінімділік, беткейлер), экологиялық және санитарлық жағдайды жақсарту үшін ірі елді мекендерді айналып өту жолдары қарастырылған.

Жалпы ұзындығы 6 мың км асатын көлік дәлізінің ең ұзын бөлігі Қазақстан мен Қытай территориясы арқылы өтеді. 2017 жылдың қараша және желтоқсан айларында Қытай мен Қазақстан өздерінің аймағындағы жұмыстардың аяқталғанын хабарлады [8].

Қытай мен Қазақстан көлік дәлізі бойындағы қолданыстағы жол учаскелерінің басым көпшілігін қайта қалпына келтірді. Ал Ресей жаңа жол құрылысын бастады. Жалпы көлік инфрақұрылымының жетіспеушілігі және қолданыстағы маршруттар бойынша жүктемені бірнеше есеге ұлғайту мақсатында Ресей өз аумағынан өтетін барлық жоларды жаңадан салуға шешім қабылдады. Ресей барлық жұмыстарды 2024 жылға дейін бітіруді жоспарлап отыр [7].

2013 жылдың күзінде Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азияға жасаған сапары барысында Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпинь «Жібек жолы экономикалық белдеуі» және «XXI ғасыр теңіз жібек жолы» бастамаларын дәйекті түрде ұсынды. Кейінірек олар «Бір белдеу, бір жол» бастамасына біріктірілді.

Инвестициялық ынтымақтастық пен транзиттік-көліктік әлеуетті дамыту тұрғысынан тартымды бастаманы Қазақстан қызығушылықпен қабылдады және оны бірінші болып қолдады. Сонымен қатар, Жібек жолының жандануы 2011 жылы Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың ежелгі байланыс бағытын қалпына келтіру жөніндегі бастамасымен тығыз байланысты болып отыр [9, 27 б.].

Қытайдың ықпалдастық бастамасы «бірлесіп талқылау, бірлесіп құрылыс жүргізу және бірлесіп пайдалану» қағидаттарына негізделген. Ол бес байланыс: саяси қарым-қатынас, инфрақұрылымдық өзара байланыс, кедергісіз сауда, қаржыландыру және халықтар арасындағы байланыс арқылы дамиды.

2015 жылы Қытай «Бір белдеу, бір жол» бастамасының рухына сәйкес келетін «бірлесіп талқылау, бірлесіп құрылыс жүргізу және бірлесіп пайдалану» жаһандық басқару тұжырымдамасын нақты айқындап берді. Ағымдағы уақытта 138 мемлекет және 30 халықаралық ұйым Қытаймен «Бір белдеу, бір жол» аясындағы ынтымақтастық туралы құжаттарға қол қойды.

Сарапшылардың пікірінше, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы дүниежүзі елдеріне дамуға жаңа мүмкіндіктер беріп отыр. Мәселен, бастама аясында

Африканың шығысында алғашқы жоғары жылдамдықтағы көлік желісі пайда болды. Мальдива алғашқы теңіз көпірі салынды. Беларусьта жеңіл көліктер шығаратын алғашқы жеке база тұрғызылды. Қазақстанға транзиттік жол арқылы теңіз порттарына ашылды. Момбаса-Найроби темір жолының құрылысы және пайдаланылуы жергілікті тұрғындарды жалпы 50 мың жұмыс орнымен қамтамасыз етті. Бұл өз кезегінде Кенияның экономикалық өсімін 1,5 пайызға арттырды [10].

Ұлы Жібек жолы Еуразия халықтарының экономикалық және саяси өмірінде шешуші рөл атқарды. Ол сан алуан өркениеттер мен әлеуметтік-экономикалық жүйелерді өзара байланыстырды және Шығыс пен Батыс арасындағы өзіндік көпір қызметін атқарды, соның нәтижесінде халықаралық деңгейде мәдени және сауда ынтымақтастық орнады. Оның дамуы және адамзаттың ғасырлар бойы оны қайта жаңғыртуға деген ұмтылысы өзара табысқа кенелу мақсатындағы халықтар арасындағы ынтымақтастықтың таптырмайтын жолы екендігін көрсетіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпаков К. М., Воякин Д. А. Казахстанский отрезок Великого Шелкового пути в серийной номинации ЮНЕСКО. – Алматы: 2011. – 152 с.
2. Хабдуллина М. К. Степной Шелковый путь // Великий Шелковый путь – диалог культур Востока и Запада. Сборник материалов международной научно-теоретической конференции (7 сентября 2005 г.) / Под научной ред. Г. А. Аннакулиевой. – Астана: 2005. – 63 с.
3. Байпаков К.М. Великий Шелковый путь на территории Казахстана. – Алматы: Адамар, 2007. – 495 с.
4. Савченко В.С., Смолина Е. С. Великий Шелковый путь: история и экономика // Гуманитарные исследования. – 2015. – № 1 (5). – С. 124–126.
5. «Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау және сабақтастыра дамыту, туризм инфрақұрылымын жасау» атты Қазақстан Республикасының Мемлекеттік бағдарламасы туралы / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U980003859_.
6. Великий Шелковый Путь в 21-м веке / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.traseca-org.org/ru/glavnaja/shelkovyi-put-v-21-m-veke/>.
7. Ботев А. МТК Европа–Западный Китай: в России строят скоростные трассы / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://dorinfo.ru/99_detail.php?ELEMENT_ID=73640.
8. Завершено строительство казахстанского участка дороги Западная Европа – Западный Китай – Касымбек / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://informburo.kz/novosti/kasymbek-zayavil-o-zavershenii-stroitelstva-kazahstanskogo-uchastka-dorogi-zapadnaya-evropa-zapadnyu-kitay.html>.
9. Нурышев Ш. Китайский вектор во внешней политике Казахстана // Miras. – 2018. – 1 (45). – С. 27–33.
10. «Один пояс, один путь» создает новые возможности для глобального развития / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://rg.ru/2019/10/05/odin-poias-odin-put-sozdaet-novye-vozmozhnosti-dlia-globalnogo-razvitiia.html>.

АДАМ РУХАНИЛЫҒЫ МЕН ӨРКЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ БІРЕГЕЙ РӨЛІ

Аханов А. К.

магистрант

Е.А. Бөкетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті

anusa_777@mail.ru.

Көшпенділер – бұл көшпелі өмір салтын уақытша немесе тұрақты жүргізетін, тұрақты тұрағы жоқ адамдар. Көшпелілер мал шаруашылығы, сауда, түрлі қолөнер, балық аулау, аң аулаумен айналысқан. Қазіргі тарихнамада көшпенділердің негізгі үш категориясы бар. Біріншіден, бұл аңшылар мен жинаушылар (австралиялық аборигендер, арктикалық үндістер, африкалық кунгандар), олар табиғи ортада, ауылшаруашылығымен немесе мал шаруашылығымен таныс емес. Екіншіден, бұл қолөнермен және саудамен айналысатын көшпелілер, мысалы, сығандар немесе туарегтер, олар үнемі сауда немесе шағын қолөнермен айналысады. Үшіншіден, бұл ежелгі скифтер, сарматтар, ғұндардан бастап қазіргі бедуиндерге дейін, моңғол тілдес халықтар, малдарды бір жайылымнан екіншісіне, шамамен сол жерлерде көшпелі мал өсіретін халықтар: [1]. Көшпелі өмір салты ХХ ғасырда негізінен экономикалық себептермен, мысалы индустрияландыру немесе ауылшаруашылығындағы прогресс, жерді иеленудің әр түрлі шарттары, сондай-ақ саяси себептермен, ең алдымен, халықтың еркін қозғалысын ынталандырмайтын ұлттар мемлекеттерінің қалыптасуымен байланысты құлдырады. Тарихи процесте көшпенділер қандай рөл атқарды? Бұл жаңа сұрақ емес, бірақ әлі күнге дейін жалпыға бірдей қабылданған жауап жоқ.

Көшпелілердің тарихи рөлі туралы түрлі пікірлер бар. Олардың біріншісін Гегель тұжырымдады: «Кенеттен, жойқын ағым сияқты, олар мәдени елдерге шабуыл жасайды және олар жасаған төңкеріс бүлінуден және жойылудан басқа нәтиже әкелмейді. Халықтардың мұндай қозғалыстары Шыңғыс хан мен Әмір Темірдің басшылығымен өтті: олар бәрін таптап, содан кейін жоғалып кетті, өйткені онда нақты бастама жоқ». Көптеген ғалымдар көшпенділер ауылшаруашылық аймақтарын қиратып қана қоймай, мәдени ландшафты да бұзды деген пікірге бейім болды [2]. Шын мәнінде, көшпелі әлемнің тарихы – бұл көшпелілер мен ауыл шаруашылығы өркениеттері арасындағы тұрақты қақтығыстар тарихы.

Көшпелілер үшін ғарыш шексіз болды. Өз жерінде терең тамыр жайған фермерден айырмашылығы, көшпелілер үнемі қозғалыста болды. Көшпелі қоғамдардағы жерлер, қалай аталатынына қарамастан – меншік, пайдалану, иелік ету – осы территорияда жүрген бір немесе басқа қоғамға қатысу арқылы делдалдық сипатта ұжымдық сипатта болды. Атақты ағылшын этнографы Эванс Притчард келесі жағдайды суреттейді: ойын ойнаған кезде, нюерлер (Судан мен көрші Эфиопияда тұратын халық) ойынды өз жерінде өлтірді деген қарсылығына жауап беріп, оны алып кетті. Олар еркін, адам жоқ аймақ іздеп

даланы айналып өтіп, көшпелілер Еуропадан Қытайға дейін кең империялар құрды. Алайда табиғи құбылыстар, сыртқы саяси фактор және ішкі себептер сияқты жағдайлар бұл империялардың тез арада құлдырауына әкелді. Н. Н. Крадин: «Көшпенділердің психологиясы стационарлықты еркін саяхатшының мақтанышына қорлау ретінде теріс қарады. Тек ерекше жағдайлар оларды осы қадамға баруға мәжбүр етуі мүмкін. Сондықтан егіншілікке көшкен көшпелілер олардың жағдайын мәжбүрлі және уақытша деп санады және бірінші мүмкіндікте көшпенділік пен мал өсіруге көшті». Мал өсірумен қатар, кейбір көшпелі тайпалар сауда-саттықпен айналысты. Шалғай елдер арасындағы сауда екі жолмен жүзеге асырылды: кейбір халықтар арасында басым болған керуен саудасы, басқаларымен экспедициялық сауда.

Жібек Шығыс пен Батыс Азияның жанды қарым-қатынасын тудырған ежелгі сенімді сауда нысаны болды. Джейд, ревень, мускус, алтын, көкнәр мен глазурдың түрлі сорттары Орталық Азиядан ішінара жеткізілді. Сириядан әйнек экспортталды, ол ұзақ уақыт бойы бүкіл Батыста танымал болған және бағаланған. Орналасуы, географиялық ортасы, оның ресурстары, табиғи-климаттық ерекшеліктері көшпелілік пен популяцияның таралу себептерін, оның негізгі шаруашылық қызметін анықтайды[3]. Географиялық ортаға байланысты адамдардың материалдық мәдениеті дамиды, ал рухани мәдениет оның әлеуметтік жағдайы деңгейінде дамиды. Өкінішке орай, адамзаттың рухани мәдениетінің эволюциясына көзқарас ежелгі дәуірден көшпенділердің рухани мәдениетінің ерекше рөлі мен үлесін толық көлемде ескермейді.

Біздің ғасырда әлеуметтік білім мен ғылымның идеялары мен салалары, соның ішінде тарих пен антропология әлі де прогресс пен дамудың жалған тұжырымдамасына негізделген. Осындай ғылыми заманауи көзқараста адамның рухани оянуының бастапқы аспектісі мүлдем еленбейді. Тарихтан бұрынғы дәуірдегі көшпенділер ешқандай маңызды материалдық өркениет жасамағаны үшін олар ешқандай үлкен қалалардан, ешқандай империялардан, тарихи құжаттардан, жазбаша тарихтан немесе тіпті жазбаша тілден қалмады. Бірақ біз ежелгі руханияттың материалдық прогреске немесе жазуға, логикаға негізделмегенін түсіне бастадық. Бұл халықтар тіпті жазбаша тілді, дамыған материалдық өркениеттің археологиялық дәлелдерін қалдырмаса да, бұл олардың артта қалған өркениетті варварлар және олардың мәдениеті жоқ дегенді білдірмейді. Керісінше, көшпелілердің руханилығы – біз білетін бүкіл адамзаттың және бүкіл әлемдік діндердің өзіндік руханияты екенін түсінуге көбірек бет бұра бастадық. Әлемдік діндердің пайда болуынан бұрын ұзақ уақыт бойына рухани даналық жинақталған және дамыған, сонымен бірге рухани сана мен даналықтың, негізінен көшпенділер жинақталған кезеңі болды. Сондай-ақ, тарихқа дейінгі және тарихи кезеңдер өтті. Негізінен әлемдік діндерге негізделген тарихи дәуірге көшу тарихқа дейінгі дәуірде көшпенділер руханиятымен дайындалған.

Табиғат пен ғарыштан хабар алу – бұл көшпенділердің саяхаттауының басты себебі. Неге көшпенділер? Біріншісі – ұтқырлық. Адамдар қоныс аударды, ал ежелгі уақытта мобильділік өмір сүру мүмкіндігін, сонымен қатар білім алуды білдірді. Біздің табиғи ізденіске сәйкес жаңаны іздеуге мотивация

болды – терең және үлкен даналық. Алдымен адамдар аяқтарымен қозғалады, кейінірек олар жылқы мен басқа жануарларды қолдана бастады. Жануарларды бағып-қағып, адамдар олармен бірге тұрып, бір-біріне көмектесе отырып, қозғалу көкжиегі кеңейе түсті [4]. Дөңгелекті ашу арбаны қолдануды білдірді және эволюциядағы үлкен секіріс болды. Қозғалыс жылдамдығы мен кеңдігі едәуір артты. Дөңгелек ойлап табылғанға дейін адамдар қыста оңай жүре алатын. Ежелгі уақытта автожолдар болмаған, мұхит немесе өзен қозғалысқа үлкен кедергі болуы мүмкін, сонымен қатар тығыз ормандар мен биік таулар болған. Алайда адамдар әртүрлі кедергілерді жеңуге батылдық танытты және тек өмір сүруге көшті. Олардың романтикалық себептері көбірек болды.

Даналық хабарлар мен аяндарды қабылдаған, содан кейін адамдарға қашан және қай бағытта қозғалатындығын білетін рухани лидерлер болды. Бірлескен іс-әрекетте нақты ұйымшылдық пен табиғат, аспан, ғарыш, жануарлар туралы хабарларды қабылдау қабілеттері дамыды. Солтүстік халықтар ұтқырлықтың ізашары болды, өйткені қыста қатқан өзендер табиғи жолға айналды. Көшпелілер тұрмысқа қажетті заттарды ғана алып жүруге тырысты. Неғұрлым аз зат көшіп-қонуға, әрі басқаларға көмектесуге ыңғайлы болады.

Адам бойындағы асыл қасиеттер қайдан пайда болды? Кең дүниені аралап жүргендер көптеген мәліметтерге ие болған, сондықтан ежелгі уақытта адамдар кез келген саяхатшыларға үлкен құрметпен қарады және оларды нағыз хабаршылар мен мұғалімдер ретінде қабылдады. Табиғат, ғарыш, ауа-райы, жануарлар – бәрі олар үшін өмір сүруге қажетті ақпарат көзі болды. Осыған байланысты, шын мәнінде, адамзат руханиятының дамуы басталды.

Ежелгі көшпелі мәдениеттер мен халықтар бізге тек бір археологиялық дәлел – қорғандарды қалдырды. Барлық қорғандарды көшпелілер жасаған, олар Еуразияның далалық аймағында, Украинаның Қара теңіз жағалауынан бастап Кореяға және тіпті Жапонияға дейін: Кавказда, Қалмақияда, Қазақстанда, Тянь-Шанда, Памирде, Алтайда, Монғолияда, Сібірде, Солтүстік Қытайда кездеседі. Қазіргі уақытта мамандар қорғандардың неге осы кең кеңістікте орналасқандығын және ежелгі уақытта бұл мүмкін болғанын түсіндіре алмайды. Көшпенділер империялар, мемлекеттер мен үкіметтерді құрған жоқ, бірақ оларда бірдей рухани мәдениет болды. Мүмкін олар әр түрлі этникалық топтарға жататын шығар, бірақ олардың бәрінде бір ортақ мәдени код болған. Бұл код иеленуден және жинақтаудан бас тартқан, бәрін беріп, махаббат туралы хабарлар жіберіп, адамдарды ақылмен басқарып, оларды біріктіретін батырларға қатысты болды. Нәтижесінде батыр ешбір үкімет пен әскери күшсіз адамдарды бірлікке, біртұтас ұлтқа жеткізді. Егер сіз ежелгі қорғандарға баратын болсаңыз, қорғандардың ерекше мистикалық энергия аймақтарында орналасқанын білесіз. Жер мен ғарыш үйлескен жерде, күн мен ай мен жұлдыз галактикалары өздерінің энергиясын жақсы көрсететін жерде. Бірақ қорған өліммен байланысты символ емес. Қорғанға терең космология еніп, ол мәңгілікте өлмес тіршілікті, адам рухының, аспан мен жердің бірлігін бейнелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Коган Л. С. Проблемы социально-экономического строя кочевых обществ в историко-экономической литературе (на примере дореволюционного Казахстана): М., 2010. – С. 102.
2. Крадин Н. Н. Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии. Цивилизации. Вып. 3. М., 1998. – С. 78.
3. Крадин Н. Н. Трансформация политической системы от вожества к государству: монгольский пример, 1180(?)–1206 // Альтернативные пути к ранней государственности. Отв. ред. Н. Н. Крадин и В. А. Лыиша. – Владивосток, 1999. С. 188–198.
4. Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М.: Вост. лит-ра, 1997. – С. 56
5. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевничества). Алматы: Социнвест; М.: 2008 Горизонт. 96 Перший А. И. Некоторые особенности классового образования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства Отв. ред. А. И. Першиц. М.: 1996. – С. 280–313.
6. Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата: Наука, 1997. – С. 73–75.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991. – С. 45–48.
8. Тлеугабылова, К. С. Уникальная роль кочевников в процессе развития человеческой духовности и цивилизации / К. С. Тлеугабылова, А. М. Беркинбекова. – Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. – 2013. – № 2 (49). – С. 291–293.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Ахметова Ж. Қ.

*Қазақстан Республикасының
Тұңғыш Президенті – Елбасының кітапханасы
филология ғылымдарының кандидаты
ahmetova.zhanar.k@mail.ru*

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастары ұлттық философияның қалыптасуына зор ықпалын тигізген құбылыс болды.

Қазақ философиясының көрнекті өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы ұстазы Абайдың философиялық көзқарастарын одан әрі дамытты. Абайдың өлеңдері мен қарасөздерінің ең басты объектісі – адам, басты мақсаты – адам тәрбиесі. Адам болғанда да «өзі үшін отпаған хайуанның» бірі емес, адамдар үшін еңбек етемін, «ақыл, қайрат, нұрлы жүректі тең ұстайтын», жан – жақты жетілген адам. Абайша айтқанда, «толық адам». Ал «толық адам», «жетілген адам» дегендердің мағынасы – терең философиялық ұғымдар. Адамды адамгершілік тұрғысынан, кісілік тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе.

Абайдың мұраты – адамды адамгершілік, кісілік жағынан жетілдіру арқылы қоғамдық жетілдіру, қазақ қоғамын ілгері дамыған мәдениетті елдер қатарына қосу болды. Оның өлеңдері мен қарасөздеріндегі дүниетанымдық,

философиялық, әлеуметтік, қоғамдық, этикалық, педагогикалық, психологиялық ой – пікірлері осыны дәлелдейді.

Сондықтан адам мәселесі Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығындағы маңызды тақырып болып табылады.

Ақынның дүниеге, өмірге, табиғатқа, сан-сала құбылыстарға, дінге деген көзқарастары көптеген шығармаларына арқау болды.

Адам феноменіне арналған басты шығармалары: «Үш анық» трактаты, «Тіршілік, жан туралы», «Тумақ, өлмек тағдырдың шын қазасы», «Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр», «Адам немене», «Тәңірі мен жаны», «Анық пен танық», «Жан мен дене һәм көңіл» т.б. өлеңдері.

Шәкәрім – ойшыл дүние құбылыстарының шексіздігі, қозғалыстың қайталанбайтындығы жайында философиялық тұжырымын негіздейді. Ақын жүрегінен «Тұрақсыз шыр айналған дүние», «Дүние қу, бір ағын су» деген тәрізді жыр жолдары туады. Ал мына бір өлеңіндегі:

Кетті, келді,
Толды, семді,
Өзгеленді бұл ғалам.
Туды, өлді,
Жанды, сөнді,
Өршіп, өнді қайтадан [1, 123 б.]

– деген жолдардан Шәкәрімнің философиялық ой-тұжырымдарының астарында мәңгілік қозғалыс, үздіксіз даму заңдары жатқанын аңғару қиын соқпайды.

Шәкәрімнің лирикалық шығармаларында қуатты идея бар. Ол – адамгершілік идеясы, гуманизм. Өз заманының озық ойлы азаматы, парасатты перзенті ретінде ой толғай отырып, ол адамгершіліктің туын барынша биік ұстайды, адалдық пен әділдікті, ар тазалығын бірінші қояды.

Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи,
Қазаққа көз сүзбестің қамы үшін жи.
Арың сатпа, терің сат, алалды ізде,
Ғибадат пен адалдық, ар үшін жи, – дейді [1, 94 б.]

ақын «Мал жимақ» атты өлеңінде. Осынау төрт тармақтың ауқымына ақынның бүкіл адамгершілік идеясы, азаматтық нысанасы сыйып тұрғандай. Адам болу үшін арыңды сатпай, еңбек етуді, адал болуды қажет деп санайды.

Шәкәрімнің гуманистік сипаттағы өлеңдерінің тәрбиелік мәні мұнымен шектелмейді. Оның бірқатар өлеңдерінде адам бойындағы жағымсыз мінез-құлық, іс-әрекет сыналса, енді бірде жоғарыдағыдай өлмейтін ақыл – кеңес айтылады. «Шәкәрімнің лирикасында ақыл мен талап категорияларына айрықша мән беріледі. Адамға тән жақсы қасиеттердің бәрін де Шәкәрім осы екі ұғымның аясына сыйғызуға тырысады. Бұл екеуі бас қосқан жерде адам баласынан қашып құтылатын ешнәрсе болмайтынын айтады» [2, 8 б.]

Талап шапса ақылға мініп алып,
Жақсы, жаман бәріне бірдей салып.
Анық ақыл адымын аштырмайды,
Ешнәрсе одан құтылмас жетпей қалып [1, 128 б.]

– деп дәлелдейді ол өз пікірін «Талап пен ақыл» атты шығармасында. Шәкәрімнің философиялық танымы, ақындық әлемінің қайнар көздері Шығыс әдебиеті мен мәдениеті, ғылымы, ислам дүниесі екендігі айқын.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» атты философиялық трактаты – қазақ дүниетанымында ерекше орын алатын шығарма.

Ақын «Үш анық» трактатында «Ақиқат деген не?», – деп сұрақ қояды. Оған өзі «Адам ақиқатты ақыл – ес көзімен көріп, қабылдауы керек. Ақиқат – әрбір адамның жанында болады не ол өзіндік өмір сүреді» – деп қорытынды жасайды. Жанның ең негізгі қажет ететіні – ұждан. «Адамның нысап, әділет, мейірім – үшеуін қосып, мұсылманша айтқанда, ұждан, орысша айтқанда совесть бар» дейді.

Шәкәрім ар-ұжданды адамгершілік этикалық жағынан ғана емес, оны философиялық категория, әлем құрылымының негізі болатын субстанция ретінде жоғары қарастырған.

Ол адамның рухани өсуіне мықты тірек болатын үш анықты атайды: Бірінші – мәңгі өзгерістегі Универсумда барлығына себепші жаратушы ие. Екіншісі – бұл жаратушы барлық тірі мен тірі емеске жан береді, адам өлген соң, одан әрі тазарып, жоғарылайды, өздігінен өмір сүреді.

Үшіншісі – жанның жоғарылап, тазаруы үшін адам ұжданға сай арлы өмір сүруі керек. Шәкәрім адамдарды осыған шақырады.

Философ ғалым Ғарифолла Есім: «Неге Шәкәрім еңбегін «Үш анық» деп атаған? Сонда «анық» дегеніміз не?

XIX жүз жылдықтың аяқ шенінде дүние өздігінен, жаратушы ие жоқ деген жол тұйыққа тірелді. Сол кезде позитивизм деген ағым пайда болды.

Шәкәрім позитивизмді қазақшаға «анық» деп аударған. Ұтымды аударма. Сонда не анық? Көзбен көріп, қолмен ұстап, құлақпен естіген анық па, әлде анық сыры өзгерісте ме? Өзгеріс анық, бірақ көзбен көріп тұрғаның анық па?

Қара сөзбен жазған «Үш анық» толымды, мағынасы терең шығарма. Қазақ ғылымында мұндай шығарма Шәкәрімге дейін жазылмаған. Әрине, есімізге хақим Абайдың қара сөздері, әсіресе отыз сегізінші сөзі оралады. Шәкәрімнің «Үш анығының» ерекшелігі, ол өзі ғұмыр кешіп отырған замандағы ғылымның, техниканың, философияның, діни, өзге де қоғамдық ғылымға қатысты ілім, теория, жаңалық деректерді және иррационалдық: спиритизм, телепатия, т.б. сол кезде жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтар сияқты қаптаған ақпараттарды талқыға салған. Осылардың анық-қанығына толыққанды шолу жасаған.

Шәкәрім «Үш анықта» саясат жағына бармай-ақ анықтың ғылымдық, дүниетанымдық, философиялық мәселелеріне талдау жасаған. Шәкәрім ғылымға арқа сүйеген. Ол заманда атом бөлініп, ғылым, техника жаңалықтары қауырт шыға бастаған кез. Нарық және нарықтық қатынастар өріс ала бастаған. Нарыққа ғылыми жаңалық, технология қажет. Яғни, ойлау жүйесі де нарыққа сай болуы – табиғи үйлесімдік. Осы халге орай, Батыс Еуропада позитивистік идеялар өріс ала бастады. Қазақшалап айтсақ, олар анық идеялар, бірақ дүниетанымдық, философиялық жағы қалай болмақ дегенге Шәкәрім

жауап іздеп, анық деген тек физикалық нәрселер емес, анық деген ой анығы деген» пікір айтады [3, 8 б.].

Шәкәрімнің дүниетанымдық ой жүйесінде философиялық терең бағыт-бағдар байқалады. Оған «Тіршілік, жан туралы» деген философиялық өнеріндегі жаратылыс тарихи тіршіліктің шығуы өз түсінігін баяндайтын мынадай жолдар куә:

Өсімдік күннен алады ас,
Күн суық болса түпке қаш,
Дым тиіп, нұр кеп жылытса,
Өс тағы жайнап көңіл аш,
Дейтұғын жанда мән болар –
Жұмыртқада ұрық жатпай ма?
Олар да тамақ татпай ма?
Жылынса, яки егілсе
Оның да тағы таңы атпай ма? [1, 115 б.].

Яғни, Шәкәрім органикалық тіршіліктің біртіндеп себеп-салдар принципі бойынша даму идеясын құптап отыр.

Абай 43-ші қара сөзінде «Адам ұғымы екі нәрсе бірі – тән, бірі – жан» деп бөліп қарастырғанындай, Шәкәрім еңбектерінің барлығында да жан мен тәнді бөліп қарастыра отырып, жанды мәңгілік өлмейді ол құдайдан берілген аманат, ал тән осы дүниелік. Ал, ақыл осы екеуін бір-біріне үйлестіруші, адамда болатын жақсылық пен жамандықты ажыратушы құрал, яғни Құдайға жету жолындағы танымы деп қарастырылады.

Әрбір тіршілік иесінің өз тәніне лайық жанынан басқа бәріне ортақ, бәрін жаратушы, қадағалаушы және бәріне қозғау беруші «күдіретті субстанция» – жан жатыр.

Таза ақылдың арқасында адам абстрактылықты меңгереді, пайдалыны зияндыдан ажырата біледі. Сонымен, Шәкәрім адамның ішкі әлемін аша талдауға қуаныш-реніш, тіршілік мәнін тұрмыс машақаты, әділет пен зұлымдық туралы ой түйеді.

Нысап пен мейірім, әділетті,
Жанындай көріп жан сақта.
Ол жолда өлсек, неміз кетті,

Мақсұтқа жетпей қалсақ та, – [1, 101 б.] дей келе, Шәкәрім әділеттілік жайында сөз қозғайды. Бұл тақырып жайлы сонау неше мың жылдықтан бері әртүрлі қоғамның алдыңғы қатарлы өкілдері, яғни философтары мен ғалымдары өздерінің арнайы зерттеп, еңбектерін жазып қалдырған. Мысалы, Сократ, Платон, Аристотель өз еңбектерінде әділеттілік жайында көптеген еңбектер жазды. Әр ғұлама өз қоғамына лайықты түсінік, пікір қалдырды.

Шәкәрім өзінің еңбектерінде әділеттілікті терең жан-жақты анықтап, оны былай деп түсіндіреді:

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,
Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.
Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,
Таза жүрек, тату дос – сол шарасы [1, 58 б.].

Адамзат баласының бұл өмірдегі мақсаты – шын бақытын тауып, өмірден өкінішсіз, қайғысыз өту. Бұның орындалуы адамзат баласының ойы қиянатсыз таза болып, мейірім, ынсап, әділет пен адал еңбек принциптерін ұстанып, осы аталған принциптерді адамзат баласы өзінің таза жүрегіне бекітіп ұстана білу, ол – адамдық борыш дейді. Мұнда Шәкәрім әділеттілікті жүректе орнығып, ол сыртқы қоғамға әсер ететін шындықтың шыңы деп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы, 1988. – 560 б.
2. Мағауин М. Абайдың інісі // Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жаза. – Алматы: Жалын, 1988. – 5, 24-бет.
3. Есім Ғ. Шәкәрімнің үш анығы // Егемен Қазақстан. – 2018 жылғы 14 тамыз. – № 153 (29384).
4. Мағауин М. Ақын, тарихшы, философ // Бес арыс. – Алматы: Жалын, 1992. – 85, 127-бет.

РОЛЬ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – ЕЛБАСЫ Н.А. НАЗАРБАЕВА В ДВИЖЕНИИ К БЕЗЪЯДЕРНОМУ МИРУ

Ахметова Р. Д.

*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Государственный университет им. Шакарима г. Семей
r.d.akhmetova@mail.ru*

Мукатаева З. К.

*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
zauze.mukataeva@mail.ru*

Тохметова Г. М.

*кандидат педагогических наук, профессор
gauharbrilliant@mail.ru*

С момента обретения независимости Республика Казахстан демонстрирует свою приверженность миру, свободному от военной и, прежде всего, ядерной угрозы. Одним из главных приоритетов внешней политики нашего государства стало сохранение и укрепление режима нераспространения оружия массового уничтожения.

Казахстан, на момент распада СССР, владевший четвертым в мире ядерным потенциалом, добровольно отказался от ядерного оружия. Закрытие Семипалатинского испытательного полигона 29 августа 1991 года явилось выражением чаяний народа, испытавшего на себе страшные реалии ядерных испытаний. «Казахстан показал величайший пример всему миру, отказавшись от своего ядерного потенциала и навсегда закрыв крупнейший на земле

ядерный полигон... Закрытие Семипалатинского полигона и добровольный отказ от ядерного оружия стали первым бескорыстным даром, преподнесенным Казахстаном всему человечеству» – отметил Н. А. Назарбаев [1, с. 116].

Казахстан с этого момента, по словам Елбасы, стал «эпицентром мира». Трудно назвать другую страну, которая предложила бы международному сообществу столько идей и инициатив, направленных на создание безъядерного мира. «Новый век и новое тысячелетие рождает новый язык дипломатии. Должны быть созданы новые инструменты, которые не эфемерно, а действительно позволят создать стройную и устойчивую систему глобальной и региональной безопасности» – отмечает он [2, с. 163]. На своем примере Казахстан убеждает остальные страны, что основой мира является не ядерный арсенал, а миролюбивая внешняя политика, внутренняя стабильность, устойчивая экономика и политическое развитие.

Выступая на торжественном собрании по случаю 20-летия прекращения испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне, Н.А. Назарбаев, говоря о разрушительном воздействии многолетних ядерных испытаний на здоровье людей и окружающую природную среду, подчеркнул: «Общее число наших соотечественников, подвергшихся радиационному облучению, превышает 1 миллион человек. Миллион мирных граждан Казахстана стали безвинными жертвами ядерного безумия! Драма полигона – это и драма казахской земли. Травма, нанесенная нашей экологии, столь серьезна, что на ее восстановление уйдут столетия. Только локальная зона экологического бедствия вокруг Семипалатинского полигона занимает более 300 тысяч квадратных километров. Девятая часть территории Казахстана, сопоставимая с территорией Германии, превращена в отравленную пустошь, искалечена сотнями ядерных взрывов» [3, с. 333].

В декабре 1992 года Парламент Республики Казахстан принимает Закон «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне», предусматривающий выплаты компенсаций, пособий, предоставление льгот, дополнительных оплачиваемых отпусков, бесплатного лечения в санаторно-курортных учреждениях для детей, пенсии и т.д. Были приняты различные республиканские и региональные программы, направленные на оздоровление населения, окружающей среды, реабилитацию инвалидов, экологическую безопасность, социальную поддержку и другое. Среди них «принятая в 1997 году Национальная программа по изучению отдаленных последствий ядерных испытаний и пути реабилитации облученного населения, предусматривающая расширение фундаментальных исследований по разработке эффективных методов профилактики, лечения, реабилитации и прогнозной оценки влияния радиационных факторов на последующие поколения, в рамках программы разработана компьютерная программа «Национальный генетический регистр РК» – первая информационная база данных, позволяющая собрать и обработать любую медико-генетическую информацию из любой географической точки республики» [4, с. 24].

В своем выступлении на Международной конференции «От запрета ядерных испытаний к миру, свободному от ядерного оружия» Н.А. Назарбаев сказал: «С закрытием Семипалатинского полигона стартовал новый этап глобального процесса ядерного нераспространения и разоружения. Все державы «ядерного клуба» соблюдают мораторий на испытания. После закрытия Семипалатинского полигона замолчали другие крупнейшие полигоны планеты — в Неваде, на Новой Земле, Лобноре и Муруроа. Поэтому для всего мира день 29 августа — это рубежная точка, отодвинувшая опасность ядерного апокалипсиса» [5].

29 августа 2012 года Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев объявил о запуске международного проекта АТОМ («Abolish Testing. Our Mission»). В рамках этого онлайн-проекта «любой человек на земле, выступающий против ядерного оружия, сможет подписаться под онлайн-петицией к правительствам мира с призывом навсегда отказаться от ядерных испытаний и добиться скорейшего вступления в силу Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний».

Международная безопасность и проблема нераспространения ядерного оружия является сегодня одним из ключевых моментов в политической жизни любого государства. Казахстан является активным участником региональных, межгосударственных и международных организаций. Внешнеполитическая стратегия нашего государства демонстрирует миру желание развивать конструктивные и взаимовыгодные отношения со значимыми субъектами мировой политики и экономики. Благодаря твердому подходу к вопросам ядерного разоружения, авторитет Казахстана на международной арене бесспорен. «Сохранив ядерное оружие, Казахстан, возможно, мог бы стать более влиятельным игроком в нашем потенциально нестабильном регионе, и, уж конечно, в этом случае мир бы знал о нас куда больше. Некоторые даже уговаривали нас не отказываться от ядерного арсенала. Однако при принятии решения мы руководствовались более важными соображениями, включая понимание роли и ответственности зарождающихся демократий, подобных нашей...

Нашей задачей было осуществление того, что я хотел бы назвать «созидательным лидерством», то есть прагматического и конструктивного взаимодействия с многочисленными и часто весьма непростыми силами в нашем регионе. Именно такая философия привела нас к отказу от ядерного оружия и активному развитию отношений не только с США, но и с Россией, Китаем, Ираном и, по сути, со всеми странами, стремящимися сотрудничать с Казахстаном» [6].

К сожалению, арсенал ядерного оружия, накопленного в мире, по-прежнему остается достаточным для многократного уничтожения жизни на планете. Несмотря на противостояние всего мирового сообщества, государства, обладающие ядерным оружием, продолжают развивать и совершенствовать его. «В XXI веке человечество достигло такой точки развития, когда смертельным вызовом глобальной безопасности является даже не количество накопленного на планете ядерного оружия, а сам факт его

наличия. Вероятность его попадания в руки международных террористов намного опаснее. И это серьёзный аргумент для всеобщего участия в процессе нераспространения всех стран мира», – напоминает Н.А. Назарбаев в ходе международной конференции «Построение мира без ядерного оружия» [7].

Рассуждая о необходимости разоружения во всем мире, Н.А. Назарбаев акцентирует внимание на том, что «наступившая эра должна стать торжеством теории бесконфликтности, основанной на принципах разумной необходимости и достаточности. Мы неизбежно должны прийти к мобилизации коллективных усилий в поисках новой конструкции системы глобальной и региональной безопасности. Которая, прежде всего, была бы основана на трех принципах: на всеобщей универсальности, безоговорочном и безусловном разоружении и взаимных мерах доверия» [2, с. 164].

В своем Манифесте «Мир. XXI Век» Первый Президент Казахстана выразил глубокую озабоченность перспективами человечества: «Во второй половине XX века в результате успешных переговоров по ядерной безопасности были значительно сокращены ядерные арсеналы США и России. Пять ядерных держав объявили и придерживаются моратория на испытания атомного оружия. Угроза уничтожения планеты была существенно снижена. Ускорился процесс создания региональных систем безопасности... Теперь же мы наблюдаем эрозию всех этих достижений» [8].

Одной из главных составляющих, предложенной Первым Президентом Казахстана всеобъемлющей Программы «XXI век: мир без войны» является последовательное движение к миру, полностью освобожденному от ядерного и других видов оружия массового уничтожения. Следует принять глобальные решения, запрещающие размещение смертоносных вооружений в космическом пространстве, на дне и в нейтральных водах Мирового океана, Арктике. Необходимо разработать и принять обязательные для исполнения международные документы по запрещению использования научных открытий для создания новых видов оружия массового уничтожения. В ООН следует создать Реестр учета научных открытий, которые могут быть использованы для создания и усовершенствования оружия массового уничтожения. Снять угрозу глобальной войны можно, если активизировать процесс ядерного разоружения, искоренить войны, выстроить новую тенденцию развития на основе равного и справедливого доступа к инфраструктуре, ресурсам, рынкам [9].

Опыт Казахстана, добровольно отказавшегося от приобретения ядерного оружия, показал, что только подлинные долгосрочные гарантии безопасности обеспечивают стабильное социально-экономическое развитие любого государства и взаимовыгодное сотрудничество со всеми странами.

Выступая в сентябре 2005 года на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Н.А. Назарбаев призвал сделать построение мира без ядерного оружия главной целью человечества в XXI веке. Всеобщая декларация по достижению мира, свободного от ядерного оружия, инициированная Первым Президентом Казахстана, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 23 декабря 2015 года,

стала важным шагом на пути принятия универсального правового обязательного документа о запрещении и уничтожении ядерного оружия.

Казахстан сделал выбор в пользу мира, свободного от ядерного оружия. Практический вклад в ядерное разоружение и ядерную безопасность дает нам моральное право призвать остальные государства приложить все усилия для избавления нашей планеты от угрозы ядерного конфликта.

Многие инициативы Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева уже реализованы, другие переживают стадии реализации. Эти инициативы объединяют только одну вещь: реальность, прагматизм, стремление к сотрудничеству и искренняя обеспокоенность за будущее человечества.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н. А. Времена и думы. / Сост.: Касымбеков М. Б., Молдагаринов А. М., Хасенов Е. А. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2013. – 364 с.
2. Назарбаев Н. А. Эпицентр мира. Астана: Елорда, 2001. -294 с.
3. Выступление на торжественном собрании по случаю 20-летия прекращения испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне, 18 июня 2009 г. // Назарбаев Н. А. Избранные речи. Том V. Книга 2. 2008-2009 гг. – Астана: ИД «Сарыарка», 2010. – 468 с.
4. Адылханов Т. А., Мусаханова А. К. Консолидация медицинского образования, науки и практического здравоохранения – стратегическое направление Государственного медицинского университета г. Семей // Медицинское образование и профессиональное развитие. Специальный выпуск, 2014. – С.21-26
5. Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на Международной конференции «От запрета ядерных испытаний к миру, свободному от ядерного оружия» // <https://www.akorda.kz>
6. Назарбаев Н. А. Потенциал зарождающейся демократии. Будущее обеспечивается сотрудничеством, а не ядерным оружием Неофициальный перевод статьи из газеты «Вашингтон Таймс» от 08.09.09 г. // <https://www.zakon.kz>
7. Выступление Президента Казахстана Н. Назарбаева на пленарном заседании Международной конференции «Построение мира без ядерного оружия» // <https://www.akorda.kz>
8. Назарбаев Н. А. Манифест «Мир. XXI век» // Казахстанская правда. – 31 марта 2016 года.
9. Республика Казахстан: 25 лет борьбы за безъядерный мир // <https://articlekz.com/article/21506>.

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ СОҒЫС ТАКТИКАСЫ

Ахметов Ж. А., Солтан М. С.

*Қарағанды мемлекеттік индустриялық университеті,
magira._soltan@mail.ru*

Ұлы даланың сайын атырабын мекен еткен көшпенділер бағзы заманнан-ақ жылдам қозғалатын атты әскери күшімен әлемді жаулаған жауынгер халық ретінде тарихта белгілі болған. Адамзат тарихында алғаш жылқыны қолға үйреткен көшпенділер, кеңістікті игере отырып, құдіретті күш иесіне айналғаны белгілі. Оған дәлел ретінде әлемнің жеті кереметінің бірі болып саналатын Ұлы Қытай қорғаны б.з.б. VII ғ. бастап XVII ғ. аралығында 2000 жылдан астам уақыт бойы салынған ұзындығы 6700 км ғимарат, солтүстіктен келетін көшпенділер күшінен қорғану үшін тұрғызылған еді.

Көшпелі халықтың көнеден қалыптасқан соғысу тактикасын мынадай түрге топтауға болады: Елшілік тактикасы; Алдаусырату тактикасы; Барлау тактикасы; Жер жағдайын пайдалану тактикасы; Одақтасу тактикасы; Бәрі бір мезгілде бір нысанаға садақ ату тактикасы; Бір мезетте лап қойып шабуылдап, қайта тез тарап кету тактикасы;

Сақтардың соғыс тактикасы туралы антикалық деректерден білеміз. Парсылардың патшасы Кир I, батыс елдерін жаулауға аттану үшін, өзінің ту сыртында жатқан көшпенділерді бағындырып, қолына қол қосып, қару жарақ, тамақ, мініс көлікпен толтырмақшы болады. Геродоттың (б.з.б. 484–425 жж) айтуынша, I Кир қалың әскерімен Сақ жеріне келгенде, сақтардың патшайымы Томириске «Егерде сен маған тұрмысқа шықсаң екі елдің де адамдары бейбіт, тыныштықта жақсы өмір сүретін болады» деген ұсыныспен елші жібереді. Оған Томирис «Егер мен саған тұрмысқа шықсам менің елім өз тәуелсіздігінен айырылып, құлдыққа түседі, сондықтан, ұсынысыңнан бас тартамын» деп жауап беріпті [1, 159–160 б.] Бұл деректен басқа елді жаулау үшін, барлық әдіс-тәсілдерді, соның ішінде елшілік әдісін де қолданғанын білеміз. «Елдестіру елшіден, жауластыру жаушыдан» – деген қазақ мақалы бекер шықпаған. Қан төгіссіз, алдау-арбау тәсілінің басқа елді бағындыру, соғыс тәсілінің бірі екендігін білеміз.

Екінші бірі – алдаусырату тактикасы. Оны біз, Кир әскерін Яксарттан өткеннен кейін, біраз қосын тігіп, оны тамақ, ішімдікке толтырып, аз ғана күш қалдырып, өзі негізгі әскерімен тасаға кетіп қалады.

Келісімнің орындалғанын білу үшін Томирис патшайым өз баласы Сапарғапис бастаған бір топ әскерлерін барлауға жібереді. Барлаушылар Кир әскерінің өзеннен өтіп, қосын тігіп, ішінде масайрап жатқандарын көріп, айналаны бақылап, олардан басқа ешкім жоқ екенін көріп, басып алуды ойластырады. Басын алып, жеңісті тойлап жатқанда Кир негізгі әскерімен келіп, бәрін қырып тастайды [2, 46 б.]. Бұл айтылғандардан бізге жақсы таныс барлау тактикасын да қолданғандығын білеміз.

Сақтарда әскер жер жағдайын пайдалану тактикасын да қолданған. 529 жылы Окс өзенінен өтіп бірнеше Сақ әсерінің отрядтарын талқандайды. Томирис өз жеріне жауды тереңдей енгізіп, жоспарланғандай тар шатқалға апарып талқандауды көздеп, әскеріне тез шегінуге бұйырық береді. Жеңіске масаттанған парсылар бытырай сақтардың соңынан қуып келіп, құрған тұзаққа түседі. Томирис пайтшайым бастаған әскерлер мен Кир бастаған парсы әскерлері бетпе-бет келіп соғысқанда ойсырай жеңіледі. Тар шатқалға келіп жеткен парсы әскерін тұтқиылдан шабуылға алған сақ әскері Юстинианның айтуы бойынша аз уақытта 20000 парсы әскерін жойып жібергенін айтады [3, 10 б.].

Сақтар туралы айшықты да анық деректерді Александр Македонскийдің Азияға жорығы туралы жазылған тарихи жазбалардан білуге болады. Орта Азия жеріне дейін қарсылық көрмеген Александр әсекрі Сақтармен соғысты 330 жылдан 327 жылдар аралығында ұзақ уақыт жүргізіп, бағындыра алмаған соң оңтүстікке қарай ойысып, Үндістан жерін жаулауға кіріседі. Сақтармен Александр Македонскийдің соғысы Марканд қаласын басып алған соң, Яксарт өзенін бойлай жүре келіп, Сита басқарған Соғды әскері мен Сақ тайпаларының табанды қарсылығына тап болады. Яксарт өзені бойының жер жағдайын пайдаланған сақ тайпалары жергілікті халықпен одақтаса отырып, Спита әскерімен бірге Македон әскерінің жеті гарнизонын жойып жіберген. Александр әскерінің тас ататын машиналарына қарсы одақтастар әскері шеңбер түрінде қоршау түзіп, ортада қалған қарсыластарын үздіксіз жебемен атқылағанына қарсы тұра алмаған. Сол кезде Александр қосымша күш ретінде атты әскерін соғысқа қосады. Сақ әскері тез шегініп сайын далада ізін жасырады. Сақ әскерінің соңынан қуған Македондықтар аптап ыстық, шөл далада лай су ішіп, салдарынан Александрдың өзі ауырып, кері шегінуге мәжбүр болады [4, 71 б.]. Мінекей жеңімпаз Сақ әскерінің соғысу өнері, өз заманында озық болғанының бұл бір дәлелі деп ой түйіндеуге болады.

Жер жағдайын пайдалану тактикасын сақтардан кейін 300 жыл уақыт өткеннен кейін ғұндар да пайдаланады. Б.з.д. 200 жыл шамасында Хан империясының бірінші императоры Гаодн ғұндарды өз жерінде талқандамақшы болып, екі жүз мың әскерімен ғұндар жеріне басып кіреді. Мөде бастаған ғұндар қашпа соғыс сала отырып, төрт топқа бөлініп, тау арасы жағдайын пайдаланып қоршауға алған. Гаода қоршауды бұзып шығуға жеті күн әрекет жасап көреді. Ақыры болмаған соң, келісімге келуге шақырады. Осы келісім нәтижесінде Ғұндар өздеріне тиімді жағдайды қалыптастырады да, қырық жылға созылған тыныштық орнатады. Нәтижесінде біріншіден, Қытай императоры Мөде Шаньюге сарай ханшайымын беріп, өздеріне күйеу бала етеді; екіншіден, жыл сайын ғұндарға қажетті тең-тең жібек маталар мен азық-түлік түрлерінен салық төлеп тұрады; үшіншіден, шекаралық аймақтарда еркін сауда жүргізілді. Соғыс барысында жер жағдайын өз пайдасына шешу тактикасы өз жемісін беріп отырған.

Көрші елдермен күрес барысында одақтасу тактикасы да қолданылды. Мысалы, Үйсіндер Ұлы юэчжилермен Жетісу жеріне таласқан соғыста ғұндармен одақтасқан. Ал б.з.б. 42 жылы қаңлылар мен үйсіндер арасындағы

соғыста, ғұндар мен қаңлылар одақтасып, үйсіндерге қарсы соғысып, астанасы Қызылаңғар қаласын талқандайды. Ал қытайлар ғұндармен соғысқанда үйсіндермен одақтасқан. Одақтас әскерлер көп жағдайда жеңіске жетіп отырған.

Соғыс тактикасын айтқанда, көшпелілерде қалыптасқан бәрі бір мезгілде бір нысанаға садақ ату да өз жемісін берген. Мәселен, «Мөде өз жауынгерлерін үйрете отырып, оларға өзінің «ысқыратын жебесі» қайда жетсе, сол жаққа атуға бұйырады. Сонда ғана барлық жауынгерлер онымен бірге оқ атуды үйренеді». Осындай соғысу әдісі, Мөденің көрші елдерді өзіне бағындырып, күшті Мемлекет құруға әкелген. Мөденің бұл соғыс тактикасы кейінгі барлық елдерде қолданылған.

Ғұндардың шабуылдау тактикасы туралы римдік тарихшы Аммиан Марцеллин (IV ғ), ғұндардың күн талғамайтын, шыныққан жауынгер халық екендігін мойындай келе, «Олар шайқасқа жаппай ұрандап кіреді. Жеңіл және тез қимылдайды. Жан-жаққа тез тарап кетеді және сап құрып жатпай-ақ біресе ана бұрыштан, біресе мына бұрыштан шабуыл ұйымдастырады...» [5, 46 б.]. Егер еуропалықтардан қалған дағды бойынша кез келген ұрыста сап құрып, иық тіресе соғысса, мәселен гректерде спартандықтар, римдіктер бірнеше қатар құрып, кейінгі қатардағылардың найзаларының ұзындығы соншалық алдыңғы қатардағылардың иығына, қолтығының астынан шығып тұратын, алдыңғы қатардағылар жаумен шайқасқа кіргенде, артқылары ұзын найзамен шаншып түсіріп отырған. Ал ғұндар болса, сап құрып жатпай-ақ «Лап қойған, ал егер, қарсыластарының алдыңғы қатары мықты болса, айналып өтіп, тарап кетіп, күтпеген жерлерден топ-топ болып шабуылдаған. Көшпелілердің осындай тактикасы еуропалықтардың сап түзеп соғысу тактикасына жат болған. Сондықтан да шайқасты басқаруда да, психологиялық әсердің де күштілігі соншалық, қарсылыстарына үрей туғызып, жеңілуге әкелген [6, 13 б.]. Аммиан Марцелиан Хұндар туралы, «олар ешқашан ақсақалдарының айтуынан шықпайды. Ақсақалдарының бір ауыз сөзі үшін олар жан беруге дайын. Өздеріне қауіп төнсе, соғысуға шақырады. Соғысқан кезде жауын шеңберлене қоршауға алып, қатты ашулы дауыстар шығарып, жеңіл және айлакер олар тез қимылдап, қасақана бытырап кетіп, бірақ майдан шебін бұзбаған күйі, қарсыласын оп-оңай қынадай қырады. Олардың жау бекінісін қалай алғанын бақылау мүмкін емес. Олар қас-қағым сәтте-ақ дүниенің астанкестеңін шығарады» деп қапалана жазған. Бұл деректен біз шеп құрған Еуропаның найзалы жаяу әскері ғұн әскерінің алдында дәрменсіз, халқы шарасыз болғанын көреміз. Аттила Шығыс Еуропада билік құрған кезеңде ғұн атауы мен әскерінің соғыс тактикасы Еуропа халқына асқан үрей туғызғаны белгілі. «451 жылы маусым айында Тура қаласы маңында франктер, бургундар, аламендер, аландар вестготтар біріккен әсері Аттила әскерімен бетпе-бет шайқаста 160000-нан астам әскер қаза тауып, жараланғандар өзеннен қан араласқан су ішкен» – деп жазады гот тарихшысы Иордан. Көшпелі өркениеттің басым күшті әскері Түркі мемлекеті дәуірінде де заманында ең озық темірден қару жасап, соғыста қолдана білді.

Жау шебіне лап қою, бытырай тарау, күтпеген тұсынан қайта шабуылдау сияқты шайқас тактикасы Абылай хан кезінде де қытай әсеріне қарсы қолданған, Торғай даласында да 1916 жылы Амангелді Иманов бастаған көтеріліс кезінде қолданылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В четырех томах. Т1. Алматы, 1996. – С. 159–161.
2. Байбаков К.М. Ежелгі Қазақстан тарихы. (Ежелгі заманнан б.з. V ғасырына дейін, орта мектептің 6 класына арналған оқулық. Алматы: «Рауан», 1994. – 49, 59–61, 64, 88–93-б.
3. Аманжолов К. «Қазақтың әскери тарихы». Алматы, 1999. – 10-б.
4. Қазақстан тарихы 5 томдық. – 71-б.
5. Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Ә. Төлеубаев, Ж. Қойгелдиев т.б. – Алматы: Мектеп, 2014. – 368 бет, қараңыз 41–52 беттер.
6. Аманжолов К. «Қазақтың әскери тарихы». Алматы, 1999. – 12-13-б.

ОРНАМЕНТ – КАК КЛЮЧ К МИРОВОЗЗРЕНИЮ КАЗАХОВ

Ахметова Ж. Н.

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
докторант 2- курса кафедры тюркологии
janishka_91@mail.ru*

Введение

Жизнь повсеместно окружена различными знаками, которые имеют как философское, так и определенное смысловое значение. Это также отражено в культуре народов мира. Существовали различные цивилизации и культуры. Могущие и всем известные культуры Востока и Запада, несомненно являются общеизвестными для нас, вместе с тем существовала особая номадическая культура, некая цивилизация степных кочевников. В культуре кочевников важную роль играло скотоводство, которое являлось основной их деятельностью, в этой связи среди кочевников было широко распространено применение шкур различных животных для изготовления одежды, а также их мехов для различных видов шуб, учитывая климатические особенности, а также постоянное переселение с одного на другое место, была необходимость в изготовлении теплой верхней одежды с различными мехами. Одними из ярких представителей номадической культуры являются выходцы из тюркских народов – казахи, которые вели кочевой образ жизни на обширных территориях бескрайней степи. Особая культура кочевников нашла отражение в национальной одежде казахов. Богато украшенная различными видами

украшений, сотканная из различных видов тканей, одежда представляет нам часть материальной культуры этого народа. Национальную одежду казахов стоит разделить на мужскую, женскую, детскую для мальчиков и детскую для девочек. Говоря об одежде этого народа, следует отметить ее комплексность, которая включает в себя головной убор, являющийся, сакральным и ценным для казахов, верхняя одежда, обувь и украшения, которыми особо богато украшена женская одежда.

Также стоит отметить, что для казахов было важным и социальное положение, исходя, из которого можно было определить социальный уровень казахов, т.е. одежда представителей из богатых семей значительно отличалась от одежды менее богатых семей, в первую очередь наличием драгоценных камней, а также качеством изготавливаемой ткани. Декоративно-прикладное искусство занимало особое место у казахов. Одной из особенностей декоративного искусства являлись орнаменты, нанесенные, как на головные уборы, так и на поверхность одежды.

Орнаменты имеют свою особую специфику и значение, вместе с тем разновидность и историю происхождения. Орнаменты представляют собой некие знаки, в которых содержится определенная информация. Значение каждого орнамента индивидуально. В культуре казахов орнаменты играют важную роль, которые несут в себе некий элемент культуры этого народа.

Таким образом, национальную одежду казахов можно сгруппировать на четыре группы, это верхняя часть – головной убор, внешняя часть, т.е. верхняя одежда, нижняя часть, к которой относится обувь, и ее разновидность мужских и женских и детских сапог, а также немаловажная часть – национальные украшения, каждое из которых несет в себе определенную семантику. На разных частях одежды, т.е. обуви, головного убора, верхней женской и мужской одежды наносится определенный вид орнамента, который имеет место лишь на нем, вместе с тем имеется различная вариация орнаментов, которые наносятся на поверхность домашнего убранства казахов, которое в свою очередь имеет свою большую разновидность. Каждый орнамент несет в себе определенный смысл и имеет свой особый язык, посредством которого можно было передать ту или иную информацию. Как отмечают, А. Беккулова и З. Мухамеджан у орнамента был свой язык. Девушка вдали от родных в замужестве, скучавшая по родным местам, посылала рукоделия родителям, и по вышитому узору отец с матерью понимали, как живет их чаду [1, с.20]. Тем самым, выделяется еще одна особенность орнаментов, в которых заложена определенная информация.

Орнаменты – как символика казахской культуры

Орнаменты представлены нам как символы и знаки, в которых есть некая информация, а вместе с ней и таинственность. Так, в своем труде Джусупов Н. М., отмечает следующее: «В природе символа в значительной степени сохранилось первоначальное, подлинное значение. В переводе с греческого языка *symbollo* указывает на «совпадение, соединение, слияние, встречу двух начал в чем-то одном. Слово *symbolon*, являясь знаковым итогом такого процесса слияния, ассоциируется в сознании индивида с некой

неопределенностью и таинственностью» [2, с.16]. Так, орнаменты, имеющие различную разновидность и вариацию, имеют определенное смысловое значение, которое характерно для казахского народа. Другими словами в орнаментах заложен символ, олицетворяющий истоки казахской культуры. Вместе с тем казахские национальные орнаменты выполняют ряд функций, которыми украшается не только одежда и украшения для женщин, а также домашняя утварь, как юрта, ковры и другое, архитектурные строения, различные обереги, такие как тумар, является некой защитой от сглаза.

Рассмотрим следующие основные функции орнаментов:

- Декорирование предметов быта, к которым относятся:
 - юрта и все необходимые убранства для нее;
 - предметы, необходимые при замужестве: посуда, скатерть, сундук;
 - одежда: женский головной убор саукеле, мужские головные уборы калпак, такия, женские желетки камзол, мужские халаты чапаны и обувь;
 - женские украшения: кольца, сережки, браслеты, пояса и другое.
- Архитектурные строения, к которым относятся:
 - святые храмы, яркими примерами которых являются храм Козы Корпеш-Баян Сулу, Айша Биби и др.;
 - мавзолеи: такие как Арыстан Баб, Ахмет Ясауи;
 - бани: известнейшие из которых находятся в городах Отырар и Тараз.
- Орнаменты, посредством которых передается определенная информация:
 - в зависимости от наличия либо отсутствия определенного орнамента на браслете девушки, молодой парень мог узнать свободна ли молодая девушка или нет;
 - посредством орнаментов молодая девушка, создавшая свою семью, могла информировать родителей о том, как ей живется.
- Орнаменты, характеризующие мировоззрение древних народов:
 - поклонение Небу (Космогонические виды орнаментов);
 - поклонение природе (примеры изображения растительных, животных видов орнаментов).
- Орнаменты, олицетворяющие верование казахского народа:
 - для защиты от сглаза у казахов носят нагрудное украшение – тумар, на который наносится орнамент «наконечник копья».
- Отражение образа жизни казахов:
 - орнаменты, олицетворяющие образ жизни казахов, в котором преимущественно было развито скотоводство («қошқар мүйіз», «бараний рог»);
 - орнаменты, олицетворяющие образ жизни казахов, в котором было развито земледелие («бидайық» – «пшеница») [3, с.7-8].

Это все довольно характерно для казахского народа, истоки которого уходят далеко в прошлое к древнетюркскому миру, что также нашло свое отражение в культуре и в мировоззрении казахов. Поклонение Небу, Природе, Земле, и непрерывная связь с космосом, все это было характерно для

средневекового человека, в том числе для древних тюрков, потомками которых являются современные казахи. Пространство, разделение мира на три части, четыре стороны света, данные обозначения являются частью модели древнетюркского мира. В своем труде Н.Г.Шаймердинова, сделавшая реконструкцию древнетюркской картины мира, выделяет следующие особенности структуры древнетюркской модели, иными словами концептуальное поле древнетюркского мира:

- *верх – низ (üste-asta), Тенгри-Умай – Земля-Вода, раскрывающие верование древних тюрков, концептуализирующие мировоззренческие духовные начала*

- *четыре угла (tört buluḡ), восток-запад, север-юг, вперед-назад, близкий-далёкий, солнце-ночь, справа-слева, Кадырканская чернь-Темир-капыг, Отюкенская чернь, представляющие пространственные параметры [4, с.39].*

Как было упомянуто выше, жизнь средневекового человека, была тесно связана с космосом, в котором мир состоял из трёх уровней, миров, т.е.: верхнего, среднего и нижнего. Верхний мир – это Небо, средний мир – Земля и нижний мир то, что находится под Землёй – темнота, провал, глубина [4, с.56]. Основываясь на имеющиеся данных следует отметить непрерывную связь с космосом, пространственное обозначение мира, характерное для древнетюркского мира, а также вера в Небо, Землю и Воду, что, несомненно, нашла отражение в культуре тюрков, что также было унаследовано их нынешними потомками казахами. Такое миропонимание и восприятие мира довольно чётко отражены в известнейших Орхонских памятниках, в качестве примера рассмотрим отрывок из текста в честь Кюль-Тегина:

Когда были сотворены наверху всемогущий Тенгри, внизу бурая земля, между ними были сотворены сыны человеческие [5, с.186]. Тем самым, раскрывая разделение мира на 3 части.

[Народы], живущие по четырём углам [сторонам света] все были их врагами. Выступая с войском, покорили живущие по четырём углам народы. Покорив, принудили их к миру. Имеющих головы заставили склонить, имевших колени заставили преклонить. Вперёд, на восток, до Кадырканской черни; назад, на запад, до Темир-Капыг расселили [народ] [5, с.186].

Таким образом, мы видим особенности пространственного обозначения в древнетюркской модели мира. Продолжая культуру своих предков, казахи сохранили и впитали в себя дух степной и кочевой культуры, что в свою очередь отразилось и на их материальной культуре. Выше было сказано о значимости прикладного искусства в материальной культуре казахов, а также ювелиры и мастера по вышивке ковров и многих других изделий добились наивысшего успеха в этом деле. Искусство чеканки, тиснения, различных видов вышивки, в том числе вышивка орнаментов на самых различных предметах быта, одежды, украшений было на высоком уровне развития.

Говоря об орнаментах, нам известны их разнообразные виды и формы, которые в свою очередь подразделяются на группы. Ниже приведем виды и группы казахских национальных орнаментов. Существует четыре вида

казахского орнамента – зооморфный, геометрический, космогонический и растительный [6, с.20]. В каждом орнаменте таится определенная информация, и имеет некий таинственный смысл. Вместе с тем значение каждого орнамента и его создание тесно связано с мировоззренческой культурой казахов. Так, к примеру, зооморфные орнаменты, которые содержат элементы изображения животных, характеризуют о преимущественном скотоводческом образе жизни. Космогонические орнаменты, раскрывают мышление и восприятие мира. Так, в своей работе У. Джанибеков приводит примеры разновидностей казахских орнаментов. Как отмечает автор: «в казахском орнаменте широко распространены зооморфные мотивы, к которым относятся кошкар муйиз (кошқар мүйіз), что в переводе значит бараньи рога, но также существует и его разновидность, т.е. кос муйиз (қос мүйіз) – двойные рога, сынык муйиз (сынық мүйіз) – сломанные рога, а также изображение отдельных частей тела животных, например верблюда табан – ступня, туие мойын (түйе мойын) – верблюжья шея, кусканат (құсқанат) – крылья птицы. К космогоническим относятся: донгелек (дөңгелек) – солярный круг, торт кулак (төрт құлақ) – крестовина, шимай – спираль, символизирующие, – мировое пространство, четыре стороны света, вечное движение. Растительные мотивы – листья, пальметы, трилистники, бутоны, цветки. Их переплетения раскрывают в казахском орнаменте понятия единства, согласованности, причинно-следственной обусловленности жизни на земле [7, с.141-143]. Определенные мотивы орнаментов наносятся своеобразным путем на национальную одежду казахов, имеется определенный вид орнаментов, который можно встретить лишь на головном уборе, либо на предметах домашней утвари. Одним из ярких примеров этого является мужской головной убор тымак (тымақ) на котором мы можем встретить изображение зооморфных мотивов, которые развивались и трансформировались в композициях и вариациях с растительными и геометрическими мотивами. Данный вид орнамента являлся символом дающим человеку силу, благополучие и оберег [8, с.170]. Что является достаточно символичным для казахов, ведь в национальной одежде этого народа особое предпочтение отдавалось головному убору. Одной из особенностей растительных мотивов казахских орнаментов является некое понятие единства, согласованности, и представлено на церемониальном мужском головном уборе мурак (мұрақ) [9, с.24].

Исходя из выше изложенного, следует подчеркнуть значимость культуры древних тюрков, отголосок, которого мы видим в культуре их потомков – казахов. Мировоззрение тюрков отразилось и в мировоззрении казахов, степной и кочевой образ жизни также оказал влияние на становление как культуры в целом, так и материальной культуры казахов. Все это нашло свое применение в одних из особых элементах материальной культуры казахов – национальных орнаментах, которые являются символом истории, миропонимания и мировосприятия казахов. В них отразилась философия мышления этого народа. Вместе с тем он несет в себе некую таинственность, а также определенную информацию, которая легко могла читаться, посредством которой можно было узнать о состоянии и положении молодой,

вступивший в брак девушки. Таким образом, мы видим, насколько значимы национальные орнаменты для казахов, а также они выполняют ряд определенных функций. Орнаменты в свою очередь носят невербальный характер, т.е. являясь неким символом, он содержит информацию и имеет глубокий семантический смысл.

Выводы

На основе имеющихся данных следует отметить, что для казахов была свойственна кочевая культура, в которой большое внимание уделялось скотоводству, а значит, для изготовления одежды предпочтительным было применение различной шкуры разных видов животных, а также их шкуры, кроме того, в культуре казахов важное место занимало и прикладное искусство, которое сыграло очень важную роль, и в этом виде искусства ювелиры и мастера добились колоссальных успехов. Вышивка, чеканка, создание разнообразных женских ювелирных украшений. Которые в последующем становились особым и драгоценным элементом материальной культуры казахов. Обработка кожи, вышивка различных узоров и орнаментов на самых различных предметах домашней утвари, одежде, головном уборе выполнялось на высшем уровне. Орнаменты в свою очередь являются особым элементом, символом культуры казахов, которые имеют огромное количество разновидностей, каждая из которых имеют определенную характеристику значение и описание, а также выполняет определенную функцию. Уместным будет упомянуть о важности истории происхождения этих орнаментов, исходя из вышеизложенного материала, мы можем установить связь и указать на общность культуры древнетюркского народа, отражение которой мы можем увидеть в культуре нынешних казахов, которые являются их потомками. Как было отмечено выше, для средневекового человека важным была непрерывная связь с Макро и Микрокосмосом, со Вселенной, поклонение Небу, Земле и Воде, что нашло свое отражение в казахских национальных орнаментах. Казахские национальные орнаменты имеют свою специфику и подразделяются на следующие виды: зооморфные, космогонические, растительные и геометрические. Особенно важными являются зооморфные виды орнаментов, которые также имеют определенные виды, самые известнейшие из которых являются орнаменты, название которых: кошқар мүйіз (кошқар мүйіз), что в переводе значит бараньи рога, но также существует и его разновидность, т.е. қос мүйіз (қос мүйіз) – двойные рога и др. Данный вид орнамента является олицетворением кочевого образа жизни казахов, у которых особое значение придавалось животноводству. Далее, говоря о космогонических видах орнаментов, история которого уходит глубоко в эпоху древнетюркских народов, для которых мир состоял из трех частей, т.е. Верхнего, Среднего и Нижнего, а также четыре угла, по которым располагались их враги. К ним относятся такие орнаменты как: дөңгелек (дөңгелек) – солярный круг, торт кулак (төрт құлақ) – крестовина, шимай – спираль, символизирующие, – мировое пространство, четыре стороны света, вечное движение. Все эти особенности мировосприятия и философию мировоззрения тюркских народов мы можем увидеть в Орхонских

памятниках, в отрывках из текстов в честь Кюль-Тегина. Растительные мотивы – листья, пальметы, трилистники, бутоны, цветки. Их переплетения раскрывают в казахском орнаменте понятия единства, согласованности, что также отчетливо характеризует мышление казахов, для которых единство, родственные узы превыше всего.

Список использованной литературы:

1. Беккулова А., Мухамеджан З. Вышивка. Пособие для ремесленников, – Алматы, 2012, – 82 с.
2. Джусупов Н.М. Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект). – Астана: Сарыарка, 2011, – 218 с.
3. Асанова Б., Птицина А., Әбдіғапарова Ұ. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тарихы және теориясы: Оқулық. 2-басылым.- Астана: Фолиант, 2012.- 208 б.
4. Шаймердинова Н.Г. Репрезентация в языке древнетюркской картины мира.уч.пособие.- Астана: Арман-ПВ, 2009, – 252 с.
5. Жолдасбеков М.Ж., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Күлтегін, 2006, – 360 с.
6. Беккулова А., Мухамеджан З. Вышивка. Пособие для ремесленников. – Алматы, 2012,- 82 с
7. Джанибеков У.Д. Эхо...По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Өнер, 1990, – 304 с.
8. Капекова Г.А., Несіпбаева К. Р., Гильманов М. К. Өрнек жолы. Путь орнамента. Ornament's way: казактың ұлттық өрнектері негізінде. – Алматы: Асыл Сөз, 2015 . – 239 б.
9. Традиционная одежда казахов. Научный каталог. – Алматы: Өнер, – 344 с.
10. Джусупов Н.М. Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект).- Астана: Сарыарка. 2011, – 218 с.
11. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии. Сборник музея антропологии и этнографии, т. VII, 1928, – 166 с.
12. Клодт Е.А. Казахский народный орнамент, – М.: Искусство, 1939. – 31 с.
13. Кажгали улы А. Органон орнамента. – Алматы, 2003, – 456 с.
14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: АН СССР, 1951, – 451 с.
15. Тұрғанбаева Л.Р. Заттар дүниесінің сыры. – Алматы, 2011.- 492 б.

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Ахунова Д. З.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

di727272@mail.ru

Кәсіпорын қаржысы – бұл кәсіпорынның ақша табыстарының және жинақтауларының құрылуымен және қолданылуымен байланысты болатын ақшалай қарым-қатынастардың жиынтығы. Кәсіпорын қаржысы негізгі және

айналым капиталының айналысын қамтамасыз етеді және мемлекеттік бюджетпен, салық органдарымен, банкілермен, сақтандыру компанияларымен және басқа қаржылық-несиелік жүйенің мекемелерімен өзара қарым-қатынастарды реттейді. Бұл жағдайда олар екі қызмет атқарады:

- а) ұдайы өндіріс жүргізу қызметін;
- б) бақылау.

Ұдайы өндіріс жүргізу қызметі ақша табыстарын және жинақтауларын қалыптастыру мен қолдану негізінде кәсіпорынның коммерциялық қызметі процесінде негізгі және айналым капиталының айналысына ақша қорлары көмегімен қызмет көрсетуге негізделген.

Бақылау қызметі – бұл кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметіне қаржылық бақылау жүргізу.

Кәсіпорынның қаржылық стратегиясы ұйымдастырудың келесі қағидаларына сүйенеді:

1. Қаржылық қорлардың қатал орталықтандырылуы, оның негізінде кәсіпорынның қаржылық қорларының іс-әрекет жасалуы тездетіледі және олардың өндірістік-шаруашылық қызметтің негізгі бағыттарындағы шоғырлануы қамтамасыз етіледі.

2. Қаржылық жоспарлау болашақта кәсіпорынның барлық ақша түсімдерін және оларды жұмсаудың негізгі бағыттарын анықтайды.

3. Ірі қаржылық қорларын қалыптастыру, нарықтық конъюнктураның мүмкін тербелістері жағдайларында кәсіпорынның қалыпты, тұрақты жұмысын қамтамасыз етеді.

4. Әріптестер алдындағы барлық қаржылық міндеттемелерді міндетті түрде орындау.

Қаржылық стратегияның басты міндеті ретінде кәсіпорынның өзін-өзі ақтау қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Өзін-өзі ақтау – бұл кәсіпорынның өз шығындарын өндіріс нәтижелерімен төлеуге қабілеті, оның арқасында өндірістің өзгеріссіз мөлшерде қайталануы қамтамасыз етіледі.

Өзін-өзі ақтау қабілетіне жету процесінде кәсіпорын үшін өте маңызды екі мәселе шешіледі:

- а) артық шығындалумен, зиянның болуымен күресу;
- б) пайдалылықты өсіру.

Кәсіпорын өз шығындарын табыстарымен төлеп қана қоймай, пайдалы, рентабельді жұмыс істеуге тиіс, яғни пайда алу қажет.

Өзін-өзі ақтау – бұл кәсіпорынның өзін-өзі қаржыландырудың алынбас кезеңі болып табылады.

Өзін-өзі қаржыландыру – кәсіпорынның жұмыспен табылған қаржы есебінен өндірістік шығындарды төлеп қана қоймай, сондай-ақ, өндірістің кеңеюін қаржыландыруға және әлеуметтік міндеттерді шешуге қабілеті.

Өзін-өзі қаржыландыру пайда және амортизация есебінен жасалынады. Жинақтау процесінде пайда көлемі салықтарды және пайдадан жасалынатын төлемдерді төлеу көлеміне кемуге ұшырайды. Соңында бөлінбеген пайда ғана

қалады. Бөлінбеген пайдадан және амортизациялық қордан қаржылық қор немесе кәсіпорынның өзін-өзі қаржыландыру көздері құрылады.

Қаржыландыруды несиелі капиталдар нарығының қаржысын келтіру арқылы жүргізуге болады, оған банк несиесін, бағалы қағаздарды шығаруды жатқызуға болады. Алайда кәсіпорынды қаржыландырудың өзіндік көздерін толығырақ қарастырайық (өзіндік капиталды).

Меншікті капитал – кәсіпорынның меншік иесінің (немесе меншік иелерінің) толығымен қолында бар капитал.

Меншікті капиталға жарғылық капиталды (акционерлік капиталды) жатқызуға болады, яғни меншік иелерінің, акционерлердің өз қаржысынан жасалынған бастапқы және кейінгі салымдары мен капиталдың пайда есебінен өсімі.

Пайда кәсіпорынның шаруашылық жүргізуінің соңғы қаржылық нәтижесі болып табылады және ол кәсіпорынның өнімін (жұмыстарын, қызметтерін), негізгі қорларын және басқа да мүлігін өткізуден түскен қаржылық нәтиже мен өткізуден тыс операциялардан түскен табыстар қосындысынан барлық операцияларға кеткен шығындар сомасын алғанға тең шама. Іс жүзіндегі тәжірибелік қызметте оны жалпы пайда деп атайды.

Өнімді (жұмыстарды, қызметтерді) өткізуден түскен пайда (зиян) осы өнімді (жұмысты, қызметті) өткізуден түскен қосымша құнға саналған салықсыз және акцизсіз табыстан осы өнімнің (жұмыстың, қызметтің) өзіндік құнына кіретін өндіріс және өткізу шығындарын алып тастағанға тең шама болып табылады.

Пайданың мөлшері кәсіпорынның өз өнімін (жұмысын, қызметін) сұраныс пен ұсыныс негізінде қалыптасқан бағалар бойынша өткізуден түскен жалпы табыстың мөлшеріне тәуелді болады. Бұл жағдайда кәсіпорынның жалпы табысы – өнімді (жұмыстарды, қызметтерді) өткізуден түскен табыстан материалдық шығындарды алып тастағанға тең болады, яғни кәсіпорынның еңбекті төлеу қорынан және пайдасынан тұратын таза өнімнің ақшалай көрінісі ретінде қарастырылады.

Пайда және жалпы табыс массасы кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі нәтижесінде шығатын тиімділікті, нәтижені сипаттайды.

Нарықтық қарым-қатынастар жағдайларында, кәсіпорынның максималды пайда алуына мүмкіндігі болмаса да, ол кәсіпорынға өз тауарларын және қызметтерін өткізу нарығындағы позицияларын бекітуге және тұрақтандыруға жағдай жасайтын ғана емес, сондай-ақ, бәсеке жағдайларында өндірістің қарқынды дамуын қамтамасыз ете алатын пайда көлемін алуға тырысу қажет. Ол үшін пайданы қалыптастыру көздері және оларды ең дұрыс пайдалану әдістері жөнінде білім қажет.

Нарықтық қарым-қатынастар жағдайларында, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, пайда алудың үш негізгі көзі болады:

- біріншісі – осы не басқа өнімді шығару бойынша кәсіпорынның монопольді жағдайы немесе өнімнің бірегейлігі есебінен пайда алу;
- пайданың екінші көзі өндірістік және кәсіпкерлік қызметпен тікелей байланысты болады;

– үшінші көзі кәсіпорынның инвестициялық қызметімен байланысты болады.

Өндірісті кеңейтуді қаржыландыру үшін қажет қаржы шамасы бір қатар факторларға тәуелді болады: 1) салық салу жүйесіне; 2) амортизациялық төлемдердің шамасына; 3) кәсіпорынның банк несиелері нарығындағы іс-әрекетіне; 4) кәсіпорынның бағалы қағаздар нарығындағы іс-әрекетіне.

Бірінші фактордың, яғни салық салу жүйесінің ықпалына толығырақ тоқталу қажет, өйткені салықтар шамасы бөлінбеген пайданың (шетелде оны кәсіпорын қолында қалатын таза пайда деп атайды) көлеміне тікелей әсер етеді.

Салықтар – бұл мемлекетпен алынатын, жеке тұлғалардың (халықтың) және заңды тұлғалардың (кәсіпорындар мен ұйымдардың) міндетті төлемдері.

Заңды тұлғалардан алынатын ең маңызды тура салыққа кәсіпорындардың пайдасына салынатын салық жатады. Берілген салықтың төлеушілері ретінде Қазақстан Республикасы заңдылығы бойынша заңды тұлғалар болып тіркелген кәсіпорындар мен ұйымдар, сондай-ақ, Қазақстанда кәсіпкерлік қызметпен айналысатын шетелдік компаниялар болады. Салық салу объектісі ретінде кәсіпорынның жалпы пайдасы қолданылады.

Пайдаға салынатын салық ставкасы Қазақстан Республикасының жұмыс істеп тұрған заңдылығына сәйкес салу объектісінің көлеміне пайыз түрінде белгіленеді (үлестік пайыздық ставка). 2020 жылдың қаңтарында пайдаға салынатын салықтың қызмет еткен ставкасы 20% құраған болатын. Кәсіпорын басқа табыс түрлерін алғанда, олардың мөлшеріне заңмен басқа салық ставкалары белгіленеді, ал кәсіпорынның жалпы пайдасы осы табыстардың сомасына кемітіледі, қалған мөлшерден 20% тең салық ставкасы алынады.

Бұл орайда, Қазақстанда пайдаға салынатын салықтың ставкасы өнеркәсібі дамыған елдерде қолданылатын салық ставкаларынан артық емес екенін атап көрсету қажет.

Әлемдік тәжірибе нәтижелері бойынша пайдаға салынатын салықтың максималды ставкасы 35 пайыздық деңгейден аспауы қажет, әйтпесе компаниялар өз өндірісін және қызметін дамытуға, кеңейтуге деген қызығушылығынан айрылуы мүмкін.

Егер салық ставкалары нөлге тең болса, салық түсімдері тіпті болмас еді. Салық ставкасы 100 пайызға тең болса да, ұқсас көрініс болар еді, өйткені коммерциялық қызметке материалдық қызығушылық мүлдем болмас еді. Пайдаға салынатын салық ставкасы 35 пайызға тең болғанда салық түсімдері ең жоғары деңгейге жететіні анықталды.

Салық салу заңдылығы бойынша кәсіпорындардың пайдасына салық салу процесінде көптеген және алуан түрлі жеңілдіктер көзделген. Мысалы, салыққа салынатын пайданың мөлшері, өндірісті дамытуға, табиғатты қорғауға арналған шараларға және т.б. жіберілген сомаларға кемітілу мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 28 ақпандағы N 234 Заңы.
2. Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары. Астана, 2008 ж.
3. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық Кодексі). 2020 жыл
4. Толпаков, Ж. С. Финансовый учет-1. Караганда, 2013 г.
5. Толпаков, Ж. С. Финансовый учет-1. Караганда, 2013 г.

АТ ҚҰЛАҒЫНДА ОЙНАУ БАР ДА, ТӘСІЛ-АЙЛАҒА ҮЙІР БОЛУ БАР ҺӘМ ТЕХНИКАҒА ДЕН ҚОЮ БАР

Әубәкір Д. Ә.

*философия ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
ХАА және ХЭҚ-ТҚА академигі
segiz-seri@yandex.ru*

*Әмірбекұлы Алданазар,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
amirbekuly@inbox.ru*

Кіріспе. Археолог, этнолог һәм антрополог мамандарының зерттеулеріне сүйенсек, тағы жануардан жылқыны қолға үйретіп, адам баласы өзі жартылай жабайы бола тұрып, болашақ үй, малына айналдыру Еуразия суперконтинентінде осыдан 5–7 мың жылдай бұрын басталған екен (негізінен әйгілі академик, тарихшы, этнограф Әлкей Марғұлан, кейінірек Виктор Зайберт – қазіргі Қарағанды аймағындағы Ақтоғай ауданындағы Бегазы-Дәндібай ерте мәдениет ошағын тыңғылықты зерттеген археолог-ғалымдардың дәлелдеуі бойынша, әсіресе Виктор Зайберттің Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау өңіріндегі Ботай ерте мәдениет ошағын зерттеулері бұл тұрғыда ерекше мол археологиялық һәм этнографиялық жаңалықтар әкелді). Мінеки, осындай ұзақ уақыт адамның қасында, адаммен бірге тіршілік кешкен жылқы жануары біртіндеп адамның қолқанатына, ең сенімді серігіне айналуға тиісті екені аян және солай болды-да.

1. Адамның Адам болуына ылқының тигізген әсері өлшеусіз

Мал шаруашылығының дамуында, тіптен адамзат өркендеуінде жылқыны мініске үйретудің, күш-көлік ретінде пайдаланудың және де оның етін қорек һәм терісін киім, үйшік жабындысы қылып пайдалану орны ерекше болды.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары бірқатар әлемдік ғалымдар көкшетаулық ғалым Виктор Зайбертке қолдау білдіріп, энеолит дәуірінде

Ботайдағы жылқыны жершарында алғаш болып қолға үйретумен байланысты деректерді молынан анықтады. Найоби Томпсон, Дэвид Энтони, Сандра Олсен Доркас Браун, Норберт Бенекке, Анжела фон ден Дриш, Марша Левин, т.б. ғалымдар осы тақырыпқа орай кең көлемдегі зерттеулер жариялады. Ботай зерттеулеріне сондай-ақ Канада, Қытай, Германия, Литва, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Франция, Дания сияқты елдерден көптеген ғалымдар араласты. Өз ісінің білгірі болып табылатын ғалымдар Ботай жәдігерлерін зерттеуде заманауи әдіс-жүйелерді пайдаланды. Тіптен, Ботайда әлемдегі ғылымның ең жаңаша ізденістері мен әдістері алғаш рет жүзеге асты деуге негіз бар. Ғажайып мекен ғалымдарға ерекше серпін бере отырып, инновациялық дүниелерді енгізуге мүмкіндік берді. Канадалық режиссер, антрополог Найоби Томпсонның айтуынша, жылқыны қолға үйрету қазақ жерінде басталғанын ешкім білмейді. Енді осы тарихты бүкіл әлемге паш етуге мүмкіндік бар. Қазақстан шетелдік компаниялармен бірлесіп, Equus (жылқы) деректі кинотрилогиясын түсірмек [1].

Ат әбзелдері, ер-тұрман, арба-шана, доңғалақ-доға, бишік-қамшы, құрық-тұсау, жем-шөп, қора-қопсы, жүген-ауыздық, шылбыр-құйысқан, таға-үзеңгі т.т. – қаншама мәдени жәдігерлер – тұрмыстық құрал-сайман дүниеге келіп, адамның шеберлігін шыңдады, ойына ұшқырлық, шығармашылық сипат дарытты. Бір сөзбен айтқанда, Адамға тіршілік технологиясын өз қолымен жасауға жетеледі. Оған атбегілік салт-дәстүрді, жылқыны қолдан будандастырып, жаңа – табиғатта кездеспеген ақалтеке, қазақы, моңғол, ағылшын, рысак т.б. түрлерін қосыңыз.

2. Технология бір күйде қатып қалмайды, жансыз дүние болғанымен...

Қаншама маңызды болғанымен кез келген технология ескіреді, біртіндеп-біртіндеп көмескіленеді, яғни уақыт тезінде заманауи талаптар өз дегеніне жетіп, технологияны танымастай етіп, түбегейлі өзгертуге алып келеді немесе парадигмалық төңкеріске ұшыратады. Жылқы өткен дәуірлерде салт міну және арба-шанаға жегу сапасында басты транспорт рөлін атқарса, енді міне бұл салада төңкеріс жасалып, транспорт түбегейлі өзгерді де, осы саламен байланысты технология технократтық сипат алды, тіптен, оның «технология» аталуының өзі осы сипатпен біте-қайнасуынан екені айдан-анық, яки біз оны «тәсіл-айла» деп айта да алмаймыз. Сол сияқты ендігіде: «байланысты» – «телекоммуникация», «басқаруды» – «менеджмент», «реттегішті» – «контроллер» т.т. деуіміз керек.

Демек, жас буын қарапайым тұрмыстан, жай күнкөрістен, қарабайыр ойлаудан арылып, сана-сезімі де, ой-өрісі де, көзқарасы да, қызмет-бабы да – бәрі-бәрі технократтық сипатта болуы шарт (академик Асқар Жұмаділдаев).

3. Білім берудің балама саласы бар ма, бар болса – ол қандай болмақ?

Оқытудың балама саласы: Дүниетану курсының базалық мазмұны.

I. Табиғаттану курсы.

1.1 **1-сынып.** Цифрдың анықтамасы. Цифрды жазу, оқу. Санның анықтамасы. Санның өлшемі. Кесте, үйлесімділік кестесі. Санның цифрларын

санау. Бір таңбалы санға қолданылатын бір орынды (санды жазу, оқу) және екі орынды (біріктіру (қосу, көбейту), санның 10-ға дейінгі толықтырмасын табу, жіктеу) операциялары.

Құралдар: Операция және операцияның үйлесімділік кестесі.

1.2 2-сынып. Көп өлшемді сандар. Көп өлшемді сандарға қолданылатын бір орынды және көп орынды операциялар. Алгоритм – операцияның орындалу заңдылығы ретінде. Сандық өрнек. Сандық өрнектің мәні. Операцияның құйындану құбылысы.

Құралдар: Операция және операцияның үйлесімділік кестесі. Операцияның орындалу заңдылығының тілдегі бейнесі ретіндегі алгоритм.

1.3 3-сынып. Бүтін сан анықтамасы. Бүтін сандарға қолданылатын бір орынды және көп орынды операциялар.

Құралдар: Алгоритм (Әл-Хорезми). Алгоритмді орындаудың техникасы.

1.4 4-сынып. Жай және құрама сандар. Санды жай сандардың көбейтіндісіне жіктеу. Санның канондық түрі. Канондық түрдегі сандарға қолданылатын бір орынды (канондық түрдегі санды стандартты түрге түрлендіру) және көп орынды операциялар. Канондық түр – санның ішкі құрылымы ретінде. Сандар теориясы.

Құралдар: Эратосфен елегі – жай сандарды анықтау алгоритмі.

1.5 5-сынып. *P*-негізді сандық жүйелер. *p*-негізді сандарға қолданылатын бір орынды (санды бір санақ жүйесінен екінші санақ жүйесіне көшіру) және көп орынды операциялар. Санды бір санақ жүйесінен екінші санақ жүйесіне көшірудің алгоритмі. Сандар теориясындағы салыстыру амалы (Гаусс). Алгебра.

Құрал: Санды бір санақ жүйеден екінші санақ жүйеге көшіру алгоритмі.

1.6 6-сынып. Шама анықтамасы. Шаманың саннан ерекшелігі. Шамаларды салыстыру. Шамаларды салыстырады. Шамалар үшін бір және көп орынды операциялар. Геометрия. Пифагордың геометриялық сандар ілімі дүниетанымда.

1.7 7-сынып. Объект – нысан анықтамасы. Объектілердің сабақтастығы: Объект иерархиясы, кластар. Шешім алмасу. Объектінің уақыт өлшемі. Объектінің кеңістік өлшемі. Әмбебап интерфейс. Сыртқы дүние. Ішкі дүние. Объектінің тәуелсіздік дәрежесі. Эволюциялық үрдіс. Объектінің уақыт-кеңістіктік өзтүйткілдігі. Объектінің материалдық һәм бейматериалдық сипаты.

II. Тілтану курсы.

2.1 1-сынып. Әріптің анықтамасы. Әріпті жазу. Әріптер сұрыптамасы: дауысты, дауыссыз, ұяң, қатаң, езулік. Буынның анықтамасы. Буынның сұрыптамасы: ашық – бір әріпті, екі әріпті, тұйық. Сөздің анықтамасы. Сөзді өлшеу. Сөзді буындарға жіктеу. Сөзді оқу.

Атау (есім) сөз. Атау сұрыптамасы (сөз өрістері (таптары)): зат есім, сын есім, сан есім, ісету есім (тұйық етістік).

Атау көлемі. Атау көлемдері арасындағы қатынастар. Атау қасиеттері.

2.2 2-сынып. Сөздерге қолданылатын бір орынды (сөзді бір таптан екінші тапқа көшіру) біріктіру операциялары. Сөздерге қолданылатын бір орынды (сөзді бір таптан екінші тапқа көшіру) жіктеу операциялары.

Сөздерге қолданылатын екі орынды біріктіру операциялары (сөздік өрнек, жай сөйлем). Сөздік өрнектің мәні Сөйлемнің сұрыптамасы (ахуал, пікір, эмоция – леп белгісі, сұрақ белгісі). Сөйлемді жіктеу. Сөзді ахуалға дейін толықтыру. Сөзді пікірге дейін толықтыру.

2.3 3-сынып. Ахуалдарға қолданылатын екі, үш орынды біріктіру операциялары (құрмалас ахуал). Құрмалас ахуалды жіктеу. Жай ахуалды құрмаласқа дейін толықтыру. Пікірлерге қолданылатын бір және көп орынды біріктіру операциялары (құрмалас пікір). Құрмалас пікірді жіктеу. Жай пікірді құрмаласқа дейін толықтыру.

2.4 4-сынып. Пікірдің қисындылық мәні. Әріптік пікір (предикат). Әріптік пікірге қолданылатын бір орынды және көп орынды операциялар. Шындық кестелері. Шындық шекілдері (шкала).

2.5 5-сынып. Мәтін. Мәтіннің қасиеттері. Мәтін құрастыру. Мәтінді жіктеу. Мәтінді теру, сақтау және пайдалану. Мәтінді теру, сақтау және пайдаланудың техникалық құралдары (мәтіндік редакторлар, Microsoft: MS-Word, MS-Office).

2.6 6-сынып. Информация – ақпарат. Ақпараттың қасиеттерін толықтыру. Ақпаратты біріктіру, толықтыру, жіктеу.

2.7 7-сынып. Информация – ақпарат. Ақпаратты беру – тарату, ақпаратты алу – қабылдау. Ақпаратты тарату һәм қабылдаудың техникалық құралдары: сандық радио, сандық теледидар, сандық телефон басқа да сандық аппараттар. Ақпаратты жинақтау, пайдалану: ақпаратшы (рецептор), ақпаратшы (рецепиент). Ақпаратты жинақтау һәм пайдаланудың техникалық құралдары (сенсор, чип).

III. Адамтану курсы.

3.1 1-сынып. Дене. Дене қозғалысы: адамға жақындау, алыстау. Жанасу: қол алысу, сипалау, құшақтау, сүйю, арқадан қағу.

3.2 2-сынып. Бас қозғалысы: изеу, шайқау. Бас позалары: тік, оңға не солға, төмен қарай еңкейген.

3.3 3-сынып. Қол қимылы: ауызды қалқалау және мұрын, иек сипалау. Мұрынды, құлақты қасыну. Қолмен иек сүйеу.

3.4 4-сынып. Жағымды, жағымсыз қол қимылдары.

3.5 5-сынып. Жағымды, жағымсыз бет-әлпет қимылдары. Мимика.

3.6 6-сынып. Жағымды, жағымсыз эмоциялық қимылдар. Өтірік. Өтірікті танып-білу.

3.7 7-сынып. Көңіл-күй. Мінез-құлық. Іс-әрекет, қылық. Тебіреніс. Жүйке. Психология. Жүйке тану, талдау ілімі. Бионика. Кибернетикалық ағзалар. Кибернетикадағы автоматтандырылған (адам қатыстырылатын) техникалық жүйелер, олардың автоматты техникалық жүйелерден айырмашылығы, адами-машиналық жүйелер.

Оқытудың балама саласы: Дүниетану курсының әдістемелік жүйесі.

Дүниетану курсының әдістемелік жүйесі белсенді танып-білу және танып-білуді ұйымдастырып, жүргізудің ұстанымдарына сүйенеді.

1. Белсенді танып-білу.

Белсенді танып-білу үдерісі өзінің табиғаты бойынша ойлаудан тұрады және дүниетанымда өзгеріс туғызуға жетелейді. Дүниетаным неғұрлым белсенді жұмыс істеген сайын, танып-білу үдерісі соғұрлым қарқынды жүзеге асады.

Белсенді танып-білу, шәкірттің белсенді қызметпен айналысу арқылы ұстаз берген ақпараттың мәнін ұғынып, алған білімдерін есте сақтап, оны қолдана алуын қамтамасыз етуді көздейді. Ол шәкірт тек тыңдаумен айналыспай, танып-білуде белсенді әрекет етуі керек екендігін көрсетеді.

Белсенді танып-білу шәкірттің ұстазды енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін баулу және танып-білу әдістерінің бірі болып табылады. Бұл тәсілдер танып-білу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс екендігін түсіндіреді. Сыныпта қолданылатын мұндай тәсілдерге топтық жұмыстар, ойын «баламалары» және пән бойынша белгілі тақырыптағы ойын түрлері кіреді. Шәкірттің сыни ойлау дағдыларын дамытуда ойын «баламалары» шынайы өмірдің белгілі бір аспектілерін нобайлау және зерттеу үшін ұсынылған мүмкіндік болып табылады.

Сабақта ұжымдық (кұрамы ауыспалы жұптар), топтық (шағын топтар) және жұптық жұмыс ұйымдастыру арқылы белсенді танып-білу әдістерін қолдану шәкірттің өзіндік рефлексия жасау дағдыларының дамуына, сыныптағы жалпы жұмысқа үлес қосып, қатысқанын сезінуге; танып-білу үдерісінің белсенді мүшесі болуына, құрдастармен қарым-қатынасының дамуына, танымдық белсенділігінің артуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ұстаздың сабағын қызықты ұйымдастыруына, шәкірттің танымдық әрекетін күшейтіп, өзінің кәсіби шеберлігін шыңдай түсуіне ықпал етеді. Әдістемелік тәсілдің заманауи технологияға ұласуы. Оқыту үдерісін техниканың озық құралдарын пайдалануға құрған әдістеме артықшылықтары. Техника кең мағынада шәкірттердің дүниені кеңірек һәм тереңірек танып-білуінің технологиясына айналуы тиіс. Мінеки, осы – «тәсіл-айлаға үйір болу бар һәм техникаға ден қою бар» дегеннің мән-мағынасы.

Осы арада 7 сыныпты тәмамдаған шәкірттерді болашақта не күтіп тұр (?) – деген сауалдың айналасында біраз ой толғамасақ, әдістемеге шолу толық болмас.

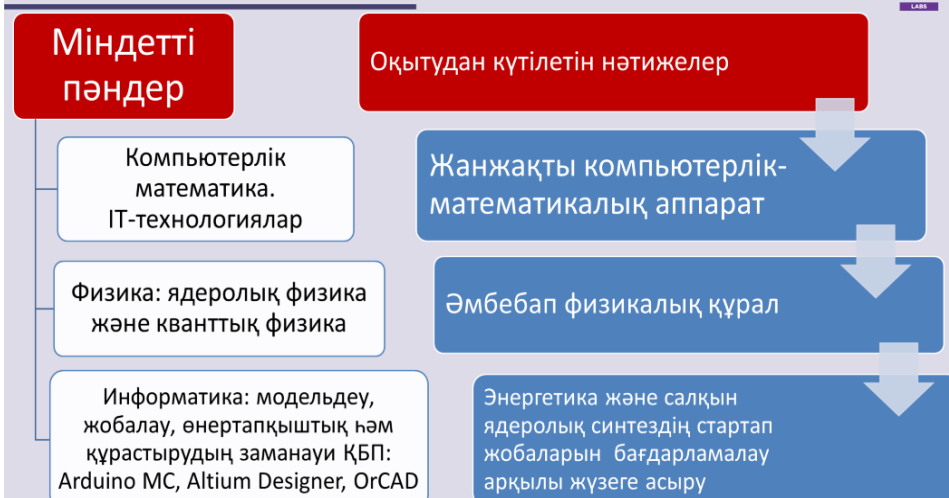
2. Болашақ ЖОО түлектері біліктілігі мен бейінділігі қандай болмақ?

Тағайындалған (жеке меншік не мемлекеттік ЖОО бастамасымен және БҒМ рұқсатымен) ЖОО мекемесінде ғылыми һәм ғылыми-техникалық тәжірибе ретінде жоғары технологиялық қызмет көрсетуге бағытталған оқыту бағдарламасы (ОБ) енгізілмек. Бұл ұсыныстың негізгі «ойыншылары» осы таңдалған ЖОО мен «Кеңбейінді инноватика және стартап жобалар академиясы – КБИ-СЖА» деп аталатын жаңа құрылым болмақ. Осылай құрылған жұптың басты ерекшелігі – ЖОО бітірумен қатар бір жыл артық

оқып, түлек 2 диплом алып шығады: ЖОО дипломы мен КБИ-СЖА дипломы, яғни жай ғана бакалавр емес, маман болып шығады. Осы ЖОО+КБИ-СЖА оқылатын қосымша пәндер:

4-курс жоспарына енгізілген міндетті пәндер – МП

5-курс жоспарына енгізілген міндетті пәндер – МП

ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МЕХАНИЗМІ (ЖОО)

Бұл жүйенің тағы бір артықшылығы: КБИ-СЖА академиясында қосымша оқитын түлек бірінші-екінші жылдан бастап-ақ инновациялық және

стартап жобаға қатысып, БҒМ жариялаған конкурстың Грант иегері атанып, ЖОО компания құра алады [2].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://sputniknews.kz/society/20170307/1724143.html>
2. ӘУБӘКІР Д.Ә., Ахметбаев Д.С. Симбиоз образования и науки посредством технологии на примере планируемой подведомственной академии: «Широкопрофильная академия инноватики и стартап проектов» // М. Сәбиттің 80 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалы (26.10.2018). Павлодар: ПМУ, 2018. – 27–31-б.

ӘЛЬ-ФАРАБИ ШЫҢЫРАУЫ – ЕҢКУ ДЕ ЕҢКУ МЫҢЖЫЛДЫҚ АСУЛАР – АБАЙ ШЫҢЫ

Әубәкір Д. Ә.

*философия ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
segiz-seri@yandex.ru*

1. Әл Фараби заманы – ғылымдардың «балалық шағы».

Ғылымдардың алғашқы нышандарын Эллиндік өркениет ошағынан іздеуге әуестеніп жүргеніміз белгілі. Расында да, ғалымдар туралы, жалпы ғылым біткеннің бастауларын да қазбалай бастасақ, ең алдымен Грек ғұламаларын еске алуымыз үйреншікті әдетке айналғаны қай заман. Әлбетте солардың тізімін бастап тұрған Аристотель екенін де кез келген көзі ашық адам бұлжытпай атайды. Тіптен, ол ғұламаны барша адамзат үшін «Алғашқы, яки Бірінші ұстаз» екенін де бәріміз мойындап та қойғанбыз. Аристотельдің ұстазы – Платон, ал оның ұстазы – Сократ ғұлама. Бізге Аристотельдің өзінің ұстазы туралы «Платон – маған дос, бірақ ақиқат мен үшін қамбаттырақ!» – деп, ағынан жарылғаны да тектік деңгейде ұғынықты, көңілімізге қонымды, тіптен, бүгінгі күнде ғылым қуушылар өздеріне «бұлтартпас ұстаным», «кредо», «теңдессіз критерий» іспеттес қабылдап жүргендерін ескермеуге болмас...

Ал, мамыражай өркендеу кезеңінен кейін сол Ежелгі Грекия дүниежүзін дүр сілкіндірген Рим империясының ең жақын және дамыған бай ел ретінде соның құлдығына түсіп, жағдайы құлдырап, мүшкіл халге ұшырағанын да тарих ұмыта қойған жоқ. Жылдағы салығын төлей алмай, бүкіл дәуірлеген заманында жиып-терген игіліктерін түгін қалдырмай Рим басқыншыларына кемелеріне тиеп-тиеп аттандырумен болған, сөйтіп Эллиндік өркениет ошағынан қаңыраған бос мұражайлар, қайыршы күйге жеткен халқы, талантаражаға түскен ешкім ештеңесіне қызыға қоймайтын, Еуропаның бір шетінде қалтарыста қалған елге айналып шыға келген.

Мінеки, осыдан келіп, Грекияны күл-күресіннен жарыққа алып шығар сыртқы күштер, бөтен жұрттар қажет болды...

Ешкімге дес бермей, бүкіл әлемді католицизм дініне мәжбүр етіп енгіземіз деген пиғылмен Рим империясы «Крес жорықтарын» үдете түсуі басқа елдердің өліспей-беріспес қарсылықтарына ұшырай бастаған тұсында мұндай жұрттар тарих айдынына шыға бастады. Алғашқы сол империяның қабырғасын қақыратқан Ғұн дәуірін кешудегі түріктер болды. Еділ (Аттылы – Аттила – сол кездегі Еуропа елдерінің тілдері келгенінше жуықтап айтқандары болса керек) батыр V ғасырдың орта шенінде «жеңілмейді» делініп жүрген империяның болашақ кабірінің бірінші қазығын мықтап қазып, «Рим империясы» картасының «Шығыс римдік империя» делініп жүрген – жартысын дерлік ойып түсті, сөйтіп әлемге тараған дақпыртты жойып, Рим империясы құлауының алғышартын дүниеге әкелді. Сонан соң Араб халифаты, ең ақырында Шыңғысхан, Батухан жорықтарынан кейін «империя» деген атауды Рим тек тарихи атау ретінде ғана иемденіп қала берді.

Міне, осы елдерден, әсіресе Шығыстың Ренессансы атанған білім-ілімнің ордалары болып қалыптасып үлгерген елдерден Грекияны «қайта түлетуге» шын бетбұрыс жасалды. Оған Рим империясының құлдырауы бір жағынан себеп болса, Еуразия ұланғайыр кеңістігінде қыпшақтардың арқасында «Ұлы жібек жолының» кең құлаш жайып, сауда-саттықты халықаралық деңгейде өрістеткені екінші жағынан себеп болды, өйткені ұрлаған-жырлаған және салық ретінде жинаған игіліктерді Рим саудагерлері онды-солды сатып, тарата бастаған. Содан Араб пен Орта Азия елдеріндегі білім, ғылым ордалары Грек ғұламаларының еңбектеріне – трактаттарына қарық болып, соларды жүйелі түрде зерттей бастаған. Сөйтіп, IV–V ғасыр бойы Шығыс ғұламалары өздері де алғашқы ғылымдарын дүниеге әкеліп, соларды Грек тіліндегі еңбектермен салыстыра отырып дамытты. Тіптен, гректерде ғылыми нышандағы көзқарас түрінде ғана болған алғышарттар араб, ежелгі түрік тілдерінде нағыз ғылыми бағыттар ретінде дамытылды. Сондай ғалымдардың бірі һәм бірегейі – өзіміздің теңдессіз ғұламамыз Әбу Насыр Әл-Фараби. Өзінің ғылыми еңбектерін Шығыс Ренессансы дәуіріндегі басты ғылым тілі – араб тілінде жазып, 160 жуық еңбектерін қалдырды. Соларда: математика, физика, астрономия, жаратылыстану, лингвистика – тілтану һәм поэтика, этика, эстетика, музыка теориясы, ел басқару теориясы, философияны ежелгі және ортағасырлық схоластикадан аршып, хақ ғылыми сара жолға салды, негіздерін қаласты, заңдылықтарын түгендеді. Өз заманында Шығыс пен Батысқа Авиасаф, Авийеша деген есімдерімен де белгілі.

2. Шығыс Ренессансы өз қайраткерлерін дүниеге әкелді.

Мұхаммед әл-Хорезми – алгебра негіздерін қалады, Әбу Әли әл-Хайсам – химияның негіздерін қалады, Әбу Әли ибн Сина (Авиценна) – медицина ғылымының негіздерін қалады, Әбу Райхан әл-Бируни – энциклопедист-ғалым, гелиоцентрлік ілімді ең алғаш ұсынған астроном, Абдул-Валид ибн Рушд (Аверроэс) – теолог-ғалым, философ, Жабир Ибн-Хайян – тәжірибелік химияның негіздерін қалады, Мухаммад ибн-Халдун – экономиканың негіздерін қалады т.т.

3. Әл-Фараби өз заманы шыңырауының тұңғығындай мұрағат қалдырған адамзат ардақтайтын ғұлама өкілі

Аристотельдің, Платонның және басқа да Грек ғұламаларының еңбектеріне комментарийлер жазудан, олардың өзімен замандас ғалымдарға, барша білім, ғылым іздеген жұртқа түсінікті болуына келгенде, алдына жан салмады. Бабамыздың бұл ерлігін еш шүбәсіз мойындаған замандастарының өздері-ақ оған «Екінші Ұстаз» деген атақ берген.

Фарабидің көп уақытын «Аристотель еңбектерін түсіндіруге арнауы – дәуір сұранысынан туған ізденістер еді. Көрнекті шығыстанушы Е.Э. Бертельс бұл туралы: «Аристотельдің араб тіліндегі алғашқы аудармалары мінсіз деуге келіңкіремейтін. Ғылыми терминологияның қалыптаспағандығы аудармашылар жұмысына едәуір бөгет жасады. Мәтінді игере алмағандықтан олар көбіне грек тіліндегі түпнұсқаның синтаксистік құрылымын сақтауға тырысып, аударманы араб оқырманы мүлде түсінбейтін жағдайға жеткізді. Тек Фараби еңбектері ғана көне дәуір дүниелерін дұрыс түсінуге мүмкіндік берді. Ғалым Аристотельдің «Категориялар», «Герменевтика», «Бірінші және екінші Аналитика», «Топика», «Риторика», «Софистика», «Поэтика» секілді еңбектеріне түсіндірме жасады. Осы еңбектері әл-Фарабиді «Екінші Ұстаз» атандырды» деп жазады. (Осы орайда «Екінші Ұстаз» атауы жөнінде қалыптасқан жоғарыдағы пікірден өзгеше өрбіген дінтанушы М. Бұлұтайдың: «Фарабидің Екінші Ұстаз аталуын дәреже жағынан емес, тарихтағы кезеңі жағынан екіншілік деп түсінеміз» деген пікірін де ескере жүрген жөн секілді)» – дейді А. Әбдірәсілқызы [2].

Осы орайда мен – баяндаманың авторы – өзім куә болған Олжас Омарұлы Сүлейменов ағамыздың 2014 жылы бабамыздың атындағы ҚазҰУ ұйымдастырып өткізген «I Халықаралық Фараби форумында» айтқан әңгімесі есіме түсіп отыр: «Мен Еуропаның белгілі деген философтарын, ғалымдарын жинап алып, мынадай «Эллиндік заманда ғұмыр кешіп, ғұлама еңбектер қалдырған Грек оқымыстыларын, бірақ Рим империясының Грекияны отарлауынан кейін ұмыт болып, шетқақпай болған эллинизмді сол Еуропаның өзіне кім таныстырды?» сұрақтың айналасында пікірлерін ортаға салуды сұрадым. Сонда, ғалымдар бірауздан – араб тілді орта-азиялық оқымыстылар, ең алдымен әл-Фараби – деп жауап берген еді». Мінеки, бүгіндері ғалымдардың екінің бірінің ауызынан түспейтін эллинизмді күл-күресіннен «феникстей қайта түлетіп», Жарық Дүниеге алып шыққан Әбу Насыр әл-Фараби шыңыраудай тұңғыық тұлға.

Бабамның мені, әсіресе, қызықтыратын қалам сермеген тақырыбы – гармония, қазақша айтсақ – үйлесім. Бұл тақырыпты мен докторлық диссертацияма да, мақалаларым мен монографияларыма да алап, бабамның идеяларын арқау еттім, осы бағыттағы зерттеулерді жаңаша жаңғырттым [3,5]. Соның бір нәтижесі: Фараби музыкада 10 түрлі үйлесім тауып, солардың жиыны I реттегі үйлесімдерді құрайды – деп, түйген болатын [6], міне осы ойды әрі қарай дамытып, музыкадағы II реттегі үйлесімдерді жаңалық ретінде аштым [3,5].

4. Абай – өтпелі дәуірдің тендессіз өткел бағдаршысы

Абай бабамыздың өмірі мен шығармашылығы қазақ халқы үшін өте шиеленісті, шегіне жеткен тағдырлы кезеңге дөп келгендігі белгілі: отарлаушы жақтың 1,5 ғасыр бойы бодандық қамытының қыса түскен шағы мен болашақ революциялардың дүмпуі әне-міне деп, Жер шарын дүбірлеткен Ұлы Даланың жұрнағындай болып әуірімдеп сақталып қалған сахара далаға жақындап келе жатқан шағы...

Мінеки, осы екі қыспақтың ортасында қазақ елі Ресей империясының көп боданының бірі болып, өлместің күнін кешіп, ұлт болып сақталып қалу-қалмау, бодандық қамытты мәңгі шешпестей көріп тұрмыс кешіп, осынау тар қапастан шығу-шықпау жәйлі ойланудың өзі қиямет-қайым еді.

Бұрынырақта бұндай империялардың талайын тарих сахнасына әкеліп, кезінде жаһанды дүр-сілкінткен ұлы бабалардың аруақтары демеп-жебеп, ұлтқа тектік қасиет дарытқаны рас болар, рухы асқақ болған соң ғана барлық қиындық атаулыға мойымай, барына қанағат етіп, жарқын болашағынан үмітін үзбей тәубесіне келумен күн кешті.

Осынау қилы-қилы дәуірдің өзі дүниеге әкелген Абай халқына ежелгі хас батырлардай қасқайып қызмет қылды, айырмашылығы сол – қылыштың жүзімен емес, найзаның ұшымен емес, шоқпардың шойырымен емес, садақтың жebesімен емес, айбалтаның шаппағымен емес, ақылды ту қылып, қаламды қару қылып, жатпай-тұрмай халқына өткел іздеп шарқ ұрды. Жамандықты жеріне жеткізе сынады, надандықпен бітіспес майданға шықты, өз халқына опасыздық жасаған шекпенділерді өлтіре әжуалады. Жастарды білімге, мәдениетке һәм өнерге баулыды, ересектерді іскерлікке шақырды, өнер алды – қызыл тіл деп білді және де туған тілге деген қамқорлықты өмір бойы өзінің өлеңдерінде, әндерінде һәм қара сөздерінде, ғақлияларында асқан шеберлікпен көрсете білді, қастерлеп өтті. Тіптен, тілді қолданудағы қарабайырлықты һәм сауатсыздықты аямай мінеді.

Бұл баптағы сөз төркінін қорытуға бұрынырақ түйген ойымды келтірейін: «Осы айтқандардың бастарын қоса отырып, Абай солардың көмегімен халқының алдында қандай дәрежеге көтерілді? – деген сұраққа жауап іздесек: «Абай – әлеуметтанушы һәм қоғамтанушы-қайраткер», «Абай – саясаттанушы һәм саясаткер», «Абай – мәдениеттанушы һәм кемеңгер: сазгер, ән шығарушы-композитор, ақын-жазушы, сөз зергері, моралист», «Абай – педагог, ағартушы», «Абай – дана», «Абай – тарихшы һәм халық өмірінің шежірешісі» [7, 13 б.].

5. Қарапайым даналықтан – ғалым боларға бетбұрыс

Ұлы данышпан Абай Құнанбайұлының бүгінгі күнге дейін мойындалмай, түпкілікті зерделенбей келе жатқан тағы бір қыры бар – оның ғылыми әлеуеті, ғалымдығы. Иә, ғалымдық мәртебесі, оның әбден мойындалған һәкімдігінен тікелей туындайтын бұлтартпас хақ дәрежесі – ғалым боларлық ғұламалылығы.

«Абай әлемі тарихының қалыптасуын: «Біз қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны – Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегіне тоқталмақпыз», – деп бастайды Мұхтар Әуезов. Абай әлемінің өмірге қалай келіп, қандай қилы замандарды басынан өткергендігі туралы тарихын ойшыл суреткер, ұлы ғалымның қаламынан шыққан күйінде баяндайық. «1884 жылдары жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар қырағы озған азамат болып, жекеленіп шыға бастайды», – деп бұдан әрі жалғастыра, дамыта отырып, Абайды ойшыл ақын, қоғам қайраткері, көреген саясаткер, ел ішінде беделі өсіп таныла бастағанына егжей-тегжей ғылыми ұқыптылықпен, тереңдікпен тоқтап, жан-жақты бейнелеген. Енді, ізбе-із жүріп отырып, ғалым-жазушының ойын толығырақ келтірейік. Абай әлемінің жетілген, саналы кезеңін: «Бұдан соң Абай елге білгіш, кемел, халық қайраткері болып танылды» [8,54 б.].

Қазақтың кешегі «социалистік реализм» деген шырмаудан айналшақтап шыға алмаған көптеген кеңестік дәуір қайраткерлері айтайын десе де, айта алмаған көпе-көрнеу шындықты Мұхтар Әуезов те нақтылап айтпады. Тек «Абай философиялық трактат жазбады, оның шығармаларында ғылымға лайық жүйе жоқ!..» – деп, қысқа қайыруға мәжбүр болғанын бүгінгі жазушылар, қоғамдық-саяси қайраткерлер мен ғалымдар, билік басында жүргендер түсінсе, игі еді. Заңғар академик-жазушымыз, дегенмен де, бүкіл жұртты «Абай жолына» ақ жолға салғандай сарабалд ғибратты істі бастап берді емес пе? Ендігіде біздерге – «Абай жолын» берік ұстанғандарға Мұхтар Әуезовтің тоталитарлықтың «қылышынан қаны сорғалап» тұрған тар-қапас тұсындағы секем алғанын бек сейілтп, неге егемендіктің алмас қылышымен осы «Гордий түйінін» шауып түспеске?! Бұл бағыттағы алғашқы қадамды Шақанай Әміржанұлы Әбдірайымов – Абай және Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын текше ғасыр бойы зерттеген аяулы ағамыз, кәсіби философ-ғалым жасап, шешілмей келе жатқан Абай баба жұмбағын шешкендей болған еді, – ол шешім мінеки: «Абай – философ-ғалым!».

6. «Абай шыңы» кімді жетелер асу, кімге алғызбас асқаралы құз...

Өзін Абай танушымын деп, алдына жан салғысы келмей жүрген маманға: «Әр һәкім – ғалым, әрбір ғалым – һәкім емес» дегенге сүйеніп, қалай ойлайсыз Абай – ғалым ба, ғалым болса, қай ғылым саласына жатқызар едіңіз?» – деген сұрағымызға: «Абай – теолог қой...» – деп, дүдәмал жауап берді, яғни философтықты қимай тұрғаны көрініп қалған еді. Осыдан түйеріміз: Абайды ғалым ретінде тануға жай танушы болу жеткіліксіз, оған өте биік өре, ғылымға қалтқысыз берілгендік керек. Шынтуайтына келсек, Абайды өмір бойы тыңғылықты зерттеп жүрген Семейдегі мұражайда «Абай академиясын» ашып, соны басқаратын Асан Омаров Абайдың 38-ші қара сөзі «Ғақлиат-тасдиқат» жайында бірнеше еңбек жазып, Абайды теолог-ғалым санатына баяғыда қосып та қойған. Несі бар, Абай бабамызды жоғарыда түйгеніміздей, тағы да 4-5 саланың ғалымы десек те артық болмас еді, бірақ, ең басты һәм солардың бәрін бір арнаға жинақтаушы сала – философия, сондықтан соған ден қоюымыз заңды.

Елбасының бірнеше жыл бұрын «Бір ел – бір кітап!» деп бастаған сындарлы бастамасы және де биылғы 175 жылдық мерейтой аясында бабамызды ұлықтап, Президенттен бастап, әлем жұртына дейін Абай еңбектерін жатқа оқу үрдісі сынды шаралар түптің-түбінде Абайды нағыз ғұлама ҒАЛЫМ биігіне көтерер!

Сурет. Ұрпақтар ғылыми-әлеуметтік сабақтастығы диаграммасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://qazaquni.kz/2020/02/10/109507.html>
2. <https://kazislam.kz/abu-nasyr-al-farabidi-adebi-ylymi-m-rasy/lang=ru>
3. Әубәкір Д.Ә. Фарабилік үйлесім: ғылым, техникадағы орны. Үйлесті мезоскопиялықтың ақпаратнамалық қағидасы һәм бүгінгінің жаңғырмалылықтары // Әбунасыр Әл-Фараби: дәуір сұхбаттастығы: I Халықаралық Фараби форумының матер. (02.04.2014). Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 347–354-б.
4. Әубәкір Д.Ә. Гармония – неисчерпаемый источник бытия и вечный двигатель интеллекта / J. Smirnov. Palmarium Academic Publishing is a trademark of: Omni Scriptum GmbH&Co. ISBN 978-3-659-60170-5. 2015. Germany. 220 с.
5. Әубәкір Д.Ә. Взаимосвязь информации и гармонии как проблема философии науки и техники // Автореферат докторской диссертации на соискание доктора философских наук. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2006. – 47 с.
6. Абу Наср аль-Фараби. Трактаты по музыке и поэзии. Алматы, 1992. – 45 б.
7. Шақанай Әбдірайымов (1930–2006). Абай жұмбақтығы – философиялық мәселе. Ғылыми-зерттеу жарияланым: 3 кітаптан тұратын монографияның 1-ші кітабы. Астана, 2015. – 282-б.
8. Мұхтар Әуезов. 20 томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1985.

ҚАШАЛҒАН ТАСТАН – ТЕМІРГЕ, ТЕМІРДЕН – АЛТЫНҒА; ҚЫЗУЛЫ-ОТТАН – ҚАРУ, ЖЫРТҚЫШТАН – КҮШ-АЙЛА!

Әубәкір Д. Ә.

философия ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті

segiz-seri@yandex.ru

Пивоваров А. Н.

«Парасат» холдингі

arkankz@mail.ru

Шарипова М. Қ.

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті

madina_pgi@mail.ru

1. Алғашқы азын-аулақ адамзаттың дәуірлеу кезеңдері

«Тас дәуірі» деп, алғашқы Адам тасты қашап, әртүрлі қару-жарақ, пышақ, балта, қырғыш т.б. бұйымдар жасап пайдаланған уақыт кезеңін айтады.

Бұл өте ұзаққа созылған кезең болғаны белгілі, тіптен, осы күні де Амазонияның кей джунглилік түкпірлерінде сақталып қалған алғашқы адамдар қауымдарында «тас дәуірінің» нышандары сақталып, тас жебелі садақ, тас ұшты найза, пышақ секілді жәдігерлер ұшырасатыны таңғаларлық емей, немене сонда.

«Арқан-таяқ дәуірін» ерекше ұсынушы біздердің пайымдауымызша, «тас дәуірінің» алдын алуы тиіс, өйткені соңғысы қашалып өңделген, яғни тас қаруға не құралға өркениет жәдігеріне айналуын меңзейді, ал біздің ұсынып отырған дәуір кезінде де тас таяқ һәм арқанмен бірге жүрген десек те болады, бірақ ол – кәдімгі өңделмеген күйде пайдаланылатын айналада шашылып жататын тас. Ондай тастарды құстардың кейбір түрі, балықтардың да кейбір түрі, ал маймылдардың бірнеше түрі әртүрлі жағдайда құрал ретінде пайдаланатынын көріп жүрміз. Арқан-таяқты Адам баласы дағдыға айналдырғаны соншалықты, бүгінгі күнге дейін қолданысын жоғалтпай келеді, соның мысалдары көп-ақ: [1, 7 б.], солардың алғашқысы деуге боларлықтай біреуі – ол от жағудың бір айласы.

Археологтар, этнологтар және де ежелгі дәуір тарихшыларының назарына ұшырамай жүрген ұсынысымыздың мән-жайы осылай, десек те, келесі бап үшін оның қажеттігі зор, өйткені от болмаса металлургия жоқ, мәдениет өрлеуі де жоқ.

2. Ұлы Дала мәдениетінің биік асулары: ежелгі металлургия, аң стилі және Алтын адам дәуірі

Иә, Ұлы Даланы осы күнге дейін жануарлар мен сансыз – адамнан көп маңғыраған малдың даласы деп түсінетіндер, көздеріне елестететіндер жетіп

артылады, ал енді біреулер оны мекиен – игерілмей иесіз жатқан далиған дала ғана деп біледі. Ежелгі Ескендір Зұлқарнайынға төтеп бере білген парсылар да, ислам дінін күшпен енгізбек болған арабтар да, қысық көздеріне алартуға дейін ерік берген Аспан асты жұрты да сол оймен, арам пиғылмен осынау далаға ие болмақ болып жан-жақтан қаумалаған, қаншама ашық жаугершілікпен келіп, ол пиғылдары жермен-жексен болып, опық жеп, жерімізді қандарымен суарып, сүйектері ит-құсқа жем болып, сұлдерлерін сүйретіп, елдеріне әуірімдеп қашып-пысқандарын қайтерсіз...

Ұлы Дала қаншама империялардың туындап: Ғұн, Көк-Түрік, Сақ, Сармат, Хазар, Дешті-Қыпшақ; теңдессіз хандықтар: Алтын Орда, Көк-Орда, Ақ-Орда, Ібір-Сібір қалыптасып, арасында Көшпенділер өркениетін дүниеге әкелген орта.

Ал енді, осынау империялар мәдени жетістіктерден, тәсіл-айладан жұрдай, құр-алақан болды деудің реті келер ме екен? Әсте, олай емес! Кезінде осы Ұлы Далаңыз қаншама өркениет ошақтарының, әлем қызыға көз тіккен мәдениет ордаларының – қалалардың мекені де болып, тіршіліктің майданын дүрілдеткен.

2.1 Металл қорыту, мыс-қола дәуірі

Металл қорыту мыстан басталғаны белгілі, өйткені оның рудасы жер бетінде көп тараған. Кейінірек қалайы қорытыла бастаған. Бұл екеуі жұмсақ металл түрлері. Тұрмысқа керек-жаракты жасауға ыңғайлы болғанымен, қару-жарак жасауға онша қолайлы емес екені де белгілі. Екеуін бірге қорыту арқылы қола қорытылды, ал бұл қоспа металл алғашқы екеуіне қарағанда қаттырақ, көп жағдайда қолданысқа ыңғайлырақ болып шықты. Сондықтан да, металл дәуірі осы қола атымен аталып, бірнеше ғасыр адамзатқа игілігі мол тіршілік сыйлады.

2.2 Темір дәуірі

Темір туралы әңгіме басқаша, өйткені темір рудасын тауып, оны қорытудың тәсіл-айласы алдыңғы металдарға қарағанда әлдеқайда күрделірек. Сондықтан да, «Тәңірдің сыйы» деп, біздің бабалар бекер айтпаған болса керек. Бүгінгі сөзбен айтқанда, бұл іске үлкен дайындықпен келу шарт болғаны аян, ал дайындық ретінде қазіргі Қазақстан аумағында мыс, қалайы және қола басқа жерлерге қарағанда көбірек қорытылғаны тарихтан белгілі. Ғұндық заман дәуірлеген кезеңде біздің бабалар сонау Алтай жерінен бастап, Еуропаның ары-жақ, бері-жақ аймақтарына «Ұлы жібек жолын – ҰЖЖ» қалыпты жұмыс жасату мақсатымен Еуразия кеңістігін арлы-берлі шарлағаны, солай «Халықтардың ұлы көшін – ХҰК» бастап бергені де тарихтан аян. Сонымен қатар, осы континент-аралық жорықтар барысында және бүкіл көш жолында Ғұндар арнайы пештер тұрғызып, темір қорытып отырған. Бұл жағдаяттар туралы менің (Д. Әубәкір) және Олжас ағаның еңбектерінде молынан һәм тыңғылықты баяндалған [8, 11 б.].

Задында, металл қорытуда біздің бабалар адамзат алғашқылары болғаны хақ [12].

2.3 Алтын адам дәуірі

Қазақ жерінен соңғы 50 жыл шамасында 4–5 «Алтын адам» табылды. Олардың адамзат тарихы үшін маңыздылығы соншама, Ежелгі Мысырдың алтын қақпақты саркофагтарының – перғауын табыттарының тарихын көмескілендіріп жіберді десек, қателеспейміз, көз жеткізгіңіз келсе, мына мақаланы қараңыз [13].

Алғашқы «Алтын адам» жәдігерін 1969-1970 жж. тапқан археолог Бекмұханбет Нұрмұханбетов

Сақ дәуіріндегі бабалардың алтын қорыту айла-тәсілін, әдіс-шарғысын бүгінгінің терминалогиясымен айтқанда, нағыз технологияның өзі, тіпті жоғары әлеуетті технология десек те болады, себебі құйма түрінде ғана емес, фольга – өте жұқа және мейлінше жіңішке етіп ұсақ бөлікшелерін жасау – бүгінгі озық деп жүрген технологияға ғана тән екендігін мамандар жарыса айтуда, мойындауда. Бұл істегі екі нәрсені бөле-жара айтуды жөн көріп отырмыз: біріншіден, отты өте қызулы етіп жаға білу; екіншіден, «аң стилін» дүниеге әкелу, міне осы екеуі де сонау жартылай тағылық дәуірлерден бастау алып, ғасырлар бойы кемел түрге шейін жетілдіру арқасында, жыртқышты жеңе жүріп, содан тағылым алу белгісі.

«Аң стилін» жабайы тайпалардың көбінде тасқа, үңгір ішіне бейнелеуі бар, бірақ «Алтын адам дәуірінде» біздің Сақ бабалар ғана бұны өнерге айналдырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Д.Ә. Әубәкір, М.З. Изотов, А.Н. Пивоваров. Адамды адам еткен тас қару ма, әлде «Анти-Дьюрингке» – анти // Философский альманах «Современность: мир мнений», Алматы: Изд-во АГУ, 2003. – № 3–4, С. 100–105.
2. Д.Ә. Әубәкір, А.Н. Пивоваров. Евразия – прородительница прорывных технологий с древнейшей доистории человечества до наших дней (экскурс и ракурс) // Евразийское сообщество, 2004. – № 2(46), С. 13–18.
3. Д.Ә. Әубәкір, А.Н. Пивоваров. Инновационная деятельность: опыт и перспективы развития. Обзорная информация. Астана: ЦНТИ, 2004. – 72 с.
4. Арканые технологии организации и производства связи с абсолютной защитой// Зарегистрирован в КазГосИНТИ 12.12.2003. Номер госрегистрации №0104РК00016. (Отчет за 2005 год). Инвентарный номер №0205РК01158 (Научный руководитель: Аубакир Д.А., ответственный исполнитель: Пивоваров А.Н., исполнители: Шалахметов Г.М., Сулейменов Б.А., Разакова Т.А. и др.).
5. Д.Ә. Әубәкір. Өлеңнен өрдім поэма, арқаннан естім тәсілді. Инновация инновации рознь. Монография. Семей: «Printmaster», 2006. – 50-б.
6. Д.А. Аубакир, А.Н. Пивоваров, С. Каримов. Генезис арканной технологии человечества и хроноцелостность арканно-ноосферной картины мира// Евразийское сообщество. Ч.1, 2005. – № 2, С. 117–127; 2005. – Ч.2, – № 6, С. 122–132.

7. Д.Ә. Әубәкір. Жүйелер теориясының негіздері. Основания теории систем. Bases of Systems Theory. Оқулық/ Учебник/ Textbook. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2011. – 500 б.

8. Д.А. Аубакир. Философско-этнологические этюды историко-цивилизационной панорамы по обе стороны Едиля // Материалы Международной научной конференции «Великие реки – аттракторы локальных цивилизаций» (10-12 июля 2002 г., подмосковный город Дубна). Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2002. – С.16–17; Philosophical-ethnological Etudes a historian-civilizational Panoramas on both sides Volga // «Great Rivers as Attractors of Local Civilizations» International scientific Conference Abstracts (Dubna, Russia, 10–12 July, 2002). Dubna: 2002.

9. Олжас Сулейменов. Тюрки в доистории (о происхождении древнетюркских языков и письменностей). Алматы: Атамұра, 2002. 320 с. 10. Олжас Сулейменов. Язык письма – Взгляд в доисторию и о происхождении письменности и языка малого человечества. Алматы-Рим: RIAL, 1998.

11. Д. Аубакир. Гармония – неисчерпаемый источник бытия и вечный двигатель интеллекта / J. Smirnov. Palmarium Academic Publishing is a trademark of: Omni Scriptum GmbH&Co. Germany, 2015, 220 с. ISBN 978-3-659-60170-5.

12. Нұрбек Бекбау. Ұлы Дала планетадағы ең алғаш металл қорытқан жер / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: https://e-history.kz/kz/publications/view/4811?utm_referrer.

13. Әсет Ақмолда. «Алтын адам» египеттіктердің пікірін өзгертуге ықпал етті / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: https://abai.kz/post/94688?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ КОД И КОНСОЛИДАЦИЯ ОБЩЕСТВА

Базарбекова Д. М.

кандидат филологических наук

Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы

dumanbaz2013@gmail.com

В Казахстане единой семьей проживает более ста этносов, каждый из которых не только не потерял свой язык, культуру, но и имеет возможность преумножить их и передать потомкам.

Возрождение, сохранение и пропаганда историко-культурного наследия страны стали одним из основных векторов государственной политики.

В статье «Семь граней Великой степи», которая стала методологическим руководством для трансформации и модернизации исторического сознания казахстанцев, Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н. А. Назарбаев подчеркивает: «Необходимо осознать и принять свою историю во всей ее многогранности и многомерности» [1].

В первую очередь, сохранение национального культурного кода направленно на укрепление нашей государственности, мира и согласия в стране.

Сохранение, изучение культурного наследия, формирование сознания значимо не только для понимания процессов развития общества, и не просто как система прецедентов для принятия решений: важно самопознание человека в культуре, гражданина своей страны.

В Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» Елбасы отмечал: «Мы не должны забывать, что адекватный ответ вызовам времени сможем дать только при условии сохранения нашего культурного кода: языка, духовности, традиций, ценностей... Если нация теряет свой культурный код, то разрушается и сама нация. Этого нельзя допустить» [2].

Культурный код определяется как моральный стержень нации, геополитический и экономический инструмент, отсутствие которого ослабляет и разрушает общество, этнос; более того, культурный код является интегрирующей силой, способной консолидировать и усовершенствовать все компоненты современного общества.

Накопление и функционирование культурного кода в Республике Казахстан уникально. Один вектор обусловлен преемственностью поколений: накопление и аккумуляция кодов связано с передачей от одного поколения к другому. При этом, культурный код является системой, которая не просто содержит в себе совокупный опыт предыдущих поколений, обеспечивает текущую эпоху, но и имеет механизмы развития этого опыта в будущее. Можно выделить ряд универсальных функций, как коммуникативная, мнемотическая, креативная и др.

С другой стороны, накопление и сохранение культурного кода идет по горизонтальному вектору: через диалог различных культур. Республика Казахстан как многонациональное государство, является родным домом для каждого этноса. Общеизвестно, что, развиваясь в той или иной сфере деятельности, личность черпает свои силы в культурных традициях, при этом достигает гармонии в контактах с другими культурами; диалог актуализирует смысловую функцию культурных кодов и способствует выработке новых стратегий современного развития.

Сохранение и развитие культурного кода, национальной идентичности – это многогранная и ответственная задача: ее реализация является постоянной гарантией развития в эпоху глобальных перемен. Необходимо изучить накопившуюся базу ценностных и поведенческих национальных черт.

Ежегодно проводятся полномасштабные мероприятия, направленные на изучение, сохранение и популяризацию историко-культурного наследия в стране и за рубежом. Проводятся работы по реставрации объектов истории и культуры; в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО в Казахстане, включены пять объектов, в том числе и уникальный памятник истории и культуры – мавзолей Ходжи Ахмета Яссауи. Организовываются научно-прикладные и археологические исследования, которые обогащают науку ценными артефактами; осуществляется системная работа по разработке серий национальной научной мысли, культуры и литературы; создаются цифровые копии редких книг. Также реализуются мероприятия, направленные

на развитие туризма, создается разветвленная сеть государственных этнографических и историко-краеведческих музеев; возводятся памятники и мемориалы, посвященные памятным событиям истории Казахстана.

На основе собранного и изученного материала создаются документальные и художественные фильмы о важных исторических местах и событиях истории государства; проводятся работы по сохранению, восстановлению и переносу на электронные носители фондовых записей выдающихся исполнителей-музыкантов. Более того, ведется работа по отбору лучших произведений национальной культуры (книги, музыкальные произведения, пьесы, картины и др.) и их презентации за рубежом. Так, культурные достижения Республики Казахстан станут достоянием не только своего народа, Средней Азии, но и всей мировой общественности, «зазвучит на шести языках ООН». И это лишь малый перечень реализации глобальных реформ и инициатив Елбасы в данном направлении.

Сохранение и пропаганда культурного наследия нашла свое отражение и в памятных датах. Так, в 2018 году первое воскресенье июля было учреждено Днем национального музыкального инструмента домбры. Домбра – это душа, традиции, достояние казахов, часть его неповторимого облика, «паспорт и бред» нации.

На современном этапе, благодаря инициированным Елбасы программам, ведется огромная работа к возрождению духовного наследия тюркской культуры, актуализация ее архетипов и универсалий, составляющих базу современного национального кода, что находит свое прямое отражение в модернизации общественного сознания.

«Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук», – обозначил Елбасы в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [3].

Модернизация общественного сознания направлена не только на сохранение исторического наследия, но и на укрепление общественного сознания, общенационального единства, формирование гражданской идентичности. Так, историко-культурное наследие определяется и как один из экономических ресурсов страны, наравне с нефтью, газом, ураном и пр.

Модернизация общественного сознания связана, прежде всего, с образованностью; только образованное общество всегда успешно функционирует и развивается. Образование – это фабрика культуры; оно опирается на базовые знания и представления о мире, общечеловеческие принципы, культурные ценности.

Первый Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев всегда уделяет особое внимание развитию системы образования, соответствия его уровня мировым стандартам, в целом, и образованию и воспитанию молодого поколения, в частности. Так, в 2008 году по инициативе Елбасы был запущен проект по созданию Интеллектуальных школ. На сегодняшний день по всей стране функционируют Назарбаевские интеллектуальные школы физико-математического и химико-биологического направлений (Нур-Султан,

Алматы, Актау, Актобе, Атырау, Караганда, Кокшетау, Костанай, Кызылорда, Петропавловск, Семей, Талдыкорган, Тараз, Уральск, Усть-Каменогорск, Шымкент). Также по инициативе Елбасы был открыт Назарбаев Университет, по праву являющийся флагманом высших учебных заведений страны.

Необходимо отметить, что образование, культура объединяют людей в государства, в нации, способствуют гармонизации отношений между людьми и народами: невежество разделяет людей и народы, разрушает государства, уничтожает нации.

Президент Республики Казахстан К-Ж. К. Токаев в Послание народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» отмечает: «Сейчас нам представлена возможность приумножить достижения Независимости, вывести страну на качественно новый уровень развития. Мы сможем достичь этих целей, обеспечив преемственность политики Елбасы и проведя системные реформы» [4].

В новых исторических условиях идет формирование гражданской, культурной идентичности, которая объединяет традиционные и современные ценности и смыслы бытия. Только сохранение национального культурного кода, модернизация общественного сознания дает возможность вместе идти в будущее; быть единой и сильной нацией, войти в число высокоразвитых стран мира.

«Последовательное изучение и развитие культурно-духовного кода нации на базе идей, заложенных в «Рухани жаңғыру» «Семь граней Великой степи», позволят значительно усилить созидательный потенциал нашего народа», – подчеркивает руководитель Канцелярии Первого Президента Республики Казахстан Елбасы М.Б. Касымбеков [5].

Библиотека Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы как ведущий социально-культурный и исследовательский центр страны проводит планомерную реализацию государственной политики Елбасы в области культуры, формирования общественного сознания, сохранения и развития культурного кода.

Ежегодно реализуются масштабные мероприятия, способствующие развитию казахстанской модели общественного сознания и международного единства, возрождению культурного кода, сохранению основополагающих ценностей казахского народа.

Реализуются исследовательские, социальные, культурные проекты, проводятся тематические экскурсии, ведется работа по созданию мультимедийных интерактивных экспозиций. Также, проводится большая работа по подготовке научных конференций. Так, только за последние три года сотрудниками Библиотеки Елбасы были организованы и проведены научные конференции – это международные конференции: «Духовное наследие Великой степи: история, современность», «Идентичность и единство: казахстанский путь и модель Н. А. Назарбаева», «30 лет Лидерства», «Феномен Н. А. Назарбаева: политическое кредо и инициативы», республиканская конференция «Идея Мәңгілік ел: история и перспективы», и др.

Таким образом, казахский народ накопил богатейшую сокровищницу исторического опыта, который стал фундаментальной основой государственного строительства.

Культурный код как набор основных понятий, установок, ценностей и норм входит в структуру ментальности конкретной человеческой общности, позволяет перейти от значения, общепринятого, к смыслу, элементу конкретной культуры.

Сохранение культурного кода, духовного потенциала казахской культуры обеспечит стабильность, устойчивость и развитие государства и общества.

Список использованной литературы:

1. Н. А. Назарбаев «Семь граней Великой степи». – Астана, 21 ноября 2018 года / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>.

2. Стратегии ««Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства»: Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 14 декабря 2012 года / [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novy-politicheskii

3. Н. А. Назарбаев «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». – Астана, 12 апреля 2017 года / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvenno-soznaniya

4. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана: Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж. К. Токаева народу Казахстана. – Астана, 2 сентября 2019 года / [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

5. Касымбеков М.Б. Эпоха созидания. – Астана, 27 марта 2019 года / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/articles/view/epoha-sozidaniya>

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN SİYASİ, SOSIAL VƏ TARİXİ ASPEKTƏN TƏHLİLİ

Vəliyev Əfqan

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Baş Məsləhətçisi

Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə Türk Dünyasında və Müsəlman Şərqdə Azərbaycan ilk Xalq Cümhuriyyətini quraraq tarixə adını yazdıran dövlət oldu. 2018-ci ilin Xalq Cümhuriyyəti ili elan edilməsi və

Cümhuriyyətin 100 illik yubleyinin təntənəli qeyd olunması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 16 may 2017 tarixli fərman imzalandı. Bu fərmanın imzalanması, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi əbədi daxil olmasının ifadəsi idi.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiya rejimi devrildi. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirdi. Lakin, Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında baş verən çevriliş ilə hakimiyyətdən getdilər. Ona görə də, Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Rusiyaya gedə bilmədilər. Onlar, 1918-ci il fevralın 14-də Tiflis şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazın digər xalqlarından olan nümayəndələrin iştirakı ilə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini qurdular [1]. Seymdə, Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk – müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin aparıcı və fəal üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin, kəskin milli mənafe ziddiyyətləri Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə, 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

1918-ci il mayın 27-də Seymdəki Azərbaycan Fraksiyası, iclas keçirərək Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. İclasda, Zaqafqaziya müsəlman şurası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri Həsən Bəy Ağayev və Mir Hidayət Seyidov isə müavinləri seçildilər. 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə, Qafqaz canişininin iqamətgahında tarixi iclas keçirildi. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apardığından iclasda iştirak edə bilmədiyini üçün onun yerinə iclasda sədr müavini Həsən Bəy Ağayev sədrlik etmişdir. Milli Şura 24 nəfər lehinə, 2 nəfər isə bitərəf qalmaqla 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi haqda İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmi olaraq elan etmişdir. Qəbul edilən İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan millətinin varlığını dünya-alməyə beyan demək idi [2]. Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən həmin iclasında, eyni zamanda Fətəli Xan Xoyskinin başçılığı ilə AXC-nin birinci hökuməti qurulmuşdur. Müstəqilliklərini elan edən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq 4 iyun 1918-ci ildə ayrı-ayrı müqavilələr imzaladılar. Azərbaycanla bağlanan Dostluq və Əməkdaşlıq müqaviləsini Azərbaycan adına Milli Şura sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə və Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacinski imzalamışdır. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə ilə imzalanan müqavilənin üçüncü maddəsi – Azərbaycanın torpaq və ərazi bütövlüyü, dördüncü maddə isə Türkiyənin Azərbaycana siyasi və əsgəri köməyi ilə əlaqəli idi. Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və daşnak, es-er, menşevik, bolşevik və başqa güvvələrdən təmizləmək məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti 4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanan

müqavilənin dördüncü maddəsini esas götürərək Osmanlı dövlətindən hərbi kömək istəmişdir. Bu istək 3-cü ordu komandanı Məhməd Vəhib Paşaya da bildirilmiş və vəziyyəti yerində araşdırmaq üçün 6-cı ordu komandanı və 3 zabit bölgəyə göndərilmişdir. Qafqaz və Azərbaycana, Muzaffər Əfəndi rəhbərliyində göndərilən bu heyətin tədqiq və araşdırmaları nəticəsində hazırlanan və təqdim edilən raporta əsasən Azərbaycana kömək üçün ordu göndərmək qərarı alınmışdı.

Gəncədə vəziyyət qismən sabit idi. Buna baxmayaraq erməni daşnak dəstələri və Bakı Sovetinə bağlı könüllülər Gəncənin rus və erməni məhəllələrində barikada quraraq şəhərin bir hissəsinə nəzarət edirdi. Nuri Paşa komandanlığında Gəncəyə gələn Qafqaz İslam Ordusundan bir grup və Azərbaycan birliklərinin apardıqları döyüş əməliyyatları ilə şəhər düşmən güvvələrdən təmizləndi. Tiflisdə istiqlalını elan edən AXC hökuməti 16 iyun 1918-ci ildə Gəncə şəhərinə köçdü. Gəncə şəhəri AXC-nin müvəqqəti paytaxtı elan edildi [3]. İyunun 17-də axşam Gəncədə Fətəli Xan Xoyski rəhbərliyində ikinci hökumət quruldu. İyunun 19-da hökumət Azərbaycandakı gərginliyi nəzərə alaraq ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi.

Bakı neftinə marağı olan Almanya, Gürcüstan hökumətinə təsir edərək, Bakının azad edilməsinə mane olmaq məqsədi ilə Osmanlı ordusuna mənsub Beşinci diviziyanın Gürcüstan demiryolu ilə Bakıya gəlməsinə icazə vermədi. Buna baxmayaraq Mürsəl Paşa komandanlığındakı diviziya döyüşlə Gümrü-Dilican-Akstafayı keçərək Gəncəyə gəldi. Ənvər Paşanın əmri ilə qurulan Qafqaz İslam Ordusu, Nuri Paşa Killigilin komandanlığınakı Osmanlı orusuna mənsub beşinci piyada diviziyası və general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin başçılıq etdiyi Müsəlman Korpusu əsasında yaradılmışdı. Ordunun tərkibinə 12 min əsgər və zabit daxil idi. Daha sonra Türkiyədən gələn və Azərbaycandan qoşulanlar ilə birlikdə əsgər sayı 20 min olmuşdu.

Bakıda möhkəmlənən Stepan Şaumyan rəhbərliyindəki Bakı Soveti hökuməti iyunun 10-da yeni qurulan AXC-ni devirmək üçün Gəncə istiqamətinə ordu göndərdi. Əsas hissəsi ermənilərdən təşkil edilən bu ordu, keçdiyi hər yerdə Azərbaycan əhalisinə divan tutur, soyğun, qarət və qətl hadisələri törədirdi. Bakı Soveti ordusu iyunun 12-də Kürdəmiri işğal edib, Göyçaya tərəf irəlləməyə çalışarkən, Qafqaz İslam Ordusunun hücumuna məruz qalmışdı. İki həftə davam edən gəncəli döyüşdə Bakı Soveti ordusu məğlub edilmiş və çox ağır itki verərək müqavimət gücünü itirmişdir. Bu müharibənin dönüş nöqtəsi idi. Bakı istiqamətində aparılan istiqlal müharibəsi ilə iyunun 20-də strateji bölgə olan Şamaxı azad edildi. Üst-üstə alınan məğlubiyyət Bakı Soveti hökumətinin sonu oldu. Şaumyan rəhbərliyindəki 33 Bakı Soveti istefa verdi. Onun yerinə 1 avqust 1918-ci ildə Bakıda, İngilislərin köməyi ilə daşnak, es-er, menşeviklərdən ibarət daha qəddar «Sentrokaspi» diktatura hökuməti quruldu. Bütün bunlar Qafqaz İslam Ordusunun qələbə irəlləyişinə mane ola bilmədi. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu həlledici hücumla Bakını azad etdi. Bu cumhuriyyətin quruluşundan sonra yaşanan ikinci tarixi hadisə idi. Sentyabrın 16-da şəhərdə Bakının qurtuluşuna həsr edilən hərbi parad keçirildi. Onun ertəsi günü isə Azərbaycan hökuməti müvəqqəti paytaxt olan Gəncədən Bakıya köçdü və Bakı, AXC-nin yeni paytaxtı elan edildi. Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Azərbaycan hökuməti bölgələrdə də öz hakimiyyətini qura bildi. AXC qurulduğu qısa müddət ərzində Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan,

İran, Ukrayna, Litva, Polşa, Hollandiya, ABŞ, Belçika, İtaliya, Yunanıstan, Fransa, İngiltərə, Danimarka, İsveçrə, Finlandiya və başqa dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurmuş, səfirlik, baş konsulluq, konsulluq səviyyələrində əlaqələr yaratmışdır.

Birinci dünya müharibəsi şərtləri tarixi şəraiti Azərbaycan əleyhinə dəyişdirdi. 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros müqaviləsi şərtlərinə görə birinci dünya müharibəsində məğlub sayılan Türkiyə ordusu Azərbaycanı tərk etdi və Qafqazda nəzarət Antanta güvvələrinin əlinə keçdi. Azərbaycan və Bakının azad edilməsində mühim yeri olan Türk ordusunun Azərbaycandan ayrılması Azərbaycan üçün çətin hadisə idi. 17 noyabrda qeneral Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis qoşunları Mudros müqaviləsinə əsasən Azərbaycana daxil oldu. Azərbaycan hökumətinin düzgün və çevik siyasəti nəticəsində general Tomson, Azərbaycan hakimiyyətini ciddi siyasi qüvvə olaraq tanıdı [4]. 28 dekabrda isə Bakı general-qubernatoru Tomson Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin tanınması haqqında deklarasiya imzalayaraq parlamentin açılışına mane olmayacağını bildirdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Noyabrın 19-da Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı kimi 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentini yaratmaq haqqında qanun qəbul edildi. Milli Şura həmin il dekabrın 3-də, Müəssislər Məclisinin geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanunu qəbul edərək, Milli Şura və onun rəhbərinin seçkilərə qədər səlahiyyətli olmaq şərti ilə fəaliyyətlərini davam etdirmə qərarı aldı.

1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 13:00-da Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş qızlar məktəbinin binasında müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli mərasimlə açılışı oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadənin açılış çıxışı ilə parlamentin ilk iclası başladı. Parlamentin iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşov Parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün Parlamentə Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. 1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qurumların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: «Müsavat» və «bitərəflər» fraksiyası-38 nəfər, «İttihad»-13 nəfər, «Əhrar»-6 nəfər, «Sosialistlər» bloku-13 nəfər, partiyasızlar-4 nəfər, müstəqillər-3 nəfər, «Rus-slavyan cəmiyyəti» fraksiyası-5 nəfər, «erməni» fraksiyası-5 nəfər, «Daşnaksutyun» fraksiyası-6 nəfər, «Azlıqda qalan millətlər» fraksiyası-4 nəfər [5].

AXC-nin parlamentçilik tarixi 1918-ci il dekabrın 7-dən, 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da, son iclas 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdu. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul edilmişdi. Bütün bu iclaslarda Parlament, İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox

mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun- qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi. AXC «Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq» ideya və prinsiplərini əsas olaraq götürmüşdü. Hökumət tərəfindən 24 iyun 1918-ci ildə əvvəlcə, üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Daha sonra 9 noyabr 1918-ci ildə isə həmin bayraq üç rəngli-mavi, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət olan bayraqla əvəz olundu. 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun imzalandı [6]. Fəqət, milli dildə mövcud kadr yetərsizliyini nəzərə alaraq, dövlət idarələri də daxil olmaq üzrə bir çox yerdə müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə etmə hüququ verilirdi. Hökumətin aldığı qərar ilə Azərbaycan qadını dövlət idarəçiliyinə cəlb edildi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. 26 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. Avqustun 11-də isə ümumi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdlü Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağrıldı. Sentyabr ayının 1-də isə Hərbi Nazirliyin yaradılması ilə əlaqədar qərar qəbul olundu. Həmin il dekabr ayının 25-də qeneral Səmədağa Mehmandarov hərbi nazir, qeneral Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, qeneral Süleyman Sulkeviç isə baş qərargah rəisi təyin edildilər. Nizami ordu qurmaq məqsədi ilə büdcədən 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Xalqın da fədakarlığı ilə 1920-ci il yanvar ayında ordu quruculuğu işi tamamlanmış və Azərbaycan 30 mini piyada, 10 mini süvarilərdən təşkil edilən, 40 min nəfərlik nizami orduya sahib olmuşdu.

Azərbaycan dinç, mədəni, qonaqpərvər, çox millətli və çox mədəniyyətli bir cəmiyyətdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Qafqazın və dünyanın mədəni ölkələrindən hesab olunur. Cümhuriyyət dövründə də multikultural dəyərlər qorunmuş və qanunlada dəstəklənmişdir. 21 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan parlamenti “Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə Seçkilər Haqqında Əsasnamə”-sini təsdiq etdi. Əsasnamə 4 fəsildən və 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə əsasən, Müəssislər Məclisinə seçkilərdə dinindən, cinsindən, milliyyətindən aslı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Azərbaycan vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Dünya tarixi üçün mühim sayılan hadisə isə, Turk Dünyasında və Müsəlman Aləmində, ilk dəfə qadına seçmək və seçilmək hüququ verən ölkə Azərbaycan idi. Dünya ilə müqayisədə isə ABŞ, Almanya, Fransa və İsveçrədən əvvəl Azərbaycan qadına seçmə və seçilmə hüququ vermişdi. Eyni il avqust ayının 11-də parlamentdə qəbul edilən “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” qanuna görə; «Özü və ya valideyinləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusya imperiyasının bütün təbəələri, milli və dini mənsubiyyətindən aslı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunur» deyilirdi. Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hökumət elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Orta tədris məktəblərinin yarısı milliləşdirildi və məktəblərdə milli tarix tədris olunmağa

başladı [7]. Məktəblərdə Azərbaycan dili məcburi tədris dili hesab edildi. Ölkədə müxtəlif dərəcəli məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılırdı. Xəstəxanalar tikilir, kənd yerlərində feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılaraq, xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. 1919-cu il martın 7-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankı təşkil edildi. 1919-cu il 30 sentyabr tarixində isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı oldu.

1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qanun qəbul olundu. Dərslər noyabr ayının 15-də başladı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul edilməsidə mühim hadisə idi. Dövlət hesabına yüzə yaxın gənc ali təhsil almaq üçün Türkiyə və Avropanın müxtəlif universitetlərinə göndərildi. 1919-cu ilin oktyabr ayında metbuat üzərindən senzura götürüldü və metbuat azadlığı elan edildi. Daxili və xarici ticarəti dirçəltmək məqsədi ilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi. Həmin il oktyabrın 30-da isə ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu və 1919-cu ilin yay ayında Bakını tərk edən ingilislər hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdilər və bu verilən gəmilər hesabına Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı. AXC hökuməti ölkənin başı üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq məqsədilə, gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması sahəsində böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə olduğu müddətdə oraya konferans üçün gələn İran heyəti ilə 1 noyabr 1919-ci ildə müstəqilliyin tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması ilə bağlı müqavilə imzalamışdılar. Parisdə səkkiz ay davam edən mübarizə nəticəsində Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təklifini İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzon ireli sürdü [9].

Bundan bir müddət sonra yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası Lord Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın tanınması ilə əlaqəli qərar qəbul etdilər. «Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan dövlətini de-fakto tanıyırlar,» məzmunlu qərar 11 yanvar 1920-ci ildə verildi. Bu tarixi hadisə Azərbaycanda dövlət və xalq tərəfindən sevinclə qarşılandı və dövlət tədbiri ilə qeyd olundu.

Azərbaycan hökumətinin daim diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Cümhuriyyətin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr sərhəd ərazisi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Azərbaycan əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi. Ölkə əhalisinin 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin «Böyük Ermenistan» qurmaq arzusu ilə özünün olmayan torpaqlarla bağlı ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal vəziyyətə salmaq mümkün olmamışdı (8). Cümhuriyyət dövründə qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan hökuməti daxildə quruculuq işləri ilə yanaşı beynəlxalq aləmdə də tanınmışdır. Fəqət, buna baxmayaraq şimal qonşusu olan Rusya ilə münasibətlər

gərgin olaraq qalırdı.1920-ci il yanvar, fevral və mart aylarında Sovet Rusyanın xarici işlər komissarı Georgiy Çiçerin göndərdiyi notalar ilə Azərbaycan hökumətinə Denikin əleyhinə hərbi ittifaq təklif etmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri F. X. Xoyski isə verdiyi cavab notasında Denikinlə mübarizə Rusyanın daxili işi olduğunu və Azərbaycanın buna qarışmaq niyyətində olmadığını bildirmiş və hər notaya cavabında da Sovet hökumətindən Azərbaycanın müstəqilliyini qeyri-şərtsiz tanımasını istəmişdir [10]. Sovet Rusya Azərbaycan ordusunu Denikinlə müharibəyə cəlb edərək zəyiflədib, Cümhuriyyəti yıxma planı nəticəsiz qalınca, digər planlarını həyata keçirməyə başladı. Azərbaycana qarşı müdaxilə ərəfəsində Sovet hökuməti öz hərəkətlərini Azərbaycandakı daşnak və bolşeviklər ilə sıx əlaqələndirirdi. Məhz, Moskvanın təhriki ilə daşnaklar və bolşeviklər 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Bolşevik planının bir hissəsi olan bu qiyamların qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti özünün əsas qüvvələrini qiyamçılara qarşı göndərməli oldu ki, bununla da XI qırmızı ordunun bilavasitə hücumu ərəfəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı [11]. Digər tərəfdən isə, bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək ölkənin daxilində Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik təbliğatını daha da gücləndirir və hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdə günahlandırırırdılar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarının məğlub edən XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə çıxdılar. 1920-ci il aprelin 15-də F.X.Xoyskinin Çiçerinə göndərdiyi notada göstərilirdi ki, «hal-hazırda Sovet Rusiyası qoşunlarının Dərbənd rayonunda Azərbaycan sərhədi boyunca cəmləşməsi müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, ordunun göstərilən rayonda toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verəsiniz». Lakin, Çiçerin Azərbaycan hökumətinin notasını cavabsız qoydu [12]. Bu da onunla izah edilirdi ki, Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə qərarı verilmiş və hərəkətə keçilmişdi. Bakıdakı Komunist Partiyasının, Erməni rəhbəri Anastas İvanoviç Mikoyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşevikləri, Azərbaycan xalqı adından XI qırmızı ordunu Azərbaycana dəvət etmişdi. XI qırmızı ordunun komandanlığı ilə razılaşdırılmış plana görə rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından bir-iki gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bu da, dünya ictimaiyyətində Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur fikri yaratmaq məqsədli olmuşdur [13]. Lakin, Bakıda qiyam başlamamış, aprelin 27-də XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Buna səbəb isə Gəncə və Qarabağdan Azərbaycan ordusu köməyə gəlmədən Bakı və Bakıya gədər olan bölgələri işğal etmək idi. Az saydakı ordu bölmələri düşməyə müqavimət göstərə bilmədi. Donanma gəmiləri isə bolşeviklərin əlinə keçmiş hərbi gəmilərin topları parlament binasına tuşlanmışdı. XI qırmızı ordunun hücumu ilə eyni vaxtda, aprelin 27-si gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamentinə AK(b)P MK və PK(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi [14]. Dinc əhali arasında qurbanlara və qan tökülməsinə yol verməmək üçün Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 22:00-də

hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

AXC, 23 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdu. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra AXC-nin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s 13.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond № 51, siyahı № 1, 1918-1920-ci illər, s.1, 3.
3. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s 15.
4. ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond № 51, siyahı № 3, saxlanma vahidi 71.
5. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s 19-20.
6. ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond № 51, siyahı № 2, saxlanma vahidi 176-18 6.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab, Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s.984-992.
8. Mirze Bala Mehmetzade, Gene maarif cephesinde, Kurtuluş degisi, No, 13-14, Kasım 1935 Berlin, s, 292-395.
9. Mekteb ve Muallim, Kurtuluş dergisi, No 15, Ocak 1936 Berlin, s, 433-434.
10. A.Bennıgsen, C. Lemercier – Quelquejay, Step'de Ezan Sesleri, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1981, s, 67-71.
11. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990, s, 26.
12. Azərbaycan Dergisi, Yıl; 23, Sayı; 210, Nisan – Mayıs – Haziran, Ankara, 1974, s, 30-35.
13. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990, s, 27.
14. Azərbaycan Dergisi, Yıl; 23, Sayı; 210, Nisan – Mayıs – Haziran, Ankara, 1974, s, 28-30.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨЛІК САЛАСЫН ДАМУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Габдуллина Л. Б.

докторант

Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті

lazzat_0610@list.ru

Тәуелсіз Қазақстан заманауи үрдістерге сай дами отырып, өзінің мүдделеріне сәйкес келетін және жаһандық сипатта жүретін әртүрлі бастамаларды әрқашанда қолдайды. Сондай бастамалардың бірі Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» жаһандық жобасының аясында Жібек жолының Экономикалық белдеуін салу болып табылады. Жобаның мақсаты Еуразия аймағында барынша тығыз экономикалық байланыстарды дамыту, әріптестікті тереңдету және даму нүктелерін кеңейту болып табылады. Қазақстан өзінің Еуропа мен Азияны байланыстырушы көпір ретінде тиімді геосаяси орналасуына арқасында осы жобаны іске асыруда шешуі рөл атқарады. «Бір белдеу, бір жол» жаһандық жобасына қатысу Қазақстанның көлік жүйесін дамытып, транзиттік аймақ ретіндегі рөлін нығайтады.

Қазақстанның көлік кешені көліктің барлық түрлерімен: теміржол, автомобиль жолдары, мұнай құбырлары (мұнай және газ құбырлары, су құбырлары), сондай-ақ су (өзен және теңіз) және әуе көлігімен сипатталады. Сәйкесінше, республиканың көлік инфрақұрылымы жолдар мен теміржол желілерін, өзен кеме қатынасы жолдарын, теміржол станцияларын, вокзалдар, әуежайларды, автокөліктерді жөндеуді қамтамасыз ететін сервистік компанияларды және қызметтерді, көлік қызметкерлері мен жолаушыларға қызмет көрсететін көптеген көлік инфрақұрылымы нысандарын қамтиды. Қазақстандағы әрбір көлік түрі тасымалданатын тауарлардың сипатына және тасымалдау қашықтығына байланысты әртүрлі салаларда тиімді қолданылады. Көлік кешені құрылымында теміржол көлігі ең көп таралған. Қазақстан темір жолдары жүк айналымының басым бөлігін (70%-дан астам) және еліміздің жолаушылар ағынының 10%-ын қамтамасыз етеді. Дегенмен, автокөлік көлікте өзінің әлеуетін біртіндеп арттыруда және оның жалпы жүк айналымындағы үлесі 20%-дан асады.

Соңғы онжылдықта Қазақстандағы автокөлік тасымалы экономикалық маңызы жағынан, теміржол және құбыр көлігінен кейін, үшінші орынға ие болды. Темір жолмен салыстырғанда жолдардың тығыздығының 6 есе көп (аумақтың 1000 шаршы метріне 30 км-ден артық) болуы автомобиль көлігінің басымдылығына жатады. Теміржолда вагондарының тапшылығы автокөлік тасымалдаушыларына тиімді, өйткені олардың көлік қызметтеріне тапсырыс пайда болады. Автомобиль көлігінің үлесі жүк тасымалдарының едәуір бөлігі және жолаушылар тасымалының 90%-дан астамын құрайды. Қазақстанның көптеген аймақтары үшін автокөліктер мен автокөлік жолдары жалғыз көлік қатынасы болып табылады. Қазақстандық автокөлік жолдарының жалпы

ұзындығы 128 мың км құрайды, оның 97,1 мың км қоғамдық автожолдар, оның ішінде 23,5 мың км республикалық маңызы бар жолдар болса, 73,6 мың км жол жергілікті желіге тиесілі. Қатты жабындысы бар жолдар жалпы автожол желісінің 32,8% құрайды. Республикалық автожолдардың 80%-дан астамы техникалық жағдайына байланысты экономиканың қажеттілігіне сай келмейді [1].

Қазақстан Республикасының аумағында, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ елдерінде (ЕАЭО) автокөлік жолдарының желісі жеткілікті дамыған, ол көрші елдер арасындағы сауда-экономикалық және саяси қатынастарды жүргізуге, қолдауға және дамытуға мүмкіндік береді. Сыртқы сауда айналымының өсуі ЕАЭО елдерінің аумағында халықаралық тасымалдарға белсенді ықпал етеді. Мысалы, Қазақстан Республикасының сыртқы сауда көлемі 2018 жылы 94 769,7 млн АҚШ долларын құрады, оның ішінде ЕАЭО елдерімен бұл көрсеткіш 20 144,1 млн АҚШ долларын құраған. Яғни, 2016 жылмен салыстырғанда (13 793,7 млн АҚШ доллары) аталған елдермен сыртқы сауда айналымы 46%-ға ұлғайған [2].

2018 жылғы мәлімет бойынша Қазақстанда автокөлік паркі шамамен 4,3 миллион көлік бірлігін құрайды, соның ішінде 89,3 мың автобус, 405 мың жуық жүк көлігі және 3,8 млн жеңіл автокөлік бар [2]. Елімізде 2016 жылғы мәлімет бойынша халықаралық автокөлік тасымалымен айналысатын 2460 көлік компаниясы жұмыс істейді. Автобус станцияларының, автовокзалдардың және жолаушыларға қызмет көрсету пункттерінің қызметтерін халықаралық стандарттарға және ретке келтіру үшін тиісті шаралар қабылданған.

2013 жылдың 4 шілдесінде қабылданған «Автомобиль көлігі туралы» заңның негізінде, барлық автобустар «Global Positioning System» навигациялық датчиктерімен жабдықталуы керек, сондай-ақ электрондық билеттерді сату жүйесін енгізу керек [3]. Қалалық бағыттарды электронды бақылау 2016 жылдан бастап Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Астана, Алматы, Ақтөбе және басқалар аумағында жүзеге асырылады. Кейінгі уақытта онлайн режимінде билеттерді сатып алу мүмкіндігі пайда болды, бұл қызмет Қазақстан Республикасының барлық тұрғындарына қол жетімді, арнайы терминалдар, VISA немесе MASTER CARD несие карталары арқылы тапсырысыңызға ақы төлеуге болады. 2015 жылдың 1 қазанынан бастап жолаушылар тасымалы қызметтеріне арналған есепке алу мен төлеудің ерекше жүйесі – ONAI жүйесі ұсынылды және іске қосылды. Бүгін бұл жүйе Алматыда жұмыс істейді. Осыған ұқсас электронды төлем жүйесі басқа атаумен Нұр-Сұлтан қаласындағы қоғамдық көлікте де әрекет етеді. ONAI – автоматтандырылған жүйе, ол жолаушылар тасымалы үшін билеттерге онлайн ақы төлеу үшін пайдаланылады, бұл жүйе Алматыдағы көліктік индустрияны дамытудағы маңызды және батыл қадам болып табылады. Сонымен қатар, автомобиль көлігі саласындағы заңнаманы жаңғырту бойынша үлкен жұмыстар атқарылды:

– құрылтайшының өз капиталына салымы түрінде басқа елдерден импортталған автокөлік үшін тарифтік мөлшерлемелерді төмендетуге мүмкіндік беретін норма белгіленді;

– жүк тасымалдау ережелері халықаралық стандарттарға сәйкес түзетілді;

– екі жақты және транзиттік қатынаста автомобиль тасымалдарын жүзеге асыруда рұқсатсыз жүру жүйесін бекіту туралы хаттамаға қол қойылды;

– Қырғызстан аумағы арқылы басқа елдерге тасымалдауды жүзеге асыруға рұқсат беру туралы келісімге қол жеткізілді;

– ҚХР шекарасын қызмет ету мерзімі 15 жылдан асқан көлікпен кесіп өтуге рұқсат беру туралы келісімге қол қойылды,

– Шанхай ынтымақтастық ұйымына (ШЫҰ) қатысушылары халықаралық автотасымалдар үшін қолайлы жағдайлар жасау туралы келісімге қол қойды.

Аталған шешімдерді қабылдау автокөлік қызметтерінің халықаралық нарығында отандық тасымалдардың көлемін 36 пайызға дейін арттыруға мүмкіндік берді. Автокөлікті жаңарту және жаңғырту үдерісі жандандырылды. Атмосфераға шығаратын улы заттар деңгейі EURO 4-тен жоғары емес автомобильдер саны 12%-ға артты. Болашақта отандық тасымалдаушыларды дамыту, бәсекеге қабілеттілігін арттыру, сондай-ақ оларды халықаралық нарықта тарату жөніндегі дәл осындай стратегияны ұстану жоспарлануда. Автокөлікпен тасымалдау саласын дамытудағы өте маңызды фактордың бірі тасымалдау бойынша қашықтықты кеңейту болады. Автомобиль тасымалдарының көмегімен жүк тасымалдаудың көптеген түрлері жүзеге асырылады: автокөлік, құрылыс материалдары, жиһаз өнімдері және тағы басқалар. Өте көп жерге жеткізу мен тасымалдау жүргізіледі, мысалы, 2015 жылы Қазақстан Республикасынан Германия аумағына 10 000-нан астам рейс жүзеге асырылды.

ЕАЭО елдерінің аумағында сыртқы сауда айналымының айтарлықтай артуын және жоғары қосымша құны бар тауарлар саудасы деңгейінің артуын ескергенде, автокөлікпен тасымалдауды пайдалану өте төмен деңгейде, шамамен 5–11%-ға тең. Автомобиль тасымалдарының осы түрінің танымал болмауының басты себебі ЕЭО-ның барлық дерлік аумағында жолдардың сапасы мен техникалық жабдықталуының төмен деңгейі болып табылады. Жол төсемінің нашар сапасының негізгі себебіне жол салу кезінде халықаралық стандарттардың сақталмауын, сондай-ақ мемлекеттер тарапынан қаржылық қолдаудың деңгейінің жеткіліксіздігін айтуға болады.

Ғалымдар жол төсемінің қалыпты жағдайын қолдауға 1 АҚШ долларының тапшылығы, көлік құралдарын пайдалануға арналған шығындардың шамамен 3 АҚШ долларына ұлғаюына әкеп соқтырады және соның салдарынан оларды қалпына келтіруге 2,5–3,5 АҚШ долларын жұмсалатындығын дәлелдеген. Сарапшылардың бағалауы бойынша, экономикалық дамыған елдерде жол төсемінің тиісті сапасын қолдауға арналған шығындар деңгейі ЖІӨ-нің 0,6–1,1% деңгейінде болса, ал осы

саланың бюджеті ЖІӨ-нің 1,5–2%-ын құрайды [1]. Қазақстан Республикасында автомобиль жолдарын қолдауға арналған шығындардың көлемі жыл сайын артуда, алайда бұл қаражат қажетті сапа деңгейіне қол жеткізу үшін жеткіліксіз. Көлік және коммуникация министрлігінің ақпараты бойынша, 2015 жылы жол жөндеуге 22 млрд теңгеден астам қаражат қажет болды, алайда іс жүзінде талап етілген соманың 35%-ы ғана бөлінді.

Жолдардың сапасының нашарлығының себептері:

- жол-көлік оқиғаларының жиі орын алуы
- отын мен шығын материалдарын көп тұтыну
- автокөлікті тез тозуына байланысты, оны жөндеуге және оған қызмет көрсетуге жұмсалатын мәжбүрлі шығындар
- жолдардағы жылдамдық шектеулері

Жоғарыда аталған теріс факторлар Қазақстан Республикасында тасымалдаушылардың дамуы үшін басты кедергі болып табылады. Жолдардың сапасының нашарлығы көлік құралдарының тез тозуына әкеп соғады, бұл жөндеу шығындарының ұлғаюына әкеп соғады, сондай-ақ, бұл көптеген жол-көлік оқиғалары орын алады. Ортақ жалпы пайдаланудағы жердегі жолаушылар көлігі тұрғындарға көліктік қызмет көрсетуді қамтамасыз етуде жетекші орынға ие. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, ол тұрақты көліктің ең бұқаралық және қолжетімді түрі болып табылады. Қазақстан Республикасының ішкі істер министрлігінің (ҚР ІІМ) мәліметі бойынша 2018 жылы ел аумағында тіркелген жеңіл автомобильдердің 95%-ы жеке тұлғалардың иелігінде, тұрғындардың жеке жеңіл автокөлікпен қамтамасыз етілуі 100 адамға шаққанда 21,1 бірлікті құрайды. Аталған көрсеткіштер бойынша 2016 жылмен (21,6) салыстырғанда азаю байқалады.

2018 жылы Қазақстан Республикасының облыстары бойынша автобустар саны ең көбі Түркістан облысында 13964 бірлік құрады. Шығыс Қазақстан облысының аумағында автобустар саны 2018 жылы 6182 құрады, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 11%-ға азайды. Бұл көрсеткіштің өсімі алдағы уақытта жоспарланып отырған жоқ, себебі қаржылық қиындыққа байланысты, автобус паркінің жылжымалы құрамын жаңарту күтілмейді. 2015 жылы ұлттық валюта девальвациясына дейін бір автобустың орташа бағасы 22 000 АҚШ долларын немесе 4 млн теңгені құрады, ал одан кейін автобустың бағасы 8–9 млн теңге өсіп кетті. Яғни, жаңа автобустардың бағасы қымбатқа түседі.

ҚР ҰЭМ статистика комитетінің деректеріне сүйенсек 2018 жылы елімізде автомобиль көлігінің саны 2016 жылғы көрсеткіш деңгейінен көп ауытқымаған. Республика бойынша 2018 жылы автомобиль көлігімен 22 млн жолаушы тасымалданды. Бұл көрсеткіш 2016 жылға қарағанда 3%-ға өсті. Автомобиль көлігінің жолаушылар айналымы 247 473,6 млн құрап, 2016 жылмен салыстырғанда 4% ұлғайды. Республикада қарастырылып отырған үш жылда автобус көлігі санының қысқарғанын байқауға болады, 2016 жылмен салыстырғанда, бұл көрсеткіш 9,5% төмендеген. Автобустармен тасымалданған жолаушылар саны соңғы үш жылда азайғанын байқаймыз, яғни бұл көрсеткіш 2018 жылы 16 млн адамды құрап, 2016 жылмен салыстырғанда

10% төмендеген. Сәйкесінше автобустардың жолаушылар айналымы да 2016 жылмен салыстырғанда 2018 жылы 9% азайып, 176966,1 млн жкм құрады (1-кесте).

1-кесте. 2016–2018жж Қазақстан Республикасындағы автокөлікпен жолаушы және жүк тасымалдау көрсеткіштерінің динамикасы

№	Көрсеткіш	2016	2017	2018
1	Автомобиль көлігінің саны, бірлік	3 845,3	3 851,6	3 848,0
2	Автомобиль көлігімен тасымалданған, млн адам	22 239,4	22 643,6	22 911,5
3	Автомобиль көлігінің жолаушылар айналымы, млн жкм	237 194,0	240 073,7	247 473,6
4	Автобус көлігінің саны, бірлік	98 652	90 430	89 291
5	Автобустармен тасымалданған жолаушылар, млн адам	18 314,4	18 237,5	16 538,2
6	Автобустардың жолаушылар айналымы	194 497,3	182 064,9	176 966,1
7	Жүк автокөлігінің саны, бірлік	439 167	440 612	404 848
8	Жүк автокөлігімен жүк тасымалдау, млн тонна	3 180,7	3 322,3	3 422
9	Автөкөлікпен жүк тасымалдау көлемі, млн ткм	163 262,7	166 146,1	185 197,3

Ескерту: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәліметтері негізінде [2, 4].

Қалалық қоғамдық көліктің негізгі мәселелерінің бірі жылжымалы құрамды жаңарту қарқынының жеткіліксіздігі және қатты тозуы болып табылады. Жылжымалы құрамның тозу салдарынан жолаушылар көлігінің техникалық сенімділігі мен қауіпсіздік деңгейі төмендейді, техникалық ақаулар бойынша желіден шығу ағыны артады. Бұдан басқа, жылжымалы құрамды пайдалануға арналған шығындар және жолаушылар тасымалының өзіндік құны айтарлықтай дәрежеде өседі. Тасымалдау мүмкіндіктерінің қысқаруы жағдайында, халықтың көліктік қозғалысының артуы салондардың шектен тыс толуына алып келеді. «Пик» сағатында ол халықаралық қоғамдық көлік одағы ұсынған мәннен үш есе дерлік асып, физикалық шегіне жетеді.

Жүк тасымалдайтын автокөлік бойынша қарастырсақ (1-кесте), 2018 жылы республикада 404848 бірлік жүк көлігін құрады, 2016 жылмен салыстырғанда жүк көлігі паркінің көлемі 8% немесе 34319 бірлікке азайды. Жүк автокөлігімен жүк тасымалдау көлемінің үш жылда өсу тенденциясын байқаймыз. Бұл көрсеткіш 2016 жылмен салыстырғанда 8% ұлғайып, 2018 жылы 3 422 млн тоннаны құрады.

Қазақстан бойынша 2018 жылы автокөліктің жүк айналымы 185 197,3 млн ткм-ге жетті, бұл көрсеткіш 2016 жылы 163 262,7 млн ткм құраған, яғни өткен кезеңмен салыстырғанда автокөліктің жүк айналымы 13%-ға өсті. Қарастырылып отырған кезеңде жүк айналымының өсімі экономиканың, оның

ішінде өнеркәсіптік өндірістің ұлғаюы арқасында жүк массасының бір мезгілде артуынан болды.

Сондай-ақ, көлік жүк көлігі паркінің 90%-ға жуығы ескірген, тозған, тиімсіз автокөлік құралдарынан тұрады. Жүк автомобильдерінің 60%-ға жуығы жеке меншік иелерінің меншігінде болса, республикадағы барлық автобустардың 55%-ға жуығы жеке меншік иелеріне тиесілі.

Көлік кәсіпорындары үшін көрсетілген қызметтерден түскен табыстардың және пайданың артуы өте маңызды. Аталған көрсеткішті талдау үшін 2018 жылға статистикалық мәліметтер болмағандықтан, 2015–2017 жылдарың аралығындағы мәліметтер қарастырылды. 2-кестенің деректері бойынша 2017 жылға автобустармен жолаушыларды тасымалдаудан түскен кірістер 95841,6 млн теңгені құрады, яғни, 2015 жылмен салыстырғанда 14%-ға артты. Такси қызметінен түскен кірістер 2016 жылы 22%-ға азайды, жүк автокөліктерімен жүктерді тасымалдаудан түскен кірістер 2017 жылы 119 630,2 млн теңгені құрады, бұл көрсеткіш 2015 жылға қарағанда 8,8%-ға өсті (2-кесте).

2-кесте. 2015-2017 жж. Қазақстан Республикасының көлік кәсіпорындарының тасымалдаудан түскен табыстары

млн теңге

№	Көрсеткіштер	2015	2016	2017
1	Барлық бағытта автобустармен жолаушыларды тасымалдаудан түскен	83 836,1	86 322,0	95 592,2
2	Такси қызметтерін көрсеткеннен түскен	2 103,4	1 645,5	-
3	Барлық бағытта жүк автокөліктерімен жүкті тасымалдаудан түскен	109 956,6	101 290,7	119 630,2

Ескерту: ҚР ҰЭМ статистика комитетінің мәліметтері негізінде [2]

Жүк автокөлігінің Қазақстанның транзиттік әлеуетін іске асыруда келешегі зор. Алайда әзірше көлік жүйесінің дамуы мен қызметін басқаруда, сондай-ақ көліктің әртүрлерін үйлестіру мен өзара іс-қимылда қажетті кешенділік болмағандықтан, транзиттік жүк тасымалдарының әлеуеті тек 12–15% деңгейінде ғана жүзеге асырылуда. Бұл көлік кәсіпорындарының жүк пен жолаушыларды тасымалдаудан алынатын табыстарының өсуін тежейтін факторлардың бірі болып табылады.

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан халықаралық көлік желілеріне ықпалдасу үшін үлкен күш жұмсады. Бірқатар салалық бағдарламалар қабылданды, жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға жауап беретін саланың құқықтық негізі қалыптасты. Көлік қызметтерін көрсету үшін бәсекелестік орта қалыптасты. Соңғы 10 жылда Қазақстан көлік саласын дамытуға шамамен 30 млрд АҚШ долларын инвестициялады, 2 мың км темір жол салынды, 6,3 мың км жол қалпына келтірілді, Каспийдегі порттық нысандардың қуаты 26 млн тоннаға дейін артты, 15 әуежайдың ұшу-қону жолдары қайта жаңартылды. 2017 жылы «Бір белдеу – Бір жол» жобасы аясындағы Қытай мен Ресейді байланыстыратын Батыс Еуропа–Батыс Қытай көлік коридорының қазақстандық 2700 км бөлігінің құрылысы аяқталды.

«Батыс Еуропа–Батыс Қытай» автожолы – бұл Еуропа мен Азия арасындағы байланысты нығайтуға бағытталған трансұлттық инфрақұрылымдық жоба және көлік дәлізі. Жалпы ұзындығы 8445 км құрайтын автожол арқылы Қытайдан Қазақстанға жүк айналымы жылына 3,5 млн тоннаға артады деп күтілуде. Қытаймен шекарасында кедергісіз сауда жасау үшін Хоргос – Шығыс қақпасы АЭА құру аяқталды, онда 79 қатысушы тіркеліп, өндіріс орнады. Өнеркәсіптік және логистикалық аймақтармен қатар ЕЭА-ның инфрақұрылымы 2015 жылы еліміздің шығысында жүктерді шоғырландыру және тарату үшін құрастырылған Құрғақ портты қамтиды. Соңғы жылдары Қазақстан мен Қытайдың көліктік-логистикалық салада тығыз әріптестігі екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты нығайтады [5].

Қазақстанның орасан зор аумағын және республиканың экономикалық әлеуетін перспективалық дамыту жөніндегі Үкіметтің амбициялық жоспарларын ескере отырып, көлік жүйесінің дәл қазіргі жағдайы экономиканың қажеттілігін толық көлемде қамтамасыз ете алмайды. Қазақстандағы көлік саласын дамытудың алдағы кезеңінің міндеті – елдің Еуропалық, Азия–Тынық мұхиты мен оңтүстік-азиялық экономикалық жүйелерінің арасындағы өзара әрекеттестік аясында трансконтинентальды экономикалық көпір ретінде дамуы. Ол үшін көлік қызметінің тиімділігін арттыруды, көлік инфрақұрылымы нысандарының жаңа құрылысын, қолданыстағы инфрақұрылымды жаңғыртуды, тауар қозғалысын жеделдетуді және көлік шығындарын азайтуды, сала қызметінің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын, сондай-ақ көлік қызметтерінің халық үшін қолжетімділігін арттыруды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Можарова В. Транспорт в Казахстане: Современная ситуация, проблемы и перспективы развития. / В. Можарова. – Алматы, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2011. <http://www.analitika.kz/images/5773.pdf>
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі (ҚР ҰЭМ) Статистика комитетінің сайты. <http://stat.gov.kz/>
3. Қазақстан Республикасының 2013 жылдың 4 шілдесінде қабылданған «Автомобиль көлігі туралы» № 476 заңы. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1041485.
4. Шейкин Д. Транспортная отрасль Казахстана. Қазақстанның көлік саласына шолу / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://halykfinance.kz/download/files/companydocuments/research/transport.pdf>
5. Қазақ телеграф агенттігі интернет-сайтының материалдары / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://kaztag.kz/ru/news/30-mlrd-vlozhenov-razvitiie-transportnoy-otrasli-kazakhstana-za-poslednie-10-let-sklyar>.

АБАЙ ӘЛЕМІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ

Газизова Н. С.

педагогика ғылымдарының кандидаты

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

қауымдастырылған профессор

Абай шығармашылығы кез келген адамның дүниеге көзқарасын, болмысын, азаматтық ұстанымын, жеке мінез, қасиет-сапаларын қалыптастырады деп айтсам артық айтпаймын. Абай арқылы гуманистік, демократиялық, адамсүйгіштік кредоларды бойымызға сіңіреміз.

Абайды бүгінгі таңдағы ғалымдар жан-жақты зерттеуде, оның саяси, экономикалық, гуманистік, әлеуметтік көзқарастары зерделеніп, еңбек болып шығарылуда. Абайдың 150 жылдығы қарсаңында, осыдан 25 жыл бұрын Мекемтас Мырзахметов пен Құлмат Өмірәлиевтің келтірген деректері бойынша жиырмадан астам монография, Екі мыңға жуық мақалалар жарық көрген екен. Одан бері қаншама еңбектер шығарылғанына бәріміз куәміз.

XIX ғасырда өмір сүрген Абай дүниежүзілік гуманистік идеялар мен адам құқықтары тұжырымдамаларын әлемдік деңгейге көтерген алыптардың, әлемдік классиктердің қатарына жатады. Біз Абайдың поэзиясы мен қарасөздерінен Адамды кемсіткен, даттаған, айыптаған, бір жақты кінәлаған, радикалды, ксенофобиялық, деструктивті ойлар мен сөздер кездестіре алмаймыз. Өкінішке орай қазіргі қоғамда біздер, адамдар, бір-бірімізді қит етсе кінәлауға, кемсітуге, айыптауға, даттауға, қаралауға, жазғыруға, жазалауға дайын тұрамыз. Абай өз заманында өркениеттен жырақтау жатқан қазақ қоғамында да, түрлі соқыр наным-сенімдер мен таптаурын көзқарастардың, менталитеттің, дүмше діннің жетегінде болса да, Адам құқықтарын шектейтін ойлар айтпайды.

Абайдың қоғамдық-саяси көзқарасындағы құқықтық мемлекет қақында айтылған ойлары әлі зерттелмеген тың тақырып. Әрине, Абай шығармаларында нақты «құқықтық мемлекет» деген термин немесе ұғым кездеспейді. Бірақ оның осы мәселе туралы айтылған ойлары, көтерген мәселелері құқықтық мемлекет қағидаларымен ұштасатынын анық байқауға болады. Құқықтық мемлекет идеясының ең өзекті мәселелерінің бірі – адам құқы және оның мемлекет тарапынан тиімді қорғалуы. Міне, осыған байланысты Абай өзінің еңбектерінде бұл мәселеге ерекше назар аударады. Ол жеке адамдардың туа біткеннен қалыптасқан теңдік, табиғи құқық идеясының жақтаушысы және жаршысы. Адамның табиғи теңдік идеясын Абай: «Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде – туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей...» («Отыз төртінші сөз») деп көрсетеді.

Ұлы ойшыл шығармаларында заң шығаратын жоғарғы орган (парламент) ең жоғарғы өкімет ретінде танылып, оның қабылданған заңдарының қатынастарды реттеуде тиімді рөл атқаратынына сеніммен

қарайды. Абай құқықтық мемлекетте заңның үстемдігін қоғамның барлық саласында арттыруды ұсынады, заңның күшімен, тиімділігімен демократияны, билік жүргізуді жетілдіруді және мемлекет органдарының жеке адам, жалпы халық алдында жауаптылығын талап етеді. Мұндай құқықтық мемлекеттің қағидаларына сай келетін Абай идеяларының құндылығын: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» («Отыз жетінші сөз») деген пікірінен аңғарамыз. Абай ғылыми негіздерге сүйеніп, халықтың барлық пікірі ескеріліп қабылданған заңның құқықтық мемлекетте атқаратын міндетіне, оның қоғамды өзгертуде, алға қарай дамытуда шексіз рөл атқаратынына зор сеніммен қарайды. Бүгінгі күннің талабы Абай көрсеткен идеяны нақты әлеуметтік тәжірибеде растап отыр. Бұл да оның көрегендігінің айғағы болса керек.

Абай құқықтық мемлекет идеясының негізгі талаптарының бірі – кәсіби парламенттің құрылуына ерекше назар аударады. Ойшылдың зерделі пайымдауынша, мемлекеттегі кәсіби парламентті сайлаудан, қалыптастырудан елдің өркендеп өсуі, өкімет билігінің тиімді әр халық талабынан шығатын ең жоғарғы орган болуына күмән келтірмейді. Абайдың ойынша, парламентке беделді, белсенді, билік жүйесінде сөзі өтетін, әділ де парасатты адам сайлануы керек дейді. Бұған оның үшінші қара сөзінде айтқан «Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да – пайдалы іс, екінші – назначением болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді» – деген пікірі дәлел болып тұр. Халықтың сайлауға қатысуы және дауыс беруі туралы мәселеде ол былай деп жазады: «Пайдалы адамды сайлаумен залалды адамды сайлау арасында ешбір парық болмаса, жұрт неге азаяды?... Яғни өз жақынын сайлап, бар мақсаты табылғандай көрінеді. Сайлау көп үшін берілген нәрсе, көп пайдасын көздеп сайланса сайлау дұрыс өз мағынасында болғаны. Халықтың пайдасы, залалы қаралмай, «мынау туғаным-тұқымдасым...» – деп сайланса, ол сайлау емес» [1].

Демократияның ең маңызды көрінісі сайлау болып табылатындығын ескерген қазақ ойшылы «Тағы да народный суд хақында» мақаласында «Сайлау деген – өзіңе берген ықтияр» деген қорытынды жасайды. Мемлекетте заман ағымына, талабына сай басқару болу керек дейді. «Сәулең болса кеуденде» атты өлеңінде атқарушы биліктің қалай болуы керек екендігін айтып тұрғандай. Болыс болсам деп ағайындар жанжалдасып, партияласып әбден халықтың мазасын кетіретін пысықтарды көргенде Абай бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз-Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек дейді. Әрине, Абай бұлардың бүгінгі өмірге келетінін алып, жарамсызын теріске шығарса деп армандай келіп, осыларды іске асыратын кісілердің жоқтығына қиналады. Ғұлама өзінің үшінші қара сөзінде:

«Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», – деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен, дұрыс айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе.

Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді делдалға сайлап алып, біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді», – дейді. Ақын ережедегі дауды шешетін билер саны әр тараптан үштен артық болмасын деп көрсетеді. Билер көбейсе, дау ұлғайып қана қоймай, пара алушылық қоса қаулайтынын көрсетеді.

Абай демократиялық жүйедегі мемлекеттерде ең алдымен адам құқығының аяққа тапталмауын талап етеді. Оның ойынша, империялық, отарлық саясаттың тікелей әсерінен «бөліп ал да, билей бер» принциптерін іс жүзіне асыруда орыс мемлекетінің қазақ халқы арасына іріткі салып, партия- партияға бөлу салдарынан заңсыздыққа, құқық нормаларын өрескел бұрмалаушылыққа жол берілуінің салдарынан адам құқын аяққа таптау, ешбір күнәсі жоқ, адамдарды жауапқа тарту-барып тұрған бассыздық. Абайдың құқықтық көзқарасында құқықтық мемлекетте жеке адамның құқық қорғайтын лауазымды, ерекше санаттағы адамдардың кіршіксіз таза, жан-жақты білімді және халық мүддесі мен ұлт намысын қорғау ісіне жан-тәнімен берілуі талап етіледі. Ол мемлекет органдарында жартыкеш адамның қызмет етуіне үзілді-кесілді қарсы шығады. Пайда табу үшін білім алған жастардың ұлттық мүддені қорғамайтынына көзі жетіп, ұлттық нигилистердің қаулап өсуінен сақтандырады. Абайдың осыдан жүз жыл бұрынғы «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» өлеңі тап қазір жазылғандай. Ақын мемлекеттің лауазымды адамдарының бюрократтықтан, менмендіктен, өркениеттік қасиеттерден алда болуын талап етеді, олардың рухани байлығының, ой-өрісінің, білімінің өте терең және жан-жақты болуын басты өлшем ретінде таниды. Ол өз халқының, мемлекетінің, ұлтының мұңын мұндап, жоғын жоқтау білімге ұмтылған жастардың басты борышы деп біледі. Ұлттық нигилизмнен ада болуға шақырады. Бүгінгі таңда жастар біздің болашағымыз деп ұрандатқан Қазақстан үшін бұл пікірдің маңыздылығы қаншалықты екені бесенеден түсінікті болып тұр емес пе.

Дін Абай үшін таза рухани феномен, ал адам өмірінің мәні мен әлемдегі тағдырдың иманы мен түсінігі өзек ретінде болады. Сенімнің адамға деген тікелей қатынасы бар, дәл осы иман: адам қалай және не үшін өмір сүреді деген сұрағына жауап беруге көмектеседі. Оған қарағанда Абай Құдай-жаратушы болмысын мойындайды, ал Құдай мәнін жарату актісінде емес, адам өміріндегі махаббат, қайырымдылық, әділдікті орнатуында көрді. Құдайда адам өміріндегі руханилықты, ал адамдар арасындағы қатынаста қайырымдылық, адамгершілік және әділдікті нығайтатын көрсетулері Абай үшін маңызды болып табылады. Абай шығармаларының құндылығын тек қана діни құндылықтарға алып келіп тіреп қоюға болмайды. Абай дін тақырыбында өте терең білімді ғұлама болғанымен, әсіре діншіл, не діндәр емес [4]. Ол

туралы Абай өз қара сөздері мен өлеңдерінде анық айтып кеткен. Ал отарлау езгісіне түсіп, рухани-этикалық тұрғыдан ұсақталып бара жатқан халқына, тура жол мен тура дінді нұсқау барысында ғибратты діннің ілімін түсіндіріп, тәрбиелік, танымдық мақсатта көптеген ойларын қалдырған. Ол тұста дүмше молдалық пен дүмше діншілдіктің кең қанат жайған тұсы болғандықтан, асыл діннің маңызын түсінген ақын, халықты клерекализмнен, соқыр діннен, соқыр діни санадан сақтандырып, діни қажеттілікте де мол оқу мен ізденіс керектігін халықтың санасына сіңірген. Жалпы адам өмірінің, адамзат тіршілігінің мәнін дінсіз таразылау қандай мәнсіз болса, адамзат өмірінің құндылығын тек дінмен ғана түсіндіру, дінмен ғана шектеу сондай мәнсіз. Дана Абай ұлыларға ғана тән тереңдікпен, діни таным мен қоғамдық сананы, ғылымды, жалпыадамзаттық мәңгілік құндылықтарды сабақтастырып, адамзаттық ілімді, «Адам бол» қағидатын ұстанып, сол ілімді барша адамзатқа үндейді.

Абайдың заңға байланысты пікірлері зерттелмей жатқан тақырыптардың бірі. Бұл мәселеге Тайыр Құлтелеев пен Айдарат Тәукелов 50–60 жылдарда алғашқы рет тоқталады, бірақ жете зерттемей басқа жағына ауысып кетеді. Оған әр түрлі жағдайлар себеп болды, оның бірі партиялық тосқауыл. 1885 жылы мамыр айында Шарда өткен билердің төтенше съезінде қабылданған ереже – Абайдың құқықтық көзқарасын анықтауға үлес қосатын маңызды тарихи құжат болды. Мұнда Абайдың құқықтық жүйені реформалау және ислам діні бекіткен шарифат шарттарын заман талабына сай мұраттары айқын көрінеді. Қарамола ережесі толық зерттелмеген, оның кейбір баптары 1968 жылы Абай шығармаларының 2 томдығында берілген, ал Қазақ Совет энциклопедиясында мәлімет өте қысқа берілген. Сол заманның куәгері Мүсірәлі ақсақалға Абай: «...оязбен сөйлестім, қазақ дауы туралы орыстың шығарған заңы бізге тура келмейтінін айттым, ояз оған тоқтап: олай болса сен қазақтың ғұрпына, әдетіне, тұрмысына лайықты заң шығарып жаз, оны съезге жиналған билерге, елге оқып бер, егер оларға ұнамағаны болса түзет, сол көптің ұнаған заңын мен бекітейін, бұдан былай қазақ ортасында белгілі заң болсын...деді, соны жазып жатырмын, жаңа заңды жұрт ұнатқаннан кейін ояз бекітеді», – деген екен. Халық жиналып, Абай ояз екеуі халықтың алдына шығады, ояз «Ибрай Құнанбаевтың заңы бекіді, бұдан былай билер осы заңмен билік айтсын» – деді. Содан бері халық, «Абай заңдары», «Абай жазған ереже» деп атап кетті [3, 25 б.]. Құнды құжаттың ғалымдардың назарынан тыс қалғаны көп жылдар бойы өкінішті болып келді.

Петербургтің мемлекеттік тарихи архивінің қорынан Абайдың «Үкімет-сенатқа» деп аталатын арызы табылды. Бұл да заңгерлер тарапынан талданбады. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы [2] тың серпіліс болып, әлі де Абайдың зерттелмей жатқан тұстары зерттеледі деген сенімдеміз. Бүгінгі күні Абайдың идеяларын практика растап отыр.

Абай адам құқығын қорғаудағы ойларын өлең жолдарында да береді.

Мысалы:

«Күлембайға» деген өлеңінде:

Бұрынғыдай дәурен жоқ,

Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым зақуншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып түсеміз

Темір көзді сарайды – дей келе адам құқығының аяққа тапталмауы туралы пікірін білдіреді [1].

Абай сот тәуелсіздігі туралы айтады. Судьяларды сот қызметіне өмірлік етіп сайлауды талап етеді. Италия, Франция, АҚШ және т.б. елдерде судьялар өмірлік етіп сайланады. Қызметтерінен Абай айтқандай «Жаманшылығы әшкере білінгендіктен», яғни қылмыс немесе құқыққа қарсы әрекет еткенде босатылады. Ол Михаэльс, Гросс, Леонтьев, Блек т.б. Семейге айдалып келген революционерлерден немесе Семей кітапханасы қорынан АҚШ конституциясы туралы мағлұмат алған болуы керек деген де пікірлер бар [3,27 б]. Сонымен қатар ол әділ соттың ең басты ісі, қызметі – судьялардың заңға негізделген үкімі мен шешімдері дейді. «Кез келген үкімнің яки жазықтылықты яки жазықсыздықты анықтаудың негізінде өзінің бүкіл жиынтығымен фактілер жатуға тиіс» деп тұжырымдайды. Судьялардың Ант беру мәселесін де айтқан. Ол кездегі мылтықтың аузын сүю, молаға баруды жоққа шығарып, құранмен ант етуді ұсынады.

«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» атты өлеңінің мазмұны Абайдың неке және әйел бостандығы туралы ойларын білдіреді. Ол әйел мен еркектің теңдігін айтады. Неке, қылмыстық, азаматтық құқықтарға өзгеріс енгізуді айта келіп, әмеңгерлікте әйелдің еркі тыңдалуы керек дейді. Қармола Ережесінің 51-бабында: «Күйеуі қайтыс болған, баласы жоқ әйел күйеуге шықпаса да мал-мүлікке ие болуға құқы бар. Күйеуге тисе, бар малының сегізден бірін, баласы болса алтыдан бірін алады» – делінген. Бұл жерде ол әмеңгерлік институтының статусын анықтап беріп отыр.

Абай қылмыстық заңдарға қатысты жазалауға да тоқталады. Ол бұл жазалау үшін адамның кінәсі дәлелдену қажет дей келе, дәлел келтірудің жолдарын көрсетеді. Барымта, ұрлық, зорлық сияқты біраз істерді қисық деп санап, оны түзетуге тырысқан. Халық тұрмысының сәулелі және көлеңкелі жағын түгел көреді. Бүгінгі таңда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өзекті мәселе болып тұрғаны белгілі. Міне, осы мәселеден Абай айналып кете алмаған. Ол патриархалды-рулық құрылыстың сақталуына қынжылды. Өйткені ол кезде патша өкіметі ру басыларын бір-біріне айдап салып, өзінің отарлау саясатын тоқтаусыз жүргізіп жатқан еді. Бодандықтан құтылудың жолын надандықты жоюдан көрді. Ол үшін халқын оқу, білім, ғылымды меңгеруге шақырды. Жастайынан билікке араласқан Абайдың сөздері ұтымды, билік шешімдері тұжырымды болады.

Абай шығармашылығының негізгі саласының бірі – әлеуметшілдігі, азаматтығы. Ұлт ұстазы дана Абай қазақ елінің әлем халықтары сынды өркениетке ұмтылуын, дамуын, мәдениетті, кәсіпті, өндірісті, ғылым-білім, техниканы меңгеруін қалады. Демек қазақ халқының да мәдени, рухани, экономикалық мәртебесінің әлемнің дамыған елдерімен теңесуін армандады, олармен де терезесі тең, тең құқықты болуын көкседі. Бұл жерде Абай – бүкіл қазақ халқының, қазақ жерінің жоқшысы. Басқа мемлекеттер тарапынан қазақ халқының кемсітілмеуін, қаналмауын, қорлыққа ұшырамауын, қиянат көрмеуін қалады. Тұтас бір ұлттың, халықтың құқығын қорғаудың жолдарын, дамуының эволюциялық жолын көрсетті. Абайдан кейінгі Алаш азаматтары осы салынған дара жолды әрі қарай жетілдіріп, дамытып, іс жүзінде қорғаған адамдар. Адам құны мен құқығы кеміген, арзаңдаған, аяқ асты болған қоғамда – адам ешқашан бақытты болмайды. Адам құны мен құқығы жоғары қоғамда ғана адам өзің толық бақытты сезінеді.

Хакім Абай сөзін былай түйіндейді: «Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [1]. Қазіргі кезеңдегі күн тәртібінде тұрған мәселенің бірі жемқорлық болса, оны жоюдың бір жолы – адал еңбек деп тұрған жоқ па. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Адамзат қоғамы пайда болғалы ұрлық, бұзақылық жойылмай келе жатқан жат қылықтар. Абай заманында осындай жолсыздықтар жаңбырдан кейін қаулап шығатын саңырауқұлақ сияқты қаптап кетті. Сондықтан ақын он бірінші сөзінде осы мәселеге ерекше көңіл бөледі. Ертеде ұрлықты, бұзақылықты елдің есті кісілері тыюшы еді. Енді билік орыс әкімдерінде болғандықтан, соларға жағынам деп ұрлық, бұзақылық дертіне байлар да душар болған. Олар нені болсын малмен сатып алам дейді де жиған-терген дәулетін талан-таражға салып елдің де қадірін кетіріп, өз басын да дауға салып далбаса тіршілікпен күй кешуде. Абай осы екі жат қылықты жұрттың бәріне ортақ дейді. Бұдан сау адам қалмаса, сонда елді кім түземек? Ел ішінде ант, серт, адалдық, ұят дегендер әлсіреп барады. Осыны дұрыс жолға салатын қолында малы, пұлы, аузында сөзі бар қазақ байлары десек, олардың өзі бұзақылардың сөзін сөйлеп, жөнін жөндеуде. Өз бас билігі өз қолынан кеткен жұрттың халі қалай болмақ? Абайды жегідей жеп отырған ел басына түскен осы дерт, содан құтқарудың жолын таппағаннан туған шарасыздық.

Ақын отыз алтыншы сөзде иман, ұят деген ұғымдардың бірлігін, ар-ұятсыз иман-инабатының жоқтығын айтып, «ұят» деген ұғымға тоқталады: «Ұят деген адамның өз бойындағы, адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойнына салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндай қылыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар» [1]. Абай: «Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да» [1, 13 б.], – деп қынжылады.

Абайдың саяси, құқықтық пікірлері сол кездегі мәселелерге ғана арналып қоймай, бүгінгі таңдаға күн тәртібінде тұрған өткір проблемаларға нақты жауап беретін өміршеңдігімен құнды. Ол айтқан түйдек-түйдек ой-пікірлерді санамызға сіңіріп, кәдемізге жарату болашақтағы парасатты парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абайдың қара сөздері / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://abai.kz/post/6>
2. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 2020 жылғы 09 қаңтар.
3. Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. Алматы: Жеті Жарғы, 1995.–112-бет.
4. Кенжеғарев Н. Абайдың қара сөздері һәм қазіргі қоғам. / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://www.abai.kz/post/39273>

АБАЙДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Газизова Н. С.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Толысбаева А. Д.

PhD, Құқықтану кафедрасының меңгерушісі

Абайдың дүниеге көзқарасы ХІХ ғасырдың ІІ жартысында Қазақстанның экономикасы мен қоғамдық ой-пікірінің прогресшіл бағытта даму ықпалымен қалыптасты. Ол дүние тану жолында орыстың прогресшіл ойшылдарының, революцияшыл демократтарының шығармаларын оқып және өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ой-пікірін қорытып, бұларды қазақ өміріндегі аса маңызды мәселелерді түсіндіруге қолданды [1]. Осы кездегі қазақ қауымын толғандырған басты философиялық мәселелер: құдай мен табиғат, адам мен күдірет, жан мен тән, өмір мен өлім туралы болса, солардың барлығына Абай прогресшілдік тұрғыдан жауап беруге тырысты. Бірақ сол кезде үстемдік еткен патриархты-феодал қоғамның діни-идеалистік көзқарастарының ықпалынан толық шыға алмады. Сондықтан да Абайдың философиялық пайымдауларында ғылыми-ағартушылық, материалистік ой-пікілер діни-идеалистік көзқарастармен ұштасып жатады. Абай бір жағынан құдай бар, ол жаратушы деп ұғындырса, екінші жағынан дүниенің әлемнің объективтік заңдылықтарын мойындайды. Сөйтіп, дүниені түсіндіруде деистік көзқарасты жақтайды. Адамды дүниенің ең маңызды бөлігіне жатқызып, Абай басқа құбылыстардан ерекшеліктерін, ішкі мәнін ашуға тырысады. Оның түсінуінше, қайрат, жүрек (сезімталдық), ақыл – тек адамға

тән қасиеттер. Ақылдылық өтірікті ақиқаттан ажыраттырады, қайрат адамды алдына қойған мақсатты жүзеге асыруға ұмтылдырады. Жүрек әділеттілік пен әділетсіздікті білдереді. Адамның ақылдылығы, саналалылығы, Абайдың ойынша, білімділікпен, ғылымды зерттеумен, дүние құрылыстарының ішкі сырын білумен болмақ. «Оныншы» және «Қырық үшінші» қара сөздерінде адамның ақыл-қабілеттілігін құдайдан бөліп алып, оның еңбек етуіне апарып тірейді. Сөйтіп, Абай деистік ұғымнан материалистік көзқарастың бағытына түседі. «Біз жанымыздан ғалым шығара алмаймыз, – дейді Абай, – Жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп». Демек, Абай дүниетану процесінде екі элементтің – сезім мен логиканың, түйсік пен ақылдың қатынасатынын мойындайды. Танымда ақылдың рөлін көтермелеп, рационалистердің позициясына жуықтайды. Себебі, Абай үшін ақиқатты анықтаушы, айтылған пікірлердің шындығын яки жалғандығын шешуші тек ақыл ғана.

Сондықтан да Абай: «Ақыл сенбей сенбеңіз, Бір іске кез келсеңіз. Ақсақал айтты, бай айтты, Ақылменен жеңсеңіз» – дейді. Дүниені тану, ақиқатты білу, ғылымды үйрену, ағартушы Абайдың түсінігі бойынша, адамға тән қасиет болуға тиісті. Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» дейді. Абайдың дүние тануында стихиялы диалектикалық көзқарастың орын алғандығын шығармаларынан аңғарамыз. Айналадағы дүние құбылыстарын зерттеген ойын былайша тұжырымдайды: «Дүние бір қалыпта тұрмайды, адамның қуаты, өмірі бір қалыпта тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бір қалыпта тұрмақты берген жоқ». Тек табиғат қана емес, адамзат қоғамы да өзгереді, бір қалыптан екінші қалыпқа өтеді. «Дүние – үлкен көл болса, «Замана – соққан жел» дейді Абай «Алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, Кезекпенен өлінер, Баяғыдай көрінер». Демек, Абай үшін дүние ағып жатқан судай, қоғам да өне бойы өзгеру процесінде болмақ. Дүниеде мәңгі еш нәрсе жоқ. Абайдың философия ой-пікірлерінің әлеуметтік маңызы мынада: ол діни мистикалық қара түнекте әшкерелеп, феодалдық идеологияға соққы берді, ақыл-парасатты дәріптеді, қазақ елінде ғылым мен ағарту идеяларын насихаттап, олардың кеңінен таралуына жол ашты [2].

Абайдың әлеуметтік-саяси көзқарастары да прогресшілдік бағытта болды. Ол патриархты-феодалдық қоғамдағы нағандықты, кертартпалықты, әділетсіздікті, заңсыздықты, зорлық-зомбылықты мықтап және жан-жақты сынады. Қанаушы тап өкілдерінің кедей-жалшыларға жасаған қаталдығына, жауыздығына қарсы шығып, замандастарын мейірімділікке, гуманизмге шақырды. Абай объективтік тұрғыда қазақ еңбекші шаруаларының идеологы, сәулетті болашақтың жаршысы болды. Ол қазақ халқын экономикалық және мәдени мешеулікке қарсы күреске, прогреске, отырықшылыққа, шаруашылық пен мәдениетті жан-жақты дамытуға, халықты ағартуға, білімге шақырды. Қазақ елін алға бастыруда орыс халқынан үлгі алып, оның мәдениетін, білімін, ғылымын үйренудің қажеттігін атап көрсетті. «Жиырма бесінші» қара сөзінде: «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылымда – бәрі орыста зор.

Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға, тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағуасына кіреді. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілтті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі», – деп жазды. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп, ислам дініне берік сенетін Абай адамды да жаратушы алла деп түсінеді де, Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй, ол алланы жаннан тәтті» деп, адамды әуелі алланы сүйуге шақырады. Бірақ ол исламның шарифатшыл оқымыстыларындай, тек алланы сүйумен ғана қанағаттанбай» Адамды сүй, алланың хикметін сез, Не қызық бар одан басқа» деп, ең жоғары санайтын алламен қатар адамды да сүйуге шақырады. Ислам ғалымдары бұл дүниені уақытша, фани деп, сондықтан оны «жалғанға» санап, одан бездіруге тырысса, рақатты адам өлгеннен кейін қайта тіріліп, ақирет аталатын бақилық, яғни мәңгілік тұрмыста көреді десе, ол үшін бұл жалғанды тек құдайға құлшылықпен өткізуге шақырса, Абай адамды осы дүниенің тіршілігінде рақат көруге үгіттейді. Абайдың ойынша, «Өзің үшін еңбек қылсаң, оттаған хайуанның бірі боласың». Ол әрбір адамға көптің пайдасы үшін еңбек атқаруды ұсынады. «Әрекет қыл, пайдасы көпке тисін» дейді. Абайдың ұғымында адам атаулы жаратылысында бірдей, сондықтан өзін өзгелерден артық санайтындарға: «Менімен сен тең бе деп мақтанасың, Білімсіздік белгісі ол баяғы» деп қынжылады. Абай қоғамды ұлтқа, дәрежеге, жынысқа бөлмей, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», дейді де, жалпы адамзатты түгел сүйетін гуманизм биігіне шақырады. Адам атаулыны тең және идеалистік философияның аумағынан шыға алмайды. Әрбір қоғамды басқарушылар мен бағынушылардан тұрады деп, екі жүйеге бөледі де, басқарушыларды «еденицаға», бағынушыларды «нөлге» санайды. «Еденица – жақсысы, ерген елі бейне нөл» деп, басқарушысыз елдің, қоғамның тіршілігін жоққа шағарады. Солай ойлай тұра, өмірде көрген тәжірибесіне сүйеніп, Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек. Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек» деп, «нөлдердің» де мағынасыз емесін абайлатады. Абайдың ұғымында «жалпы еденицаның», яғни басқарушылардың, бәрі бірдей жақсы емес, оның жақсы дейтіні – тек кемелдері, ақылы, білімі, адамдық сезімі толық «еденицалары» ғана.

«Қазағым» деген сөзді «ұлтым» деген мағынада түсінген Абай өз тұсындағы бұл халықтың өмір шындығынан араламаған түкпір қоймайды да, көрген-білгендерінің бәрін шығарамаларына түсіріп отырады. Ол өмір шындығының тіркеушісі емес, көрген-білгендерінің сыншысы болып, кем-кетікті қатты сынау арқылы түзетуге тырысады. Абай адамның хайуанаттан айырмашылығы сезім мен ақылды деп санайды. Оның ойынша, ақыл-суық мұз, оны ысытатын – жүрек. Сезім ұясы деп санайтын жүректі қазақ поэзиясында бірінші рет жырлаған ақын – Абай «Жүрек – теңіз» деп басталатын өлеңінде «достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі» дейді де, қызық қуып кетпеу үшін әрбір сезімді ақыл таразасына салып, оның тиімді-тиімсіз жағын ойлануды ескертеді. Тиімді санаған істі ойлау үшін қайрат керек. «Жүректе қайрат болмаса, Ұйықтаған ойды кім түртпек? Ақылға сәуле

конбаса, хайуанша жүріп күнелтпек. Аспаса ақыл қайраттан, Тереңге бармас, үстірттер» дейді ақын. Оның ойынша, ақылдың танышы – ар мен ұят. Абай адамға «Әсемпаз болма әр неге, Өнерпаз болсаң арқалаған. Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар, қалан!» дейді. «Өнерпаз» дегенді бекерге айтпайды; оның ойынша, аты еңбектің бәрі бірдей қоғамға пайдалы емес, тек, өнерін, яғни әдісін білген еңбек қана пайдалы. Абайдың ойынша, әрбір адамның табысы – атқарған еңбегінің жемісі болса, ақынның жемісі – жазған еңбегі; сондықтан Абай «Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы. Өлмейтұғын артына сөз қалдырған» дейді. Бұл пікірін ол «Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін, Харакет қыл, пайдасы көпке тисін деп пайымдайды да, әрбір еңбек адамның қоғамы және өзіне пайдалы істер атқаруын көздейді. Абай адамды дәулетіне қарап емес, кісілігіне қарап бағалайды.

Оның ұғымында шаруа білген адамның бәрі еңбекші, бәрі жақсы. Жек көретіндері – еңбекке байланысы жоқ арамтамақтар. Қоғамдық өмірдің, оның ішінде қазақ өмірінің әлеуметтік, таптық теңсіздігін көре білген, сол тұрмыстың бейне суретін жасай білген Абайдың өзі ешбір шығармасында таптық көзқарасын ашық айқындаған адам емес. «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай...» деп басталатын өлеңінде байлар мен жалшылар тұрмысындағы қайшылықтарды реалистік түрде өте көркем сипаттайды, тұрмысы ауыр жалшылырға жаны ашитындығын көрсетеді. Сөйте тұра, «Байда – мейір, жалшыда бейіл де жоқ, Аңдыстырған екеуін құдайым-ай!» деп кейиді, одан әрмен бармайды. Бірақ осының өзі де сол үшін тың пікір еді.

Абайдың түсінігі бойынша, мектеп ашу, бала оқыту, ғылымды білу, халықты ағартып, оның мәдениетін көтеру – қазақ өмірін прогресшіл жолмен өзгертудің негізі болмақ. Қазақ елін экономика және мәдени даму жолына бағыттау үшін қоғамдық құрылысты революциялық жолмен өзгерту қажеттігін Абай тарихи себептермен түсініп жеткен жоқ еді. Ол өзінің әлеуметтік-саяси көзқарасында ағартушылықтың шеңберінде қалды. Себебі, Абай дәуріндегі қазақтың патриархты-феодалдық қоғамында таптық күрес шиеленісіп жетілмегенді. Еңбекші бұқара патриархты-рушылдық әдет-ғұрыптардан қол үзіп, таптық революция күрес жолына түсуге әзірленіп жетпеген болатын. Қазақ еңбекшілеріне бұл жолды тек Ұлы Октябрь социалистік революциясы қазақ қоғамына қандай істерді пайдалы көрді? Оның ұғымында әрбір қоғамның жақсы я жаман ел болуының тетігі – бірлікшіл я бірліксіз болуында. Ол «Берекелі болса ел – жағасы жайлау ол бір көл» деп, қазақ ауылының жазғы жақсы мекеніне, сонда көрген рақатына теңеді де, «Берекесі кеткен ел – суы ашыған батпақ көл» деп, оны құтсыз, сиықсыз мекенге балайды. Оның байқауынша, өз тұсындағы ауылдары барып тұрған берекесіздік пен ала ауыздыққа толы болған. Қазақ қауымының берекесіздікке ұшырау себебін Абай дұрыс аңғарады да, түп тамырын жеткіліксіз қазады. Ол бір өлеңінде: «Болды да партия, Ел іші жарылды» дейді. Партия дегені патша үкіметінің қазақ елін билеу жайында 1868 жылы шығарған заңы. Бұл заңға дейін ерте заманнан келе жатқан хандық өкімет жойылып, 1822 жылдан бастап Сібір қазақтары арасында дуан (округ) аталатын әкімшілік орындары ашылған да, әр дуанның бас әкімдері (аға сұлтан

да) қазақтан тағайындалған. Батыс Сібірде дуандардың саны алтау болған. 1868 жылы патша үкіметі бұрынғы дуандарды жояды да, Сібір қазақтарын Ресейдің ел билеу тәртібіне түсіріп, старшындарға, болыстарға, уездерге, губернияларға бөледі. Солардан старшындар мен болыстар ғана сайланып, одан жоғарғы әкімдер патша үкіметінің чиновниктерінен ғана тағайындалады. Байлардың болыстыққа, старшындыққа таласуы, әрине, ауыл арасының үстемдігіне таласу. Осындай таласта олар әкені баладан, ағаны ініден, туысты жақыннан айырып, ел ішін быт-шыт қылған. Сол араздықтың салдарынан қазақ ауылдары жоғарыда айытылған берекесіздікке ұшырап, қиян-кескі болған, жауласқан, барымталасқан, кісі өлімі де жиі кездескен. Абай осы пәленің бәрі сайлауға таласушылардан деп ойлап, оны өршітуші ұлт пен ұлттық, ру мен руды араздастырып ұстайтын патша үкіметінің саясат екенін аңғармаған [3, 27-б].

Сондықтан ол былай дейді: «Орыс айтты: өзіңе ерік берем деп, Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп. Мұндағы «орыс» деп отырғаны патша үкіметінің уездік және губерния әкімдері. Олар қазақтарға «кімді ұнатып сайласаң» деп ауызша айтқанымен, іс жүзінде параны көп берген байды сайлаған. Жоғары әкімдердің бұл қылығын кейінірек түсінген Абай «Құтырды көпті қойып азғанасы, арызшы орыс – олардың олжаласы. Бірде оны жарылқап, бірде мұны, Қуды ұнатты-ау, Семейдің бұл қаласы» деген қорытындыға келеді. Сонымен «Бірінді, қазақ, бірін дос, Көрмесен, істің бәрі бос» деп, туған халқын береке-бірлікке, ынтымыққа келтіре алмайды да». Көңілім қайтты достан, дұшпаннан да, Алдамаған кім қалды тірі жанда». Дос жарың, ағайының – бәрі екі ұшты, Сол себептен досыңнан дұшпан күшті, «Қажымас дос халықта жоқ, Айнымас серт қайда бар? Алда көрген артта жоқ, Мысқыл, өсек, айла бар» деп торығады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы (1845–1904) саяси және құқықтық ілім тарихы бойынша арнайы еңбек жазбағанымен, өлеңдері мен қара сөздеріне өзі өмір сүрген дәуірдің тыныс-тіршілігін, қоғамдық өмірін, халықтың мұң-мұқтажы мен басқару орындарының жұмысын арқау етті [4]. Сол уақыттағы жергілікті атқару органдары мен билер қызметін, әлеуметтік теңсіздікті жырлаған Абай әлеуметтік істерге де араласады. Билердің төтенше съезіне жетпіс алты баптан тұратын жаңа заң ережелерін ұсынады және осы билер съезінің төрағасы болып сайланады. Абайдың төрағалығымен өткен бұл съезде әдет-ғұрып нормаларының негізі сақталған Ереже қабылданды. Билер сотының артықшылығын көрген Абай оған Ресей империясының кейбір заң ережелерін ғана енгізеді.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында [5] қоғамдық сананы қайта түлетудің маңыздылығы туралы айтты. Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналды. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашамыз. Осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор деп есептеймін. Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады. Сондықтан

ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет [6]. Қорыта келгенде Абайдың әлеуметтік және құқықтық көзқарастары әлі де зерттеуді қажет ететін тың тақырыптардың бірі болып қала береді демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кішібеков Д. Кішібеков Т. Ғылым тарихы мен философиясы [Text]: Ой толғам. – Алматы, 2013. – 196-бет.
2. Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. – Алматы. 1988. – 94-бет.
3. Есімов Ғ. «Хакім Абай». – Алматы, 1994.– 85-бет.
4. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары. – Алматы 1995.
5. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynun-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.
6. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. // Егемен Қазақстан. –2020 жылғы 09 қаңтар.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ПОЭЗИЯ

Джулаева Г. М.

М. Құсайынов атындағы

Ақтөбе облыстық

дарынды балаларға арналған мамандандырылған

мектеп-интернатының мұғалімі

Шығыс ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби – әлемнің екінші ұстазы ретінде танылып, еңбектерінде Аристотельдің пікірлерін талдап, талқылап, қалың жұртшылыққа таныстырды. Оның екінші ұстаз болуының себебі – әлемнің алғашқы ұстазының еңбегін қайта таратуында еді. Өйткені Аристотельдің еңбектері түсінуге қиын, кез келген адамның өресі жете бермейтін, оқып-талдауға ауырға соғатын дүниелер еді. Ал әл-Фараби осы Аристотельдің еңбектерін ұғынықты тілде қайта жазып, халыққа қайта қауыштырды. Сол себепті екінші ұстаз болатыны сондықтан. Әбу Насыр әл-Фараби – өзіміз білетіндей, көптеген еңбектердің авторы. Ол логика, астрономия, метафизика, математика, философия, психология, поэтика – жалпы барлық саланы меңгеріп, осы бағытта көптеген өлшеусіз мұралар қалдырды. Жалпы саны 150-ге тарта еңбектерінде осы тақырыптар қамтылып, ой-пікірлері қазіргі ғылым жүйесіне етене кірігіп, осы бағытта түрлі ғылым салалары дамып, негізін осы

еңбектерден алады. Соның бірі ретінде әдебиеттану ғылымын алатын болсақ, ғалым қалыптастырған теориялық пайым-тұжырымдар жалпы әдебиеттанудың негізі болып табылады. Жалпы, поэтика, әдебиеттану ғылымы бойынша ол «Өлең өнері туралы трактат», «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат», «Әдебиеттегі пікірталас туралы трактат», «Риторика туралы трактат», «Аристотель «Риторикасына» түсіндірменің үлкен кітабы» секілді еңбектерін жазды. Ол «Ғылымдардың жіктелуі туралы трактатында» жалпы ғылым атауларына түсінік бере келе, логика атты ғылым негізіне сүйеніп, оны жіктеп, саралай келе, сегізінші саласы ретінде поэтика бөлімін айтады. Поэтика ұғымы – өте кең ұғым, жалпы біздің қолданып жүрген әдебиет теориясы саласы осы ұғымға келіп саяды негізінен деп ойлаймыз. Осы сала бойынша жазылған ең көлемді туындысы – «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» шығармасы. Еңбектің кіріспесінде ол Аристотельдің «Поэтика» еңбегін талдап, соған түсініктеме беруді жөн көргенін айта да кетеді. Осылайша ол бұл еңбекте барлығын талдап, соңына дейін жеткізіп, талқылап, ғылыми негіз жасамайтынын, тіпті әйгілі деген философтардың өзі философияның софистикасын толық талдамағанын алға тарта келе, тек мысалдармен, жалпы поэтикаға түсінік беріп, мағлұмат беретінін айтады. Әл-Фарабидің мына бір поэтикалық пайымдауын мысалға алайық: «Сөздің мағынаны жеткізе алуы да, жеткізе алмауы да мүмкін. Мағыналы сөз жай немесе күрделі болады. Күрделі сөздерді «пайымдаулар» немесе «пайымдауға жатпайтындар» деп бөлуге болады. Пайымдаулардың кейі – айқын, кейі – бұлыңғыр. Айқын пайымдаулардың кейі – шынайы, кейі жалған болады. Жалған пайымдаулардың бір бөлігі қарастырылып отырған затты тыңдаушы санасында айқын бейнелесе, екінші бір бөлігі олардың ойында затқа еліктеу туғызады, осы соңғысы поэтикалық пайымдаулар болып табылады. Мұндай еліктеулердің кейбірі – кемел, кейі толыспаған болып келеді. Олардың толыс-толыспауының табиғатын зерттеп-зерделеу – ақындардың немесе түрлі тілдер мен диалектілердегі поэзияларды зерттеп, солар туралы еңбек жазып жүргендердің үлесіндегі дүние» [1, 528]. Бұл пікірінде ғалым сөздің құдіретін түсіндіреді, сөздің діттеген ойды жеткізуі де жеткізбеуі мүмкін, алайда ол сөзді кімнің және қалай қолдануында. Күрделі сөздерді пайымдаулар және пайымдауға жатпайтындар» деп бөліп, олардың кейбірі жалған, кейбірі шынайы болатынын айтады. Ғалым қолданысындағы «еліктеу» сөзіне назар аударатын болсақ, ол қазіргі әдебиеттану ғылымында «образ» сөзімен байланысты деп қарай аламыз. Аристотель де осы еліктеуді өнер түрлерінің (би, мүсін, музыка, кескін) негізгі атрибуты ретінде қарады. Ал әл-Фараби осы ойды жалғастыра келе, еліктеу сөзін образ ұғымымен алмастырды. Фараби сондай өлшем мен мазмұн мәселесін де жіті қарастырады. Ол өлшем бойынша жіктеулерді көбінесе музыканттардың саласына қарай негіздеп, тәл мен әуеннің негізіне жататынын айтады. Ал мазмұн жөніндегі түсініктерін поэзия талдаушы өкілдерге, мектептерге қалдырады. Фараби көп халықтарда өлшем мен мазмұнның араласып, кірігіп кеткенін, тек қана грек поэзиясы осы қағиданы негізге ұстанғанын айтады. Грек поэзиясын негізге алуы оның осы халық поэзиясын жақтап, дұрыс деуінде емес, тек барлық халыққа ортақ

классикалық дүниелер болғасын, талдау үшін ыңғайлы болғандықтан, осы грек поэзиясын негізге ала отырып жіктейді. Осылайша, ол поэзияның жанрлық түрлерін бөле отырып, мынадай түсініктерді ортаға тастайды.

Трагедия – арнаулы өлшемі бар, тыңдаушыға да, айтушыға да ләззат беретін өлең түрі. Трагедияда өзгелерге үлгі-сабақ боларлық жақсылы-жаманды істер сипатталады, билеушілер марапатталады. Музыканттар әдетте трагедияны әміршілердің алдында орындайды. Әмірші дүниеден өткен жағдайда трагедияға жоқтау сарыны бар өлеңдер қосылады.

Дифирамб – трагедиядан екі есе артық өлшемі бар өлең түрі. Дифирамбта жекелеген адамдарға емес, жалпы адам баласына ортақ абзал мінездер, ізгі істер, сондай-ақ күллі адамзатқа қайырлы істер жасаған дара тұлғалар дәріптеледі.

Комедия – арнаулы өлшемі бар өлең түрі. Комедияда келеңсіз, оғаш жайттар суреттеліп, адамдардың мінез-құлық, іс-әрекетіндегі ұнамсыз көріністер шенеледі. Жекелеген тұстарда кейбір адамдар бойындағы жануарларға тән жағымсыз, жиіркенішті мінездер баса көрсетіледі.

Ямб – бұл да арнаулы өлшемі бар өлең түрі. Ямбта мақал-мәтелдер секілді жақсылы-жаманды істерді сипаттайтын нақыл сөздер келтіріледі. Бұл өлең түрі соғыстар мен дау-жанжалдар кезінде, ашу-ызалы сәттерде қолданылады.

Драма – алдыңғы түр тәрізді поэзия жанры. Ерекшелігі сол – мұнда белгілі бір адамдарға, жеке тұлғаларға арналған ой түйіндері, нақыл сөздер қолданылады.

Айнос – жоғары шеберлікпен жазылған, көркем де келісті пайымдауларды қамтитын өлең түрі.

Диаграмма – тәртіпке бағынбайтын, тезге салуға көнбейтін адамдардың жанын қандай жан түршігерлік азаптар күтіп тұрғанын сипаттайтын заң шығарушылар қолданатын өлең түрі.

Эпос және риторика – өткен дәуірлердегі саяси және құқықтық тәртіптер суреттелетін поэзия жанрлары. Өлеңнің бұл түрлерінде сонымен қатар билеушілердің өмір-салты мен іс-әрекеттері, ел басқарған кезеңі мен сол тұстағы айтулы оқиғалар баяндалады.

Сатира – белгілі өлшемі бар, музыканттар ойлап тапқан өлең түрі. Олар өздерінің әндері арқылы аң кейпінде киінген адамдар мен әртүрлі жануарларды таң қалдырарлық, әдеттен тыс қимыл-қозғалыстар жасауға мәжбүр етеді.

Поэма – жақсылық пен жамандықты, дұрыстық пен бұрыстықты бейнелейтін өлең түрі. Мұндай өлеңдердің әрбір түрі өзі сипаттайтын үлгілі, жарқын немесе келеңсіз, айыпты жайттарға сәйкес келеді.

Амфигенезис – жаратылыстану ғылымдарын сипаттау мақсатында жаратылыстанушы-ғалымдар ойлап тапқан өлең түрі. Поэзия жанрларының ішінде өлең өнерінен алшақтау жатқаны – осы түр.

Акустика – шәкірттерді музыка өнеріне баулу үшін қолданылатын өлең түрі. Оның қолданылу шеңбері осымен шектеледі, ол басқа салаларда қолданылмайды [2, 345 б.]. Осылайша ғалым, осы поэзиялық түрлердің даму сатысын, жетілуі уақытын, жалпы поэтикасын кең зерттей келе, нақты

мысалдар арқылы дәлелдейді. Мәселен, осы терминдердің арасындағы амфигенезис ұғымының қалай пайда болғанының төркініне тоқталады. Ежелгі мәдениет пен ғылым-білімнің енді дамып, қарыштап жатқан дәуірінде басқа ғылым салалары өзінің тұжырымдарын поэзия түрінде жазған. Мәселен, ибн-Синаның «Емшілік өнері жайлы трактаты» поэзия түрінде жазылып, халыққа өтімді, ұғынықты әрі әсерлі болуы үшін осы кейіпте танылған. Міне, ғалым осы тұста поэзия өнерінің басты қағидаттары негізге алынуы керек, поэзия осындай мақсатта сауатты түрде жүзеге асуы керек деген ойды алға тастайды [2, 354 б.]. Бірақ сол кездерде осы жаратылыстану бағытындағы ғылым салаларын өлеңмен жазамыз деп жүргенде, өлеңнің, поэзияның құны түсіп, өлшемі мен мазмұнына дақ кіріп, өзіндік бояуын жоғалтып алды дейді. Ғалым өлең – кез келгеннің қаруы, қолжаулығы емес, оның өнер екенін, өлшемі мен мазмұны, көркемдігі, жеткізілу мәнері болатынын да ескертеді. Оның осы амфигенезиске берген бағасына қарап-ақ поэтика саласындағы талғампаздығын көреміз.

Сондай-ақ трактатта ғалым ақындарды үш топқа жіктейді. Бірінші топқа дарынды ақындар, яғни өлең өлшемдерін толық меңгермесе де, табиғатынан өлең болмысын туып, тумысынан логикалық жүйесінің әсерінен өз дарынымен көкірегі танып тұратын ақындарды жатқызады. Екінші топқа өлең өлшемін жетік меңгерген, барлық қыр-сырын білетін, көркемдегіш құралдарды өте сауатты пайдаланатын, бір сөзбен айтқан, өлең техникасын жетік меңгергендер. Ал үшінші топтағы ақындар – екі топқа да еліктеп, бірақ иа дарыны, иа өлең техникасына қабілеті жоқ, сол себепті екі кемеңгірдің құйрығын ұстап, жиі қателік жіберетіндер. Әл-Фарабидің осылайша жіктеуінің құны мен мәні әлі кеткен жоқ, қазіргі поэзиямызда да ақындар осындай үш топқа бөлінеді. Ғалым шығармашылықтағы ең басты ұстанатын қағида – еркіндік дейді. Еркіндік болған жағдайда ғана нағыз өнер туатынын айтады. Еркіндік деген – ой, қиял, шеберлік еркіндігі. Осындай шеберліктің аясында ол түрлі көркемдегіш тәсілдер – теңеу, эпитет, метафора, шендестіру, параллелизм секілді ұғымдарға да түсінік береді. Автор осы бір трактатының соңын жалпы өнер атаулыға тән ортақ белгілерді атап, өнер ұғымын синкретті құбылыс деп қарайтынымен аяқтайды. Кез келген өнер болсын, кескін, сурет, би, музыка, сөз – бәрінің ортақ қасиеті – еліктеу тудыру, оқырманға ләззат сыйлау, иландыру деп келе, барлық өнер саласының арасында байланыс болу керек дегенді айтады.

Әл-Фараби ғалымның әдебиеттану ғылымына, жалпы поэтикаға қатысты келесі бір еңбегі – «Поэзия өнері туралы трактат». Бұл еңбектің кіріспесінде ол араб өлеңінің құрылысы, пішімі, жалпы жүйесі туралы сөз қозғап, талдайды. Осы ретте ғалым өлең мен әуен мәселесіне жіті назар аударады, кей халықтар поэзиясы музыка мен өлең ажырамас тұтастықта жырланатын айта келе, олардың арасына «абай» болу керектігін теориялық тұрғыдан жіктеп береді. Ал «Ғылымдардың жіктелуі туралы трактатында» логикадан поэтиканы таратып, оның қарастыратын мәселесі үшеу деп қарастырады. Олардың бірінші бөлімі – қарапайым және күрделі өлең өлшемдерін, буын мен бунақтың дыбыстық құрылымын, толымды және толымсыз өлшемдерді,

олардың өзіндік ерекшеліктерін қарастырса, екінші бөлімі әрбір өлшемге тән ұйқас түрлерін, ұйқас құрамындағы дыбыс сандарының өзгеру ерекшеліктерін, толымды, толымсыз, моноримдік ұйқастар мәселесін қамтиды. Ал үшінші бөлімде поэзияда ғана қолданып, прозада қолдануға болмайтын сөздер зерделенген. «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде көрнекті ғалым А. Машанов Әл-Фарабидің дүниенің сегіз сипатын математикалық тұрғыдан дәлелдегенін жаза келіп, осы сегіз сипатты Абайдың адам бойынан іздеп, өзі тудырған өлең түрін «Сегізаяқ» деп атағаны жайлы ой айтады [3].

Әл-Фараби мұрасының жалпы адамзат ғылымында алар орны ерекше. Оны біз З. Қабдоловтың мына бір пікірінен байқаймыз: «Осы трактаттарының қай-қайсысында болсын, ұлы ғалым өнер атаулының ақиқат өмірден ғана туатынын терең білгірлікпен тап басып, дәл түйген. Бұдан мың жылдан астам бұрынғы «соқтықпалы, соқпақсыз» бұлыңғыр дәуірде мұншалық сара ой-сана иесі болу адам баласының парасат тарихында дара туған даналардың ғана үлесіне тиген» [4, 62-63]. Сайып келгенде, Әл-Фарабидің мұрасы – ұшан-теңіз, біз тек әдебиеттану тұрғысынан ой-түйгенімізді атап өттік. Оның барлық ғылым салалары ғана емес, бір ғана поэтикасы бойынша біршама еңбектер жазуға болады, оның әдеби мұрасы, бізге жеткен өлеңдерінің өзі бір төбе. Ғалым мен оның мұрасы қазақ ойшылдарының басты үлгі тұтары болды десек қателеспейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фараби. Логикалық трактаттар. – Алматы, 1975. – 600 б.
2. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. – А., 1993. – С. 368.
3. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1994. – 192 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Дүйсембекова Ш. Д.

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Шәкәрім Құдайбердіұлы халқымыздың қоғамдық ағартушылық, мәдени және әдеби өміріне белсене атсалысқан, ағартушылық-демократиялық, гуманистік идеяларды насихаттаған, Шоқан, Абай, Ыбырай ұстаған ағартушылық дәстүрді ілгері жалғастырушылардың бірі болды. Шәкәрім жөнінде жарық көрген әдебиеттерді жан-жақты талдай отырып, оның

педагогикалық көзқарасын, ағартушылық қызметін, ақынның даралық ерекшеліктерін танытатын қасиеттерін саралай келе ғылыми жүйеге келтіріп зерттеу және жеке адам, жеке тұлға туралы ой пікірлері өте көп екенін байқауға болады. Шәкәрімнің ағартушылық-педагогикалық көзқарасы туралы айтқанда, оның өлеңдері мен поэмаларын, ғылыми еңбектері мен аудармаларындағы тәлім-тәрбие мәселелеріне талдау жасалады. Адам санасына сіңіп, бойына тазалық пен инабаттылық дарытатын көркем шығармалардың тәрбиелік мәні зор. Жас ұрпақты адамгершілік биік мұраттарға, адалдық пен ақылдылық, парасаттылық пен азаматтыққа үндейтін Шәкәрім шығармаларында ғибратты сөздер көп.

Ынсап, рахым, ар, ұят табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан [1, 44 б.].

Әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда, – деп толғанып, өз заманының, қоғамын сынап, адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықтарға жиіркене қарайды, басқаларды да жиіркендіреді. Ұлы ақынның бұл өлеңдері жақсылық, әділдік, азаматтық сезім, ар-ұят өзін-өзі бағалау, қамқорлық, қарапайымдылық, кішіпейілділік сияқты адамгершілік қасиеттерді қалыптастырады. Шәкәрім Құдайбердіұлы «таза адам», «түзу адам», «жеке адам» ұғымдарын бәрінен биік қояды.

«Адам үшін еңбегім,
Өмірден барлық тергенім.
Қалағанын қарап ал,
Мұрам сол, жастар, бергенім» [2, 39 б.].

Шәкәрімнің ағартушылық-педагогикалық көзқарасында тәрбие – жеке тұлғаның қалыптасуының ең басты факторы ретінде қарастырылған. Тәрбие – жеке тұлғаны мақсатты қалыптастыру үрдісі, бұл үрдіс тұқымқуалаушылық бейімділік пен микроортаның өзгерістері жөнге келтіріледі. «Баланың дамуының ең жақын аймағы» туралы сөз ете отырып, Л.С. Выготский оқушының тапсырманы өз бетінше орындауға әзірлігінің дәрежесін айтқан болатын. Осылайша ол бұл әзірлікті екі деңгейге бөлген болатын: оқушы тапсырманы мұғалімнің көмегімен орындайды, әрі қарай оған мұғалімнің көмегін қажет ететін қиынырақ тапсырма беру керек, яғни жаңа танымдық мәселе қойылады, бұл оқушының ақыл-ойының дамуына дем береді.

Қазіргі ғылыми көзқарас бойынша баланың жеке тұлғалығы тәрбиенің объектісі ретінде де, субъектісі ретінде де қарастырылады. Оның объект болу себебі оның қалыптасуы сыртқы ықпал-әсерлерге, әсіресе, тәрбие секілді мақсатты әсерлерге тәуелді. Субъект болу себебі жеке тұлғаның белсенділігінсіз, сыртқы ықпал-әсерлерге деген белсенді ықпалынсыз даму ілгері жүрмейді; тағы бір себебі: адамның дамуы өзін-өзі дамыту үрдісінде ғана жүзеге асады, сондай-ақ жеке тұлғаның дамуында өзін-өзі тәрбиелеудің де алар орны ерекше (сол субъект қалағанындай жеке тұлғаға тән белгілі бір қасиеттерін қалыптастыру мақсатында өз бетінше жұмыс).

Шәкәрім Құдайбердіұлының азаматтық рухты жоғары көтеретін, эстетикалық сезімге баулитын өлеңдерінің бірі – «Насихат». Бұл өлеңнің

идеясы тұнып тұрған өсиет, ақыл мен нақыл. Ақын жастарға өнер, ғылымға жету жолдарын көрсетіп, оқуға шақырды.

«Сен ғылымға болсаң ынтық, бұл сезімді әбден ұқ,

Білгеніңнің жақсысын қыл, білмегенді біле бер.

Білген ердің бол шәкірті, білмегенді қыл шәкірт,

Үйренуге қылма намыс, үйретуге болма кер», [3, 40 б.] – деген жолдарында ғылым мен білім, адамдық пен азаматтыққа жеткізетін бірден-бір құрал екенін айтып, шәкірттік пен ұстаздық арасын айшықтап көрсетеді. Шәкәрімнің оқу-білімге, өнерге, еңбекке, биік гуманизм, адамгершілік идеясына көзқарасы үнемі Абаймен үндес келіп отырады. Шәкәрім Шығыстың ғұлама ойшылдарына үндесе отырып: «Бірдей адам қайда бар іші-тысы таза», деп [45], кең дүниені шарлап жақсы адамды іздейді. Ең соңында жаны таза адамды ақыл мен адалдықтың маңынан табады.

«Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең

Жолай көрме жылмайы сопы көрсең,

Тапқыр адал, ақ ниет адамдардың

Алданбайсың артынан ере берсең. [3, 234 б.]

Шәкәрім үшін ақыл – жеке тұлғаның қасиеттерінің ішіндегі ең маңыздысы болып табылады.

Шәкәрім еңбек тәрбиесіне ерекше мән бере келіп, өз шығармаларында еңбекті адам бойындағы қасиеттердің ең керектісі деп түсінеді. Еңбектің тек жеке адам өмірінде ғана емес, бүкіл адамзат дамуындағы тарихи маңызына көз жеткізе білді. Жалпы, адам өмірін осылайша жас ерекшеліктеріне қарай кезең-кезеңге бөліп сипаттау қазақ поэзиясында ертеден келе жатқан дәстүр. Жастық қызығын дәріптеген ақын адам өмірінің осы екі кезеңін шендестірумен шектелмейді, бертін келе ұлғайған жастың өзіндік мәні бар екенін насихат қылды.

Әрине, балаң білсе қадіріңді,

«Орындап екі айтқызбай әміріңді.

Жасыңнан жаның сырлас жарың болса,

Қыл өткізбей білетін тамырыңды», – деп, [4, 134 б.] адамның егде тартқан тұсында баланың, жардың қызметіне мән береді, оның тәлімдік-тәрбиелік тұстарына ерекше көңіл бөледі.

Шәкәрім поэзиясының биік тұғыры – гуманизм, туған халқына деген махаббат, жан мен тән тазалығы екенін айтып, ұрпақ санасына сіңіру – көкірегі ояу, сезімі сергек, зерделі жастық парызы.

Қазіргі заманғы зерттеулер дарындылық тұқым қуалайтын қасиет емес дейді. Н.И. Дубининнің айтуы бойынша, дарындылық болу үшін «жөнді универсалды генетикалық бағдарлама» керек: ал оның аса мол потенциалын жүзеге асыру үшін, әсіресе жеке тұлғаның дамуының өте ерте кезеңінде, қолайлы жағдайлардың болуы. Бала өмірінің алғашқы үш–бес жылын ғалымдар «Ұлы бастаулар уақыты» деп атайды. Адам психикасының сырттай көріністерінің қасиеттері өмір барысында қалыптасады, сондықтан оларды ата-ана, педагогтар және баланың өзі қадағалап, реттей алады [6,63 б.].

Шәкәрім көбіне-көп өзінің сөзін жастарға арнаған. Оларды адамгершілік қадір-қасиетті жоғалтпауға, көп еңбектеніп, ізденуге шақырады. Өзінді-өзін жоғары қойып, өзімшілдік танытудан түк шықпайды. Қайта әрбір адамды бағалай біл, оның жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да аңғара біл, жаманын таста, жақсысын ал, қоғамның өзі, халықтың өзі сол жеке адамдардан тұрады («Адамның бәрі – өз халқың»), Өзінің халқы үшін жауапты, адал болу әр адамның азаматтық асқақ борышы, керек десеңіз жақсы өмір, жарқын мұрат үшін өмірмен де қоштасуға болады. Шәкәрім жырларын оқып отырғанда осындай ой түйуге болады.

Осындай жоғары адамгершілік борышты өтеу үшін, – дейді Шәкәрім, – жас адам білім алуға тиіс, өзінің күш-қуатын білімін тереңдетуге, ғылыммен шұғылдануға жұмсауға тиіс. Бұл ретте Абай идеал бола алады. Ол жол көрсетіп қана қойған жоқ, өзінің бүкіл шығармашылық және адал өмірімен қазақтарға әлемдік өркениетке апаратын, надандық пен артта қалушылыққа қарсы күресетін жолды көрсетіп берді. Шәкәрім, алдына түрлі мақсаттар (қысқа, уақытша-таяу немесе ұзақ мақсат, түбегейлі мақсат) мен жарқын мұраттар қояды. «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді», – дейді Шәкәрім. Адам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас мәселесіне Шәкәрім ерекше назар аударады. Өйткені адамның жан-жақты дамып, материалдық және рухани жағынан өсуіне, керек десеңіз оның мақсат-мұратына бірден-бір негіз болатын факторлар ол – тәрбие, қоршаған орта. Адам өзінің жаратылысы жағынан қайырымсыз да ақылсыз, жасық та қызба, еріншектеу болып келеді. Ал, жалпы адамгершілік, имандылық мұраттардың терең орнығып, адамдар рухани және жан әлемі жағынан байи түсуі үшін ерік-жігер, талант пен ақыл-ой, тапқырлық пен батылдық өте қажет. Адамға мейірім, ар-ұждан мен сабырлық, байқампаздық керек-ақ. Дегенмен, осының бәрінен бұрын адамда ынсап болмаса бәрі бекершілік. Адам өзінің бүкіл өмірінде жарқын болашақтағы мұраттар үшін адамгершілік бет-бейнесін айқындайтын сипаттарды – мейірімділікті, ынсап пен әділеттілікті, шыдам мен шыншылдықты, қарекетті бойына жинақтаса дұрыс болмақ. Міне, солай болғанда ғана қазақтардың өміріндегі әлеуметтік және адамгершілік мұраттар жаңа бір сапалық деңгейге көтерілері сөзсіз. Өтірік айтқан адамның, дұшпандық жасаған адамның адымы қысқа, бұл екеуі өзара байланысты. Ақылды адам өзінің ақылды екенін ісімен де, сөзімен де көрсете біледі, керек болса, қажет жерінде үндемей де қоя салады. Бірақ бұл оның төмендегені, кішірейіп, я болмаса жеңілгендігі емес. «Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғажайыптан хабар береді. Әулие дегені сол болса керек». Бұл – Шәкәрімнің айтқаны. Шәкәрімнің педагогикалық-ағартушылық және психологиялық көзқарастары туралы айтқанда, ұлы ғұламаның ағартушылық-психологиялық мұрасын зерделеуде белгілі педагогика және психология ғылымдарының тарихын зерттеуші көрнекті ғалымдар Қ.Б. Жарықбаев пен С. Қалиевтің Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы зерттеу еңбектерін ерекше атауға болады [4, 64 б.].

Тұлға дамуы туралы ізденістегі психологтардың айтуы бойынша әр адамның дамуы өз қолында, оны сырттан әсер етер күшпен дамытуға

болмайды, тек оңтайлы ықпал жасауға болады. Осы пікірден туған білім беру мақсатының басқа да тұжырымы бар. Оқушы тұлғасын дамыту, ол оның толық өзіндік өсуінің, өзіндік қалыптасуының, өзіндік жетілуінің амалы ретінде қарастырылады. Сондықтан, мектептің мақсаты баланың табиғи күштері мен мүмкіншіліктерінің өзіндік ашылуына қолайлы жағдай жасау болып табылады. Ол үшін оқушы тұлғасының дамуын көздейтін білім беру үрдісін ұйымдастырудың түрлі әдістері мен амалдарын анықтап, жүзеге асыру қажет [5, 53 б.].

Сонымен, адам баласы тұлға ретінде өмір сүру барысында өзінің қоғамдық мәнін сипаттайтын көптеген әлеуметтік сапалар мен қасиеттерді қалыптастырады, әрі дамытады. Міне, осыдан ол ғылымда биоәлеуметтік тұлға, субъект, яғни тарихи-қоғамдық қызмет пен таным иесі деп танылады. Демек, «адам» түсінігі осыдан биологиялық және әлеуметтік (қоғамдық), сапа мен қасиеттердің бірлігін білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдіғазизұлы Б Шәкәрім: Дәстүр және көркемдік /Монография/ Семей, 2007. – 225 б.
2. Шәкәрім Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
3. Бес ғасыр жырлайды: XV–XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жыраулардың шығармалары. Құраст.,: Байділдаев М., Мағауин М., – Алматы: Жазушы, 1989. Т.2 – 496 б.
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. А., 1995.
5. Жұмабаев М. Педагогика. А., 1992.
6. Ш. Дүйсембекова. Педагогика. Семей, 2012. – 356 б.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ШАКАРИМА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Дүйсембекова Ш. Д.

кандидат педагогических наук, доцент

Государственный университет им. Шакарима г.Семей

Одной из актуальных проблем Казахстанского общества является формирование конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему. В связи с этим на первый план выходят определенные требования к такой личности – осознанный выбор будущей профессиональной деятельности, готовность нести личную ответственность за свое обучение и успешность дальнейшего жизненного пути. Поэтому на третьей ступени обучения созданы все условия

для реализации профильного обучения то есть подготовка обучающихся к осознанному и ответственному выбору профессии в соответствии с потребностями общества, интересами и намерениями старшеклассников в отношении продолжения образования и способствующего личностному и жизненному самоопределению учащихся.

Вдохновляющим примером успешного решения важнейших задач профессионального самоопределения и трудового воспитания учащихся является творчество Шакарима Кудайбердиева. «Всякий обязан стремиться к достижению идеала, пусть даже, и не дойдет до цели, но находиться на верном пути – залог успеха» [1]. Творческое наследие Шакарима мы не должны потерять, в трудах мыслителя есть духовная основа.

По мнению Шакарима, труд составляет основной смысл жизни человека, он возвышает его нравственно; только трудолюбивый человек познаёт истинную радость жизни, это, во-первых, трудолюбие, во-вторых, стремление к знанию, разумности, в-третьих, умеренность, в-четвертых самовоспитание и самоопределение.

Если люди будут, – подчеркивает Шакарим, – совестливы, знать меру, подвергать себя самоконтролю, то они избавятся от пороков и станут благонравным. Одним из важнейших вопросов управления воспитанием вообще и процессом профессионального самоопределения в частности является установление преемственности в организации учебной, внеклассной и внешкольной работы. В передовых школах страны это взаимодействие в настоящее время осуществляется в следующих направлениях:

В процессе внеклассной работы учителя добиваются расширения, углубления знаний и основных идей, имеющих важное значение как в плане образовательном, так и в плане воспитательном;

все виды внеклассной и внешкольной работы (кружки, секции, общественные объединения ит.д.) способствуют активному применению имеющихся знаний и стимулируют учащихся к приобретению новых знаний, умений и навыков, необходимых для успешного продолжения занятий и будущей профессиональной деятельности;

- учителя-предметники и классные руководители хорошо знают интересы, склонности и способности учащихся, учитывают результаты внеучебной деятельности и постоянно используют их в воспитательных целях. Активное внедрение в средних школах робототехники позволяют учащимся самостоятельно изучать литературу, составлять и разрабатывать научные проекты под руководством учителя, активно участвовать в проводимых выставках прикладного искусства, и подготовиться к будущей профессиональной деятельности.

В процессе активной деятельности учащихся развиваются не только отдельные качества личности, но и формируются также совокупность необходимых свойств и качеств, которые особенно ярко проявляются в работе и в дальнейшем характеризуют индивидуальное своеобразие личности каждого. Творчество поэта мыслителя – своеобразная энциклопедия жизни казахского народа второй половины XIX века. Дети кочевников рано

приобщались к труду: «Крошечки шести-семи лет, кажущиеся издали малахаем, и те бодрствуют на жеребеночке, гоня на зимовку телят». Воспитатели сами должны быть трудолюбивыми. Эстетика труда, красота – важные условия успешности воспитания. Робость, слепое послушание делают человека равнодушным; труд всегда должен приносить человеку радость, веселье»– считал он [2].

Эпоха Шакарима – это драгоценный мост, соединяющий прошлое с настоящим. Поэтому-то и Шакарим глубоко исследовал учения живших до него в разные времена и эпохи ученых и мыслителей. Отсюда вполне понятно то, что в его философском арсенале имеются дополнения с позиции степного права к размышлениям и умозаключениям Сократа, Платона, Аристотеля. Шакарим размышляет над проблемой человека – она есть на Востоке основной вопрос всей философии. Он развивает учение о нравственных качествах, выдвигает гуманистические принципы нравственного совершенствования человека, исследует национально – эстетические категории, рассматривает вопросы о познавательных способностях человека и их особенностях в казахском национальном образе жизни.

Цели воспитания, выдвинутые великим ученым, просветителем не утратили своего значения, и настоящее время идет переосмысление целей и ценностей системы образования и воспитания. Высоко оценивая значение трудового воспитания и профессионального самоопределения молодежи, он верил, что в будущем личностно-ориентированное образование в школе будет направлено на развитие и саморазвитие ученика, становление его как личности с учетом индивидуальных особенностей, интересов и способностей. «По – нашему основой исправления человеческой жизни, обеспечения мирного сосуществования всех людей должен быть честный труд, светлое сердце, совестливый разум. До тех пор, пока над миром не будет править эта триада, для человека нет возможности жить в мире»[3].

Шакарим Кудайбердиев – один из самых выдающихся мыслителей нашего времени. Его творческое наследие наложило глубокий отпечаток на мировоззрение современного человечества. Смысла жизненные проблемы, выстраданные и вынесенные в произведениях Шакарима, не утратили своей актуальности и в наше время, когда общество остро испытывает дефицит веры и нравственности. В поисках ответа смысла жизненные вопросы, Шакарим обращается не только к древней мудрости, но и к современной религиозной и философской литературе, демонстрируя при этом большую философскую эрудицию.

«Человеческую скромность, справедливость и доброту в их единстве я называю русским словом – Совесть... Сердце человека, так и не поверившего в это, не смогут очистить ни одна наука, никакое искусство, ни один путь и ни один закон...». Но если человек в полной мере, уверует в то, что совесть-это первейшая потребность души, ничто не сможет сделать его сердце черным и черствым» [4]. Так писал Шакарим сто с лишним лет назад. Работая в разных направлениях, ученый часто задумывался о смысле важных вопросах: о смысле жизни, о происхождении мира, о предназначении человека, что

нужно для того, чтобы человек обрел подлинное счастье? Ответы на эти и многие другие вопросы Шакарим искал в источниках величайших сокровищниц Востока и Запада: у древнегреческих и древневосточных мыслителей, у западных ученых. Глубоко изучив, взгляды и суждения предшественников Шакарим делает, выводы: «На этом свете все живое, от мельчайших, невидимых глазу созданий до самого человека, печется о благополучии и продолжении своего рода. Называют это «борьбой за существование». Во-первых, причинные истоки всего существующего в безмерности познания, могущества и искусности творца: если следовать науке, то ничто из существующего не создается и не движется само по себе. Как они могут придать сами себе жизнь и движение? Этому необходима причина. Тогда могут сказать, что данной причине нужна другая причина и это беспричинная причина и есть – создатель». Ученый уверен, в том, что вещи не могут существовать сами по себе, что у каждой вещи должно быть свое предназначение. Безмерность познаний, изобретательности и всеисилие этой беспричинной причины проявляется хотя бы в следующем.

Самоопределение личности – это сознательный акт выявления и утверждения собственной позиции в проблемных ситуациях. Его особая форма – профессиональное самоопределение. Профессиональный выбор непосредственно связан с личностной идентификацией, и для него подходит примерно та же классификация, который предложил канадский психолог Д. Марше[6] для типовых вариантов формирования идентичности. В профессиональной ориентации такая идентичность соответствует готовности к профессиональному самоопределению. Первый, идеальный, вариант – «зрелая идентичность» – соответствует профессиональному выбору на уровне самоопределения. Это самый благоприятный вариант профессионального выбора, осуществляемый по схеме: профессиональный интерес, возникновение склонностей на основе выявленных способностей к какой-либо деятельности, профессиональная направленность и затем выбор профессии на основе призвания. Второй вариант – «проба ролей» или «активный поиск» – характерен для деятельных подростков, которым не удалось встретиться со своим призванием, но они не теряют надежды его айти.

Выполнение учащимися профессиональной пробы по мнению С. Н. Чистяковой [7, с.86-87] включает три компонента (аспекта) технологический, ситуативный, функциональный, интеграция которых позволяет воссоздать целостный образ профессии.

Технологический компонент характеризует операционную сторону профессии, предполагает овладение учащимися приемами работы с орудиями труда, знаниями о последовательности воздействий на предмет труда с целью получения завершенного изделия. Данный компонент направлен на ознакомление со способами получения знаний и умений и применением их в практической деятельности. Он позволяет воспроизвести предметную сторону профессиональной деятельности и предполагает ответы на вопросы «Что? Как? В какой последовательности должны осуществляться действия, чтобы получить завершенный продукт?»

Ситуативный компонент воспроизводит содержательную сторону профессиональной деятельности, определяет ее предметно-логические действия. Выполнение заданий требует от учащихся определенных мыслительных действий на основе опыта и знаний. Учащийся должен найти способ деятельности, который в наибольшей степени соответствует его природным данным и сложившимся у него формам поведения.

Функциональный компонент отражает динамическую сторону профессиональной деятельности, определяет успешность освоения способа деятельности средствами, приемами, внутренними компенсаторными механизмами учащегося. Фиксируются показатели, которые должны быть достигнуты в задании пробы.

Преподаватель может отступить от развернутой схемы составления программы профессиональной пробы и представить ее в свернутом виде. Важно, чтобы у школьников создалось целостное представление о профессии, специфике данного вида профессиональной деятельности, а содержание профессиональной пробы, постановка цели, условий и результат четко должны отвечать принципу ее построения как профиспытания, включающего ситуации для проявления ПВК специалиста, развития интересов, способностей и склонностей школьника.

Особое значение метод профессиональных проб приобретает в условиях профилизации школы и предпрофильной подготовки, ориентированной на индивидуализацию обучения и социализацию обучающихся, в том числе с учетом реальных потребностей рынка труда. Введение в воспитательно-образовательный процесс основной школы элементов предпрофильной подготовки, предполагающей проектно-исследовательскую, ориентационную, самопрезентационную деятельность подростков, способствует повышению их готовности к ситуации выбора профиля обучения.

Определяющую роль в процессе консультирования играет диагностика профессиональной мотивации. Прогнозируемая степень удовлетворенности человека своей деятельностью во многом зависит от того, насколько его ожидания соответствуют реальным особенностям профессии. Особенно легко обмануться в своих ожиданиях в школьном возрасте.

Таким образом, психолого-педагогическая помощь старшеклассникам должна предусматривать формирование такого уровня развития личности, при котором становится возможным самостоятельный и осознанный выбор дальнейшего жизненного пути. Такое самоопределение мы называем личностно-профессиональным и считаем его целью и ориентиром психолого-педагогического сопровождения старших школьников. Наиболее адекватным подходом к оказанию психолого-педагогической помощи старшекласснику в период профессионально-личностного самоопределения является психолого-педагогическое сопровождение. Целью-ориентиром психолого-педагогического сопровождения является не выбор конкретной профессии, а создание внутренних условий профессионального самоопределения (развитие позитивного образа «Я», способности опираться на себя, то есть

относиться к себе как к субъекту собственной жизни и уметь осуществлять выбор) и знакомство с миром профессий.

«Все сущее в мире, каждая вещь бытия, если посмотреть со стороны, созданы не бесцельно, не без необходимости. Все имеет целесообразность». [5, с.58] Шакарим твердо убежден в том, что все не случайно, во всем есть свой смысл и назначение, а всему этому есть идея, замысел вездесущего творца. «На мой взгляд, все то, что существует в мире, что мы и сами таковы, какими наметил первосоздатель, ежесекундно вещает и кричит о неизмеримости его познаний и всемогущем мастерстве».

Список использованной литература:

1. Бегалинова К.К., Альжанова У.К. Несколько слов о философии Шакарима. //Абай – 2000. -№3.
2. Шакарим «Три истины». Альманах. //Алматы 1991г.-120 с
3. Крылов Ю. «О Шакариме – человеке и творце» //Иртыш 1990.27 марта
4. Шакарим – человек XXI века. //Наш мир- 2001г. – №9-10
5. Шәкәрім шығармалары №-Алматы: Жазушы.-1988.-560 б.
6. Божович Л.И. Особенности самосознания подростков. //Вопросы психологии -1995.- N1-С.12.
7. Чистякова С.Н Буюева Л.П. Самоопределение и самовоспитание юношества. – М.:Знание, -2000г. 320 с.

ҚОҒАМ МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Ергалимова А. Н.

Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Тоқтасын Ақнұр,

ЮР-809 тобының студенті

Біз адам болып өмірге келеміз, азамат болып қалыптасамыз. Адам болғаннан кейін белгілі бір жүйеге яғни, белгілі бір заңға бағынуымыз керек. Өзіміздің тарихымызға терең үңілетін болсақ, сонау ата-бабаларымыздың кезінде де өздеріне сай заң топтамалары, яғни даланың алғашқы заңдары болған. Мысалы, Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, Тәуке ханның жеті жарғысынан заңдар жинағы айқын көрінеді. Оларға нақты тоқтала кетсек. Қасым хан өз заңында құран талаптарына қайшы келмейтін қазақи ғұрып ерекшеліктерін сақтады. Мысалы, жеті атаға дейін үйленбеу, әмеңгерлік, құдалық жол – жоралар, қазылық билік сияқты заң жинақтары болған. Сол сияқты бұл заңдар Есім ханның кезінде де өз жалғасын тауып, өз

дәуіріне лайықты етіп түзеген. Есім ханның ескі жолы – дәстүрлі қазақ қоғамындағы заңдардың жиынтығы. Өзінің мазмұнына қарай құн дауы, жер дауы, жесір дауы, мал дауы секілді күрделі тараулардан құралады. Тәуке ханның жеті жарғысы үш әйгілі бидің қара қылды қақ жарған төрелігімен, даналық сөзімен, әділетті ісімен ерекшеленеді. Осы жеті жарғының арқасында елдегі бірлік-берекені кетірер ішкі дау-жанжал, барымта-сырымта тыйылды. Сол кезден бастап «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» тыныш заман орнады. Осы заңдардың негізінде жалпы халықтық заңдар пайда бола бастады. Және олар өз кезегінде қоғамның дамуында өз үлесін тапты.

Осылайша дәстүрлі қазақ қоғамында әділеттілікпен қатар заңдар жүйесінің негізі де қалыптаса бастады. Қазақ даласында осы қалыптасқан заңдар арқылы қоғамның, елдің тыныштығын сақтай отырып, қоғамда тепе-теңдікті орнатты. Жалпы қазақ даласы осы кезеңдерде өз басынан әр түрлі заңдар жүйесін өткізіп келді. Олар өз кезегінде қоғамға, елге үлкен пайдасын тигізді. Сол заңдар жүйесі өз жалғасын тауып, қазіргі Ата Заңымыз яғни, Конституциямызды қалыптастырды. Ата Заң деген сөзден көрініп тұрғандай, ата-бабамыздан келе жатқан заңдардың жалғасы деп түсінемін. Ата Заң ол – Конституция. Ал Конституция – бұл қоғам мен мемлекеттің аса маңызды тараптарын реттейтін негізгі заң болып табылады. Яғни, Конституция мемлекеттің негізгі құқықтық құжаты. Конституция латын тілінен аударғанда «құрылым» деген мағынаны білдіреді. Елдегі барлық басқа заңдарға қатысты жоғары күшке ие заңдар тобы. Сондай-ақ Конституция Тәуелсіздігіміздің басты белгісі. Егемендікке қол жеткізуіміздің арқасында осыдан жиырма бес жыл бұрын тәуелсіз Қазақстанның жаңа тұрпаттағы Ата Заңы қабылданды. Бодандықтың қамыты біржолата сыпырылды. Ата-бабамыздың азаттықты аңсаған арманы орындалды. Ата Заңымызда «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз» деген [1].

Бұдан еркіндік пен теңдіктің әрқашанда қоғам үшін маңызды, әрі бірінші орында тұратынын байқауға болады. Мен үшін адамның құқықтары мен бостандықтары бірінші кезекте қорғалуы тиіс. Себебі, Конституциямызда мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары делінген. Адамның құқықтары мен бостандықтары қорғалған жағдайда қоғамға кесірі тиетін әрекеттер болмайды. Құқықтар мен бостандықтардың барлығы тең болған жағдайда ғана қорғауға болады. Себебі, заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Оның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды. Конституцияның қоғам мен мемлекет үшін маңызы қандай? Конституцияның қоғам мен мемлекеттің дамуындағы рөлі қандай? – деген сұрақ кез-келген

адамның көкейінде болуы мүмкін. Мен үшін Конституция деген – мемлекет пен қоғамның ішкі ұйымының аса маңызды тараптарын реттейтін негізгі заңы. Конституция болмаған жағдайда елде бірлік те, татулық та, ынтымақтастық та болмайтын еді. Себебі, Конституция дегеніміз барлығы бірдей, барлығы тең деген мағынаны білдіреді деп түсінемін. 1995 жылдың 30 тамызында қабылданған Ата Заңымыз біз үшін үлкен жетістік әрі қоғам үшін айтарлықтай пайдасы тиді деп ойлаймын. «Ел Конституциясы тек терең экономикалық өзгерістермен ғана емес, сондай-ақ саяси өзгерістермен байланысты үлкен жолдан өтуге мүмкіндік берді» деп Елбасымыз атап өтті. Ата Заңда адамды жоғары құндылық ретінде орнықтыру, заңның жоғарылығы, мемлекеттік биліктің бірлігі мен бөлінуі, саяси және экономикалық қызметте бастамалардың тәуелсіздігі сияқты дәстүрлі қағидаттар қаланған. Өткен жылдар Қазақстан мемлекеттік жүйесінің шынайы тұрақтылығын және халықаралық мәселелерді шешуде оның лайықты қатысуын негіздеді. Конституцияға қызығушылық, ең алдымен, кез келген мемлекеттің құқықтық актілерінің арасында оның айрықша орын алатындығымен, қоғамның өмір сүруінің жалпы танылған тұғырнамасы ретінде көрінетіндігімен және оның мүдделерін ресми білдіретіндігімен анықталады. Сонымен қатар Конституция елдің негізгі заңы ретінде мемлекеттік билік тыныс-тіршілігінің діңгегі болып табылады. Мемлекет өмірінің негізгі бастауларын – мемлекеттің құрылысын, саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінің негіздерін бекітетін, адамның қоғамдағы алатын орнын байқататын мемлекеттің негізгі заңы болып табылады. Конституцияда адам мен азаматтың табиғи және ажырамас құқықтары байқалады және бекітіледі.

Қоғам мен мемлекеттегі қатынастар, экономикалық және саяси өмірдегі өзгерістер заң нормаларымен реттелетіні мәлім. Осы орайда Бауыржан Момышұлының «Тәртіпке бағынған құл болмайды» деген даналық сөзі еске түседі. Бұл дегеніміз – қоғамдық қатынастарды реттейтін баршаға бірдей нормаларға саналы қоғам мүшесі бағынышты бола білуі керек деп айтқым келеді. Бұл дегеніміз адам бәрін өзінен бастау керек екенін білдіреді. Қоғам мен мемлекет шағын отбасылардан тұрады десек. Сол отбасыдағы тәрбие де қоғамға зор ықпалын тигізеді. Сол себепті барлығын қоғамның дамуы да, мемлекеттің дамуы да әрбір адамның қолында деп білемін. Сөзімді шегелейтін болсам, Конституция қоғамға ғана емес, қоғам да Конституцияға қызмет ету керек деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 ж.

ҚАУІПТІ ЖАҒДАЙДА ҚАЛДЫРУ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Ергалимова А. Н.

Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ясын Мадина

студент

Қазіргі ХХІ ғасырда тастанды бала тағдыры мен көкек аналар жайы еліміздің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Өмірдің талабы, заманның ағымы қазіргі жастарды қайда алып бара жатыр? Не себепті жетімдер мен көкек аналар көбеюде? Осы сұрақтардың барлығы бүгінгі күні маңызды болып отыр. Безбүйрек аналардың бұндай әрекеттері ҚР ҚК 119-бабы «Қауіпті жағдайда қалдыру» бабына сәйкес саралануға жатады. Аталған әрекетке қылмыс құрамына сәйкес қылмыстық-құқықтық сипаттама беретін болсақ: қылмыстың объектісі – қауіпті жағдайда қалған адамның өмірі мен денсаулығы, объективтік жағы – басқа адамның денсаулығына, құқыққа қайшы әрекеттер мен әрекетсіздіктер істеу арқылы зиян келтірумен көрініс табады, субъектісі – жасы (ҚР ҚК 15-б.) 16-ға толған, есі дұрыс, жеке тұлға (ҚР ҚК 16-б.), субъективтік жағы – кінә (ҚР ҚК 19-б.), қасақана (ҚР ҚК 20-б.), тікелей (ҚР ҚК 21-б. 1-т.). ҚР ҚК 119-бабы «Қауіпті жағдайда қалдыру» бабы бойынша қауіпті жағдайда қалдыру ұғымына төмендегідей анықтамалар берілген:

1. Өміріне немесе денсаулығына қауіпті жағдайдағы және сәбилігіне, қарттығына, науқастығына қарай немесе өзге де дәрменсіз күйі салдарынан өзін-өзі сақтап қалу шараларын қолдану мүмкіндігінен айырылған адамды көрінеу көмексіз қалдыру, егер кінәлі адамның сол адамға көмек көрсету мүмкіндігі болған немесе сол адамға қамқорлық жасауға міндетті болған не оны өміріне немесе денсаулығына қауіпті күйге өзі түсірген жағдайларда;

2. Кінәлі адам ондай адамдардың өмірін немесе денсаулығын қауіпті күйде өзі қалдырса.

Бірінші жағдайда көрсетілген әрекетсіздік үшін мына сипаттағы адамдар жауапты болады:

1. Заңның тікелей талаптары бойынша көмек көрсетуге міндетті адамдар: ата-аналар кәмелетке толмаған балаларына; балалары кәрі ата-аналарына;

2. Көрсетілген әрекеттерді кәсібі немесе қызметтік борышы бойынша атқаруға міндетті адамдар: мектеп мұғалімдері, өрт сөндірушілер, спорт үйірмелерінің жетекшілері, балалар бақшасының тәрбиешілері және басқалар;

3. Көрсетілген міндеттерді жүзеге асыруды келісім-шарт бойынша жүзеге асыруға міндетті адамдар: жас балалардың немесе мүгедек адамдардың жалдамалы күтушілері [1].

Жоғарыда көрсетілген адамдар қауіпті жағдайда қалған адамдарға көмек көрсетуге міндетті болса (объективтік белгі) және оны жүзеге асыруға мүмкіндігі болса ғана (субъективтік белгі) және оларды көрінеу көмексіз қалдырған белгілердің тұтастай орын алған жағдайында ғана қылмыстық жауапқа тартылады. Бүгінгі таңда балаларды аналарының қауіпті жағдайда қалдыруы қоғамымызды алаңдатып отырған маңызды мәселенің біріне айналды [2].

Неліктен біздің балажан халқымызда жаңа туған сәбилерге осыншама қатыгездік көрсетілетін болды? Психологтар мен сарапшылар мұның бірнеше себебін айқындап берді. Негізгі себептердің бірі – дәстүрлі құндылықтарымызды ХХІ ғасырдың мәдениетіне, яғни, артын ойламастан, бос, сауықшыл өмір сүруге шақыратын жүгенсіз және белгілі бір тәртіпсіз мәдениетке ауыстыру. Тағы бір жағынан алып қарағанда, «Тоқсаныншы жылдардың адасқан ұрпағы» құбылысы қайталанып жатқандай. Өтпелі кезеңде елімізді ауыздықсыз инфляция мен жаппай жұмыссыздық жайлап, бүкіл жұрттың алып-сатарлықпен айналысып кеткені естеріңізде ме? Иә, олар мұнысымен жанұя асырау, балаларды киіндіру сынды ізгі мақсатты көздеген болатын. Есесіне, балалардың өздері қараусыз қалды да, бұл, ақыры жас ұрпақтың мінез-құлқына әсер етпей қоймады. Ал, қазіргі кезде елдің материалдық жағдайы біршама жақсарғанымен, тәрбие жағы ақсап жатыр. Ол аздай, ғаламтордың қол жетімділігі, телеарналардың көптігі және сауық-сайранға деген құмарлық, уақыт өткен сайын жаңа мәселелерді тудыруда.

Сөйтіп, бірнеше минуттық ләззат, нәтижесінде, керексіз баланы өлтіруге себеп болады. Бұрындары адамдар «ел не дейді, жұрттан ұят» деп, халықтың сөзінен және сыпсыңынан қорықса, некеден тыс жыныстық қатынас «махаббат» және «еркіндік» деген ұранмен дәріптеліп, қалыпқа айналған қазіргі заманда жазықсыз сәбиді өлтіруге өзімшілдік, жауапсыздық және қатыгездік түрткі болып отыр [3].

2014–2015 жылдардағы статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ аналарының қолынан қаза тапқан сәбилер саны 95-ке жеткен. Бұл жай ғана цифрлар емес, жантүршігерлік шындық. Мән беретін жағдай аталған әрекет салдарынан болған сәбилер өлімі республиканың әр облысында әртүрлі. Мысалы, 2014 жылы Қарағанды облысы осы қылмыс бойынша көш бастаған, бұған дәлел 24 қаза тапқан бала. 2014 жылы ОҚО тек бір ғана бала болса, 2015 жылы бұл көрсеткіш 25-ке жеткен. 2014 жылы Қарағанды облысы – 24, Павлодар облысы – 20, Жамбыл облысы – 13, Алматы облысы – 2, Шығыс Қазақстан облысы – 7, Атырау облысы – 6, Қостанай облысы – 4, Батыс Қазақстан облысы – 2, Оңтүстік Қазақстан облысы – 1 болса, 2015 жылы Қарағанды облысы – 0, Павлодар облысы – 16, Жамбыл облысы – 9, Алматы облысы – 5, Шығыс Қазақстан облысы – 0, Атырау облысы – 3, Қостанай облысы – 4, Батыс Қазақстан облысы – 2, Оңтүстік Қазақстан облысы – 25, көлікте – 3 және 7 оқиға арнайы объектілерде орын алған. Қазақ «Ана – бір қолымен бесікті тербетсе, бір қолымен әлемді тербетеді» деп, ана деген ұғымның қасиеттілігін дәріптеген. Бірақ сол сөзге кір келтіріп, осыншалықты

азғындалған аналарға не айтуға болады?! Міне, түйіні шешілмеген мәселе осында [4].

Аталған мәселеге қоғамның толыққанды мүшесі, болашақ заңгер маман ретінде мынадай шешу жолдарын ұсынғым келеді:

1. Мектептерде валеология пәнін жоғарғы сыныптарға негізгі оқу пәні ретінде енгізу. Балалар біздің болашағымыз. Ендеше оларды ересек өмірмен таныстыру, қателіктерден сақтандыруды ерте жастан бастаған дұрыс.

2. Мектептерде психолог мамандардың санын көбейту. Мектептегі бала санын ескеретін болсақ бір ғана психолог маманның оқушылар арасында алдын-алу шараларын тиімді жүргізуінің мүмкін еместігі айтпаса да түсінікті.

3. Мектептердегі медицина қызметкерлерінің санын көбейту. Себебі алдын-алу шараларын жүргізу, тәрбие сағаттарын өткізу және т.с.с.

4. Отбасылық емханаларда дәрігер мамандардың ата-аналарға қыздары белгілі бір мәселеге ұшыраған жағдайда жасырынып қылмысқа барғанша, олардың көмегіне сүйенуге мүмкіндік тудыратындай кеңес беру, психологиялық көмек беру жұмыстарын жандандыру. Тұрғылықты жері бойынша кәмелетке толмаған балалардың ата-аналарына ауруханада кеңес беру жұмыстарын жүргізу.

5. Аталған әрекет үшін қылмыстық заңнамада көзделген жаза санкция түрін қатаңдату.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Қылмыстық Кодексі. Алматы, 2015 ж.
2. ҚР Қылмыстық құқығы. Ағыбаев А., Алматы, 2010 ж.
3. Нұрмақанова Ж. «Өмірге келген сәттен бастап, сен құқығы бар адамсың» // Ұлан. –2011. – № 35. – 1-3-б.
4. Бала құқықтары туралы конвенция.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛОГИСТИКИ И ЦЕННОСТИ ЦЕПЕЙ ПОСТАВОК НА ПУТИ СТРАН НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В КОНТЕКСТЕ МЕГАПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС И ОДИН ПУТЬ»

*Ескендиоров М. Г., д.и.н., профессор,
Койчубаев А. С., PhD, асс.профессор,
Тулбаева Н. М., руководитель международного офиса
Государственного университета им. Шакарима г. Семей
semgu@bk.ru*

Мало кто мог предположить, что идея возрождения Шелкового пути станет необходимостью в условиях современных глобальных вызовов. История когда-то Великого Шелкового Пути, проложенного во II веке до н.э.,

и связывавшего торговые пути Китая через страны Центральной Азии с выходом к Средиземноморью внесла существенный вклад во взаимном познании Запада и Востока, а страны, стоящие на его пути получили когда-то развитие именно благодаря торговле [1].

Как известно, международная торговля определяет уровень развития общества и государства, в этой связи Великий Шелковый путь стал основой обмена не только товарами, но и технологиями, и культурой и пр. Так, Великий Шёлковый Путь сделал Центральную Азию эпицентром развития первых волн глобализации [2].

В исторической науке есть понятие теории исторического круговорота выдвинутой итальянским философом Джамбаттисте Вико («Основание новой науки об общей природе наций» (1725) утверждающей, что развитие общества (или сообществ, «цивилизаций») идёт «по кругу», закономерно и последовательно проходя фазы (воз)рождения, подъёма и упадка. Данного рода представления имели место в античном, древнем китайском и арабском мире.

В экономике также есть понятие цикличности, которое было исследовано К. Марксом как «классический» промышленный цикл. И немалое значение имеют так называемые «длинные волны» Кондратьева Н.Д., который предложил миру понимание экономических циклов спада и подъема экономики [3].

Так, возможно возобновление Нового Шелкового Пути является закономерным событием, которое даст новый импульс и потенциал экономике стран Центральной Азии в условиях новых реалий в глобальном мире.

Инициатива «Один пояс – один путь» (OBOR), озвученная председателем КНР Си Цзиньпин, который объявил об этом в Астане в 2013 году медленно, но несомненно движется в перед. Правительства 65 государств, в настоящее время участвующих в этой инициативе, осознали важность и возможности развития торговли и привлечения инвестиций в создание инфраструктуры. Сети, соединяющие Азию, Европу и Африку предвещают интегрировать 4,4 млрд. человек в сферу в глобального взаимодействия, обмена товарами и идеями [4].

Проект OBOR включает в себя Новый Шелковый путь (Экономический пояс) – трансконтинентальный проход, который связывает Китай с юго-восточной Азией, Южная Азия, Центральная Азия, Россия и Европа по суше, и Морской Шелковый путь XXI века – морской маршрут, соединяющий прибрежные регионы Китая с юго-восточной и южной Азией, Южной части Тихого океана, Ближнего Востока и Восточной Африки, вплоть до Европы [5].

В контексте мегапроекта OBOR роль логистики и управление цепями поставок становится важной составляющей, от которой будет зависеть качество обеспечения глобальных потоковых процессов.

Реализация проекта предполагает строительство транспортно-логистической инфраструктуры (железных и автомобильных дорог, трубопроводов, морских и сухопутных портов), это должно обеспечить существенный импульс росту торговли на Евразийском пространстве

и интенсификации развития стран Евразии, а также и стран Южной и Юго-Восточной Азии, Ближнего Востока и Африки, куда должен будет прийти «Новый шёлковый путь» (хотя бы в его морской составляющей).

Сегодня страны Центральной Азии экономически изолированы друг от друга, при этом внутрирегиональная торговля составляет всего 6,2 % всей трансграничной торговли. Они также сильно зависят от России, в частности, от денежных переводов, которые составляют треть валового внутреннего продукта (ВВП) Киргизии и Таджикистана. К 2018 году денежные переводы упали до уровня 2013 года из-за экономических проблем России, нынешняя ситуация с пандемией COVID-19 нанесет невосполнимый ущерб данным странам, от которого экономика оправиться в лучшем случае через 3-5 лет, и это оптимистичный прогноз [4].

Несмотря на намерения и планы по развитию задач проекта ОВОР необходимо понимать, что диспропорции стран на пути Нового Шелкового Пути в развитии транспортно-логистической инфраструктуры будут существенным препятствием для данного проекта.

Ожидается, что в рамках этой программы будут задействованы инвестиции на сумму свыше 1 триллиона долл. США, главным образом в развитие инфраструктуры портов, автомобильных дорог, железных дорог и аэропортов, а также электростанций и телекоммуникационных сетей [6].

В проекте огромная роль отводится странам Центральной Азии (Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан) как транзитному коридору Нового Шелкового Пути с дальнейшим выходом на Ближний Восток и Африку, и Россию и Европу. Таким образом, проект ОВОР объединяет интересы развитых и развивающихся стран. Однако, предстоит исследовать насколько эффективно работает транспортно-логистическая система по всей цепи поставок. Ключевыми проблемами в перевозках являются различия в стандартах измерения (разная ширина колеи железнодорожного полотна), в образовательных системах (подготовка кадров), стоимости транспортно-логистических услуг, уровень развития транспортно-логистической инфраструктуры, что можно объединить в систему показателей эффективности логистики и др.

Наиболее популярная и общеизвестная методика оценки эффективности логистики Всемирного Банка Индекс эффективности логистики (Logistics Performance Index (LPI) [7].

Поскольку логистика имеет множество критериев для измерения, то суммирование эффективности по всем странам достаточно сложный процесс. Исследование времени и затрат, связанных с логистическими процессами, как обработка груза в портах, таможенная очистка, транспорт, и тому подобное во многих случаях легко доступная информация. Но даже когда эта информация является полной, ее невозможно легко агрегировать в единый, согласованный набор данных по странам из-за структурных различий в цепочках поставок стран [7].

Еще более важным, в дополнение ко многим критериям хорошей логистики, является прозрачность процессов и качества обслуживания,

предсказуемость и надежность, так как невозможно оценить эффективность логистики только с использованием показателей времени и информации о расходах. Поэтому для определения Индекса эффективности логистики Всемирный банк применяет такие индикаторы как:

- 1) Эффективность таможенного и пограничного оформления;
- 2) Качество (развитие) торговой и транспортной инфраструктуры;
- 3) Простота организации международных перевозок по конкурентоспособным ценам;
- 4) Качество и компетентность логистических услуг;
- 5) Отслеживание прохождения грузов;
- 6) Своевременность поставок.

Индекс эффективности логистики (LPI) отражает легкость осуществления поставок товаров и состояние торговой логистики на национальном и международном уровне, это исследование, которое осуществляется на основе опросов международных, национальных или региональных логистических и складских операторов и транспортно-экспедиторских компаний [7].

Агрегированные показатели эффективности логистики представлены в разрезе цепи поставок от Китая в Европу, по объемам перевозок и потребления Германия является одной из лидирующих стран Западной Европы, имеющей самую высокоразвитую транспортно-логистическую систему в мире. Попробуем объективно оценить цепь поставки из Китая через страны Центральной Азии в Европу, и понять различия между странами-участниками в эффективности логистики (таблица 1).

Таблица 1 – Агрегированные показатели LPI

Страны	LPI рейтинг	LPI балл	Таможня	Инфраструктура	Международные поставки	Компетенции в логистике	Отслеживание груза	Своевременность
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Германия	1	4,2	4,09	4,37	3,86	4,31	4,24	4,39
Китай	26	3,61	3,29	3,75	3,54	3,59	3,65	3,84
Казахстан	71	2,81	2,66	2,55	2,73	2,58	2,78	3,53
Россия	75	2,76	2,42	2,78	2,64	2,75	2,65	3,31
Узбекистан	99	2,58	2,1	2,57	2,42	2,59	2,71	3,09
Киргизия	108	2,55	2,75	2,38	2,22	2,36	2,64	2,94
Туркмения	126	2,41	2,35	2,23	2,29	2,31	2,56	2,72
Таджикистан	134	2,34	1,92	2,17	2,31	2,33	2,33	2,95

Примечание – Составлено авторами по данным Всемирного Банка [7].

Как видно из таблицы в рейтинге стран, высокоэффективных в логистике, Германия занимает 1 место в мире (2018 год), Китай – 26 место в рейтинге, что является достаточно высоким показателем, и существенные различия в транзитных странах, так Казахстан на 71 месте, Россия – 75 место,

Узбекистан – 99 место, Киргизия – 108 место, Туркмения – 126 место, Таджикистан – 134 место [7]. Таким образом страны, участвующие в цепи поставок из Китая в Европу имеют существенные диспропорции в развитии транспортно-логистических систем. Эти факторы создают большой риск взаимодействия участников всей системы перевозок.

Так, на рисунке 1 видны различия в индикаторах LPI стран Центральной Азии от Китая и Германии.

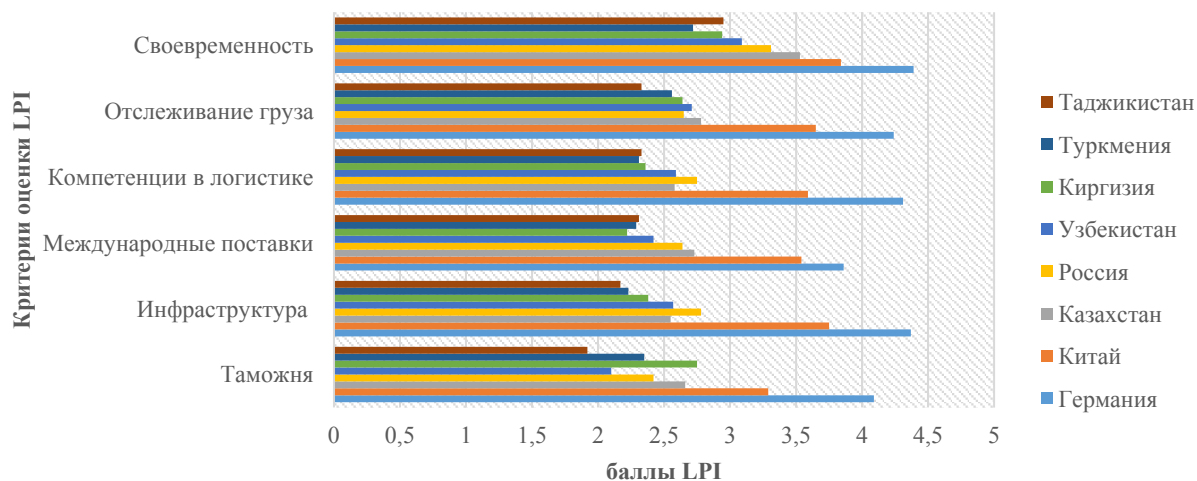

Рис.1. Субиндексы эффективности логистики

Примечание – Составлено авторами по данным Всемирного Банка [7].

Так, многие показатели стран Центральной Азии почти в двое ниже уровнем самой развитой транспортно-логистической системы Германии, в этой связи под высокую долю риска попадают такие составляющие как отслеживание груза, компетентность человеческих ресурсов, обеспечивающих транзит, согласованность действий транспортно-логистических компаний международных перевозок, инфраструктура и таможенные процедуры, что в итоге отражается на факторе времени и своевременности поставок и возможном росте конечной стоимости поставляемых товаров.

С целью успешной реализации проекта OBOR и развития инициатив по интеграции на Евро-Азиатском пространстве международными институтами развития как Европейский Банк Реконструкции и развития [5], Азиатский банк развития, Фонд Шелкового Пути [4], прямые иностранные инвестиции КНР [6], и др., финансируются инфраструктурные проекты, связанные с транспортно-логистической сферой.

Страны G20 создали Глобальный Инфраструктурный Хаб [8], где представители международного сообщества обмениваются мнениями для содействия в достижении экономических, социальных и экологических результатов путем расширения и совершенствования инфраструктуры.

Так, потребности в инвестициях в развитие транспортного сектора согласно прогнозам экспертов Глобального инфраструктурного хаба выглядит следующим образом, таблица 2.

Таблица 2 – Структура потребностей инвестиций в транспортный сектор до 2040 года, в млрд. долларов США

Страны	Аэропорты		Порты		Железные дороги		Автомобильные дороги	
	Факт	Потребн ость	Факт	Потребн ость	Факт	Потребн ость	Факт	Потребн ость
Казахстан	3,8	3,8	7,7	7,7	36	36	26	105
Россия	24	43	15	17	241	241	320	947
Германия	46	46	23	23	213	213	478	478
Китай	570	850	596	596	5400	5400	10000	10000
Азия	841	1200	923	998	7200	7300	16000	17000

Примечание – составлено авторами по данным Глобального инфраструктурного хаба [8].

Исходя из данных таблицы 2 видна потребность в инвестициях до 2040 года в таких секторах как аэропорты и организация воздушного транспорта, автомобильные дороги. Так, в Казахстане потребность в инвестициях в автомобильные дороги и инфраструктуру покрыты лишь на 24,7%, в России – 33,8%, данные сектора нуждаются в значительной модернизации и капитальном строительстве. Устойчивые потоки инвестиций наблюдаются в Германии, где все сектора обеспечены необходимым объемом инвестиций. Китай в полной мере планируемым объемом инвестиций в морском транспорте, железнодорожном и автомобильном, имеется потребность в развитии инфраструктуры, что составляет 33 %. В целом в Азиатском регионе высокий спрос на инвестиции в развитие инфраструктуры до 2040 года, и страны G20 заинтересованы в ее развитии. При планируемом потоке инвестиций в 46 трлн. долларов США, все еще имеется потребность в 4,6 трлн. долларов США [8].

Анализ потребностей в глобальной инфраструктуре показывает различное число и различные методы, однако все они указывают на растущий дефицит инвестиций в глобальную инфраструктуру. Большая часть глобального дефицита инвестиций покрывает ключевые секторы, имеющие важное значение для OBOR. На правах лидера инициативы, КНР имеет возможности для покрытия потребностей в инвестициях стран Центральной Азии.

Однако, перспективы 10 – 20 лет, которые предвещают успешное будущее являются долгосрочной целью в Экономическом поясе Нового Шелкового Пути, поэтому формирование ценных международных связей и потоки доходов от транзита и торговли в системе Глобальных цепей поставок OBOR позволяют извлекать выгоду и добавленную стоимость всех участников этого процесса в краткосрочном периоде.

Казахстан по праву занимает лидирующее положение в Центральной Азии, это дает огромные возможности для участия всех стран этого макрорегиона в формировании Глобальных цепей поставок, и поэтому для

Казахстана, как и для всех стран Центральной Азии важно извлечение выгоды от участия в региональных цепях поставок, обеспечив качественными потоковыми процессами в транзите между Китаем и Европой.

Инициатива КНР «Один пояс, один путь», поддержанная Елбасы Н.А.Назарбаевым в 2013 году, сегодня развивается благодаря преемственности политического курса Президентом Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаевым. По мнению Главы государства, внедрение передовой, качественной цифровизации в значительной степени определит эффективность всех направлений интеграционной работы: *«от цифровизации таможенных служб до совместных разработок по Fintech»*. В этой связи, был сделан акцент на создании цепочек добавленной стоимости в продовольственном секторе [9].

Сложившиеся условия и негативные тенденции в условиях пандемии от COVID-19 требуют максимальной интеграции всех участников цепей поставок, вместе с этим схемы подходящие для продовольственного сектора, вполне идентичны для всех остальных непродовольственных секторов.

В нарастающей глобализации бизнеса национальные границы уже не имеют такого большого значения, как раньше. Межстрановая интеграция цепей поставок становится необходимым условием выживания в конкурентной среде, предполагающая торгово-промышленную кооперацию с целью получения эффекта от масштаба. Это обеспечит достижение мировых стандартов качества и выход на новый уровень ключевых компетенций в логистических бизнес-процессах, необходимых для реализации потребительских ценностей клиентов.

Эффективность логистики играет ключевую роль не только в обмене товарами и оказании услуг, но способствует развитию инфраструктуры и технологий, трудоустройству и развитию человеческого капитала, и др.

Вместе с тем, потоки инвестиций от международных финансовых институтов и китайских инвесторов оказывающие влияние на эффективность логистики, не должны рассматриваться только в финансировании строительства инфраструктуры. Инвестиции в развитие логистических компетенции, а именно подготовка человеческих ресурсов даст устойчивое развитие и инклюзивный рост в формировании транспортно-логистических сетей всех стран-участников данного процесса. Такой системный подход позволит ускорить достижение долгосрочных целей Экономического пояса Шелкового Пути, а странам-участникам более рационально применить зарубежные инвестиции в для эффективности логистики и повышения ценности цепей поставок на пути стран Нового шелкового пути в контексте мегапроекта «Один пояс и один путь».

Список использованной литературы:

1 Мамлева Л. А. Становление Великого шёлкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии // Vita Antiqua. 1999. № 2. С. 53—61.

2 Hansen V. The Silk Road: A New History: [англ.]. — Oxford University Press, 2012. — 320 p.

3 Дымов К. Цикл и спираль в истории. [онлайн]. Научно-популярный журнал «Пропаганда» – 2018. Режим доступа: <http://propaganda-journal.net/10290.html>. (Дата обращения: 20.04.2020 г.) – Загл. с экрана.

4 Chatzky A., McBride J. China's Massive Belt and Road Initiative. 2020. [online]. Council of Foreign Relations. URL: <https://www.cfr.org/background/chinas-massive-belt-and-road-initiative>. (дата обращения: 21.04.2020). – Загл. с экрана.

5 Belt and Road Initiative (BRI). [online]. European Bank of Reconstruction and Development. URL: <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>. (дата обращения: 21.04.2020). – Загл. с экрана.

6 The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape. [online]. OECD Business and Finance Outlook 2018 URL: https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en. (дата обращения: 22.04.2020).

7 Connecting to Compete 2018. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and Its Indicators. [online]. The World Bank URL: <https://lpi.worldbank.org/report>. (дата обращения: 23.04.2020).

8 Forecasting infrastructure investment needs and gaps. [online]. Global Infrastructure Outlook. URL: <https://outlook.gihub.org/>. (дата обращения : 26.04.2020).

9 Токаев К.К. Важно усилить взаимодействие по вопросам разработки диагностики и лечения COVID19. [online]. Mail.ru. URL: <https://news.mail.ru/politics/41376992/?frommail=1>. (дата обращения: 23.04.2020).

Статья подготовлена в рамках сотрудничества с Исследовательским институтом «Пояс-путь» (BRRI) Шэньчжэньского Университета (КНР) и Представительством BRRI-Shakarim KZ в Университете Шакарима, закрепленного Меморандумом.

ОБРАЗ АБАЯ В ЛИРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ О. СУЛЕЙМЕНОВА

Жаппар К. З.

кандидат филологических наук, доцент

Университет «Туран»

zhappar.karlygash@mail.ru.

Жуминова А. Б.

кандидат филологических наук, доцент

aktobedrp@mail.ru

Творчество Олжаса Сулейменова, крупнейшего поэта-публициста, тонкого лирика, исследователя-филолога, занимает особое место в современной литературе Казахстана.

О. Сулейменов – одна из самых ярких творческих личностей, чьи произведения, создаваемые на стыке двух словесных культур – славянской и тюркской, исполнены стремлением поэта постичь мир через слово в его отношении к прошлому, настоящему и будущему человеческой цивилизации,

что позволяет исследователям творчества поэта говорить о существовании оригинального, неповторимого, именно сулейменовского стиля.

Поэзию О. Сулейменова можно назвать ономастической, поскольку в ней большое место занимают оригинально трансформированные имена собственные.

Важное значение для осмысления образно-эстетических функций имен собственных в поэзии О. Сулейменова имеет мнение таких казахстанских исследователей, как А. Т. Кайдаров, Е. А. Керимбаев, М. М. Копыленко, З. К. Ахметжанова.

Утверждая, что онимия каждого отдельного языка глубоко национальна, так как ее характеризуют присущие только ей неповторимые черты, обусловленные спецификой каждой отдельной национальной культуры, известные специалисты в области казахской ономастики акад. А. Т. Кайдаров и проф. Е. А. Керимбаев пишут: «Изучение казахских собственных имен в этнокультурном аспекте раскрывает широкие и разнообразные связи казахского ономастикона с этнографией, материальной и духовной культурой казахского народа» [1, с. 9].

Как отмечают М. М. Копыленко, З. К. Ахметжанова и другие исследователи в работе «Казахское слово в русском художественном тексте», более важным при анализе функционирования собственных имен в художественном тексте является не описание онимов вообще, а выявление внутренней формы данных поэтических средств. Для лингвостилистического изучения лирических стихотворных текстов, включающих в свой состав онимы, актуальны следующие положения данной работы: 1) наличие онимов прежде всего объясняется прозрачной внутренней формой большинства казахских топонимов и антропонимов, что позволяет писателям обыгрывать внутреннюю форму номинации, подчеркивая сходство или различие между ассоциативным представлением, связанным с именем, и реальными свойствами, качествами названного лица; 2) онимы передают национально-специфическую атмосферу, тончайшие смысловые нюансы, словом, пресуппозицию макротекста, без чего невозможно полное понимание художественного произведения [2, с. 67].

Бесспорное наличие национального начала в поэзии О. Сулейменова отмечают все исследователи творчества поэта. Многие называют Сулейменова певцом Великой Степи, открывшим для человечества малоизвестные страницы истории казахского народа. Национально-специфическая атмосфера его поэзии, по нашему мнению, обусловлена как на уровне формальном, так и на содержательном (форма и содержание в художественном тексте неразрывны) актуализацией в поэтически трансформированном виде казахских онимов.

Олжас Сулейменов – поэт на стыке двух Вселенных, двух миров, – отмечает А. Фишлер. Человек, который спрашивает: «Что есть поэт?», «Какова его роль?» Поэт – певец Мира... Олжас, поэт, подобный древним «акынам» – певцам степи, обращается к славным делам и тяжелым временам,

он такое же воплощение духа народа, как Курмангазы, Абай, Естай или Джамбул... [3, с.338]

Проблема сложной судьбы человека-творца, неутомимого созидателя и в то же время одинокого человека, обреченного на непонимание, преследование, поднимается в небольшом лирическом стихотворении О.Сулейменова «Вблизи Чингизских гор его могила», посвященном великому акыну казахского народа Абаю, 175-летие которого отмечается в этом году.

Вблизи Чингизских гор его могила,
Исколотая желтыми цветами;
Голодными, немилыми, нагими
К могиле приходили на свиданье.
И пили, усмехаясь, горечь песен,
И, колыхаясь, шелестели травы,
Цветы желтеют грустно,
Как трава...

Вблизи Чингизских гор его могила.

Мнение М.И. Андрониковой о том, что в художественном произведении реальные исторические личности «заклучают в себе черты образа автора и служат выражением и подтверждением его взглядов и концепций», полностью оправдывается обращением автора в лирическом размышлении к наиболее волнующей и близкой для него теме – о Поэте и его месте на исторической арене [4, с.190].

Отправным знаком – символом всего произведения предстает не названное прямо имя собственное. Идентифицирующую роль по отношению к имплицитному в словесном отношении поэтониму играет топоним – ороним «Чингизские горы». Чингизские горы – это родные для Абая места: выбор в качестве ядерного образно-ассоциативного элемента онима «Чингизские горы», по нашему мнению, не случаен еще и потому, что словообраз «горы» своей внутренней формой связан с развитием идеи «высокое», «прекрасное» в лирике Олжаса Сулейменова. Здесь сразу же порождается образно-семантическая параллель: «горы» и «Абай». Абай в казахской литературе – одна из величайших гуманистических вершин. Имя «Абай» – символ огромной духовности степной цивилизации.

Отдельный комментарий необходим и для определения контекстуального значения нарицательного словообраза «могила». Включение его в поэтическую структуру закономерно. Вспомним в стихотворении «Чем порадовать сердце?»: «Я стою у могилы древнего высокого парня...». Ключевое слово «могила» в поэзии Сулейменова символизирует, как и «горы», «прекрасное», «высокое». Памятников в степи не ставили, памятниками в степи были могилы. Самые высокие могилы в степи – у самых великих людей. И «могила», исколотая желтыми цветами, – оскверняемый низким «желтым» духом памятник.

Но в минуты отчаяния «низкие» люди «голодными, немилыми, нагими» все же идут к могиле великого сына казахского народа, чтобы найти духовную

поддержку у ушедшего из жизни поэта, посвятившего свой калам пробуждению в душах соотечественников «высокого» начала.

Во второй части стихотворения, на наш взгляд, основным средством порождения художественной семантики и экспрессии является психологический параллелизм. В качестве действующего художественного субъекта выступает здесь природа: ср. – «И пили, усмехаясь, горечь песен, и, колыхаясь, шелестели травы...» или «цветы желтеют грустно, Как трава...». Высокий человеческий дух всегда гармоничен с природой. Развернутые глагольные метафоры оживляют «травы», «цветы», и именно через их актуализацию психологический параллелизм становится конструктивным образным приемом.

Произведение не случайно заканчивается поэтической репризой:

«Вблизи Чингизских гор его могила.»

Анализируя это стихотворение, мы предприняли попытку установить не только еще одно важное казахское имя в лирическом дискурсе Сулейменова, но и еще один прием функционирования поэтонимов в поэзии, который условно можно назвать «образно-эстетическая актуализация не названного прямо имени».

Наблюдения над особенностями функционирования антропонима Абай в лирике О.Сулейменова хотелось бы заключить словами Е.А.Керимбаева: «Провозгласив тезис «имя есть порождение и отражение культуры» [5, с.13], логично утверждать, что онимия каждого отдельного языка (народа) глубоко национальна, так как характеризует присущие только ей неповторимые черты, обусловленные спецификой каждой отдельной национальной культуры»; а также добавить, что О. Сулейменову удалось с высокой поэтической силой отобразить национально-художественное своеобразие ономастики казахского этноса.

Список использованной литературы:

1. Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики. / Известия АН Каз.ССР, сер. Филологическая, 1998, № 3.
2. Казахское слово в русском художественном тексте. / Копыленко М.М., Ахметжанова З.К., Жолтаева Т.У. и др. – Алма-Ата: Гылым, 1997г.
3. А. Фишлер. Поэт между двумя Вселенными. – Алданов Е. Олжас и я.- Москва: Художественная литература, 2016.
4. Андроникова М.И. От прототипа к образу. К проблеме портрета в литературе и кино. – М.: Наука, 1999.
5. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, НАН РК, 1998.
6. Сулейменов О. Ты – мой герой / Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и я . – Алма-Ата: Жалын, 1990.

МЕКТЕПТЕ ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙДЫ ОҚЫТУ

Жетписбаева Н. Н.

С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

магистрант

naz04did@mail.ru

Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. Бұл – жай ғана әдемі афоризм емес.

Шын мәнінде, немістердің, италияндықтардың немесе үнді халықтарының жылнамасына көз жүгіртсек, олардың мыңдаған жылды қамтитын төл тарихындағы ұлы жетістіктерінің дені осы елдер қазір мекен етіп жатқан аумақтарға қатыстылығы жөнінде сұрақ туындайтыны орынды. Әрине, ежелгі Рим деген қазіргі Италия емес, бірақ италиялықтар өздерінің тарихи тамырымен мақтана алады. Бұл – орынды мақтаныш. Сол сияқты, ежелгі готтар мен бүгінгі немістер де бір халық емес, бірақ олар да Германияның мол тарихи мұрасының бір бөлшегі. Полиэтникалық бай мәдениеті бар ежелгі Үндістан мен бүгінгі үнді халқын тарих толқынында үздіксіз дамып келе жатқан бірегей өркениет ретінде қарастыруға болады.

Бұл тарихқа деген дұрыс ұстаным. Сол арқылы түп-тамырымызды білуге, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуге мүмкіндік туады.

Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтармен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс. Оған қажетті дәйектеріміз де жеткілікті.

Біріншіден, қосқан үлестері кейінірек сөз болатын протомемлекеттік бірлестіктердің дені қазіргі Қазақстан аумағында құралып, қазақ ұлты этногенезінің негізгі элементтерін құрап отыр.

Екіншіден, біз айтқалы отырған зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ. Керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды. Үшіншіден, кейінгі жылдары табылған тарихи жәдігерлер біздің бабаларымыздың өз заманындағы ең озық, ең үздік технологиялық жаңалықтарға тікелей қатысы бар екенін айғақтайды. Бұл жәдігерлер Ұлы даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Тіпті, қазақтың кейбір ру-тайпаларының атаулары «қазақ» этнонимінен талай ғасыр бұрын белгілі болған. Осының өзі біздің ұлттық тарихымыздың көкжиегі тым әріде жатқанын айғақтайды. Еуропацентристік көзқарас сақтар мен ғұндар және басқа да бүгінгі түркі халықтарының арғы бабалары саналатын этностық топтар біздің ұлтымыздың тарихи этногенезінің ажырамас бөлшегі болғаны туралы бұлтартпас фактілерді көруге мүмкіндік берген жоқ. Сонымен бірге ұзақ уақыттан бері біздің жерімізде өмір сүріп келе

жатқан көптеген этностарға ортақ Қазақстан тарихы туралы сөз болып отырғанын атап өткеніміз жөн. Бұл – түрлі этностардың көптеген көрнекті тұлғалары өз үлестерін қосқан бүкіл халқымызға ортақ тарих.

Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанба реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси құғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек.

Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз.

Сонымен, Ұлы даланың жеті қырына тоқталайық.

ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұланғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет өзгерткені туралы сыр шертеді. Көтерілген мәселелерді жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеуді талап етеді. Сондай-ақ, біздің дүниетанымымыздың, халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негізіне тікелей қатысты.

Бұл жұмысты бірнеше ірі жобалар арқылы бастауға болады деп ойлаймын.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ ЕСІМДЕРІ

Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады.

Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр. Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді.

Сондықтан, біз біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын

«Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек.

Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет. Сондай-ақ, бұл жерде классикалық қалыптан тыс, баламалы жастар өнерінің креативті әлеуетін де пайдаланудың маңызы зор. Осыған орай, бұл іске тек отандық қана емес, сонымен бірге шетелдік шеберлер мен шығармашылық ұжымдарды да тартқан жөн.

Үшіншіден, еліміздің тарихи кезеңдерін кеңінен қамти отырып, «Ұлы дала тұлғалары» ғылыми-көпшілік серияларды шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және жандандыру қажет.

Бұл бағытта қазақстандық ғалымдармен қатар шетелдік мамандар да тартылатын халықаралық көпбейінді ұжым құруға болады. Нәтижесінде, қаһармандарымыздың өмірі мен қызметі жөнінде тек еліміз ғана емес, сондай-ақ, шетелдіктер де білетін болады.

Міне, дәл осы тұста Елбасы айтқан «Ұлы дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығару дегенді өз түсінігімде талқылап, нақтылап айтқым келеді. Біздер, білімді де білікті педагог ретінде жас ұрпақты білім нәрімен сусындатып қана қоймай, олардың түпсанасына Ұлы тарих төрінен ойып орын алған Ұлы тұлғалардың есімі мен ерен еңбегін, халқына қалдырған орасан зор қызметін сіңіруді басты міндет деп танымыз.

Нақтырақ айтсам, Әл-Фарабидан Абайға дейін зияткерлік дәстүрдің мыңжылдығы аясында сөз қозғағым келіп отыр. Неге? Себебі, Әл-Фараби – шығыстың ғұлама ғалымы сонау 870–950 жылдар арлығында өмір сүрсе де, біздің тарихта мәңгі өшпес із қалдырды. Оның маңызы ұшан-теңіз ғылыми еңбектеріндегі зерттеген саласы: философия, астрономия, музыка, саясаттану, жаратылыстану, физика, география, медицина, математика, тіл білімі, этика, логика. Аталған салаларда 150-ге жуық ғылыми еңбектер жазып қалдырған. Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған Әл-Фарабидің бүгінгі ұрпаққа қалдырған мұрасының маңызы өлшеусіз.

Тіршілікте құрыштай бол төзімді,

Сан мәртебе алдаса да өзінді.

Тағдырыңды ешуақытта жазғырма,

Тіпті кейде әзәзіл болса азғырған.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,

Таңда адал дос, өз теңіңнің ішінен.

Жүргендер көп достың атын малданып,

Алайда тек қалма оған алданып – деген Фарабидің сөздерінен адалдыққа деген сенім, төзімділік, жақсылыққа ғана ұмтылыс, достыққа беріктік, шынайылық сияқты адами құндылықтарды әспеттеуге шақырып отырғанын түсінеміз. Ұлы ғалым нағыз гуманист ретінде адам ақыл-ойының жан-жақты дамып, табиғат пен қоғам сырын толық ашуы мүмкін екеніне нақты сенімді, адамзат қоғамындағы барлық проблемаларды шешуге қабілетті ең басты күш – ақыл-парасат екенін біледі. Қазіргі заман талабы үштілділік қабілетті игеру,

ал екінші ұстаз – Әл-Фараби жетпістен аса тіл білген, неткен даналық, даралық десеңші, соншама тілді біліп қана қоймай, сол тілде еңбектерді басқа тілдерге тәржімалап, халыққа түсінікті тілде жеткізе білген. Бұл дегенің қабілеттің ұшар биігі мен сонау шыңындағы Ұлы тұлға деген сөз. 164 трактат жазған. Шығармаларында көне грек оқымыстыларының әсіресе, Аристотельдің еңбектеріне талдау жасады. (Аристотельдің «Метафизика», «Категория», «Бірінші және екінші аналитика» сияқты басты еңбектеріне түсіндірмелер жазған). Міне, қаншама ғасыр өтсе де маңыздылығын жоғалтпаған Ұлы ғұлама еңбектерін жандандырып, ұрпақ санасында жаңғырту, жалғастыру аға ұрпақтың ұлы мұраты десе артық айтпағаным. Ол әмбебап музыкант та болған. Саз аспаптарында ойнап, ән салған, өз жанынан ән, күй шығарған.

«Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді» деген екен, философ. Яғни, жетілдіру деген сөз мінсіздікке талпыну дегенді меңзейді, ал біздің алдағы мақсатымыз айқын, жетелер бағыт-бағдарымыз түзу. Әл-Фараби: «Кімде-кім өзінің тіршілігі үшін, өзіне пайда келтіретін еңбектерімен айналысқанда ғана, нағыз ел адамы бола алады» деген өсиет қалдырған. Ұлы даланың Ұлы тұлғаларын өз ұрпағымыздың түсінігінде ең биік, аса қастерлі төрде әрі құрметті орында екенін паш ету. Өзінің барлық саналы ғұмырын ислам діні мен ғылымды бір-бірінен айырмай, егіз өргізуге арнаған ұлы бабамыз хижра жыл санауының 339 жылы Ережеп (ражаб) айында, Шам шаһарында (Дамаскі) қайтыс болғанда, оны сол елдің әміршісі Сайф ад-Даула өз қолымен жерлеген. Өз дәуірінде жұрттан асқан дарыны мен қабілеті үшін зор құрметке ие болған ұлы ғұламаның өмірі мен шығармашылығынан алатын үлгі-өнеге қанша ғасыр өтсе де маңызын жойған емес, керісінше аса қастерлі мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда.

Ал, енді Әл-Фарабидан мыңжылдық аралығында зияткерлік дәуірдің жалғасы Абай, ұлы Абайдың шығармашылығын айту өте орынды.

Абайдың ақындық тұлғасын, жан дүниесін, арман-мұратын поэзиясы арқылы танимыз. Асқақ шабыттың қуатымен жүрегін жарып, шыққан өлеңдерін, сөздерін оқушы бойына сіңіру – біздің басты мақсатымыз. Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Абайдың сөзі – қазақтың бойтұмары, Абайды тану, бағалау, насихаттау, оқыту – қоғамдық ой-санада тың серпілістер туғызып, мақсаткерлікке жұмылдырады. Заман, уақыт талабына орай Абайды жаңа қырынан тану, ғылыми тұрғыдан тың байламдар жасалуы заңдылық. Жаңартылған білім беру мазмұнында Абай шығармашылығын оқытудың инновациялық технологиясын дамыту, жетілдіру әрбір патриот ұстаздың елінің дамуына қосқан зор үлесі іспетті. Себебі, даланың Ұлы тұлғаларын таныту, шығармашылығы мен еліне қалдырған өлшеусіз зор мұрасын ұрпақ жалғастығында қамтамасыз ету қазіргі күннің талабы.

Абайдың көркемдік ойлау, бейнелеп айту, суреттеу тәсілі мүлде жаңа, даралық стилі еркін, икемді, поэзиядағы қалыптасқан, дайын үлгілерді қайталамайды. Дара тұлға қазақ поэзиясының мазмұндық ауқымын, тақырыбын кеңейтті, әдебиетте жаңа жанрлық түрлер туғызды. Қазақтың ауызекі ақындық және ән өнерінің байлығын кең пайдалана отырып, қазақ

поэзиясы мен музыкасына жаңа үлгілер енгізді, ақындық тілдің образдылық-бейнелеу, стилистикалық мүмкіндіктерін толықтырды. Қазақтың ақындық тілін, әдеби тілін ұстартып жетілдірді, әдеби тілді биік сапаға көтеріп, жаңа үлгіде қалыптастырды, қазақ әдебиетін жаңа ой орамымен байытты.

Абайдың философиялық, көркемдік, әлеуметтік, гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі – қара сөздері. Абайдың қара сөздері (ғаклия) – ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Абайдың қара сөздері тақырыбы жағынан бір бағытта жазылмаған, әр алуан. Ақын өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қана қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған. Ұлы ақынның қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық тұжырымдамасын құрайды. Абай музыка саласында да мол мұра қалдырып, қазақтың музыка өнерін дамытты. Қазіргі уақытта ақынның 27 әнінің 36 нұсқасы нотаға түсірілген. Ақынның әндерінің бір саласы тек өз шығармашылығына ғана тән өлең өлшемдеріне сай соны ырғақпен өріс табады. Яғни айта берсек, даланың дара, ұлы тұлғалары: Әл-Фараби да, Абай да адам баласының өмір сүруіндегі қажетті барлық саланы қамтып, өзіндік жаңа ой-өріс қалыптастырып, ұрпақтарына мол мұра қалдырып кеткен.

Абай қазақ жастарына көреген және сақ бол, тасқын сезімге құл болма, аяғыңды аттамас бұрын ойлап қарап, ақылға сал деп кеңес береді. Ақылыңа сабыр жолдас болсын дейді. Қырағы болу керек, жауға тізгін беріп қойма, жауды аяған жаралы қалады дегенді айтады.

Ұлт мәдениетінің көркеюі – халықтар теңдігі мен достығы саясатының, олардың жігі ажырамас туыстығының нәтижесі екенін, бір халықтың мәдениеті, екінші бір халықтың мәдениетін басып тастамайтынын, қайта онымен қолтықтаса көркейіп, өнімді бөліп түсетіндігін және өз тарапынан бойында бар жақсылық атаулыны баурап, мәдениетке бүкпесіз беріп отыратынын біздің өмірлік болмысымыз айдан анық дәлелдейді.

Абайдың өмір жолынан, шығармашылық арқауының өне бойынан «Жаным – арымның садақасы» деген ұлағатты көруге болады. Ақыл азабын арқалап, жүрегінің түбіне терең бойлап, «әділет пен ақылға, санатып көрген-білгенін» ақынның ар таразысы арқылы арылып, «айнымайтын асыл адамға» айналғаны. «Іштегі кірді қашырса, адамның хикмет кеудесі» деп адам баласының хұсни сипаты, жауһар қазынасы таза жүрегінде екенін әйгілеген ойшылдың ар ілімін бір ғана қайнардан алмағаны тағы анық, ол нағыз адамды ардақтаған исламның терең иірімдеріне және батыстың біліміне үндестікпен үңіліп тапқан ақиқаты.

Әл-Фараби бабамыз «Адамның дене мүшесі ауру болса дәрігер емдейді, ал қоғамның жан дүниесіне түскен сырқат орасан кеселді болады дегенді» ескерткен екен. Қоғамның сырқатынан айықтырып, арылуға бастайтындар зиялы қауым екені белгілі. Ал біз, ар жүгін арқалаған зиялы қауым өкілдері – өзіміз толық арыла білдік пе? Абай айтқан «Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы

жүрек» сияқты адамдық қасиеті бар, өзін зиялы санайтын әрбір азаматты толғандырар мәселе осы болса керек.

Бұл тұрғыдан алғанда, жадыны жаңғыртып, сананы сілкініске, қоғамды арылуға бастайтын «Рухани жаңғыру» сынды бағдарламаның жұртшылыққа берері көп екені анық. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлының «Абай және ХХІ ғасыр» деген мақаласында: «... Ұлылықтың тойы ұлт алдындағы ұлы міндеттің үдесінен шығудың жолын іздеуге ұмтылдыруы тиіс. Әр азамат осы тойдың алдында еліміз, елдігіміз жөнінде терең ойланса дейміз. Абай бізге нені аманаттады? Абай қазақтың қай ісіне күйініп еді? Сол күйінген ісінен жирене алдық па? Басқасын былай қойғанда, ақын айтқан бес асыл істі жүзеге аырып, бес дұшпанды бойдан қашырып жатырмыз ба деген ойдың төңірегінде толғансақ та талай жайға қаныға аламыз. Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық. Жалпы, өмірдің қай саласында да Абайдың ақылын алсақ, айтқанын істесек, ел ретінде еңселенеміз, мемлекет ретінде мұратқа жетеміз», дейді. Расымен де өмірдегі дүниеге келген сәттен о дүниеге аттанар сәтке дейін, адам ғұмырындағы болатын барлық құбылысты діни тұрғыдан, философиялық оймен өрнектеп, зерттеген ұлы ғұламаның шығармашылығын жете түсініп әрі ұрпақ санасына сіңіре білсек, ұлы мұратты орындағанмен пара-пар дер едім.

«Алысты болжаған терең ойдан, үлкен сарынның ақыны Абай алды-артын шолып, қазақ халқының жалғыз әдебиеті емес бүкіл рухани мәдениетіне жөн сілтеп кетті».

Қай елдің, қай заманда, мәдениеттің қандай сатысында тұрғанын біз тарихтан жақсы білеміз. Оқушысын озық мәдениетке, өнер-білімге, адал еңбекке шақырып, оның бойында шынайы адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеуге, жамандықтан қашып, жақсылыққа ұмтылушылықты қалыптастыруға, тек өрісі биік әдебиет пен халық педагогикасының тағылымы ғана ат салысатынын ақын терең түсініп, өзі өмір бойы сол жолда ізденді.

Абайдың «Толық адам» тұжырымын және тұлғаның қалыптасу идеясын негізге ала отырып, біздер жас ұрпақты білімді, мәдениетті, зиялы, адамгершілігі жоғары адам етіп тәрбиелеуді басты міндет деп білеміз.

Қорыта келгенде, Әл-Фараби, Абай шығармаларын оқушыларға таныстыру, меңгерту барысында кез келген оқыту технологияларын қолдануға болады. Бұл жерде мұғалімнің шеберлігі, үнемі ізденісі, келешек ұрпақтың қамын ойлап, соларға жаны ашитын мейірімділігі басты рөл атқарады. Ұлы тұлғалар шығармаларын оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі өзгертіп, озық технологияның ұтымды жақтарын қолдану – бүгінгі білім беру саласындағы мұғалімнің сабақтың мақсатына жетудегі, сол мақсаттарының жүзеге асуында құндылығы ерекше. Оқушының сабақ барысында іс-әрекетінің, оқуға қызығушылығының, шығармашылық қабілетінің шыңдалуы, танымдық қабілетінің дамуы ұстаздың сабақ өткізу барысында әр түрлі оқытудың әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білуінің маңызы ерекше. Әсіресе, Әл-Фараби, Абай шығармаларын оқытуда мұғалімнің көздеген мақсаты мен білім алу кезіндегі

оқушының іс-әрекетінің айқын, анық болуы ақын туындыларын тереңінен меңгеруге жол ашары анық.

Мұғалім ретінде, жоқ жалпы еліне жанашыр азамат ретінде жас ұрпаққа Абайдың ақындық мектебін, поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық ұғымының мәні мен маңызын рухани кемелдік танымы тұрғысынан таныту, ақынның көркем әдеби туындыларындағы ұлттық таным мен рухани-мәдени құндылықтарды дарыту, ақын идеяларын күнделікті тұрмыста басшылыққа алуға тәрбиелеу, шығармаларының адамгершілікті, имандылықты, махаббатты, достықты, әділеттілікті, татулықты, бірлікті жырлайтындығын келер ұрпаққа үлгі-өнеге етіп, ақынның мол мұрасының қадірін білгізіп қана қоймай, бар жан-тәнімен сезініп, ой-сана елегінен өткізіп, жүрегіне құю міндет, парыз.

Әл-Фарабидан Абайға дейін: зияткерлік дәстүрдің мыңжылдығы, Абайдан жарқын болашаққа шексіз, шетсіз көпір болып жалғасса, мәңгілік ел болудың алғы шарттарының бірі.

Даланың ұлы тұлғаларының, дара тұлғаларының өшпес, сөнбес мұрасы, қазақ елінің болашағы – кейінгі ұрпақ үшін сарқылмас қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы.
2. Әбиев Ж. Педагогика тарихы: Оқу құралы. Алматы: Дарын, 2006 ж.
3. Негимов С. Абайдың ғылыми дүниетанымы // Egemen Qazaqstan. – 2020 жылғы 27 ақпан.
4. «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна» баспасы, 2005 ж.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. К. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасыр» мақаласы.

ЕЛБАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ БАСТАМАЛАРЫ: ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ МӘНІ

Жумабеков А. К., Куптлеуова Ж. Ж., Муратова Л. М.

Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті

Саясаттану кафедрасының студенттері

ғылыми жетекші: т.ғ.к, доцент Б. А. Габдулина

anuarzhumabekov28@gmail.com

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық

мақаласының жалғасы «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегіндегі тарих философиясы мәселелері рөлінің маңыздылығын айқындау және сараптау қазіргі таңда өте өзекті болып табылады. Себебі, елімізде, әсіресе жастар қоғамында Елбасының дүниежүзілік қақтығыс ошақтарындағы бейбітшілік саясаты, Қазақстанның Тәуелсіздік жылдарындағы экономикалық және саяси жетістіктері, жаһандық бәсекеге қабілеттілік тақырыптары кеңінен талқыға салынса, ал еліміздің халқын негізгі қалыптастырушы ұлт – қазақ халқының байырғы тарихы, ұлттық-мәдени түп-тамыры жөнінде насихаттау жұмыстары толық және жеткілікті деңгейде жүргізілмейді.

Мемлекеттегі негізгі ұлттық мәселелер, оның мәдениеті, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы жергілікті деңгейдегі құндылықтар болғанымен, әрқашан халықаралық қатынастар теориясы мен практикасының және әлем жұртшылығының басты назарында. «Өткенді білмей, болашақты болжау мүмкін емес» демекші, кез келген мемлекеттің азаматтары тарихи процестерден, ұлттық жетістіктерден хабардар болуы тиіс.

Мақала мақсаты бойынша Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы тарих философиясы мәселесінің маңыздылығын анықтау және жастар арасына кеңінен насихаттау көзделген.

Көрнекті саясаткер ретінде Нұрсұлтан Назарбаев көп уақытты тарихи дамудың философиялық аспектілеріне, мемлекеттік басқаруға, ұлттық саясатқа, әлеуметтік-экономикалық мәселелерге арнады. Ол кәсіби философтар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар мен мәдениеттанушылардың назарына бірнеше еңбек жазды. Елбасының «Қазақстан жолы», «Тарих толқынында», «Ғасырлар тоғысында», «Еуразия жүрегінде», «Тәуелсіздік дәуірі» және т.б. сияқты еңбектерін атап өткен жөн.

2018 жылғы 21 қарашада жарияланған «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласында Нұрсұлтан Назарбаев: «Біздің тарихымызда көптеген драмалық сәттер мен трагедиялар, қайғылы соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік қауіпті эксперименттер мен саяси катаклизмдер болды. Олар туралы ұмытуға құқығымыз жоқ. Өз тарихымызды жан-жақты және көп өлшемділікпен түсіну және қабылдау қажет». Ұлы даланың жеті қыры – ұлттық тарихтың кеңістігі де, уақыты да, тарихи сананың жаңаруы. Нұрсұлтан Назарбаев қазақ халқының терең мәдени кодтары туралы айтады: жылқы мәдениетінің мұрасы, ежелгі металлургия дәстүрлері, әйгілі жануарлар стилі, аты аңызға айналған «Алтын адам», түркі әлемінің бесігі, Ұлы Жібек жолы және «алма мен қызғалдақтың» Отаны.

Қазақстан – бұл адамдарға сеніп тапсырған Отан және мемлекет қана емес, ол, ең алдымен, тәуелсіз, жанданған және өзінің дәстүрлі құндылықтарын, мәдени кодтарын, Ұлы Даланың бет-бейнесін сақтайтын ежелгі этностар. Оның көзқарасы бойынша, «Мәселе сіздің ұлылығыңызды басқа халықтардың рөлін төмендету арқылы көрсету емес. Ең бастысы – қатал ғылыми фактілерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы рөлімізді сабырлы және объективті түсіну».

Бағдарламалық мақала орнықты философиялық тұғырнаманы қалыптастырды, онсыз қазіргі технологиялық кеңістікте өмір сүру мүмкін

емес және республиканың аймақтық және жаһандық контексте экономикалық дамуы осыдан басталады. Қазіргі заманғы экономикалық дамуды, өз кезегінде, тек өзінің жеке ғылыми-зерттеу және білім беру базасымен тартылатын немесе дамытатын технологияларсыз елестету мүмкін емес екенін түсіну маңызды.

Ежелгі мәдениеті бар өңірлер әлемдік ғылыми-технологиялық революцияның жаңа кезеңінде өзін дәлелдеуде барлық мүмкіндіктерге ие. Мұны бірыңғай елде, жалпы аймақтық даму саясатын қалыптастырусыз және үйлестірусіз оқшауланған жағдайда жүзеге асыру қиын болып көрінеді.

Қазақтың әлеуметтік-философиялық ойындағы адам мәселесі дін мен жаратылыстану ғылымдарына қатысты сана мен танымның дамуында басты орын алады. Бұл мәселенің дамуы – қазақ рухының, оның ұлттық санасының даму тарихы. Оның үстіне, біз ұлт түпнұсқа рухани қағидаттың тасымалдаушысы ретінде оның даму заңдылықтарын білетіндіктен және соларға сәйкес әрекет ететіндіктен дамитындығын білеміз. Ұлттық әлеуметтік-философиялық ойда болу мағынасы мәселесі адамның мәнін қалыптастыру әлеуметтік және жеке болмыстың қарым-қатынасына негізделген нақты тарихи жағдайларға байланысты жүретіндігін көрсетеді; әлеуметтік дамыған қызығушылықтар, ұмтылыстар, мақсаттар мен қажеттіліктер – әлеуметтік-философиялық проблема ретінде өмірдің мәнін қалыптастырудың маңызды шарты; өмірдің мағынасын іздеу, бағдарлау және іске асыру қоғамдық қатынастарды өзгерту, қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси жағдайын жақсарту жөніндегі қоғамдық іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады [1].

Адамның фундаменталды философиялық мәселесі – оның мәні туралы мәселе. «Мән» термині екіұштылыққа ие және бұл, атап айтқанда, философиялық әдебиеттердегі адам болмысының әртүрлі түсіндірмелерін береді. Мәннің үш негізгі концепциясы бар. Біріншіден, бұл «бірдеңе», басқа объектілерден айырмашылығы бар белгілі бір объект. Екіншіден, субъект – бұл берілген объектіні немесе объектілер класын анықтайтын нәрсе, яғни бұл таңдалған объектінің сапалық ерекшелігін, оның ең маңызды, негізгі қасиетін білдіреді. Үшіншіден, мәні белгілі бір тіршілік иесінің анықтамаларының негізі болып табылады, ол табиғи болмыстың барлық өзгерістерін анықтайды, яғни мәні – өзгерудің ішкі негізі. Сонымен, іргетастың нысанында өзін-өзі анықтайтын субъект әрекет етеді, әйтпесе субъект өзін-өзі қамтамасыз ету және өзін-өзі анықтау деңгейінде болады. Басқаша айтқанда, іргетастың категориясы объективті құбылыстарды, процестерді және т.б. олардың егемендігі мен өзін-өзі қамтамасыз ету бөлігінде. Гегельдің пікірі бойынша құбылыстар осы егемендік пен өзін-өзі қамтамасыз ету ішкі қарама-қайшылықтар, бір-біріне қарама-қарсы жақтар мен сәттердің қозғалысы және дамуының ішкі импульсін құрайтын, өміршендігінің қайнар көзі, үдемелі өзгеруі нәтижесінде пайда болады. Адам болмысының мәні (ең жоғарғы мақсат ретінде) жеке адамның, таптың, адамдардың, адамзаттың өмірі мен жұмысындағы барлық жеке сәттерді негіздейтін және түсіндіретін бастама мен принцип болып табылады.

Нысанның өзі көп немесе аз терең деңгейлерді анықтауға болатын көп құрылымдық нысан. Мәнді ашу дегеніміз адамның шексіз рухы мен оның түпкі тәні арасындағы қарама-қайшылықты ашуды білдіреді. Адам өзін еркін сезінеді, бәрі туралы ойлана алады, яғни рух саласында бәрі оған бағынады, бірақ сонымен бірге ол дене бола отырып, сөзсіз өлімге ұшырайтын ақырғы жаратылыс ретінде көрінеді. Мұндай пікірлер әр түрлі дәуірлер мен бағыттардың ойшылдарымен бірнеше рет айтылған [2].

Адамның мәні оның толық еместігінде, жетілмегендігінде, жартылай ашығында көрінеді. Үнемі ізденіс үстінде тұрған адамның қанағаттанбауы, қанықпауы философияның пайда болуына серпін ретінде қызмет етеді, оны азаптан туған даналық, болмыстың анықталмауы, әлемдегі тәртіптің жоқтығы деп санауға болады. Өзіңізді тануға, оның тұтастығы мен мәнін табуға деген ұмтылыс Платондық ілімде айқын көрінеді. Қорқыт өзінің біржақтылығы мен кемшіліктерін жеңуге тырысты. Түркі тайпаларының күресін айта отырып, ол адам өледі деп, өмір бойы адам бойында қалдыратын рухани құндылықтар ғана өлмейтінін түсінді. Соның арқасында «Қорқыт бабаның кітабы» бүгінгі күнде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі мәдениетте өткен өмірдің терең гуманистік дәстүрлерін қамтитын өмірді және ондағы адамның орнын түсінудің тәсілі ретінде руханиятқа қайта оралу бар [3].

«Ұлы даланың жеті қыры» осы және өзге да өзекті мәселелерді, қазақ философиясындағы адам және адамгершілік, ұлттық өнер, салт-дәстүр, тарихи ескерткіштерді, тарихи тұлғаларды бүгінгі қоғамда, әсіресе жастар арасында насихаттап, жандандыруды көздейді.

Қазіргі таңда еліміздің жастары Тұңғыш Президенттің еңбек жолымен, әсіресе әлемдік қауіпсіздік мәселелеріндегі іс-әрекеттерімен жеткілікті деңгейде ақпараттандырылмаған. Ал, бұл өз кезегінде көңіл аударылу тиіс мәселе болып табылады. Себебі, жастар елдің келешегі бола отырып, Қазақстанның саяси-экономикалық имиджімен қатар, оның тарихи, мәдени тұстарын нақты сипаттай алуы тиіс. Біз Елбасының ұлттық сананы жаңғырту бастамалары жайында ақпаратты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Саясаттану кафедрасының студенттерінен сауалнама арқылы сұрастырдық. Нәтижесі:

Жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде, қатысқандардың жалпы саны – 150 студент. Қойылған сұрақ бойынша, 87 студент – «Жақсы білемін»; 25 студент – «Жартылай білемін»; 38 студент – «Мүлде білмеймін», – деп жауап берді. Сауалнамаға сүйене келе, жастардың жеткілікті деңгейде ақпараттандырылмағандығы айқын көрінеді. Жастар – болашақтың мәңгілік қозғаушы күші. Сондықтан, жастардың тарихи сауатты болуы, олардың мүмкіндіктер мен құндылықтарға ұмтылысы, мемлекеттің халықаралық, саяси және қоғамдық, әлеуметтік, мәдени өмірге қатысуымен Қазақстанның болашағы тығыз байланысты. Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың ұлттық сананы, қазақтың мәдени, тарихи салаларын жаңғырту бастамаларын білу – әрбір азамат үшін шарт.

Зерттеу жұмысымыздың барысында жоғарыда айтылған проблеманы шешуге бірнеше ұсыныстарымыздың жүйелік үлгісін ұсынатын боламыз.

Мақаланы қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың ұлттық сананы, оның ішінде қазақтың тарих философиясын жаңғырту бастамаларын қазақстандық жастар арасында кеңінен насихаттау қажет деген ойға келдік. Елбасының аталмыш бастамалары мен идеялары теориялық негізде «Тарих философиясына» негізделгені дәлелденді.

Қазақстан мемлекетін қалыптастырушы Н. Ә. Назарбаев айтқандай, «Бүгінді түсініп, болашақтың көкжиегін көре алу үшін біз өткенге көз жүгіртуіміз керек» [4].

Жастар – қоғамның ең белсенді әлеуметтік тобы болғандықтан, олардың адами капиталдары мен жеке ресурстарын мемлекеттің игілігіне бағыттау қажеттілігін ескерсек, оның ең алғашқы қадамы болып тарихи оқиғалар бойынша ақпараттандыру болып табылады. Осы орайда, Қазақстан мемлекетін қалыптастырушы, біртуар тарихи тұлға Н. Ә. Назарбаевтың ұлттық сананы жаңғырту бастамаларын насихаттаудың жастар үшін қаншалықты өзекті екендігі дәлелденді.

Мақала барысында жүргізілген сауалнамалардың нәтижелерін сараптап, жоғарыда аталған мәселелердің түйіні ретінде келесі шараларды ұйымдастаруды ұсынамыз:

– ЖОО мен орта арнаулы оқу орындарының студенттері үшін Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» оқу курсы негізінде «Ұлы даланың жеті қыры: Тарих философиясы» атауымен бір семестрлік оқу курсы енгізу;

– Ұлттық тағылым, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, тарих философиясының мәнін насихаттайтын жастарға арналған тәрбиелік іс-шаралар, форумдар, семинар-тренингтер өткізу.

Алдағы уақытта бұл ұсыныстар ескеріліп, жүзеге асатындығына зор сенім білдіреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Стечкин О.Я. «Развитие представлений о цели и смысле жизни в домарксистской этике» Тула: Тульский государственный педагогический унив-т, 1971. – С. 141
2. «Мысль» қоғамдық-саяси журналының интернет-порталы mysl.kazgazeta.kz.
3. Казахская философия / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/contents/view/3536/>
4. Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында».

Н. Ә. НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЕЛ БІРЛІГІ МЕН ХАЛЫҚ БОЛАШАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жумагулова А. М.

журналистика оқу кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

SEMEY1978@mail.ru

Терең тарихы бар қазақ халқының тәуелсіздік алғаннан бергі уақыттарда талай белестерді өткергені мәлім. Осы жолда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев халықтың қолдау, сеніміне ие болды, әрі халқына жігер берді. Жігерлілікті ұлттың бойындағы асыл қасиеттермен байланыстыра отырып: «Бүгінгі біздің тәуелсіздігіміздің қайнар көзі қазақ халқының сан ғасырлар бойындағы күресінде, азаттыққа ұмтылған қайсарлығында жатыр» – деген болатын. Осындай сүбелі ойлар тарамы Елбасының «Туған елім – тірегім» атты еңбегінде көрініс тапты [1, 20 б.].

Кез келген елдің, елдегі әрбір отбасының «түтінінің түзу шығуы» мен тыныштығы ауызбіршілігімен үндес. Елбасы ауызбіршілік жоқ жерде ешқашан да ұлттық идеялар жүзеге аспайтындығын да баса айтады [1, 84 б.].

Қазақ халқының бірлік, ауызбіршілік туралы керемет айтылған «Бірлік болмай – тірлік болмас», «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса, ауыздағы кетеді» деген мақалы ойға оралады.

Осы мақалды ой өзегіне арқау етіп алған мемлекет басшысы 2014 жылы 22 желтоқсанда еліміздің телеарналары журналистеріне берген сұхбатында да «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса, ауыздағы кетеді» тақырыбындағы берген еді. Онда Елбасы: «Қазақ жерінің қай түкпіріне барсаң да, тілінде бір диалект жоқ, салтында бір айырмашылық жоқ. Баланы әлдилеуінде де өзгешелік жоқ, тойында да өзгешелік жоқ. Қазақ ешқашан бөлінген емес. Қазақтың барлық тарихы – бірігу, бірге болу. Үш жүздің баласы жиналып, әскер құрып, соғысқа шыққан кезде, ешбір жау төтеп бере алған жоқ. Бізді бөліп-жарып қана жеңе алған. Осыны есте сақтау керек. Алланың берген, ата-бабамыздың тілегімен келген Тәуелсіздікті сақтап қалу үшін қазақ өз ішіндегі алауыздықтан құтылу керек. Түбінде ол бізге қауіп төндіруі

мүмкін. Біздің ата-бабамыз берген осынау кең-байтақ жерін, мемлекеттілігін қолымыздан шығарып алу – өмір бақи күнә болып саналады. «Төртеу түгел болса, төбедегіні алады. Алтау ала болса, ауыздағыдан айырылады» деген қазақтың сөзі бар» – деп түйіндеген еді [2].

Бірлікті берік ұстанған халықтың жарқын болашағы мен дамуы жолында Елбасының «сындарлы саясатының» маңыздылығы зор.

Халықты бірлікке шақыруда да көреген Елбасы өткенге бойұсынбай кеткен емес, оған «Ата-бабаларымыз бізге бірліктің, ынтымақтың, тұтастықтың ұлы үлгісін көрсетіп кетті. Қазақстанның арғы-бергі тарихының ең ғибратты тағылымы да, міне осында» [1, 26 б.] деген сөздері айғақ.

Н. Ә. Назарбаев XVIII ғасырдың аса ірі мемлекет қайраткері Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске алуға арналған салтанатты басқосуда сөйлеген «Береке басы – бірлік» деп аталған көпшілік алдындағы сөзінде: «Үш ұлы бабамыз сонау бір қилы кезеңде осы Ордабасының биігіне шығып, терістіктегі Арыс пен Бегенге, күншығыстағы Қазығұртқа, Арқа жақтан мұнартқан Қаратауға қарап тұрып, ел бірлігі, ел ынтымақтығы туралы кезек-кезек ой толғаған екен. Осы Ордабасы биігінде киіз туырлықты қазақ атаулы ауызбірлікшіл болуға серттескен екен» – деп халық алдында әсерлі ойларын жеткізеді [3, 60 б.].

Көп ұлтты мемлекеттегі ел тыныштығы мен бірлігін берік ұстап тұруда да аса зор жауапкершілік, қырағылық қажет болды. Ел бірлігін сақтауда, ұлттарды ұйыстырып отыруда «Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, біздің жұмысымыз ілгері баспайды» дей отырып, ізгі ойлары сабақтастырды.

Тәуелсіз елдегі ел бірлігін сақтау әрбір қазақ елінің азаматының парызы екендігін баса айта отырып, «Қазақ халқының өз ынтымағы мен бірлігі мықты болмайынша мемлекетіміздің тұтастық келбетін сақтау мүмкін емес» деген болатын [1, 82 б.].

Ел бірлігімен қатар ел болашағына деген мақсатты бастамаларын ерекше бір рухты, тебіреністі күйде жеткізгендігін: «Біз кешегісі тұлдыр, болашағы бұлдыр халық емеспіз» деген серпінді ойларынан көруге болады [1, 15 б.].

Елбасының халықтың жарқын болашағына деген сенімі сан түрлі салаға арнап жазған еңбектерінен де көрініс береді. Мемлекет басшысының «Жүз жылға татитын он жыл» атты Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің он жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзін топтастырған еңбекте де экономикасы өтпелі кезеңдегі ел болашағының екі нұсқасын көрсете отырып, «Біз екінші жолды тандаймыз. Біз экономиканың ұзақ мерзімді серпінді өркендеу әлеуетіне ие, бәсекеге қабілетті және тиімді қазақстандық үлгісін қалыптастырамыз, мұның өзі еліміздің тұтастығы мен қауіпсіздігін сақтай отырып, адамдарымыздың тұрмыс жағдайын жақсарту міндеттерін шешуге мүмкіндік береді» – делінген [4, 29 б.].

Халқының бірлігі мен болашағын үнемі басты негіз етіп отырған Елбасы халқымен тікелей байланысқа шыға отырып та қазақстандықтарды толғандырып жүрген көптеген сұрақтарға ашық, әрі нақты жауап қайтарып

отырды. Қарапайым халық өздерін толғандырып жүрген көптеген сұрақтарға ауызба-ауыз жауабын алып, шешімін тауып жатты.

Мұндай халықпен Елбасы арасындағы өзара сұхбаттардың бірі – 2004 жылғы 14 мамырда республика жұртшылығымен өткізген «Тікелей эфирдің» материалдарын жинақтаған «Халықпен сұхбат» атты еңбегінде жарық көрді. Тікелей эфир арқылы өткен сұхбат барысында да мемлекет басшысы елдің болашағы мен дамуы турасында көптеген ойларды жүйелеп жеткізеді [5, 29 б.].

Қандай уақытта болмасын халықпен сұхбат кезіндегі ең басты мәселелердің қатарында ана тілінің мәртебесі, мемлекеттік тілдің жағдайы, қолданысы мәселесі де үнемі назарда болды. 2006 жылы 11 мамырда Астана қаласында «Ана тілі» газетіне берген сұхбатында: «Үш бірдей мәселені бағдар қылып ұстану керек екендігін баса айтқан болатын. Олар:

Біріншіден, Тілдер туралы Заңды қайта қарап, қажет болса, заман талабына сай өзгерістер енгізу.

Екіншіден, бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ тілі 50 пайыздан кем қолданысқа түспеуі тиіс.

Үшіншіден, 2010 жылға дейін жасалған Тілдерді дамыту туралы бағдарламаға тиісті толықтырулар енгізіп, әр облыстың мемлекеттік тілге көшу кестесін қатаң бақылау қажет. Міне, осы шаралар толық іске асқанда ғана, Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде деп нық сеніммен айта аламыз» [6, 29 б.] деген ойлары.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жүрек жарды жан тебіреністерінің жалпақ жұртқа жеткізілуінің маңызы айырықша.

2012 жылы Астана қаласында жарық көрген «Темірқазық» кітабында да Қазақстанның тәуелсіздік дәуірінің жылнамасы іспеттес Елбасының Президенттік қызметке кірісу рәсімінде, мемлекеттік рәміздерді таныстыруда, ел орталығын Сарыарқа төсіне ауыстыру шешіміне орай алғаш БҰҰ Бас Ассамблеясында сөйлеген сөздері топтастырылып ұсынылған [7].

Елбасының Президенттік қызметке кірісу рәсіміндегі сөйлеген сөзінде: «Елім үшін, халқым үшін, Қазақстаным үшін тарихтың қай сынағына да тәуекел деп бас тігуге дайынмын. Бұл жолда ең алдымен дана халқыма, дарқан еліме, ата-бабаның аруағына сүйенемін» – деп ерекше толқыныспен жеткізген тұстары халқын рухтандырады [7, 10 б.].

Тәуелсіздік күні және Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау құрметіне орай өткен салтанатты жиында да сөйлеген сөзінде Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Жаңа астана – тәуелсіз Қазақстанның стратегиялық таңдауы» деп атап көрсеткен. Бұл да тәуелсіз елдің болашағы, алға қойған мақсаттардың орындалуына деген жол болды.

Көпшілікке мәлім Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында да: «Мен халқымның тағлымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» дей келе, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын

жаңғыртудың бәсекелік қабілет, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы сананың ашықтығы сынды бірнеше бағытын атап өтеді». Әрі таяу жылдардағы міндеттерді де атап көрсетеді [3, 251 б.].

Еліміздің жарқын болашағына бастаушылар – жастар, олар ел ертеңі екендігін де үнемі айтып, жастардың отансүйгіштік қасиеттерін нығайту үшін, «Біздің еліміздің болашақ көшбасшылары бүгінгі студенттер және оқушылар Қазақстанның іргетасына қаланған әрбір «кірпіші» болуы керек. Мен олардың жауапкершіліктерінің ауырлығын сезінулерін қалаймын» – деген ойларын «Қазақстан жолы» атты еңбегінде де сабақтастырады. Аталмыш еңбекте де қазақ елінің ең қиын және жарқын кезеңдері мен жаңа тарихындағы сәттер баяндалған [8, 366 б.].

Көреген саясаткер, мемлекет басшысының бүгінге дейін жарық көрген еңбектерінің қатары біршама. Ол еңбектер қазақ және орыс тілінен өзге де көптеген тілдерге де аударылып жарық көргені белгілі.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кез келген алқалы жиындар мен кездесулерде, ел аумағының әр жерлерінде сөйлеген сөздерінің барлығында дерлік ел бірлігі мен халықтың болашағы негізгі өзек болғандығы, ел игілігі үшін орындалатын мақсатты бастамаларға жұмылу идеясы жатқандығы хақ.

Мұндай ел бірлігі, жер тұтастығы, мемлекеттің қуаты мен халықтың болашағы туралы орамды ойларының ел болашағы мен дамуына қосар үлесі мол болары сөзсіз.

Сондықтан егеменді елдің ертеңінің сәулелі бола беруі Қазақстанның әрбір азаматының бірлікте өмір сүруіне тікелей байланысты. Жарқын болашақты орнататын, сақтайтын бүгінгі қазақ жастары, тәуелсіз елдің ұрпақтары.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. Туған елім тірегім. – Алматы: Рауан, 2001. – 128 бет.
2. Назарбаев Н. Ә. Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса, ауыздағы кетеді / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://www.inform.kz/>. – 2014 жылғы 22 желтоқсан.
3. Назарбаев Н. Ә. Көші-қон және қазақ әлемі: баяндамалар, мақалалар және сыр-сұқбаттар – Астана: Фолиант, 2017. – 360 бет.
4. Назарбаев Н. Ә. Жүз жылға татитын он жыл: ҚР-ның тәуелсіздігінің он жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзі. – Алматы: Атамұра, 2001. – 112 бет.
5. Назарбаев Н. Ә. Халықпен сұхбат. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың қатысуымен өткен тікелей эфир. 2004 жылғы, 14 мамыр. – Астана: Елорда, 2004 жыл. – 160 бет
6. Назарбаев Н. Ә. Халыққа арнау (сөйлеген сөздері мен сұхбаттар жинағы) – Астана: Күлтегін баспасы, 2007. – 592 бет.
7. Назарбаев Н. Ә. Темірқазық. Елбасы сөйлеген сөздердің жинағы. – Астана, 2012. – 228 бет.
8. Назарбаев Н. А. Казахстанский путь, – Караганда, 2006. – 372 стр.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨМІРДІҢ МӘНІ МӘСЕЛЕСІ

Жумажанова К. И.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

аға оқытушы

zhumazhanova.gi@mail.ru

Философия руханияттың қажетті құрамдас бөлігі ретінде ғасырлар бойына жалғасып келе жатқан және ең бай өмірлік ресурстарына ие болған. Халықтың рухани даналығы өмірдің үлкен сүйіспеншілігінен тұрады, оның мәні адалдық, әділеттілік, адамгершілік және ақыл-ойдың «төзбейтін қабілеті» сияқты моральдық принциптер болып табылады. Қоғамның ең жоғары құндылығы – адам. Өткеннің барлық прогрессивті ойлары оның ақылын, білімін адамға және оның табиғатына, адамның мәнін қалай және қалай түзетуге және өмірдің шынайы мағынасын табуға бұрды. Өйткені, өмірдің мәні неде және кез келген философиялық ойлау басталады деген сұрақ туындайды. Өмірдің мәні туралы мәселе философиялық рефлексияның «мәңгілік» проблемаларының бірі болып табылады.

Өмірдің мәні философияның «адам және әлем» проблемалық өрісіне әсер ететін күрделі жүйелік білім болып табылады. Ұлттық әлеуметтік-философиялық ойдағы өмірдің мәні туралы идеялардың көрінісі адамның әлемге, қоғамға, басқа адамдарға және т.б. тұтас санаға негізделген. Бұл мәселенің ерекшелігі, біріншіден, өзектілігімен анықталады; екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтар; үшіншіден, адам тіршілігінің іргетасы бар ұлттық тарихи дәстүр. Өмірдің мәні ең алдымен әлеуметтік-философиялық проблема, өйткені оның шешіміне сүйене отырып, адами өлшемді әлеуметтік және табиғи болмысқа, адамның және әлеуметтік топтардың әлеуметтік бағыттылығына бағдар беруге болады. Философияның құндылығы адам өмірінің мағынасын анықтауда және оны анықтауда жатыр, оны Қазақстан философтарының көптеген ұрпақтарының күш-жігеріне бағыттады. Өмірдің мәні туралы мәселе адамның рухани қалыптасуы туралы ғана емес, сонымен бірге ағартушылық, адамгершілік өзін-өзі анықтау және әлеуметтік әділеттілік арқылы ұлттың рухани қалыптасуы туралы мәселе ретінде қойылды.

Адам – бұл әлеуметтік болмыс. Оның даралығы оның барлық салаларында (еңбек, әлеуметтік, отбасылық және т.б.) айқындалады, ол қалыптасқан стереотиптерді жеңусіз, адамдар шығармашылығының әртүрлі салаларында еркін шығармашылықсыз мүмкін емес жаңа шешімдерді іздеумен және қабылдаумен байланысты қоғамның жаңаруымен байланысты. Адам өмірінің мәні – бұл әлемдегі қабілеттерін іске асырып, нәтижелерін кейінгі ұрпаққа беру (өтпелі және мәңгілік диалектикасы). Адамның шығармашылығы, оның қоғамның материалдық және рухани өміріне қосқан үлесі өмірді мағыналы етеді. «Осылайша адам өмірінің мәні, деп жазады И. Д. Панцхава – жеке ұмтылыстарды адамзаттың үдемелі дамуымен ұштастырудан тұруы керек... Жеке адам, ұжымның бөлігі ретінде, өмірдің мәнін тек жеке мүдделерді іске асыруда көре алмайды, яғни бүкіл қоғамның

өмірлік міндеттеріне тікелей тәуелді болатын жеке мақсат. Сондықтан әр адамның өмірінің мәні адамзат тарихының мағынасымен тығыз байланысты, ол әр дәуірде адамзат үшін нақты міндет қояды. Бұл міндет қоғамның тұрақты дамуына байланысты»[1].

Әлеуметтік проблема ретіндегі өмірдің мәні тек қоғамда және қоғам арқылы қалыптасады. Қазақ ойшылдарының (Абай, Шәкәрім, Торайғыров, Аймауытов) пікірінше, адам – бұл адам өміріндегі, таңдау еркіндігінде және бастамашыл әрекет барысында қалыптасатын және жетілетін әлеуметтік сапалардың үздіксіз жүйесі. Ойшылдар өмірдің лайықты мағынасын табуда жеке тұлға өсетін және дамитын ортаға үлкен мән береді. тәрбиелеу және білім беру. Бұл екі көрсеткіш адамның қандай болатынына байланысты: зұлым немесе жоғары адамгершілікті азамат.

Адам өмірінің мәні туралы мәселе басты мәселе болды және болады. Әр адам өмірдің мәні туралы әртүрлі ойға ие, бұл мақсатты әрекеттің қатарына қосылады. Өмірдің мағынасын сипаттаудағы алғашқы ұғымдар: адам белсенді, белсенді принцип ретінде; қоғам, әлеуметтік орта; нақты адам өмір сүретін және әрекет ететін әлем; анау. адам, қоғам, адам әлемі арасындағы негізгі диалектикалық қайшылықтар. Адам мәселесі және оның мәні белгілі бір қоғам мәдениетінің барлық элементтерімен өзара байланысты. Атап айтқанда, біріншіден, қоғамда жұмыс істейтін құндылықтар жүйесіне назар аудару керек; екіншіден, адамзаттың интеллектуалды дамуын көрсететін әлемнің суреттері; үшіншіден, ойлау стилі, оның ішінде тарихи кезеңнің немесе дәуірдің белгілі бір сегментіне тән жеке басын және ойлау тәсілінің негізгі белгілері. Өмірдің мағынасын анықтайтын осы үш компонент оның ерекше элементтері емес, керісінше оның бүкіл мазмұнын қамтиды.

Қазақстан үшін өмірдің мәні ұлттық идея, рухани өзек, руханиятқа қарсы барлық нәрсеге қарсы тұру проблемасы өте өзекті болып табылады. Тәуелсіз демократиялық қоғам құруда өмірдің мағынасы мәселесі оның әлеуметтік-философиялық аспектісі болашақтағы даму жолдарын анықтап, анықтауға көмектеседі. Егер Қазақстанның өткеніне көз жүгіртетін болсақ, қазақ философиясы әлемнің барлық халықтары сияқты табиғи жолмен дүниеге келгенін көреміз. Бұл адамның өмірі мен жақын адамдарының және жалпы барлық адамдардың өмірі үшін қаншалықты маңызды екенін түсіну үшін адамның айналасындағы әлемді түсіну қажеттілігімен байланысты болды. Бірақ әр мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері бар. Өмірдің мәні туралы ұғым, ең алдымен, ұлттық ерекшеліктерді, өзіндік ерекшеліктерді бойына сіңіреді; екіншіден, адамда адам басым болады, ол оған жалпы қажеттіліктер ретінде жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесін орнатады. Өмірдің мәні туралы мәселе, негізінен, көшпелі халықтың мінез-құлқымен, олардың өмір сүру салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен, сонымен бірге қазақтардың бүкіл тарихи өмірі өткен ортадағы әлеуметтік-мәдени ортаның әсерімен байланысты болды.

Көшпелі өмір салтының бірегейлігі ерекше менталитет пен дүниетанымды қалыптастырды. Еуразияның дәл орталығында өмір сүрген көшпенділер тек өзіне ғана тән өзіндік ойлау тәсілі мен қоғамдық ұйым құрды. Егер өмірдің мәні туралы мәселе адам емес, өмірдің өзі қояды деген

болжамнан шығатын болсақ, онда көшпенділердің өмірі қоршаған табиғатпен және оған ұтымды көзқараспен өзара әрекеттестікте болды. Қазақ философиясының орталық мәселесі – адам (тұлға) және қоғам. Бұл арақатынас өмірдің мәні мәселесінің әлеуметтік-философиялық аспектісін ашады.

Ұлттық ойлаудың табиғаты қоғамдық құрылымның формасына қарамай, көбінесе «бурпинг» – «шексіз дала, кең кеңістік» ұғымына енетін бейнелер ойлауымен сипатталады. Тіпті, мысалы, «... отырықшы өмірге көшкенде, өмірдің экономикалық жағдайлары өзгерді, адамдардың психологиясы даланың шексіз кеңістігін өздерінің меншігі ретінде тексеріп отырады, ал ғарышты түсіну – бұл қазақ жанының мәні мен мәні» [2, 16 б.]. Одан әрі: «Қазақ халқының, сондай-ақ орыс халқының жаны мен мінезі ... ашық кеңістіктің әсерінен қалыптасқан» [2, 17 б.]. Әрине, кез келген қауымдастық екі салмақты параметрмен сипатталады, біріншісі – ол алып жатқан кеңістік; екіншісі – халық саны. «Атамекен» ұғымында қазақтардың «олар иеленген кеңістікке» деген көзқарасы таза құрметтелген болатын. Бұл ұғым кез келген тұлға үшін құндылыққа ие болатын сөздер тізбегін біріктірді – бұл туған үй, Отан, Отан. Бабалардан алдыңғы ұрпақтарға қалдырған жер, даналықтың белгісі ретінде үлкен мағынаға ие. Мұны өмірдің өзінде, бүкіл әлемге бірнеше рет айтқан ұлы ұлттың сақталуында. Этникалық топ ретінде адамдар өмір сүре бастаған сәттен бастап, қазақтар ортақ тілді, аумақты, ортақ тарихи тағдыр мен мәдениетті біріктіретін бөлінбейтін халық ретінде өздерінің мүшелігінің ерекше құндылығын түсінді. Адамның жеке болмысының маңызды көрінісі оның құндылықтарының ең жоғары интеграциясы болып табылатын өмірлік сезімнің болуы болып табылады. Жеке адамның жермен байланысы, құндылық ретінде, жеке қарым-қатынас емес, ол қоғамның мүшесі ретінде жеке тұлғаның тарихи дамыған тіршілігімен байланысты. Оның мазмұнында өмірдің мәні қоғам өмірімен байланысты белгілі бір өмірлік міндет болып табылады. Бұл немесе басқа өмірлік сезімнің қалыптасуы мәдениет тарихында қалыптасқан белгілі бір әлеуметтік құндылықтардың ішкі көрінісін қамтиды. Қазақ халқының өзіндік санасы көшпелілер мәдениетінің ежелгі идеясы қасиетті орындар мен қабірлерге тағзым етумен байланысты. Шын мәнінде, қазақтардың ежелгі дүниетанымы негізінен зороастриялық болған және оның іздері отқа табыну, су мен жермен байланысты тазарту мен сауығу рәсімдерінде айқын көрінеді» [3].

Көрнекті мәдениет қайраткерлері Абай, Шәкәрім, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин. Қазақ ағартушыларының алға қойған мақсаты көп жағдайда мемлекетіміздің қазіргі даму кезеңінде алға қойған міндетімен сәйкес келеді, сондықтан біз қазақ ағарту ісінің орасан зор тарихи маңызын, оның өзектілігін көреміз. Қазақ ағартушылық ойы, мәні бойынша, Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін адамдардың өмірінде болып жатқан үлкен өзгерістерге жауап болды. Біз білім мен сенім мәдениеті, қоғамның және әр адамның дамуы үшін рухани қайта тірілудің маңыздылығы туралы айтып отырмыз. Әлем өткінші, бірақ рухани құндылықтар өзгеріссіз қалады. Сондықтан өмір бейбітшілік емес, татулықпен күресу. Бұл жасау, құру, «кешегі» тартымды күшке, инерция мен енжарлыққа қарсы мәңгі көтеріліс. Айта кету керек, күрес

ақылға қонымды мақсатқа, негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталуы керек. Тарихи тәжірибеде адам күрестің өзін емес, оның мазмұндылығы, бағыттылығы, нақты мақсаты мен мазмұнына қызығушылық танытады.

Қазақ ойшылдарының ілімінде адамгершілік адамның әлеуметтік-философиялық болмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен, атап айтқанда, барлық мораль белгілі бір дәрежеде жеке адамның жалпы адамзаттық қол жетімділігін білдіретін осындай негізгі қағидалардан туындайды, яғни оның басқа адамдармен есептесу, оларға жанашырлық, көмек және мейірімділік білдіру, басқаларды түсіну үшін тілек, тілек, ерік, өнер көрсету, басқаларға деген мінез-құлқына жауапкершілікпен қарау қажеттілігі. Адамгершілік – бұл адамның жалпы табиғатының тікелей көрінісі.

Мораль дегеніміз – бұл өлшеу, рухани өмір сүру тәсілі, ол арқылы адам оны түсініп, жүзеге асыра алады. Ұлы ойшылдардың еңбектері әрқашан моральдық мәселелерді қозғап, әрдайым патриархалды-феодалдық қоғамның моральдық сынына басталуы кездейсоқ емес. Абай артта қалған патриархалды-феодалдық қоғамда барлық жерде өзара араздық пен жеккөрушілік тудыратын материалдық құндылықтар басым болатындығын дұрыс атап өтті. Сондықтан, Абай айтқандай, «Адам жылап, ашуланып өледі». Адамның әлеуметтік мәдениеті тіпті қолайлы объективті жағдайлар мен мүмкіндіктер болған кезде де өздігінен пайда болмайды. Оның қалыптасуында қиылысады: объективті (табиғи және әлеуметтік) жағдайлардың, адамның жеке өмірі мен қоғам құрған білім беру жүйесінің әсері. Қолайлы объективті жағдайлар болған кезде ауырлық орталығы білім беруге беріледі. Кант тәрбиеде адам табиғатын жетілдірудің үлкен сыры жатыр деп жазды... Адам өзінің қабілеттерін жақсылыққа қарай дамытуы керек. Провидение оларды дайын күйінде қалдырмады. Ж. Аймауытовтың этикалық көзқарастарында тұлғаның қалыптасуы мен дамуының факторы ретінде білімге үлкен мән беріледі. Болашақ балаға қандай тәрбие берілетініне байланысты.

Қазақстан ХХІ ғасырдың қарсаңында, Еуразияның жүрегінде орналасқан, адам мен қоғамның, сонымен қатар басқа елдермен және елдегі діни конфессиялар мен ұлттармен қарым-қатынаста антропоцентризммен сипатталатын еуразияшылдықты ұсынады.

Мәдениет, экономика, саясат, ғылыми салалардағы ұлтаралық келісім әр түрлі қоғамның тұтастығы мен біртұтастығын нығайту арқылы мемлекетіміздің өркендеуіне алып келеді және жер бетіндегі татулықтың кепілі болып табылады. Өзгеріп жатқан әлемнің жаңа сын-қатерлері бізден бірлік пен күш-жігерді талап етеді, барлық күш-жігеріміз мәні бойынша жойқын және азғындайтын мағынасы бар терроризм мен экстремизмге қарсы бағытталуы керек.

Қазақстан жалпыадамзаттық құндылықтары бар, ұзақ мерзімді мағынасы бар көп мәдениетті қоғам ретінде саяси және азаматтық құқықтар мен барлық этностардың теңдігі негізінде шынайы демократияны құруға бет бұруда. Мемлекетіміздің міндеттері жеке тұлғаның қалыптасуы, қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқаратын тәрбие мен білім беруді

демократияландыру мен ізгілендірудің маңыздылығын қамтиды. Практикалық тұрғыдан алғанда, демократиялық мемлекеттегі проблема ретінде өмірдің мағынасын «бөлісу» объективті әлемде де, жеке адамда да прогресті жүзеге асырудағы жауапкершілік болып табылады. Тек осы жағдайда ғана ол адам өмірінің шынайы көтерілуіне әкеліп соғады, сондықтан әлем өмірін байытады.

Өмірдің мәні белгілі бір әлеуметтік шындықтың маңызды қасиеттерін көрсетеді. Осыған сәйкес «өмірдің мәні» ұғымының мазмұны қоғаммен бірге дамудың әртүрлі кезеңдерінен өтеді, бірақ сонымен бірге өзінің маңызды белгілерін сақтайды. Атап айтқанда, өмірдің мәні өмірдің негізгі мақсатын таңдауға ғана емес, сонымен бірге жеке адамның өзінің өмір философиясын іздеуге, оны таңдандыратын және жеке адамды өзінің жеке басы ретінде қабылдағанды жөн көретін дүниетанымдық идеялардың жиынтығын белсенді игеруге байланысты. Өмірлік міндеттерді түсіну әрқашан жеке тұлғаның бір немесе бірнеше қажеттіліктеріне негізделеді және бұл жеке тұлғаның негізгі қасиеттерін көрсетеді. Осы мәселе бойынша философтардың зерттеулері өмірдің мәні әр адамның өмірлік тәжірибесі мен белгілі бір мәдениетті игеру процесінде оның мазмұнын алатындығына сендіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Панцхава И.Д. Человек, его жизнь и бессмертие. М., 2007. – 188–189 с.
2. Касабек А., Касабек С. Искание истины. А.: Ғылым, 2008. – С. 144.
3. Касымжанов А.Х., Касымжанова С.А. Духовное наследие казахского народа.
4. Природа и дух: мир философских проблем. /Под общ. ред. В.Л. Обухова/. – СПб., 2015. – С. 209.
5. Бегалинова К.К. Суфизм как религиозно-философская концепция мира и человека. /179/.

АЙМАҚТА ӨНЕРКӘСІПТІК КӘСІПОРЫННЫҢ ӨНІМ ПОРТФЕЛІН БАСҚАРУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Ибраева А. К.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ZEretai@mail.ru

Акишева Д. М.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Dana_m@mail.ru

Омарова А. К.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

AliyaKattabayeva@mail.ru

Экономикалық өсу қарқынының төмендеуі жағдайында өнеркәсіптік өндірістің бәсекеге қабілеттілігін арттыру проблемасы бірінші дәрежелі мәнге ие болады. Бәсекелестік факторы өнеркәсіптің басым салаларын үдемелі дамыту үшін шешуші болып отыр. Бұл ретте өңдеуші секторлардың көпшілігі күрделі жағдайда болып отыр. Осыған байланысты өнімдері жаһандық бәсекелестікке қатыса алатын өнеркәсіптің басым салалары кәсіпорындарының (оның ішінде машина жасау) бәсекеге қабілеттілігін арттыру тетіктерін құру талап етіледі.

Өнеркәсіптік кәсіпорынның өнім портфелін басқару белгілі бір пропорцияларды қалыптастыру және оның негізгі элементтері арасында байланыс жүйесін құру болып табылады. Мұндай тұрғыдан «өнім портфелін басқару» іс-әрекеттердің белгілі бір жиынтығын (тізбегін) білдіреді: оның элементтері арасындағы тепе-тең қатынасты анықтау, анықтау, реттеу және дамыту. Бұл әрекеттердің барлығы стратегиялық мақсатқа – компания құнын барынша арттыруға бағытталған.

И. Ансофф өнімдік қоржынды оңтайландырудың инвестициялық қоржынды оңтайландырудан мынадай айырмашылықтарын тұжырымдады:

1. Оңтайландыру процесінің маңыздылығын ұғынуды көздейтін «зияткерлік кезең». Кәсіпорынның қажетті оңтайландырудың басталу сәтін уақтылы көрсетуге мүмкіндік беретін сыртқы бизнес-орта факторларының жай-күйіне мониторингті жүзеге асыратын тетігі болуы тиіс. Инвестициялық оңтайландыру модельдерінде зияткерлік кезең жоқ. Оңтайландырудың әлеуетті сценарийлерін бағалау сатысына келетін болсақ, инвестициялық модельдерде баламаларды бағалаудың және таңдаудың жекелеген рәсімдерін көздейтін оның нақты нұсқасы қолданылады.

2. Барлық экономикалық агенттер ақпараттық асимметрия жағдайында әрекет етеді, осыған байланысты өнім портфелін оңтайландырудың ықтимал бағыттарын талдау кезінде ағымдағы өнім позициясын ғана емес, болашақта өзге балама өнім шешімдерінің туындау мүмкіндігін де есепке алу керек.

Мұның бәрі назардан тыс қалған оңтайландыру баламаларын іске асыруға ағымдағы қызметті жүзеге асыру үшін қажетті кәсіпорынның ресурстарын тарту қажеттілігін талап етеді, бірақ нарықтық жағдайлар өзгерген кезде де тартымды болуы мүмкін. Инвестициялық модельдер шеңберінде ұсынылатын жорықтар қызметті оңтайландыру саласындағы барлық ықтимал балама шешімдерді анықтауды және бағалауды талап етеді.

3. Күрделі инвестициялар теориясында қызмет бағыттары олардың әрқайсысының кірістілігін барынша арттыру критерийі тұрғысынан талданады. Кәсіпорынның стратегиялық жоспарында, әдетте, мақсаттардың белгілі бір жиынтығы бар болғандықтан, осыған байланысты өнім баламаларын бағалау пайда деңгейінің критерийі негізінде ғана дұрыс емес болып табылады. Бұл мақсат өнеркәсіптік кәсіпорынның «мақсаттар ағашының» бір ғана элементі болып табылады. Бұл ретте, тәжірибе көрсетіп отырғандай, «ағаш» бір-біріне қарама-қайшы болуы мүмкін мақсаттарды

камтуы мүмкін. Осылайша, осы теорияның шеңберінде осы қақтығыс мақсаттарымен «жеңе» мүмкіндігі жоқ деген қорытынды жасауға болады.

4. Жоғарыда қарастырылған инвестициялық модельдердің шеңберінен тыс әртүрлі бизнес-бағыттарды параллель іске асыру кезінде шығындарды ықтимал біріктіру рәсімдері қалды, яғни әңгіме өнеркәсіптік кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуі үшін маңызды мәнге ие синергетикалық әсердің көрінісі туралы болып отыр. Сонымен қатар, бұл әсер мақсатты нарықтарда бәсекелестік күресте табысқа жетудегі шешуші факторларға айналуы мүмкін. Бұдан басқа, осындай синергетикалық әсер есебінен қызметті оңтайландыру шеңберінде ұсынылатын жаңа бағыттарды іске асыруға арналған капитал салымдарының көлемі барынша азайтылады.

5. Инвестициялық модельдер шеңберінде жасалғандай, белгіленген өлшемдер жүйесі бойынша әлеуетті бизнес-бағыттарды бағалау ғана емес, сондай-ақ нақты өнеркәсіптік кәсіпорын үшін осындай критерийлерді қалыптастыру қажет. Бұл өте күрделі міндет болып табылады, өйткені дәл осы өлшемдер жиынтығы оңтайландыру процесінде негізгі рөл атқарады, өйткені кәсіпорын қызметінің жекелеген бағыттарын таңдауға себепші болады.

Бизнес-бағыттарды таңдау тәуекел деңгейінің артуына әкеледі, оның пайда болуы болашақ экономикалық жағдайды 100%-ға дейінгі дәлдікпен болжаудың мүмкін еместігіне байланысты. Оңтайлы әртараптандырылған өнім портфелін жоспарлау үшін «тәуекел-кірістілік» оңтайлы үйлесімін табу қажет. Ең аз тәуекел кезінде ең жоғары кірістілікті білдіретін оңтайлы нұсқаны табу кәсіпорын қызметінің басым бағыттарын таңдау процесінде неғұрлым күрделі міндеттердің бірі болып табылады.

Оптимизациялық бағдарламаны запу арқылы кәсіпорын екі критериалды міндетті шешеді (кем дегенде), өйткені белгісіздік жағдайында бірнеше тәуекел факторларын бөліп алады. Кәсіпорын басшылығы үшін өнім портфелін оңтайландыруды бастау туралы шешім қабылдау кезінде тәуекелдің әлеуетті деңгейін анықтау және бағалау жеткіліксіз, тәуекелдерді басқарудың нақты жүйесін әзірлеу керек, оның шеңберінде оларды бейтараптандыруға бағытталған тиісті іс-шаралар ұсынылуы тиіс.

Әртараптандырылған өнім портфелін қалыптастыру кезінде шығарылатын өнімнің барлық түрлерінің рентабельділігі мен табыстылығының деңгейін салыстыру керек. Мұндай салыстыру процесінде алынған нәтижелер шығынды немесе жай ғана рентабельділігі төмен бизнес-бағыттардан бас тарту және жоғары табысты дамыту туралы шешім қабылдау үшін объективті негіз береді.

Бизнес-бағыттарды қайта құрылымдау белгілі бір инвестициялық басымдықтарды таңдауды және (осыған сәйкес) күрделі ресурстарды неғұрлым пайдалы бизнес-бағыттарға (өнім түрлеріне) аудару үшін өндірістік қорлар құрылымында өзгерістер жүргізуді көздейді.

Бұдан басқа, сыртқы және ішкі бизнес-ортаның белгісіздігін ескеру қажет, кәсіпорын қызметіне белгісіздіктің елеулі үлесін енгізеді, бұл меншікті және қарыздық қаржы ресурстарының арақатынасы туралы шешім қабылдау кезінде есепке алу қажет.

Өндірістік процеске келетін болсақ, ол жалпы түрде қаралады, себебі «кіру-шығу» тізбегі қарастырылады, осыған байланысты біз «шығындар-шығару» функциясы кездейсоқ сипатқа ие, өйткені шығарылған өнімнің физикалық көлемі (құны) мен жұмсалған ресурстардың көлемі (күрделі салымдардың көлемі) арасындағы арақатынасқа кездейсоқ факторлар әсер етуі мүмкін (мысалы, шикізат тауарлары мен жинақтауыштарды жеткізудегі тұрақсыздық, нысаналы нарықтардағы сұраныс пен ұсыныс деңгейінің болжанбаған өзгерістері және т. б.), сондай-ақ өндірістік функциясы «шығындар-шығару» функциясы кездейсоқ сипатқа ие, өткен кезеңдерде кәсіпорынның жұмыс істеу нәтижелерін көрсететін нақты статистикалық деректерде құрылған.

Бұдан басқа, оңтайландыру процесі барысында тәуекелдерді уақтылы анықтау үшін тұрақты мониторингті жүзеге асыру, олардың оңтайландырудың тиімділігіне ықтимал әсерін бағалауды жүргізу қажет. Тәуекелдерді басқару сапасын бірқатар әдістердің көмегімен арттыруға болады, олардың әрқайсысы кәсіпорынның оңтайлы әртараптандырылған өнім портфелін қалыптастыру процесінде пайдаланылуы мүмкін, өйткені оңтайландыру барысында ықтимал шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Әртараптандырылған өнім портфелін қалыптастыру кезінде шығарылатын өнімнің барлық түрлерінің рентабельділігі мен табыстылығының деңгейін салыстыру керек. Мұндай салыстыру процесінде алынған нәтижелер шығынды немесе жай ғана рентабельділігі төмен бизнес-бағыттардан бас тарту және жоғары табысты дамыту туралы шешім қабылдау үшін объективті негіз береді.

Бизнес-бағыттарды қайта құрылымдау белгілі бір инвестициялық басымдықтарды таңдауды және (осыған сәйкес) күрделі ресурстарды неғұрлым пайдалы бизнес-бағыттарға (өнім түрлеріне) аудару үшін өндірістік қорлар құрылымында өзгерістер жүргізуді көздейді.

Бұдан басқа, сыртқы және ішкі бизнес-ортаның белгісіздігін ескеру қажет, кәсіпорын қызметіне белгісіздіктің елеулі үлесін енгізеді, бұл меншікті және қарыздық қаржы ресурстарының арақатынасы туралы шешім қабылдау кезінде есепке алу қажет.

Өндірістік процеске келетін болсақ, ол жалпы түрде қаралады, себебі «кіру-шығу» тізбегі қарастырылады, осыған байланысты біз «шығындар-шығару» функциясы кездейсоқ сипатқа ие, өйткені шығарылған өнімнің физикалық көлемі (құны) мен жұмсалған ресурстардың көлемі (күрделі салымдардың көлемі) арасындағы арақатынасқа кездейсоқ факторлар әсер етуі мүмкін (мысалы, шикізат тауарлары мен жинақтауыштарды жеткізудегі тұрақсыздық, нысаналы нарықтардағы сұраныс пен ұсыныс деңгейінің болжанбаған өзгерістері және т.б.), сондай-ақ өндірістік функциясы «шығындар-шығару» функциясы кездейсоқ сипатқа ие, өткен кезеңдерде кәсіпорынның жұмыс істеу нәтижелерін көрсететін нақты статистикалық деректерде құрылған.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың оптимизациялық бағдарламаларын практикалық іске асыру барысында өнеркәсіптік кәсіпорынның өнім

қоржынының кешенді өзгерістерін жүргізуге бағытталған іс-әрекеттердің қатаң белгілі бір реттілігін білдіретін іс-шаралар тізбесін әзірлеу қажет. Зерттеу барысында оңтайландыру нәтижелерінің жалпы кәсіпорын қызметінің тиімділігіне тікелей оң әсері анықталды. Бұл ретте екі маңызды жағдайға назар аудару керек:

– оңтайландыру процесін жүргізу көптеген қаржылық көрсеткіштерге оң әсер етеді;

– оңтайландыру әсерінің шамасы қызметтің басым бағыттарын таңдаумен анықталады.

Осыған байланысты тиімділікті бағалау процесінде салыстырмалы және Абсолюттік көрсеткіштер жүйесін (тиімділік көрсеткіштерін де, нәтижелілік көрсеткіштерін де қоса алғанда) пайдалану негізінде қалыптасатын кешенді тиімділік көрсеткішін пайдалану орынды болып табылады, оларды салыстыру барысында өнеркәсіптік кәсіпорынның тиімді өнім қоржынын қалыптастыру және қызметті оңтайландыру нәтижелерін бағалауға болады. Кешенді тиімділікті есептеуді пайда, рентабельділік, төлем қабілеттілігі, қаржылық тұрақтылық көрсеткіштерінің көмегімен жүргізген жөн.

Бағалау рәсімін бағдарламаны іске асырғанға дейін және одан кейін жүргізу қажет. Алдын ала бағалау нәтижелерін оңтайландыру процесінің аяқталуы бойынша қол жеткізілуі тиіс нормативтік мәндерді белгілеу үшін орташа салалық мәндермен салыстыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абасов Р.Г. Инновационные кластеры как инструмент развития регионов // Стратегия устойчивого развития регионов России. – 2012. – № 11. – С. 58–61.
2. Абдулкадыров А.С. Инновационные кластеры, параметры выделения и виды // Проблемы экономики. – 2013. – №1. – С. 7–10.
3. Адельсейтова Э.Б. Конкурентоспособность предприятия как основной критерий эффективности производства // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. – 2014. – №44. – С. 114–116.
4. Ибраева А.К. Организационно-экономический механизм формирования машиностроительного кластера // Вектор Науки Тольятинского государственного университета. – 2015. – № 4 (23).
5. Рейтлян Я.Р. Аналитическая основа принятия управленческих решений. М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 136.
6. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. Пер. с англ. Под ред. Ю.Н. Каптуревского. СПб.: Питер, 1999. – С. 211.
7. Зиядин С.Т., Курманбаева С.Т., Зиядина Ж.Т., Ибраева А.К. Совершенствование организации планирования и прогнозирования в управлении промышленным комплексом. // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – №9 (119).
8. Зиядин С.Т., Хасенова К.Е., Ибраева А.К. Предпосылки развития диверсификации промышленного производства в Казахстане. // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – №10 (120), С.159–163.

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ТАРТЫСЫ ЗАМАНАУИ ЖАҒАНДАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОДТЫ САҚТАУ КОНТЕКСТІНДЕ

Ибрагим Д. Т.

*Қазақ ұлттық өнер университеті
Музыкатану және композиция
кафедрасының докторанты*

Қазіргі жаһандану заманына тән белгілердің бірі – планетарлық өркениет. Соған байланысты, адамдардың бір-бірін түсінушілік бағытында әртүрлі жолдар іздеу мәселесі алдыңғы қатарға шығып отыр. Оның бір шешімі – мәдениет. Бүгінгі таңда әлемдік жаһандану үрдісі бірнеше құбылысқа байланысты қарқынды дамып келеді, біртұтас әлемдік нарықтың қалыптасуы, ашық ақпараттардың қолжетімділігі, жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы, адамдар мен ұлттардың жаһандық мәдени байланыстарының артуы. Жаһандану үрдістерін талдау кезінде әлемдік мәдениетте әмбебаптық қасиеттердің қалыптасуына ерекше көңіл бөлу керек. Ғылыми жұмыстарды қарастыру нәтижесінде жаһандану және мәдениет тақырыбына байланысты екі түрлі көзқарасты кездестіруге болады. Авторлардың көбі заманауи жаһанданудың мәдениетке тигізген теріс салдарын сипаттауда, олардың ішінде базалық формаларға негізделген мәдени және тарихи нысандарды унификациялау, стандарттау, түрлі мәдени үлгілерді шексіз тарату, құндылықтарды әлсірету, мәдени шығармалардың символдық маңызын жоғалтуы, субъекттік идентификация өшірілу (тарихи, ұлттық, этникалық, тұлғалық), жеке шығармашылық қабілеттерді бәсеңдету, мәдени мазмұнды жеңілдету, бұқаралық мәдениетті қарқынды түрде насихаттау. Заманауи мәдениеттің сипатына қатысты осындай сыни пікірлердің барлығы жаһанданудың кері әсерін ғана айқындайды. Бірақ, материалдық және ақпараттық жаһандану үрдістері мәдениетті соншалықты терең және түбегейлі жоюы мүмкін емес. Екінші жағынан қарағанда, жаһанданудың мәдениетке деген позитивті әсерлерін ашып талқылағанда, тек функционалдық механизмдерімен ғана шектеледі: мәдени алмасу мүмкіндіктерінің кеңеюі, жалпы қабылдау шекарасының ашылуы, ақпараттық алаңның шексіздігіне байланысты білім беру үрдісінің белсенді дамуы. Жоғарыда айтылған кері сипаттағы әсерлерге төтеп беру үшін қазақтың этникалық, ұлттық өзін-өзі идентификациялауын нығайтып одан әрі дамытуымыз керек. Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазақтың ұлттық рухы пен ұлттық санасының әрі қарай жетіліп кемелденуіне, ұлттық мәдениетіміз бен тілімізді сақтауға, бағалауға, сонымен қатар жаңғырта дамытуға үндейді: «Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыруда болып отыр. Алайда, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз,

әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» [1].

Біз ұлттық код ұғымын зерделеп анықтауға тырыстық, зерттеу жұмыстарында мәдени код, ұлттық мәдени код деген терминдер жиі кездеседі. Г.А. Аванесова, И.А. Купцова «Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике» мақаласында мәдени кодын коммуникативті-тілдік тәжірибе, менталдық және психологиялық стереотиптер мысалында талдайды. Сонымен қатар мәдениеттегі дәстүрді қолдау және инновацияларды өңдеу механизмдерін қарастырады. Нәтижесінде мәдениеттегі кодтардың мәні мен мақсаттарын анықтап, келесі тұжырымдама береді: «Жалпы айтқанда, кодтар – ұзақ уақыт бойы нақты бір этнос «мәдениеті ғимаратының» беріктігін сақтауға мүмкіндік беретін, ал оның өкілдеріне (әртүрлі буындағы ұрпақтарға) туған мәдениетпен терең байланысын түсінуге, этно-мәдениеттік сәйкестік сезімін сақтауға мүмкіндік беретін белгілі бір тірек құрылымы» [2]. Мәдени код пен қатар ұлттық мәдени код терминін зерделейтін Н.В. Худoleyдің мақаласы толық ақпаратты қамтиды. Автор ұлттық мәдени код ұғымына берілген Р. Барт, О.И. Красных, К. Рапайдың бірнеше анықтамаларын тізімдеп келтіріп, келесі тұжырымға келеді: «Ұлттық мәдениет коды – бұл психологиялық және дүниетанымдық көзқарастар синтезі, ұлттық-мәдени менталитеттің «ядросын» және әлеуметтің құндылықты-мазмұнды кеңістігін құрайды» [3]. Сонымен жоғарыдағы анықтамаларға қарағанда ұлттық код дегеніміз – бір ұлт өкілдерінің этно-мәдениеттік сезімін нығайтатын белгілі бір тірек құрылымы, яғни ортақ психологиялық және дүниетанымдық көзқарастар синтезі екенін көреміз. Тұрақты құрылымдар арнайы нормалар, символдар, салтанатты іс-шараларда бекітілген және олардың нақты іске асырылуын қоғам қатаң бақылайды. Бұл тарихи қалыптасып қалған халықтық немесе мемлекеттік мерекелер, діни әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, дәстүрлі музыка өнері мысалында жақсы айқындалады. Тұрақты ұлттық кодтардың элементтері бір-бірімен тығыз байланысып, біте қайнасып ұрпақтан-ұрпаққа жете береді. Осы мақалада қазақтың күй тартысу дәстүрін ұлттық кодтың элементі ретінде қарастырамыз.

Күй тартыс – аспаптық суырыпсалма өнерінің биік түрі. Музыкалық сайыстардың ішіндегі ең күрделі, мықты шеберлікті талап ететін дәстүр. Аспаптық музыкалық сайыс басқа елдерде кең тарала қоймаған, басқа этнос өкілдері көбінесе вербалды түрде өнер жарыстырса, қазақ музыкасында аспаптық орындаушылық пен суырыпсалмалық дәстүр сайыстары халқымыздың үлкен мәдени байлығын көрсетеді. Музыкатанудағы «күй айтысы» деген тіркес аспаптық және ақындық сайыстардың қатар дамып, бір-бірімен туыстастығына меңзеп тұрғандай. Қазақтың халық аспаптары музыкасының негізі – күй. Ал, күй дегеніміз – адамның жан дүниесіндегі толғаныс-тебіреністерін, тарихи кезеңдердегі нақтылы оқиғаларды, табиғат болмысындағы көрініс құбылыстарды, тағы басқа сезімдік әсерлерді музыка тілімен бейнелеп көрсететін, бағдарламалы мазмұны бар, аспаптық шығарма. Тартыс – аспаптық, яғни домбырада күй тартылып сайысатын қазақ

музыкалық өмірінде кеңінен тараған дәстүр. Қазақ тілінің сөздігі бойынша: «Тартыс» сөзі біреумен немесе бір нәрсемен жүргізілетін күрес, айқас, егес, талас дегенді білдіреді. Көрнекті зерттеуші Б. Аманов өзінің «Тартыс – күй сайысы» атты іргелі мақаласында домбыра тартыстары көшпелі мәдениеттің барлық салаларындағы сайысу дәстүрлерінің бірі ретінде жан-жақты қарастырған. Диалогиялық сайыстардың кең тарағанының себептерін айқындады, қатысушылар мен көрермендердің ынталандырғыш факторларын тізімдейді, қатысушы музыканттардың алдына қойылатын талаптарды, ережелерді зерделеген, сонымен қатар сайыстық дәстүрлердің дуалистік мифтерге негізделе отырып ғұрыптардың бірі ретінде сақталғанын сараптайды. Б. Аманов күй тартыстарды келесі түрлерге бөледі: «Міндеттердің күрделілік дәрежесіне қарай домбыра тартыстары үш түрге бөлінеді:

1) орындау шеберлігін көрсететін тартыстар;

2) сазгерлік (шығармашылық) өнерді көрсететін тартыстар;

3) шығармашылық шеберлік күүді бір рет орындағаннан кейін есте сақтау өнерін көрсетумен ұштастыратын тартыстар» [4, 142 б.]. Күй тартыс өнерінің мәні мен мазмұнын, бұл өнер түрі жайлы жан-жақты толық ақпарат жазылған іргелі зерттеулердің бірі ретінде А. Сейдімбектің еңбегін келтіреміз. Мұнда күй тартыс «Күй айтысы» деп те аталады, сонымен қатар оның көшпенділер мәдениетіндегі ерекше орны белгіленген. Күй айтыстарының ұйымдастыру шарттары жазылған, тарихи даму жолынан біраз мағлұматтар келтірілген. А. Сейдімбек күй тартыстарды екі үлкен түрге бөледі: қара тартыс және түре тартыс (қайым тартыс). Бірінші түрінде қатысушылар күй санын асырып ойнауға жарысса, екінші түрінде қарсыластың тартқан шығарманы бұлжытпай қайталап ойнауға сайысқан. Автор күй тартыстарды осы екі үлкен топтың ішінде тағы төрт түрге жіктейді. Біріншісі – күйшілердің алдын ала құлақтасып, хабарласып, сайланып келіп айтысатын түрі. Екіншісі – күйшілердің тосын кездесу сәтінде, ерегіс үстінде немесе даулы жағдайға тап болғанда дүниеге келетін күйлер. Үшіншісі – күйші куә болған оқиғаға арнап немесе бұрын өткен, бірақ ел есінен өшпей жүрген оқиғаға арнап күй шығарады. Ол оқиғаның желісі күй тілінде екі дай ерегіс, бәсеке түрінде баяндалып, одан әрі ширьға өрбіп, ақыры түйінді шешіммен аяқталады. Төртіншісі – күймен жауаптасу, күймен сәлем айту, күйшілердің бір-біріне күй арнау дәстүрін де күй айтысының бір түріне жатқызуға болады [5].

Заманауи жаһандану кезеңінде қазақ музыка мәдениетінің бір дәстүрі ретінде күй тартыстар үлкен өзгерістерге ұшыраса да өзінің диалогиялық сайыстық бастауын сақтап қалды дей аламыз. Жалпы қазіргі кезде күй тартыстың қайта жаңғырып сахнада жиі ұйымдастырылып жүргені өте қуантады. Әрине жоғарыда сипатталған тартыс түрлерінің тек кейбір тұстары жетті, сахнадағы тартыстар бүгінгі заманауи тыңдарманның талғамына сай шоу бағдарламасының бір бөлігі, концерттік номер болып өзгертілді. Бірнеше мысал ғана келтіре кетейік. 2013 жылы студенттік халық аспаптар және симфониялық оркестрлер айтысы өтті. Онда Т. Қажғалиев, Қ. Тәттімбет, В. А. Моцарт, С. Құрманғазы, И. Штраус, Ж. Бизе шығармалары орындалды.

Түре тартыс формасында құрылған, симфониялық оркестр орындаған шығарманы халық аспаптар оркестрі іле жалғастырады. Сол уақытта көрермендердің қошеметі арта түсетінін байқаймыз, себебі әлемдік классиканы ұлттық аспаптардың орындалуы үлкен әсер береді. Әрі қарай халық аспаптар оркестрі жауап ретінде қазақ классикасы, әйгілі күйлерді тартады. Осылай бірнеше рет жауаптасқаннан кейін екі оркестр Ж. Бизенің «Кармен» операсынан увертюраны бірігіп орындап шығады. 2014 жылдың екінші тамызында «Құлансаз» фольклорлы-этнографиялық ансамблінің шығармашылық кеші «Білім және мәдениет» телеарнасында эфирге шыққан. Сол концертте Ақтоты Дүйсебаева мен Абылай Ибрагимов күй тартысты. 2015 жылдың он төртінші ақпанында ҚазҰӨУ-нің концерттік залында Ғ. Жұбанова атындағы Ақтөбе облыстық филармониясына 70 жыл толған мерейтойына орай А. Жұбанов атындағы қазақ ұлт-аспаптар оркестрінің Ақтөбеден–Астанаға «Нұр шашу» атты концерті өтті. Концерттің соңында Жайлау Асылханов пен Асылбек Кенегесовтің Қазанғап күйлерінен күй тартыс орындады. 2016 жылдың он екінші мамырында «Қазақстан» ОКЗ-да Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптары оркестрінің Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Ұлы дала мұрасы» атты мерекелік концертті өтті. Күй тартысты орындаған оркестр директоры – Нұрғиса Дәуішев, оркестрдің бас дирижері – Арман Жүдебаев, Шыңғыс Құрманқұлов және Рахат Сарсенов.

Бүгінгі таңдағы тартыстардың аутентикалық қасиеттері жоғалып, коммерциялық қасиетке ие болды деуге болады. Себебі, бүгінгі күні күй тартыстың өзекті маңыздылығы дәстүрлі тартыстарға қарағанда өзгерді. Дәстүрлі тартыс аяқ астынан болады, ол тойларда немесе кездейсоқ жерде екі немесе одан көп дәулескер күйшілердің бастары қосылған жағдайда іске асатын. Алдын ала сөйлесіп келіскеннен кейін болатын тартыстар да қазіргі кездегі тартыстардан өзгеше түрде өткен. Ал қазіргі тартысты ұйымдастырушылар алдын-ала шарт ойластырып, жоспарлап қатысушыларды шақырады. Олар қатысушыларға дайындыққа уақыт береді. Сол уақытта орындаушылар қойылған шарттарға сәйкес күйлерді тандап, сол күйлердің кезегін және жалғау мезеттерін белгілеп, бірге тартып дайындалады. Сөйтіп шығармашылық бастау жоғалып суырып-салма өнері тек қана орындаушылық техникаға бағытталады. Яғни белгілі күйлер орындалғанда күйшілерге ұнайтын күйдің фразалары немесе тактілері қайталанатын, сонымен қатар әр орындаушының өзіндік стилі болғандықтан кейбір штрихтер, ырғақтық элементтер нотаға сәйкес болмай түрленіп келеді. Бірақ дәстүрлі тартыстағыдай үрдіс кезінде көптеген бірегей шығармалар музыкалық мұраға қосылмайды, жаңа тартыстағы орындалатын күйлер көрермендерге концерттік номер ретінде ұсынылады. Тағы бір айтып кететін жайт, дәстүрлі тартыстағы көрерменнің орны мен функциясы және қазіргі кездегі тартыстың тыңдаушыларының маңызы бір-бірінен өзгеше болып келуі. Дәстүрлі тартыс кезінде тыңдарманның жаңа шығарманың тууы және алғашқы рет орындалуын көруге бағытталған рухани ынтасы қанағаттандырылады, олар күйшілерді дауыстарымен, назарларымен демеп, тартыстың толық қанды

катысушыларына айналады деуге болады. Ал бүгінгі күні тартыстар концерттік залда өтеді, ондағы жасау-жабдық та басқаша, көрермендердің өнерге деген қатынастары да басқаша, жаңа тартысқа келген көрермендердің мақсаты күй тартушылардың орындаушылық шеберлігіне сүйсіну болып келеді. Жалпы тартыстың қоғамдағы маңызы да өзгеріп кетті. Дәстүрлі тартыстар күйшілердің шеберліктерін салыстыру, дәулескер күйшілердің атағын арттыру, суырыпсалма шығармашылық шеберлікті дамыту үшін жасалды. Бүгінгі күндегі тартыстар шоу қасиетіне ие болды, себебі күй тартысты концерттік нөмір ретінде қою үшін ұйымдастырушылар күй орындаушыларына тапсырыс береді. Дәстүрлі музыкалық сайыстарды сақтап, жалғастыру үшін қазіргі кезде ұйымдастырылып отырған ақындар айтыстары мен күй тартыстарды барынша қолдап, өзекті мәселелерге назар аудару керек. Яғни, орындаушылық суырыпсалма өнерінің шегінен шығуға тырысып, тартыстың барлық түрлеріне нағыз үлгіде қатыса білуге ұмтылу қажет. Ол үшін күй тартыстар мен ақындар айтыстарын барынша жиі және Қазақстанның барлық өңірлерінде ұйымдастыруға болады, бірақ басты мақсат орындаушылық өнерді көрсетіп қана қоймай, суырыпсалма қабілетін дамыту болуы керек.

Танымал күйші Ж. Жүзбаев өзінің «Elorda Aqparat» желілік басылымындағы сұхбатында бүгінгі күндегі күй тартыс туралы мынандай пікір айтқан: «Тартысты тірілтемін деген біраз жобалар болды. Бірақ тартыс дәстүрлі қалпын бұзбауы тиіс. Жанынан шығарып тұрып тартатын тартыс қана тартыс болмақ. Ол дегенің – бірінің тартқанын бірі қайталап бере алатын дүлдүлдер қабілетінің сайысы. Қол соғып отырған әлеуметке қолма-қол күй арнап жіберетін тартыстар да қайта жаңғырар еді. Тартысты тірілту үшін өміршең жобалар керек. Күй өнерін қайта жаңғырта алатын тұлға керек. Қазақтың күйшілері бабаларынан дарыған сазгерлігімен қайым тартысты қайырып, жұмбақ тартысты жаңғыртып, түре тартыспен елді егілтіп, сүре тартыспен санамызды аялайтын кез де келер деп сенемін, тек ықылас пен ниет болсын. Күй деген де бір иман ғой. Күйдің ізгілігін елемей – иманыңды сатқанмен бірдей» [6]. Күйші Ж. Жүзбаев бұл сұхбатында күйдің қазақ мәдениетінде алатын орнын белгілеп, ұлттық санасының өзегіне теңейді.

Заманауи жаһандану кезеңіндегі ұлттық кодты сақтау бағытында дәстүрлі күй өнерін, сонымен қатар күй тартыстың нағыз биік түрлерін жаңғыртуға болады. Бұл психологиялық және дүниетанымдық көзқарастар синтезі, ұлттық-мәдени менталитеттің «ядросын» және әлеуметтің құндылықты-мазмұнды кеңістігін нығайтатын жолдардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Ақорда, 2017 жылғы 12 сәуір.
2. Аванесова Г.А., Купцова И.А. Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. 2015. № 47. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/kody-kultury-ponimanie-suschnosti-funktsionalnaya-rol-v-kulturnoy-praktike> (дата обращения: 20.04.2020).

3. Худoley Н.В. Национальный код культуры и его актуализация в пословицах, поговорках и классических литературных текстах // Полилингвильность и транскультурные практики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-kod-kultury-i-ego-aktualizatsiya-v-poslovitsah-pogovorkah-i-klassicheskikh-literaturnykh-tekstah>. 2017. №4. (дата обращения: 21.04.2020).

4. Аманов Б. Тартыс – инструментальные состязания. // в кн.: Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и 20 век. Алматы: Дайк – пресс, 2002.

5. Сейдімбек. А. Қазақтың күй өнері. Монография. / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <http://elorda.info/kk>. Астана, 2002.

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА СЛОВ – НАЗИДАНИЙ АБАЯ НА ЗАНЯТИЯХ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК»

Исмаилова Г. К.

*Государственный университет им. Шакарима г. Семей
gainigul_ismailova@mail.ru*

Хасенова К. Е.

klarita_khassenova@mail.ru

Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н. А. Назарбаев в своей статье «Семь граней Великой степи» написал «Наша земля, без преувеличения, стала местом, откуда происходят многие предметы материальной культуры. Многие из того, без чего просто немыслима жизнь современного общества – было в свое время изобретено в наших краях. В своем развитии насельники степей открыли миру множество технических новшеств, стали родоначальниками изобретений, которые до сих пор используются во всех частях света. летописи хранят немало известных фактов, когда предки казахов не раз кардинально меняли ход политической и экономической истории на обширных пространствах Евразии...» [1].

Здесь же он отметил неопределимую роль наших предков-казахов: «Великая степь также породила целую плеяду выдающихся деятелей. Среди них такие масштабные фигуры, как Аль – *Фараби* и *Яссауи*, *Кюль-Тегин* и *Бейбарс*, *Тауке* и *Абылай*, *Кенесары* и *Абай* и многие другие...» [1].

Поэтому, их потомкам нельзя забывать это великое достояние. И здесь как наиболее уместным вспомнить слова русского литератора Л. Н. Толстого «И воспитание, и образование нераздельны. Нельзя воспитывать не передавая знания, всякое же знание действует воспитательно».

Уместно в данном случае и следующее высказывание советского политического деятеля Калинина М. И «Учитель работает над самой ответственной задачей – он формирует человека».

Хотелось бы отметить, что формированию личностных и профессиональных качеств человека способствует изучение не только профилирующих и специальных дисциплин. В этом важном процессе хотелось бы отметить и роль иностранного языка, а также профессионально-ориентированного иностранного языка.

Согласно государственного стандарта 2018 года в блоке ООД имеется такая дисциплина, как «Иностранный язык», которая направлена на получение соответствующих компетенций студента по формированию умений, обучающихся в области грамотного написания, чтения, слушания и говорения на иностранном языке.

Кроме того, в учебном плане многих университетских специальностей имеется дисциплина «Профессионально – ориентированный иностранный язык» объемом от 3 до 5 кредитов, основная цель которой заключается в получении навыков общения на иностранном языке по специфике той или иной образовательной программы.

Основной целью данной статьи является опыт использования художественного перевода слов – назиданий Абая при преподавании вышеуказанных дисциплин.

Нами была сделана выборка слов – назиданий Абая, которые как нельзя лучше подходят к описанию роли обучения и воспитания, преодолению пороков человека, определению системы ценностей людей и в данном случае как никогда лучше подходят следующие слова-назидания: пятнадцатое, девятнадцатое, двадцать девятое, тридцать первое, тридцать седьмое и сорок четвертое [2].

Далее нами был найден на сайте художественный английский перевод данных слов – назиданий [3].

С целью облегчения задачи для обучающихся, с нашей точки зрения именно как нельзя лучше доводит до студентов смысл и образования, и воспитания именно тридцать седьмое слово, которое так и называется 23 истины.

Рассмотрим первые 10 истин на английском и русском языках.

The thirty-seventh word / Тридцать седьмое слово

1. The dignity of a man is determined by the way that he goes to the goal rather than the fact whether he reaches it [3].

1. О достоинствах человека суди по тому, как он начал дело, а не по тому, как ему удалось завершить его [2].

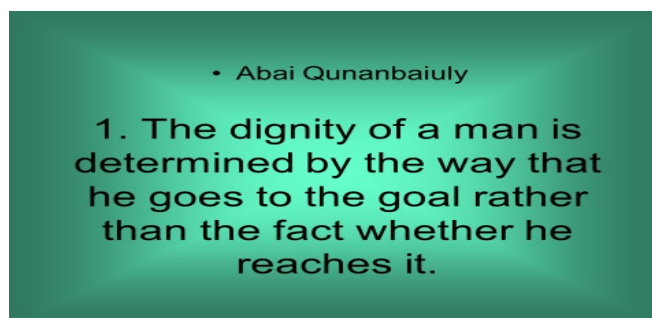
2. The finest thoughts fade after passing through human lips [3].

2. Как ни прекрасна мысль, пройдя через человеческие уста, она тускнеет [2].

3. There is no certainty in how a wise word would be apprehended by selfish ignorant [3].

3. Сказав мудрые слова самонадеянному невежде, порой обретаешь утешение, но чаще всего от них не остается и следа [2].
4. Help the wise. To promote the ungrateful means to descend you [3].
4. Твори благо разумному, глупого оно только портит [2].
5. The son who worships only his father is the enemy of the people, the son of the people is your friend [3].
5. Сын своего отца для других – враг. Сын человеческий – твой брат [2].
6. A strong man though wishes a lot, but contents with a small; a worthless man asks little, but is not happy, even when he receives more [3].
6. Достойный, попросив многого, довольствуется малым, ничтожный просит много, но останется не довольным, если дашь больше, чем он просит [2].
7. Working only for himself is like the animal that takes care of his belly. Lord loves the one who works for the good of humankind [3].
7. Тот, кто трудится для своего блага, уподобляется животному, которое пасется только для себя; того, кто трудится, выполняя человеческий долг, всевышний метит своей любовью [2].
8. Who poisoned Socrates, burnt Joan D'Arcy, crucified Christ, and buried Mohammed in the remains of a camel? The crowd did it. Then the crowd has no mind. Manage to direct it to the path of truth [3].
8. Кто отравил Сократа, кто спалил Жанну д'Арк, кто казнил Гайсу, кто закопал нашего пророка в останках верблюда? – Толпа. Толпа безрассудна. Сумей направить ее на путь истины [2].
9. The man is a child of his time. If he is bad, his contemporaries are guilty of this [3].
9. Человек – дитя своего времени. Если он плох, в том виноваты и его современники [2].
10. If I had the power, I would cut off the tongue to someone who says that man is incorrigible [3].
10. Будь в моих руках власть, я бы отрезал язык тому, кто твердит, будто человек неисправим [2].

Далее эти слова назидания преподаватель представляет обучающимся в начале каждого практического занятия в формате «Цитата дня», которые им необходимо будет выучить. Ниже представлен пример первой истины и 37 слова- назидания Абая.

Абай Кунанбайулы

О достоинствах человека суди
по тому, как он начал дело, а
не по тому, как ему удалось
завершить его.

Таким образом, в течение всего курса обучающиеся могут прикоснуться к казахской культуре и приобщиться к наследию Абая не только на родном казахском языке, но и на других языках, тем самым сохраняя память о наших предках и истории.

Кроме того, вышеуказанные слова – назидания Абая можно также использовать на кураторских часах, неделях русского и иностранного языков, различных викторинах и конкурсах по языкам.

Мы считаем, что все слова Назидания Великого Абая Кунанбайулы, а 23 истины в особенности, должны лечь также в основу кодекса чести не только каждого руководителя, но и каждого гражданина, каждого казахстанца нашей страны.

Выполняя их, наша страна – Казахстан достигнет процветания и войдет в число наиболее развитых стран мира

Список использованной литературы:

1. Статья Назарбаева Н.А. «Семь граней Великой степи»//<https://www.akorda.kz/ru/events/statuya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>.
2. Абай Кунанбайулы. Слова назидания//http://bourabai.ru/articles/black_word.htm
2. <https://adebiportal.kz/ru/translation/view/28>.

Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ҰЛЫ ДАЛА ҰЛАҒАТТАРЫ» КІТАБЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ҰҒЫМЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Кабдуллина Г. М.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

gkabdullina@list.ru

Ұлттық сана мен тіліміздің еркіндігі, рухани құндылықтарымыздың азаттығы, тарихымыздың жаңғыруы, еліміздің егемендігі, халқымыздың бостандығы осы ұғымның барлығы дерлік, ата-бабамыз ғасырлар бойы

аңсаған – Тәуелсіздік деген бір ғана сөзге саяды. Еліміз тәуелсіздігін алған уақыттан бастап талай өзгерістерді басынан өткерді. Сол өзгерістердің басында жүріп, мемлекетіміздің іргетасын қалап, көшін түзеуде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың еңбегі орасан зор екені барша жұртқа аян. Елбасы елді басқарып қана қоймай, публицистикаға бет бұрып, сонау 1996 жылдан бері кітап жазып, қалам тербеген кемеңгерлердің бірі. Оның публицистикасын зерттеу барысында біз соңғы жылдары жарыққа шыққан «Ұлы дала ұлағаттары» кітабын негізге ала отырып, Елбасы публицистикасындағы тәуелсіздік ұғымның идеялық құндылығы неде деген тақырыпта ой өрбітпекпіз.

Ең алдымен «Ұлы дала ұлағаттары» кітабына сипаттама бере кетейік. Елбасы Тәуелсіздігіміздің 25 жылдық мерейтойына орай жазған «Ұлы дала ұлағаттары» кітабы 2016 жылы жарық көрді. Кітап 13 бөлімнен тұрады («Туған елім – тірегім», «Ел мен ер, ер мен жер», «Тәуелсіздіктің тал бесігі», «Саясат салтанаты», «Туған тілдің тұғыры», «Дін мен дәстүр», «Қиырдан келсе қандастар», «Өнердің өрісі кең», «Жаңғырып келер жас толқын», «Еңсесі биік Елорда», «Отбасы – Отан тірегі», «Қарияларымыз – қазынамыз», «Мұраты бірдің – қуаты бір»).

«Ұлы Дала ұлағаттары» кітабын жанры бойынша естеліктерге, ой-пікірлерге, саяси эсселерге жатқызуға болады, бірақ зерттеушілердің көпшілігі оны ширек ғасырдың Тәуелсіздік жылнамасы ретінде анықтайды. Кітаптың тақырыбы әр түрлі, құрылымы да ерекше.

Қазақ халқының руханилығы мен ерлігі туралы лирикалық ойлар, Тәуелсіздік бесігі саналған Алматы туралы толғанған естеліктермен алмасады, ол толғаулар өз алдына ежелгі түркілер дәуіріне арналған Тарихи экскурсия және жаңа Астана туралы ойлар, қазақ тілінің мәні мен рөлі туралы ойлар мен шетелдегі отандастардың тағдырына, мемлекеттің діни саясатына, отбасы құндылықтарының мәселелері, жастарды тәрбиелеу және қарт адамдарға қамқорлық жасау мәселелерімен байланыстырылады.

Н. Ә. Назарбаевтың бір арнаға тоғысқан ой-пікірлері кітабының негізгі мақсаты – Қазақстан өз тәуелсіздігінің 25 жылы ішінде әлемдік аренада қандай биіктерге қол жеткізгенін баяндайды.

Енді мақаламыздың басты тақырыбына көшейік, Тәуелсіздік ұғымының идеялық құндылығы неде жатыр соны анықтайық. Елбасының «Ұлы дала ұлағаттары» кітабының жоғарыда айтқан әрбір бөлімі Тәуелсіздік ұғымын беретін идеялық құндылық дер едік. Себебі, әрбір қарастырылған дүниенің өзіндік салмағы бар терең ойлы тұжырымдар.

«Туған елім тұғырым» бөлімінде «Тәуелсіздігімізге ширек ғасыр толған тарихи кезеңге келдік. Бұл аз уақыт па, әлде көп пе? Неден бастадық, қай жерге жеттік? Осының бәрін тыңғылықты таразылап, бағасын берер шақ келді. Болғанға байыпты баға беру – байырғы әдетіміз. Өткен күндердің жылнамасы да адамдардың өмірбаяны секілді. Шаттанған шағың, ренжіген сәттерің, үкілеген үміттерің мен асқақ армандарың, міне осының бәрі – ғұмырнама тарихы. Еліңнің тарихы. Мемлекетіңнің тарихы» – деп тебірене жазады. [1, 7 б.]

Бұл сөздер ұлтының қамын ойлаған, түн ұйқысын төрт бөліп, халқым деп, елім деп жан ұшырған, нағыз елі үшін жаралған дана да, дара тұлғаның сөзі.

Тәуелсіздік идеясы бүгінде барлық мемлекеттер үшін маңызды болып отыр. Тәуелсіздік идеясы бүгін ғана туып отырған ұғым емес. Ұлт тағдырымен бірге жасасып, ғасырлар бойы қазақ халқымен тамырлас болып келе жатыр. Сонау Алтын Ордадан бастау алып, кешегі «Алашорда» ұлт азаттығын алу идеясы ғажап дүние, бірақ мұраты қуатты болғанымен, мүмкіндігі шектеулі еді. XIX ғасырдың екінші жартысында Тәуелсіздік идеясы ағартушылық сипатта болды. Абай, Шоқан, Ыбарай сияқты ғұламаларымыздың Тәуелсіздік туралы идеясы, халықтың білімге деген көзін ашып, санасын оятуға бағытталды. XX ғасырдың басында І. Есенберлиннің шығармасы «Алтын Орда» романын алсақ, халық санасына азаттық ұшқынын салған шамшырақ болды, сол үшін талайы тағдыр тәлкегіне ұшырады.

Тәуелсіздік қазақ халқына оңай жолмен келмеді. Осы орайда Елбасымыз «Ұлы Дала ұлағаттары» кітабында былай дейді: «Бұл бақытты біздің бабаларымыз қалай аңсады? Оның тарихын білеміз. Бұл күнді кешегі қаралы желтоқсанда алаңға шығып, атойлап теңдік сұраған кейінгі батыр ұрпақ, жас толқын қалай аңсады? Оны да жақсы білеміз. Біз Желтоқсанның жаралы жаңғырығын ұмытқан жоқпыз. Ешқашан ұмытпақ емеспіз. Ерекше тарихты екшеп қарау арқылы, есте сақтау арқылы халық әрқашан өсіп, есейіп отырады» [1, 20 б.]. Шындығында, өз елінің тарихын білу арқылы халық санасының есеюі ұлттық идеяның қалыптасуына, рухани тәрбиенің артуына әкелетіні сөзсіз. Автор ол ойын былай жеткізеді: «Ұлттық ұждан аса бай ауыз әдебиетімізден, сөз мәйегі – мақал-мәтелдерімізден барынша байқалады. Тарихымызда баяндалып шежіремізде шертіледі. Халқымыздың қай мұрасын алсақ та, одан тек үлгі мен өнеге, ақыл мен парасат, адамгершілік пен иман, достық пен бауырмалдық айқын көрініп, анық танылады. Абзалы, біз – ақындығы мен батырлығы қатар түсіп, өзегі бірге өріліп жататын өнегелі жұртпыз» [1, 18 б.].

«Халықтық дәстүр – тегімізде, елдік қасиет – жүрегімізде» дей отырып [1, 19 б.], Елбасы: «Біз, әрбір отандасымыз «Менің елім – Қазақстан» деп мақтанышпен айтуымыз керек», «Қазақ баласы, сен дүниеге осы ұлттың өкілі болып туғаныңа мақтан» деген сөз ұлтымыздың әр ұланының жүрегін қуанышқа бөлеуі тиіс» – дейді. «Біз сонда ғана егемен ел болып әлемге таныламыз, өзімізді өзгеге сыйлата аламыз, алыс-жақынмен араласып, бір үйдің баласындай бауырласып кетеміз» дегенді айтады [1, 19 б.]. Яғни, тәуелсіздік ұғымының идеялық құндылығы ұлттың мақтан тұтуда, тарихыңды ұмытпай жаңғыртуда, салт-дәстүрінді, әдебиетінді, мәдениетінді құрметтеуде, ұлттық тәрбиені бойыңа сіңіруде жатқанын айқын көрсетеді.

«Ел мен ер, ер мен жер» деген бөлімде, автор: «Халқымыз үшін ер мен жердің бағасы биік. Біз – бала кезімізден осынау егіз ұғымды анамыздың ақ сүтінен, әкеміздің ащы терінен ұғынып өскен ұрпақпыз. Жердің қадірін білу арқылы елдің қадірін білесің. Елдің абыройын ойлау арқылы өз абыройыңа дақ түсірмеуге тырысасың. Осыларды бала кезден бойға сіңіру, ойға тоқу арқылы ұлттық салт-сана мен халықтық қасиеттерді де тал бойыңа таратып, тағылым

алып өсесің» – деп толғанады. Енді бірде былай дейді: «Ел мен ердің бірлігі, ел мен ердің жарасымы – жарқын болашақтың кепілі» [1, 30 б.]. Тағы бірде: «Өз Отаның – бұл дүниедегі жәннәттің мен абатың. Сондықтан мен жастарға «Білімің мен қайрат жігеріңді өз еліңнің мүддесіне жұмса» деп айтар едім. Туған елің дәулетті, туған жерің сәулетті болса, сен де әулетті, әлеуетті боласың» – деп жастарға өнегелі сөздерін де тебірене жеткізеді [1, 33 б.]. «Елдің күші – бірлікте. Бұл сөз біздің ұлттық ұранымыз. Бір ел, бір мақсат, бір Отан – біздің ұлттық арманымыздың ақиқат алғышарттары. Білімді мыңды жығады, білген уақыттан озады. Ал ізгі қасиеттерді ізгілікке жұмсаған елдің де, ердің де қашан да маңдайы ашық» дей отырып, «Ел мен ердің бірлігі – халықтың қам-қарекеті» деген тұжырым жасайды [1, 40 б.]. Яғни, білімді, ізгілікті, елінің болашағы үшін ештеңеден тайсалмайтын, намысын қолдан бермейтін, елім деп, жерім деп халқына қорған болатын, елінің көгіне шығып күн болатын ұрпағымыз болса қоғамымыздағы ұлттық бірліктің іргесі шайқалмасы анық екенін аңғартады. Ұлттық рух, ұлттық қасиет, ұлтқа деген сенім ел болудың, тәуелсіздік ұғымының екінші бір идеялық құндылығы.

«Алматы – тәуелсіздіктің тал бесігі. Желтоқсанда бұлқынған жас қайраттың намысын жаныған жер де осы шаһар. Бұл қалада кеңестік кезеңнің қатпар-қатпар тарихы түзілді. Бұл қалада азаттыққа ұмтылған арыстардың ақырғы жолдары аяқталды. Бұл қалада дала психологиясының қалалық болмысқа айналуының ұзақ үрдісі жүрді. Сауатсыздықпен күрескен жылдардың сызбалары да осы жерде дүниеге келді. Ғылым-білім, әдебиет пен өнер, руханият пен мәдениет алма ағаштарымен астаса бүр жарды. Ал ең бастысы, Алматы ұлттық сананы қалыптастырудың рухани орталығы, ұлағатты ұстаханасы болды. Қазақ халқының өнері мен мәдениетінің дәстүрлі далада философисының шынайы көрінісі болып қана қоймай, ұлттың даму үдерісіндегі үлгі мен мектепке айналды. Осының бәріне куә – ару Алматы», – дейді Елбасы [1, 46 б.]. «Тәуелсіздіктің тал бесігі» деген бөлімде. Үшінші құндылық – тәуелсіздіктің тал бесігіне айналған, Тәуелсіздік идеясы туған, тарихи мұраға толы көне қала – Алматы туралы тебірене жазады.

«Саясат салтанаты» деген бөлімде автор Ұлы бабамыз Майқы бидің «Хан – халықтың қазығы» деген сөзін келтіре отырып, елінің алтын қазығына айналатын, «жұртының көкейдегісін тауып, ретке келтіру үшін қолдан келгеннің бәрін жасайтын» мықты, әрі көреген, дана саясаткердің болғаны дұрыс деген тұжырым жасайды [1, 74 б.]. «Қазақстан – көршісімен тату, алыспен де, жақынмен де бейбіт қатар өмір сүре алатын ел» сондай-ақ, «Әлемдік қауымдастық енді біздің ядролық қару-жарақтан өз еркімен бас тартқан ел ғана емес, әлемдік жанжалдар мен аумақтық кикілжіңдерді, аймақтық соғыстарды араағайындық бітімгершілікке шақыруға адамгершілік тұрғыдан құқы бар мемлекет ретінде қабылдап, өнеге тұтады» дейді [1, 75 б.]. Қазақ жақсы қасиеттерінің арқасында: басына күн туғанда бірігіп, басқа халықтармен бейбітшілік қатынаста болып, көршілес халықтармен ынтымағын сақтап қалуға тырысқан, бірлігі мен ынтымағы жарасқан халық, сол себепті тәуелсіздігі мен егемендігіне қол жеткізіп отыр. Төртінші

құндылық – елінің қазығы болар басшы, ынтымағы мен бірлігін қатар ұстаған халық. Бұл екеуі болса тәуелсіздіктің тұғыры биіктеп, көркейіп өсері анық.

Келесі бөлім «Туған тілдің тұғыры» деп аталады. Елбасы бұл бөлімді Мұстафа Шоқайдың мына сөзімен бастайды: «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл», яғни «Қазақ елі барда, қазақ тілі де өмір сүреді. Өседі. Өркендейді. Ұлтымыздың ұлы тілі – мәңгілік!» дегенді айтады. «Ана тілін жаңа ғасырдың биігіне абыроймен алып шығу – бүгінгі ұрпақтың парасатты парызы» екенін атап өтеді [1, 82 б.]. Елбасы қазақ тілін ең басты мәселесін де көтереді: «Бір қызық парадокс: біз өз мемлекетімізде Конституцияда жазылған заңдық күші бар бапты басшылыққа алмай, қыздырманың қызыл тіліне еріп, шапқылай береміз. Іс басында, әсіресе халықтың көз алдындағы жауапты қызметте отырған қазақтардың өздері мемлекеттік тілді менсінбей, өзге тілде сөйлеуге құмар болса оған халық та, тіл де кінәлі емес. Кінәлі – ұлттық намыстың аздығы, ерсі әрекеттерге еліктегіш, ұлт дәстүріне енжарлық» – деп тіл кемшілігін айтып тебіренеді [1, 83 б.]. «Әрбір азамат әуелі туған тілге деген құрмет пен жауапкершілікті өзінен бастауы керек. Отбасынан бастауы керек. Отбасындағы онды тәрбие ана тілі арқылы жүзеге асса, одан әрі жас ұрпақ өмірдегі өз қажеттілігін өзі табады, адаспайды» дейді [1, 85 б.]. Сонымен қатар Елбасы үш тілдің тұғыры жайлы да сөз қозғайды. Автор үш тілді білудің мемлекеттің дамуындағы маңызы зор мәселе екенін айтады. Қазіргі дамып жатқан әлемдік ақпарат, технология, жаңа инновациялық индустрия барлығы ағылшын тілінде. Сондықтан, туған тілімізді асқақтата отырып, басқа тілді үйрену әрбір азаматтың жауапкершілігіндегі нәрсе екенін атап өтеді. Өйткені, көп тіл білу ол қазіргі заманның қажеттілігіне айналғанын айтады. «Ана тіліміз бәрімізді өмірге әкелген ардақты анамыздың ақ сүтімен бойымызға сіңген», – дей отырып, автор: «Туған тілдің туы қашанда биік болуы қажет» дегенді айтады [1, 89 б.]. Яғни, қазақ тілі – Тәуелсіздікті берік ұстаудағы бесінші құндылық.

«Дін мен дәстүр» бөлімінде Н. Ә. Назарбаев: «Халықтың діни санасы берік, көзқарасы тұрақты әрі сенімді болған жағдайда, оның ынтымағы мен бірлігі, өз елінің бүгінгі мен ертеңіне деген сенімі берік бола түсіп, бір мақсатқа жұмылудың негізгі ұстанымы қалыптасады» – деген тұжырым жасайды [1, 97 б.]. Автор діннің тарихына бойлай келіп: «Біздің халқымыз ежелден ізгілік пен адамгершілікті бойына сіңірген, жақсылық пен бауырмалдық сезімін жоғары қойған. Ешкімнің ала жібін аттамаудың қағидатын бала жастан жадына сіңіріп, ата-баба ұлы тәлім тәрбиесін ұрпағына аманаттап, салт-дәстүрдің озық үлгісін ұстанған халықпыз», сол себепті дұрыс жолдан адаспай салт-дәстүрді ұстана отырып, «Дін – ғылым, жан дүние жарасымын табиғатпен үйлестіруді. Ғылымның ғибратты жолын таңдап, білімді жақсылыққа пайдалануды. Заманның болмысын аңдап, тойшыл болмай, ойшыл болуды» санамызға сіңіреді [1, 115 б.]. Халықтың діни санасы берік болса, тәуелсіздігіміздің де нық боларына сенеді. Бұл алтыншы құндылық.

«Қиырдан келсе қандастар» деп басталатын бөлімде автор: «Біз тығырықты тар заманда тарыдай шашылып кеткен қандастарын Атамекенге жинаған әлемдегі үш елдің біріміз» – дейді [1, 118 б.]. «Біз елге ел, басқа бас

косып, Қазақстан халқының саны мен сапасын арттыру арқылы ұлттық-демографиялық саясаттың ең маңызды бағдарламасын жүзеге асырып келеміз. Халық санын өсірудің тарихи жолын қалыптастыру тұрғысында біз жасаған кадамның жемісі де, жеңісі де көріне бастады. Осынау жылдарда елімізге бір миллионға тарта бауырларымыз оралды. Қазақ елінің шаңырағы биіктеп, керегесі кеңейе түсті. ...Ұлы көш әлі де жалғаса береді. Өйткені әлемдегі бар қазақ – бір қазақ» деп толғанады [1, 130 б.]. Бейбітшіліктің мызғымас тұғыры – ынтымақ пен бірлікті ту етіп, бар қазақты бір шаңырақ астына жинау, қазақтың санын көбейтіп, керегесін кеңейту Тәуелсіздік ұғымының бір тұтастығының өзіндік құндылығы деп санауға болады.

«Өнердің өрісі кең» деген бөлімде автор: «Егер біз мемлекет болып тұрғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» дей отырып, [1, 134 б.]. Елбасы: «Шындығына келгенде, адамның рухани әлемінің кедейленуі қоғамның рухани болмысының жұтаңдануына алып келеді» дейді. [1, 141 б.]. Сондықтан «Мемлекеттің дамуы – рухани әлемнің дамуымен тікелей сабақтас» болып отыру керектігін айтады. «Адамның эстетикалық және этикалық талғамы қатар өскен жағдайда, елдің де зерде-зейіні толығып, қоғамның моральдық келбеті кемелдене түсетінін» – жеткізеді [1, 142 б.]. Яғни, рухани әлемге, өнерге деген құрмет сегізінші құндылықтың болары сөзсіз.

«Жаңғырып келер жас толқын» деген бөлімде: «Елімізге бойына ата-бабамыздың ел мен жерге деген сүйіспеншілік қасиеті дарыған, егемен елге аянбай қызмет ететін, ой-өрісі кең алғыр да жүректі, сауатты да салауатты азаматтар қажет» – дейді автор [1, 148 б.]. «Өсер жасқа – өріс кең, өнеге мол. Өскелең ұрпақ өзіне керекті өрісті білім мен ғылымнан табады. Ендеше жақсыға, жаңаға ұмтылу керек. Туған тілінді, халқыңның тарихын, салт-дәстүрін біл, зерделе, өміріңе үлгі тұт» – деген даналы сөздер айтады [1, 164 б.]. Жас ұрпақтың болашағына үмітпен қарай отырып, «Елдің жүгін ер көтерер, ердің құнын ел көтерер» – дейді [1, 167 б.]. Жас ұрпақтың әрбіреуі осы мақсатты мұрат тұтса, елінің ертеңі нұрлы болатынын айтады. Тәуелсіздіктің тоғызыншы құндылығы – білімді, намысшыл, ел жүгін көтере білетін жас ұрпақ.

«Еңсесі биік Елорда» деп басталатын бөлімде автор: «Астана халқымыз ғасырлар бойы ұмтылған Қазақстанның шынайы тәуелсіздігінің тарихи рәмізі мен қуатты қағидасына айналды» деген алғысөзбен бастайды [1, 170 б.]. «Елорда – бүгінгі таңда әлемдік өркениеттің көзіне түсіп таңбаланған, мәртебелі мінберлерден маңызды сөзін ұзатқан қайраткер қала» – деп толғанады [1, 184 б.]. Тәуелсіздігіміздің символына айналған ғажап құндылықтарының бірі – Елорда – Астана (Нұр-Сұлтан) қаласы.

«Отбасы – Отан тірегі» деген бөлімде автор мемлекет үшін отбасының құндылығын айқындай түседі. Автор: «Отбасында адам бойындағы қасиеттер жарқырай көрініп, қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім жарқындарына, туған-туыстарына деген сүйіспеншіліктен басталады» – деп тебіренеді [1, 188 б.]. «Отбасына деген құрмет қаншалықты зор болса, оған артылатын міндет

одан да орасан. ...Қазақ «ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» дейді. Бұл – Ұлы даланың педагогикасы мен дана бабаларымыздың ұрпақ тәрбиесіне мейлінше мән бергенінің айнасы» [1, 194 б.]. «Отбасы – Отан құндылығының қайнар көзі» [1, 196 б.] дей отырып, ел үшін, оның тәуелсіздігі, мәңгілігі үшін Отанның маңыздылығын, құндылық ретіндегі рөлін атап өтеді.

Келесі бөлім «Қарияларымыз – қазынамыз» деп аталады. Автор: «Қарияларымыз – халқымыздың қиядағыны шалатын қырағы жанары, қоғамымыздың қадірлі қазынасы», – дей отырып, мемлекетіміз үшін ақсақал қарияларымыздың орны ерекше екенін көрсетеді [1, 198 б.]. «Ел ортақ, жер ортақ, ендеше, абырой мен бедел ортақ, Қазақстан атты ұлы кемеіміздің ақ желкені дәуір айдынында адаспай жүзіп келеді. «Кемедегінің жаны бір» деген халықта сөз бар. Біздің жанымыз да, арымыз да туған халқымыздың абыз ақсақалдарымен бірге. Ортақ абырой – Отан қуаты» [1, 220 б.]. – деп терең оймен саралай келе, жас ұрпаққа бағыт-бағдар беретін, салт-дәстүрді бойына сіңіре отырып тәрбие бере алатын қарияларымыз болса, халқымыздың бірлігі, ұлтымыздың ынтымағы жарасқан ел боларымызға айқын жол екенін көрсетеді.

«Мұраты бірдің – қуаты бір» деген қорытынды бөлімде Елбасы: «Біз – алыс сапарға бел буып, кемеімізді тәуекел теңізіне түсірген елміз, елес үмітті емес, ерлік пен елдікті мұратты тәуелсіздік тұғырына ту етіп байланған елміз» дей отырып, әлемдік өркениеттен егемен ел қатарында өз орнымызды тауып, өзгелермен бойымыз да, ойымыз да теңескен ел екенімізді айқын көрсетеді [1, 222 б.]. Сол жолда Елбасының ерең еңбегі ұшан теңіз екені бізге де аян. Ол туралы Елбасы былай дейді: «Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Елбасы болу тағдыры маған бұйырған екен. Бұл жолда аянып жасқанып қалған жерім жоқ. Менің бақытым – халқымның бақыты. Менің жеңісім – жұртымның жемісі. Менің тапқаным – елімнің қазынасы. ...Халқыммен бірге өстім. Балалық шағымнан бастап өзімді туған елімнің бір пайдасына жаратсам, абыз Абай айтқандай, елімнің бір кірпішіне айналсам деген мақсат-мұрат мені ержету жолындағы басты жолбасшым болды» – деп тебіренеді автор [1, 232 б.].

Кітаптың есте қалар ерекшелігі – қазақ халқының Тәуелсіздігі неде, оны тұғырлы етететін құндылықтар қандай, халық ретіндегі, ұлт ретіндегі мінезі мен қасиеті қандай, болашағымыз қандай, қайда барамыз, көксеген мұраттарымыз не деген сұрақтар төңірегінде саралауға үндейді. Кітап авторын әрбір саналы азаматтың намысын оятар, осы орайдағы жүрекжарды сұрақтардың барлығы толғандырады. Туған елінің бар ауыртпалығын бар болмысымен көтерген Елбасы ештеңені бүкпей, ашық сырласады. Бірде халқын, бірде жастарын, бірде қарияларын, бірде қазақтың ұланғайыр даласының әркілы тарихына ой жүгірте отырып, туған елі – Қазақстанның алыс-жақын болашағына көз тігеді. Елдің ертеңі мен болашағы үшін, тәуелсіз елдің тұғыры берік, тілі мәңгілік, Астанасы айшықты, жастары тәрбиелі, қариялары өнегелі, отбасы ізгілікті болса, Тәуелсіз мемлекетіміздің туы желбіреп, Еуразияның осынау алып кеңістігінде мәңгілік өмір сүруге, Елбасымыз айтқандай мұратымыз «Мәңгілік Ел» болып, «Ұлы Дала еліне» айналарымыз сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Н. Ә. Назарбаев. «Ұлы Дала ұлағаттары» – Астана: Фолиант баспасы, 2016. – 248 б.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Калимова Ж. Ү.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

филология ғылымдарының кандидаты

zhibek_15-10@mail.ru

Қазақ халқының біртуар ұлы, белгілі ақын, кемеңгер ойшылдардың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы еліміз тәуелсіздік алған жылдардан кейін жан-жақты зерттеле, зерделене бастады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиті мен мәдениетінің дамуына, қазақ халқының рухани тұрғыдан дамуы мен ұлттық философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдаудың қалыптасуына зор үлес қосқан тұлға.

Арнайы оқу орындарында оқып, білім алмаса да, ағасы Абайдың басшылығымен және өз бетінше оқып, іздену нәтижесінде Шәкәрім өз заманында халқына танымал, ғұлама адамдардың бірі болды.

«Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясын және Еуропа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, филолсофия және дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап отырады» [1, 7 б.].

Шәкәрім халқына мәңгілік мұра болып қалуға жарайтын алуан қырлы, жалпы адамзатқа ортақ қоғамдық мәні зор мәселелер қалам тартты. Оның шығармашылық мұрасының өне бойынан ерекше бір табиғи тұтастықты аңғарамыз. Ойшыл ақын қоғамдағы адамның орны мен оның табиғатын әлемдік тұтастық тұрғысынан қарастырып, адам мен табиғаттың біртұтас құбылыс екендігін ұмытпауды үнемі еске салып отырады.

«Шәкәрім философиясының басты ерекшелігі – жалпы жаратылыс, адам, қоғам туралы туралы біртұтас әлемдік сипатты (суретті) жасауында. Ойшыл дүниедегі адамның орны мен табиғатын сол әлемдік тұтастық тұрғысынан қарастырады. Қысқасы, адам туралы ілімнің негізіне Шәкәрім белгілі онтологияны қояды. Шәкәрім философиясының негізгі ерекшелігі бұл күресте антогонизм жоқ, жалпы үйлесім, гармония, келісім сипатында жүреді,

сондықтан да Шәкәрімше: «Жаратылыс жұмбағының ісі өлшеусіз, білдім деген білмедім дегенге есеп» [2, 45 б.].

Шәкәрімнің адам жайлы жалпы философиялық тұжырымдары, ой толғаныстары «Үш анық», «Тіршілік жан туралы», «Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы», «Ақыл – деген өлшеусіз бір жарық нұр», «Адам немене?», «Тәңірі мен жан», «Анық пен танық» т.б. еңбектерінде айқын сипатталған. Сондай-ақ, «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты» сынды еңбектерін қазақ әдебиеті тарихындағы адамсүйгіштік, адамгершілік құндылықтарды, ағартушылық ой-пікірлерді уағыздаған асыл мұра ретінде тануға болады.

Шәкәрімнің философиялық ой-пікірлерінде өзі өмір сүрген кезеңнің әр алуан қоғамдық көріністері, талғамды тұжырымдары, ақыл-ой ізденістері ерекше көрініс тапқан.

Ойшыл-ақын қазақ қоғамының рухани өркендеуіне барынша атсалысып, жастарды ғылым-білімге, өнерге баулуды мақсат етті.

Адамгершілік, ағартушылық, гуманистік және діни философиялық мәселелердің Шәкәрім шығармаларында көрініс табуы – қазақ әдебиеті тарихына енгізілген тың дүние. Өлеңдері мен дастандарында әлеуметтік шындыққа және сол кезеңдегі тарихи, саяси өзгерістерге негізделген терең психологизм де көрініс тапқан. Шығармаларының негізгі кейіпкерлері – сол кезеңдегі қоғамдық ортадан алынған шынайы бейнелер. Олардың өмір құбылыстарына көзқарасы мен түсініктері, сезімі, жандүниесі, адами күйзелісі, шынайы өмірде болып жатқан оқиғалармен ұштасып жатады.

Шәкәрім өз шығармаларындағы адамдық, адамгершілік мәселесі басты тақырыптардың бірі болып табылады. Өзінің ұстазы ұлы Абайдың «арлы болу», «адамгершілік» тәрізді ұғымдарын өміріне үлгі ретінде ала отырып, оның «ар», «адамгершілік», «адалдық», «ой тазалығы» тақырыбына жиі қалам тартқанын байқаймыз.

Мәселен, Өмірдің өкінбейтін бар айласы,

Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.

Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,

Таза жүру, тату дос сол шарасы, – деп жоғарыда аталған ұғымдарды нақты түсіндіреді.

Абайдың түсінігінде адам болу, тұлға, азамат болудың шарты – «нұрлы ақыл, ыстық жүрек пен қайратты қатар ұстау» болса, Шәкәрімнің пайымдауынша адам болу, азамат болу үшін «арлы» болу шарт. Шәкәрім «адам Тәңірі жаратқандықтан адам аталуы тиіс емес, ұжданы болғандықтан адам болды. Яғни адам табиғатының басты бөлігі – ұждан. Ұждансыз адамның ішкі гармониясы ыдырап, статусы – «хайуанның арам, насы» дәрежесіне дейін төмендейді» деген ой-тұжырымды ұстанады [7].

«Ар» ұғымы жөнінде Абай мен Шәкәрім шығармаларын зерттеуші белгілі ғалым, философ Ғ. Есімнің: «Арлы адам, алдымен, құдайына қараған, құдай мақұлдамаған іске бармайтын адам. Ар әр адамның өз ісінің төрешісі» деген ой-толғамына тоқтала кеткенді жөн көрдік [3].

Философ Ғарифолла Есімнің айтуынша: «Арлы адам, алдымен, құдайына қараған, құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі». Ғ. Есім: «Құдай құратын «сотқа» дейін адам өзінің арының алдында жауап бермек», – дейді [3].

«Ар – адамдық сананың негізі» деген пікірді: «Ар түзер адамның адамдық санасын» деген Шәкәрімнің өлең жолдарыда кездестіреміз.

Шәкәрім «Ашу мен ынсап» атты өлеңінде «ар» сөзін бірнеше мәрте пайдаланған:

Бәріне де құлақ сал,
Рахым, ұят, ар қайда?

Немесе:

Көп наданнан жасқанып,
Сорлың елге бас ұрған.
Рахым, Ұят, Арының,
Бетін топырақ жасырған.

Сондай-ақ:

Дайын қылдым бәрін де,
– Сақтық, Ұят, Рахым, Ар,
Ынсап деген кәрің де.

Бұл өлең жолдарында «ар» адам бойындағы ашу-ызаға қарасы, ынсапқа жақтас қасиет ретінде сипатталады.

Шәкәрім өлеңдерінде, аудармаларында адамгершілік, ар тазалығы, имандылық мәселелері жиі көрініс тапқан. Мәселен,

Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?
Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?

Көз жұмып, «көппен көрген ұлы той» деп,

Береді бұл надандық кімге пайда? – [4, 152 б.] деген өлең жолдарымен қоғамда жиі орын алатын адамгершілікке жат, келеңсіз іс-әрекеттерді, ештеңенің пайымына бармай надандықта ғұмыр кешіп жатқан адамдарды сынға алады.

«Ақылды сол – нысап пен ар сақтайды,
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды». [4, 117 б.]

Аталмыш өлең жолдарында ар мен нысапты қатар қойып, осы қос ұғымның бір-бірін толықтырып тұратын үндес қасиеттер екеніне тоқталады.

Адамда нысап болса ар да болғаны, ал нысапсыз адам арды аттап, ойланбастан арамдық әрекеттер жасауға баратынын баяндайды.

Адал жолмен, шынайы еңбекпен адал асын тауып жеген адам ғана нағыз арлы адам деген тұжырымға келеді.

Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан,
Анық төмен болмай ма хайуаннан.
Ынсап, рақым, ар, ұят табылмаса,

Өлген артық дүниені былғағаннан [4, 119 б.] – деген өлең шумақтары да Шәкәрімнің «ар білімін» құптағандығын, адамдардың әрдайым әділеттілік, ізгілік жағында болуы қажет екенін қалайтындығын аңғартады.

Адамдық, адамгершілік негізі болып табылатын «ар» ұғымы ақында түрлі контексте сипатталады.

Құдай кешер, Алла деп күнә қылмақ,

Ар кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ.

Немесе:

Ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, сақтық,

Талапқа алты түрлі нөқта тақтық.

Алтауының ішінде ынсап әділ,

Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық.

Ал төмендегі өлең жолдарында адамгершілікті, адами қасиеттерді жоғалтпау үшін қайратты, қажырлы, табанды болуға шақырады.

Ар демек – адамшылық намыс деген,

Арың кетпес жағыңа қарыс деген.

Ар, нысаппен іс қылып, азап тартып,

Ақ жолында өледі бірталай жан.

Бұл өлең жолдарында, ар-намыс үшін азап шегіп, жанын құрбан еткендердің жолының ақ екенін, ардың жолы азапты жол екендігін айшықты түрде жеткізе білген.

Шәкәрім шығармаларында адалдық, адамгершілік мәселесі ұлы ақын Абайдың ой-пікірлерімен үндесіп, үйлесіп жатқандығы байқалады. Өскелең жас ұрпақты байлыққа, шенділікке, мансапқа емес, керісінше арманы, ары зор, адамды ұлы болуға шақырады.

Арманым байлық, мансап, мақтан емес –

Ары зор, ата ұлы емес, адам ұлы.

Сонымен қатар,

Адаспайсың ақылды арлыға ерсең,

Жолай көрме жылмайы сопы көрсең.

Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың,

Алданбайсың артынан ере берсең, – деп жастарды екі жүзді, арам пиғылды адамдардан аулақ жүріп, адамгершілігі жоғары, ақылды адамдарға жақын болуды үндейді.

Кез келген қоғамның даму барысы сол қоғамның мүшесі болып табылатын адамның сапалық деңгейімен өлшенетіні белгілі.

Осы тұрғыдан қарағанда жан-жақты дамыған, мәдениетті, кең дүниетанымдық көзқарасы бар қоғам мүшесін қалыптастыру қай кезеңде болсын аса маңызды мәселе.

Ақын өз шығармаларында бейнелеген кейіпкер арқылы адамның рухани жан дүниесін байыту, ізгі істерді қолдау, әрдайым ар-ұжданы жоғары, мінез-құлқы, болмыс-бітімі жағынан әділет пен арды пір тұтқан, елі мен жерін сүйген жан болуға баулуды мақсат етеді.

Шәкәрімнің өзіндік жеке қолтаңбасы, әсіресе, лирикалық кейіпкер бейнесін сомдағанда айқын көрінеді. «Шын нұр», «шын асық», «таза ой»,

«таза жан», «тәтті тіл», «от жүрек» т.б. сөз тіркестерін қолдану арқылы кейіпкер психологиясын, оның адамгершілік сапасын айқын сипаттайды.

Абай ақынның шығармаларында талап, шыдам, қайрат, жүрек, ақыл сияқты адами қасиеттер қатар өрбісе, Шәкәрім туындыларында аталған қасиеттермен қатар мейірім, ынсап, әділет, ақ ниет сияқты сапалық қасиеттерді басым көрініс тапқан. Адамның жан тазалығы, рухани ой-өрісінің бай болуы оның жалпы болмысының жағымды да, тартымды болып қалыптасуына жол ашады деген пікірді ұстанған.

Шәкәрім шығармаларында адам бойындағы имандылық, адамгершілік, ақыл-ой, білім, еңбек тәрізді қасиеттер жөнінде ой толғауы – ұстазы, әрі ағасы Абайдан алған үлгі-өнегесі. Ізгілікке ден қойған жас ұрпақтың залымдық, көрсеқызарлық, өсек, өтірік, надандық тәрізді залалды қылықтардан аулақ болып, білімді, ақылды, адал, еңбек сүйгіш болуға баулуды басты мақсат тұтқан.

Қоғамда өмірге бейім, еркін ойлай алатын, іскер, сонымен қатар, тұла бойына үлкен адамгершілік қасиетті сіңірген адамның атқаратын рөлі аса зор. Сондықтан да Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармаларында адам бойындағы ең ізгі қасиет – адамгершілікті ең өзекті мәселе ретінде қарастырады. Оның кез келген өлеңдері, дастандары, прозалық шығармалары мен ой-тұжырымдары тәлім-тәрбие, адалдық, адамгершілік т.б. адами құндылықтарға тұнып тұрғандығын байқау қиын емес.

Өйткені Шәкәрімнің пайымдауынша, адам үшін ең қажеттісі – ар тазалығы мен адалдық, ақ ниеттілік пен адамгершілік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. М. Мағауин. Абайдың інісі // Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жалын, 1988. – 253 б.
2. Есенғалиева В.А., Ғалиева Ж.С. Шәкәрім шығармаларындағы адам, құндылық мәселелері // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Жәңгірхан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті. – Орал, 2015.
3. Ғарифолла Есім. Хакім Абай. – Алматы: Ата мұра, 1994. – 200 б.
4. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Қазақ айнасы. – Алматы, 2008. – 286 б.
5. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақтың ағартушылық философиясы 3-том. – Алматы, 2015.
6. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы, 1991.
7. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000.
8. Ізтілеуова С. Шәкәрім поэзиясындағы тұлға мәселесі. – Алматы: «Сана», 2000.

САМОБЫТНОСТЬ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ТРЕТЬЕЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Кертаева Г. М.

*доктор педагогических наук, профессор
Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева
kertaeva@mail.ru*

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев в своей статье «Семь граней Великой степи» представил «позитивный взгляд» на историю казахского народа, раскрыв особенности национального кода и их возможности в проектах общенациональной программы «Рухани жаңғыру». «Наша земля, без преувеличения, стала местом, откуда происходят многие предметы материальной культуры. Многие из того, без чего просто не мыслима жизнь современного общества – было в свое время изобретено в наших краях. В своем развитии насельники степей открыли миру множество технических новшеств, стали родоначальниками изобретений, которые до сих пор используются во всех частях света. Летописи хранят немало известных фактов, когда предки казахов не раз кардинально меняли ход политической и экономической истории на обширных пространствах Евразии» [1].

Поэтому для духовной модернизации общественного сознания (Рухани жаңғыру) нации необходимо «...сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха этой модернизации. Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе» [2]. Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода.

Национальный код казахского народа содержит в себе толерантность и уважение к другим религиям. В основе национального кода любой страны лежат язык этого народа, его культура, традиции и религия. Уникальная комбинация этих элементов создает неповторимый национальный код любого народа. Эти факторы также влияли на формирование национального кода нашей страны. Даже при поверхностном анализе, мы можем говорить о том, что наш национальный код не включает радикализм, религиозный экстремизм. Напротив, наш национальный код включает такие элементы, как религиозная толерантность, гибкость, уважение других этносов и других религий, а также открытое сознание», – сказал Маулен Ашимбаев на VII Форуме религиоведов Казахстана [3].

Основа духовного развития любого общества – этнокультура. Этнокультура – это совокупность традиционных ценностей, отношений и поведенческих особенностей, воплощенных в материальной, духовной, социальной жизнедеятельности этноса, сложившихся в прошлом, развивающихся в исторической социодинамике и постоянно обогащающих этнической спецификой культуру в различных формах самореализации людей.

В этнокультуру, входят факторы, которые интегрируются между собой:

- первая группа факторов образует материальную сферу культуры (народная архитектура, наряд, разные виды творческой деятельности (обиходу), и тому подобное);

- вторая группа факторов связана со сферой духовной деятельности народа (язык, устное народное творчество в разных гранях проявления, народное искусство и тому подобное);

- третья группа факторов повязана с феноменом самым сложным и окончательно неопределенным: менталитет этноса.

Структура культурной жизни представляет собой своеобразную триаду. Во-первых – это общенациональная культура, как часть мировой культуры. Во-вторых – это смешанная культура, рождающаяся в национальных образованиях на основе взаимодействия представителей различных социальных слоев. В третьих это «первичная» национальная культура живущей на определенной территории нации [4].

Этнос – естественно сложившийся на основе оригинального стереотипа поведения коллектив людей. Существуют этнокультуральные стереотипы поведения сообщества, которые формируются в процессе социализации, что приводит к становлению феномена, названного национальным характером. Национальный характер отражается в стереотипах поведения. Отсюда исходит понятие – этнокультуральные стереотипы поведения. Этнокультуральные стереотипы поведения это совокупность типичных и повторяющихся у лиц определенной национальности черт характера в виде манер, стиля поведения, способов осмысления действительности.

Например для:

-казаха – это неподдельное добродушие, честность, сострадательность, гостеприимство, трезвость, терпение при перенесении страданий. Казахскому народу ближе идея Канта: «Мир и нет никаких иных путей в будущее»;

- русского – это доброта, терпение, гостеприимство, дружелюбие, широта души, патриотизм, доверчивость, открытость;

- немца – аккуратность, пунктуальность, педантизм, расчетливость, экономичность, бережливость, чистоплотность и т.д.

Существуют следующие направления этнокультуры: история народов, народный фольклор, национальная одежда, традиции и обычаи, национальная кухня, национальные игры, национальная музыка, морально-этические нормы и др.

Народные традиции и обычаи выступают в роли регуляции поведения и деятельности взрослых и детей в семье и обществе, формируют основы нравственных качеств, способствуют возрождению новых духовных ценностей, обогащают культурное наследие народа.

Особенности этнокультуры казахского народа соответствуют его истории.

«...Казахи – наследники великих цивилизаций, сумели пронести свое национальное «Я» над всеми историческими пропастями и впадинами. И не только пронести, не только сохранить, но и приумножить» [5].

С историей народа связаны национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды.

Национальная казахская одежда – это отражение традиций и исторических особенностей казахского народа. Материал для изготовления одежды обычно ткали из шерсти верблюдов или баранов. Для теплых вещей использовали войлок.

Войлок – это полезный, нетканый материал, полученный из натуральной шерсти в результате валения. При определенных условиях шерсть животных плотно перепутывается, ворсинки сцепляются между собой и образуют мягкую гибкую массу, получившую общее название «войлок». Изготавливается в форме полотна различной толщины и ширины в зависимости от назначения. Войлок имеет отличительные преимущества: мягкость, высокие теплозащитные качества, безопасность, практичность, долговечность, антистатические свойства, экономичность, воздухопроницаемость.

Основные характеристики войлока: экологичность (материал экологически чистый, обладает способностью впитывать пары формальдегида и частично их нейтрализовывать); теплопроводность (хорошо сохраняет тепло, легко поглощает и выводит влагу, при использовании для утепления домов в них не бывает высокой влажности, а валенки считаются самой теплой обувью); антибактериальные свойства (не размножаются болезнетворные микроорганизмы, плесень); износостойкость (устойчив к истиранию, в течение длительного времени не теряет свойств) [6].

Вместе с тем сохранилась *особая объемная форма головных уборов*, так как воздушный слой выполняет функцию изолятора от холода и зноя, то есть, так же как и войлок способствует сохранению теплового баланса организма человека.

В особенности национальной казахской кухни входит, то что казахи используют для приготовления *пищи 4 вида мяса*: говядину, баранину, конину и верблюжатину. Особенно конина для кочевых народов и их наследников – дело совершенно обычное. Оно очень быстро усваивается, за три часа, тогда как говядина усваивается в течении 24 часов. К тому же конина обладает согревающим эффектом. В конине – самое большое содержание белка, до 25 %, кроме того, этот белок идеально сбалансирован по аминокислотному составу. Конина понижает содержание в крови холестерина, регулирует обмен веществ, нейтрализует воздействие радиации. В ней содержится большое количество витаминов и микроэлементов, очень нужных нашему организму: калий, натрий, фосфор, железо, медь, магний, аминокислоты, тиамин, рибофлавин, витамины группы В, А, Р, Е. Кроме того, конина гипоаллергенна и вполне может применяться для *детского питания*, легко заменяет разнообразный рацион с множеством овощей, фруктов и круп. Конское мясо считается экологически чистым, питательным и усвояемым. Отсюда следует, что конина из всех видов мяса наиболее универсально полезное. Но распространено это мясо далеко не повсеместно. Только в Средней Азии, понемногу в России и в Венгрии. Очень любят конину японцы, но им

совершенно негде выращивать лошадей, поэтому конина в Японии – очень дорогая [7].

Любимые напитки казахов изготавливались на основе кобыльего, козьего или коровьего молока. Эти продукты (кумыс, ашима, айран, шалап и т.п.) с высоким содержанием кальция и, способствовавшие активизации моторики желудка, не портились при любых погодных условиях и без холодильника.

Для соблюдения *норм сангигиены* большинство традиционных казахских блюд нужно было есть руками, так как этим «инструментом» никто другой не пользуется. В соответствии с этим, существовало правило: перед каждым приемом пищи нужно обязательно мыть руки, а по ритуалу «қолға су қую», молодые люди с тазиком и чайником с водой были готовы обслужить мытье рук.

Одним из важных особенностей, отличающих казахскую этнокультуру, является *традиция почитания старших*. К аксакалам относились с большим уважением и почетом. Они возглавляли род, были хранителями традиции, решали споры. К женщинам преклонного возраста также испытывались огромное уважение, они пользовались непререкаемым авторитетом в вопросах воспитания, хранили традиции, обрядов и т.д. Положение женщин в казахском обществе хотя и было угнетенным, но, по сравнению с женщинами других народов Востока, они всегда были более свободными. Они никогда не закрывали лица. Многие прекрасные обычаи гарантировали им любовь своего народа.

Традиции и обычаи – это отражение сущности нации, показатель того, чем она живет, о чем думает, во что верит. Казахские устои также не являются исключением из этого определения. Они веками складывались из казахского кочевого образа жизни и прошли сквозь время, пространство и все преграды, и дошли до наших дней. То, что было завещано нам предками стоит особого внимания и подробного изучения. С традициями народ передает из поколения в поколение свои знания и навыки, а молодежь, черпая из них достойные для современного существования, делает свои выводы.

Залог успеха нашей страны, его великое будущее в руках народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, дает прагматичную оценку настоящему и имеет позитивный взгляд в будущее. Поэтому Елбасы Нурсултан Назарбаев рекомендовал осуществить духовное возрождение народа (Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру) через модернизацию общественного сознания, как стратегического инструмента для укрепления позиций государства на международной арене. Так как «исторические находки последних десятилетий отчетливо подтверждают неразрывную связь наших предков с самыми передовыми технологическими новациями своего времени и позволяют по-новому взглянуть на место Великой степи в глобальной истории» [1].

Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Новая модернизация не должна высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха

модернизации. Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе.

Вместе с тем, Казахстанская модель этнополитики должна базироваться на этническом согласии, так как этническое согласие – основа стабильности общества. Эта модель полиэтнического общества, основанная на этническом многообразии, самобытности всех этносов Казахстана, обеспечит укрепление патриотизма, толерантности и согласия в государстве.

Характеристикой духовного развития полиэтнического социума является общественное сознание, которое представляет собой совокупность идей, взглядов, теорий, идеалов, ценностей, норм, принципов, чувств, эмоций, переживаний, обычаев, традиций, то есть это одно из важнейших философских понятий, выражающих духовный аспект существования общества. И оно «... требует не только выработки принципов модернизации, но и конкретных проектов, которые могли бы позволить ответить на вызовы времени без утраты великой силы традиции» [2]. Сознание, как высшая форма отражения действительности, присущая человеку, позволяет ему преобразовывать окружающий мир, совершенствовать самого себя. По мере развития сознания появляется самосознание, т.е. осознание самого себя, своих чувств (в том числе чувства долга), мыслей, действий, стиля поведения и взаимоотношений с окружающими. Это сложный социально-обусловленный процесс, неразрывно связанный с развитием речи, мышления и деятельности индивида. Главный показатель социальной стабильности любой страны ценностно-нормативный показатель, т.е. консенсус (согласие) общества относительно основных норм и базовых ценностей, обеспечивающий отлаженный механизм социального контроля и культурного единения общества, политических сил и партий, представителей всех ветвей власти.

Для стабильного сосуществования необходимо в экономической, политической стратегии государства, уделить особое внимание созданию профилактического пространства социальной нестабильности. Такое пространство может обеспечить деонтологическое сознание общества в целом, специалистов социальной сферы в частности.

Деонтология – это наука исследующая проблемы долга и должного.

Термин «деонтология» (от греч. *deonthos* — должный) для обозначения учения о должном поведении, поступках, образе действий был введен в XVIII веке английским философом И. Бентамом. Первоначально И.Бентам вкладывал в это понятие довольно узкое религиозно-нравственное содержание, имея в виду долг и обязанности верующего перед Богом, религией, религиозной общиной, а затем употребил его для обозначения теории нравственности в целом. Вскоре понятие «деонтология» стало применяться несколько в ином смысле — в качестве термина, обозначающего *должное поведение*, поступки и действия отдельной личности или специалиста. Про долг каждого человека очень конкретно и соответственно современным проблемам общества сказано в стихотворении «Человеческий долг» («Адамдык борышын») Шакарима Кудайбердиева: «Долг человека – служить своему народу, быть верным чести и совести...».

В современной интерпретации понятие «деонтология» трактуется как специфическая для нравственности форма проявления социальной необходимости. Деонтологическое сознание – внутренняя организующая сила саморегуляции человека. Деонтологическое воспитание социума обеспечит позитивную сознательную ценностную характеристику общества. Позитивная сознательная характеристика общества – гарант социальной стабильности и благополучия государства в целом [8].

Нормативы и инструкции в обществе всегда протоколировались с двух позиций: первая – это нормы права, а вторая – нравственно-этическая сторона. Деонтология относится ко второй части. Чем цивилизованнее будет общество, тем больше будут действовать моральные регуляторы сознательной жизнедеятельности человека, они будут возвышаться над материальными.

Возникает вопрос: удастся ли внедрить такое новшество, осуществить инновацию, перевоспитать общество? Возможно. Ведь смогли же за 20-30 лет воспитать коммунистов и атеистов, отодвинув все традиции и ментальность людей. Так почему же деонтологическое сознание, если оно идёт на пользу человеку, обществу, государству не должно получить такой успех?

Если система деонтологического воспитания социума заработает, то нет сомнения в том, что через какие либо 10-15- 20 лет (в зависимости от интенсивности процесса внедрения) ответственность и долг людей будет превыше их материальных потребностей. Деонтологическая готовность человека обеспечит самопознавательный, саморазвивающий аспект его духовного возрождения – «Рухани жаңғыру».

Список использованной литературы:

1. Статья Н.Назарбаева «Семь граней Великой степи». Официальный сайт Акорды 21.11.2018
2. Статья Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» 19:31, 12.04.2017 49705 UPD: 19:59, 12.04.2017
3. Маулен Ашимбаев на VII Форуме религиоведов Казахстана inform.kz https://www.inform.kz/ru/chto-soderzhit-nacional-nyy-kod-kazahov_a3091425
4. Шаваева М.О. Этнокультура как многофункциональная система взаимодействия: Дис. канд. филос. наук: 24.00.01: Ростов н/Д, 2004, -159 с.
5. Назарбаев Н. А. В потоке истории. — Алматы: 1999.
6. Источник: <https://fufayka.net/spravka/tkani/vojluk.html>
7. Мария Тихменева. 39986. Кониная: польза, мифы и предрассудки.
8. Кертаева Г.М. . Основы педагогической деонтологии: учебное пособие/ – Г.М.Кертаева. – Астана: Фолиант, 2016. – 232 с.

МУЗЕЙНЫЕ ЭКСПОЗИЦИИ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» КАК СРЕДСТВО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Конакпаева Г. А.

*Карагандинский областной историко-краеведческий музей
старший научный сотрудник*

Патриотизм как феномен представляет собой особо значимую духовную ценность, являющуюся основой единения, гармонизации общества, сохранения его самобытности и своеобразия в многоликом человеческом сообществе. Патриотизм – это нравственный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого является любовь к Отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защищать интересы Родины [1, с. 358].

В XXI веке идея патриотизма имеет особое значение. Сейчас, в эпоху глобализации любое государство рискует потерять свою национальную идентичность. А высшим смыслом любого государства является патриотизм как феномен общественной жизни, который имеет такое демографическое понятие как единая «нация».

В настоящее время вопрос формирования казахстанского патриотизма все больше приобретает центральное значение в различных сферах казахстанского общества. Казахский патриотизм является основой успеха казахстанского многонационального и многоконфессионального общества. Общая ответственность казахстанцев за Родину и свое будущее, их равенство – это фундамент казахстанского патриотизма.

Создание нового человека в независимом Казахстане является не только принципом развития казахстанского патриотизма, это так же является важной целью каждого казахстанца.

Первый Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев неоднократно подчеркивал важность казахстанского патриотизма и роль изучения культурного наследия Казахстана. В своей статье под названием «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017 года, Первый Президент РК отметил: «Патриотизм начинается с любви к своей земле, к своему аулу, городу, региону, с любви к малой родине. Поэтому я предлагаю программу «Туған жер», которая легко перейдет в более широкую установку – «Туған ел». «Туған жерін сүйе алмаған сүйе алар ма туған елін?» или «С чего начинается Родина?». В этих произведениях есть большой смысл. Почему малая родина? Человек – существо не только рациональное, но и эмоциональное. Малая родина – это место, где ты родился и вырос, а порой и прожил всю жизнь». [2]

Особое место в формировании исторического сознания и патриотизма молодежи принадлежит музейным учреждениям, которые хранят и экспонируют достоверные, первичные источники познания истории и культуры. Опираясь, на национально-культурные раритеты, музеи могут

воссоздать исторические реалии, вовлечь человека в мир ожившей истории, вызвать высокие чувства сопричастности к значимым событиям минувшего времени.

Музей обладает огромным образовательно-воспитательным потенциалом, эффективное использование которого даст возможность воспитывать молодежь в духе высокой нравственности, патриотизма, гражданского самосознания.

В Карагандинском областном историко-краеведческом музее 14 декабря 2018 года был открыт экспозиционный зал «Рухани жаңғыру», который вызывает большой интерес у молодежи к историко-культурному наследию Казахстана.

В основу экспозиций лежит программная статья Главы Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В зале показаны экспозиционные разделы всех практических спецпроектов: «Туған жер», «Сакральная география Казахстана», «Переход на латиницу», «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке», «Современная казахстанская культура в глобальном мире», «100 новых лиц Казахстана». Одним из важных экспозиционных разделов является «Семь граней Великой степи», посвященной новой статье Главы государства, вышедшей 21 ноября 2018 года. Экспозиционный зал «Рухани жаңғыру» призван быть связующим звеном между прошлым и будущим. Главными направлениями зала являются: популяризация истории Казахстана, воспитание в духе патриотизма. В экспозиции зала экспонируются материалы: фотографии, документы, объемные экспонаты, которые показывают результаты изучения памятников *археологии* Центрального Казахстана, развитие экономики, достижения и потенциал карагандинцев в области науки, культуры и искусства за годы Независимости Республики Казахстан, воспитание молодого поколения на примерах жизни и деятельности выдающихся личностей.

Роль музейных экспозиций «Рухани жаңғыру» как инструментов патриотического воспитания подрастающего поколения подтверждается изучением отношения аудитории к экспонатам и ее взглядов на экспозиции. Посещая Карагандинский областной историко-краеведческий музей, студенты города Караганды и городов-спутников оставляют свои устные комментарии и отзывы в книге отзывов музея. Например, вот что они отмечают о зале: «Мы видели интересные экспонаты зала «Рухани жаңғыру», фотографии сакральных мест Центрального Казахстана, которые оживляли далекое время нашей страны». Школьники высоко оценивают музей как источник познания природы, истории, культуры родного края. «Я теперь больше узнал об истории нашего края и представляю себе, каким он был и стал в наше время» так пишет

после посещения музея ученик из г. Сарани. «Впечатление огромное. Во-первых, гордишься нашим народом, так как видишь все сам – его жизнь, его труд, во-вторых, чувствуешь любовь к своей Родине» отмечает учащийся школы г. Абая. Проявление патриотических чувств становится одним из ведущих мотивов запоминания экспозиционных материалов: «Запомнились материалы о «100 новых лиц Казахстана», о карагандинцах, жизненные успехи которых говорят нам о больших достижениях в разных сферах, о добросовестном труде во благо нашей страны» так отметил в книге отзывов учащийся г. Караганды.

Таким образом, использование в музейной пропаганде местных, краеведческих материалов развивает у школьников патриотические чувства, а именно любовь к своей Родине, к ее природе, гордость за трудовые и ратные подвиги своих земляков.

Воспитательная и образовательная роль музея многократно возрастает благодаря сотрудничеству со школами, колледжами и Вузами. Они дополняют друг друга, координируя свои усилия в деле становления молодой личности. Будучи планомерной и систематической, эта работа развивает кругозор, формирует гражданское

самопознание молодого человека, прививает ему навыки исследователя. Например, Карагандинский областной историко-краеведческий музей в рамках Государственной программы «Рухани жаңғыру» успешно проводит работу с подрастающим поколением по воспитанию казахстанского патриотизма. В музее работает новый образовательный проект «Урок в музее», который дополняет учебную программу и вызывает большой интерес у школьников. Образовательно-воспитательный процесс строится на основе подлинных музейных предметов – экспонатов. Ведущим средством патриотического воспитания выступает экспозиция, на базе которой проводятся экскурсии, мероприятия, музейные уроки – важнейшие формы работы с учащимися.

Принцип предметности является основой выявления специфики музейного воздействия, осуществляемого через демонстрацию музейных предметов в экспозиции, на экскурсии, музейном уроке или научно-просветительном мероприятии. Данный принцип имеет особую актуальность в настоящее время.

Роль изучения культурного наследия в формировании казахстанского патриотизма делает такую систему как «музей – школа» действенной на всех этапах обучения ребенка. На примере изучения в ходе социологических исследований общественных связей музеев Карагандинской области можно отметить, что среди наиболее активных контактов музея с различными

учебными учреждениями, которые используют музей в учебных и воспитательных целях является школа.

Приобретение знаний в музее происходит на основе конкретных чувственных впечатлений, наглядно-образного мышления. Этот вид мышления особенно важен для детей и подростков. В значительной степени именно так они осваивают мир. Информация, которую содержит музейный предмет, включает его внешние признаки (величина, форма, цвет, фактура), свойства и функции. Школьник воспринимает эстетические качества, познает музейное значение экспоната.

Музей является для школьников источником новых знаний. Его привлекательность в значительной степени обусловлена возможностью знакомства с неизвестными ранее предметами и явлениями. Поэтому закономерно, что, оценивая значение музея, школьники часто отмечают для себя фразой «здесь я увидел впервые...». Удивление, любопытство и интерес – любой отклик возникает как реакция на то, что «можно увидеть только в музее», становится толчком для активизации познавательных интересов. Возможность познания нового, возможность открытия побуждают еще и еще прийти в музей.

Поскольку познание в музее осуществляется на основе освоения подлинных памятников материальной и духовной культуры, расширяются сведения школьников о предметном мире, формируются навыки предметного видения, развивается наблюдательность.

Особо важно, что компонентом познавательного процесса в музее становится эмоция. Школьники испытывают радость познания, глубокие эмоциональные переживания.

Приобретение знаний в музее тесно связано с усвоением определенных мировоззренческих идей, моральных ценностей и норм, эстетических идеалов. Повышая образованность и расширяя кругозор школьников, активизируя их интерес к прошлому и настоящему своей страны, развивая их любознательность, музей решает важные воспитательные задачи патриотизма. Помощь в развитии краеведческого движения школьников оказывают школьные музеи, которые приобщают подрастающее поколение к истории родной страны, родного края, воспитывают на примерах жизни и деятельности какой-либо личности.

В рамках программы «Рухани жанғыру» усилилась работа в школьных музеях, а так же все чаще стали открываться музеи в школах. Так, например, в день празднования Наурыз в 2018 году, в СОШ № 59 города Караганды был открыт музей Народного прикладного искусства. Решение создать школьный музей возникло в связи с большим интересом учащихся к истории казахского декоративно-прикладного искусства. Учащиеся занимаются исследовательской работой, проводят экскурсии, беседы, тематические классные часы, организовывают встречи с мастерами, художниками. В экспозиции представлены не только подлинные экспонаты, но и изготовленные самими учащимися предметы прикладного искусства.

В сентябре 2018 года в школе–гимназии № 41 им. А.Байтурсынулы г.Караганды в рамках программы «Рухани жаңғыру» состоялось торжественное открытие музея, посвященного великому казахскому общественному и государственному деятелю, учёному-лингвисту, литературоведу Ахмету Байтурсынулы.

Школьный историко-этнографический музей «Атамекен» школы-лицея № 101 города Караганды, открывшийся 28 февраля 2014 года посвященный памяти и творчеству народного композитора Таттимбету Казангапулы, в рамках программы «Рухани жаңғыру» ведет исследовательскую и собирательскую работу по пополнению экспонатами музея.

В музее «Руханият» школы № 33 города Караганды, хранятся подлинные документы: письма с фронта, извещение о смерти солдата, фотографии репрессированных людей, справки о реабилитации и другие экспонаты. Данный музей охватывает такие тематики, как история родного края, жизнь и деятельность спецпереселенцев, Великая Отечественная война, война в Афганистане. Следует отметить, что в рамках программы «Рухани жаңғыру» работа школьного музея «Руханият» усилилась. Данный школьный музей сотрудничает с районным акиматом, Карагандинским Домом ветеранов войны и труда г.Караганды, с различными детскими организациями, проводит мероприятия по патриотическому воспитанию молодежи.

Школьные музеи играют большую роль в духовно-нравственном, патриотическом и гражданском воспитании детей. Это музеи, которые создаются детьми и одновременно – для детей.

Музей как носитель, хранитель и строитель самой идеи культуры, как средство формирования патриотического воспитания молодежи дает музейному специалисту богатейшую палитру методологических приемов и широчайший диапазон возможностей для повышения уровня исторического сознания и приемственности поколений.

Главная роль музея заключается в сохранении коллективной памяти общества, выраженной в нематериальных и материальных ценностях культурного наследия. Но эта цель будет бессмысленной, если не будет направлена на развитие молодого поколения.

Задача формирования патриотического воспитания молодежи в современном мире требует постоянного внимания. Сегодня, музейные экспозиции построенные в рамках Государственной программы «Рухани жаңғыру» являются эффективной формой работы с подрастающим поколением, эффективно влияют на процесс самопознания, самосовершенствование, нравственно-эстетическое, и в социальном аспекте гражданско-патриотического воспитания молодежи. Это новый подход в формировании казахстанского патриотизма, направленного на возрождение духовных ценностей казахстанцев, ведь сохраняя прошлое мы создаем будущее.

Список использованной литературы:

1. Философский словарь. Под ред. И.Т.Фролова. – М., 2001.
2. Программная статья Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». 12 апреля 2017.

ҚАЗАҚЫ БОЛМЫСТЫҢ НЫШАНЫ – ЖЫЛҚЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК РӨЛІ

Конбай Е. К.

Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақ халқының көшпенді өмір салтында, яғни, өркениетінде жылқының алатын орны айрықша. Жалпы халқымыз үшін жылқы қастерлі. Асауды алғаш ауыздықтағандар, етікке өкше қадап, шалбарды да тіккендер ежелгі көшпенділер. Бұдан өзге қазақ даласында адамзат өркениетін өрге сүйреген қандай жаңашылдықтар пайда болды. Ердің құқын ер тоқыммен өлшеген қазақ, алтыдағы ұлын атқа мінгізіп, алпыстағы қариясын аттан түсірмеген.

Орталық Азия елдері мен Қытайдың Шинжяны – тұлпардың ата мекені. Осыдан 3000 жылдан астам бұрынғы қола дәуірінде аталған елдердің тұрғындары алғаш рет жылқыны қолға үйретіп, ол өнерді қоғамдық тұрмыста қолдана бастады, яғни жылқыны көлік ретінде пайдалануы, осынау ұлы тапқырлық Еуразияның солтүстік далаларындағы экономикалық формацияны түбірінен өзгертті.

Солтүстік Қазақстан облысының Ботай тұрағынан табылған жәдігерлерді зерттеу барысында қазақты қыл құйрықты қолға үйреткен қазақ ұлты екені дәлелденген. Қазіргі таңда әлемде жылқының 250 тұқымы бар екендігі анықталған. А. Загряжский «Шу жазығы мен Сырдария көшпенділерінің тұрмысы» деген еңбегінде ботаник маман ретінде бір қазақтың аузынан 31 түрлі жылқы етін жейтінін таңдана жазып алған.

Омар Хайям түркілердің билеушісі Афрасиабтың «Аспанда ай қандай маңызды болса, адам үшін ат та сондай маңызды» деген сөзін келтіреді. Адам өміріндегі аттың орны туралы М. Қашқари: «Ат – түріктің қанаты» деп айтқан, демек, қанатсыз құс ұша алмаса, түрік жылқысыз өмір сүре алмайды деген мағынаға сай келеді. Орыс тілінде «лошадь» сөзі XV ғасырдан бастап пайдаланылған. Сөздің шығу төркінін тексерген орыс ғалымдары «alasa» және «at» деген түркі сөздерінің қосылуынан шыққанын дәлелдеп отыр.

«Алаш этнонимі «Алаша» – деген жылқыны бейнелейтін сөзден шығып тұрса орыстың «лошадь» сөзі «алаштың аттары», «алаштың жылқылары» – дегенмен мағыналас.

Қытайдың Хан династиясы Жаң Чиянды Батыс өңірге елші етіп жіберіп, Үйсін елінен асыл тұқымды жылқыны Қытай орта жазығына алдырғаннан бастап, Хан патшасы У Ди «Пырақ» деген жырын жазып, жылқының ғаламат құдіретін тамсана жырлап, оған «Пырақ» деп ат қойған. Ұлы Жібек жолы бағыттарының кеңі түсуіне байланысты, Хан патшасы У Ди Орталық Азиядағы ежелгі Ферғана елінде «қан терлейтін тұлпар» болатынын, қытай жазбаларында: бұл айтылып отырған тұлпарлар – теке-жәміт тұқымды жылқылар, қытайлар алғашында осы тұлпарлардың күрең-жиендерін көрген де, олардан шыққан тер қан сияқты қызыл көрінгендіктен, тер орнына қан шығады екен деп ойлап, оған «қан терлейтін тұлпар» деген ат қойған, оның тіпті Үйсін жылқысынан да керемет екенін естіп, соны қолға келтіру үшін сол елге елші аттандырады. Ежелгі Ферғана елінің «қан терлейтін тұлпарын» өз еліне дін аман жеткізу үшін Хан патшасы У Ди арнайы жарлық шығарып, Ұлы Жібек жолының бойында тұлпарларды қабылдап алып, жөнелтіп отыратын арнаулы бекеттер құрған екен. Сонымен бірге, Үйсін аттарын «қиыр батыс тұлпары» деп, ал ежелгі Ферғананың «қан терлейтін тұлпарын» «пырақ» деп жаңаша атайтын болған. Алыс батыстағы Ферғана жылқысының аман-есен жетуінің құрметіне бола, У Ди патшаның арнаулы жарлығы бойынша, атбегілеріне Ферғана жылқысының алтынмен апталған қола мүсінін құйдырыпты да, оны Лу Бан қақпасының алдына орнатыпты. Сондықтан да Лу Бан қақпасы «алтын тұлпар қақпасы» аталыпты. Хан патшасы У Ди Ферғанадан жеткізілген «қан терлейтін тұлпар» сияқты орта азиялық асыл тұқымды жылқыларды Үйсін сайгүліктерімен және моңғол жылқысымен будандастырып, «данжүн» деп аталатын жылқы тұқымын өсіріпті [12, 3 б.]. Сөйтіп, Қытайдың орта жазығында жылқының тұқымы асылданып, Хан патшалығының жылқы шаруашылығы да өркендеп, әскери қуаты да мықтап дамыған.

Халқымыздың жылқыдан алған тағы бір қасиеті қан араластырмау салты. Үйір (15–20 бие) бір айғырдың семьясы. Үйірдегі айғыр өзінің байталдарына (ұрғашысына) шаппайды, сәуіріктері де (еркектері) енесіне, үйіріне шаппайды. Қазақта төмендегідей аңыз бар. Ертеде биеге шабатын айғыр болмай қалып, бірақ айғыр салатын уақыт болғандықтан биенің көзін жауып, айғырлық жасқа жеткен бір төлін шаптырған екен. Оны сезіп қалған ана-бие жүгенін үзіп, құйындатып барып биік жардан құлап жан тапсырған деген. К. Маркстің «Священно первоначально то, что мы переняли от животного мира» деген сөздері тұспа-тұс келеді. Қазақстанда қан бұзылмас үшін жеті атаға дейін қыз алып, қыз берісуге болмады деген шарифат заңы осыған негізделген болуы мүмкін ғой.

5500 жыл бұрын Ботай қонысындағы доместикация күллі адамзаттың өмір салтын өзгертті. Осыған дейін жылқының қайда, қалай үйретілгені жайлы талас тартыстар көп болды. Әркім өркениетті өздерінен таратқысы келіп, «жылқыны жуасытқан біздер деп» дәйек іздеп әлек болды.

Алайда 1980 жылы ғалым Виктор Зайберт еліміздің солтүстігіндегі үш өзеннің (Ертіс, Тобыл, Есіл) тоғысқан тұсында археологиялық зерттеулер жүргізіп, даулы сұрақтың нүктесін қойды.

Жылқы тарихының ірі маманы В.И. Цалкин «Қазіргі кездегі жылқының қай кезде қолға үйретілгені жайындағы дәлелдемелер топшылаудан, мөлшермен айтушылықтан аса алмай жүр, бұларға әлі де әсіресе остеологиялық (сүйек) материалдар жетіспейді». Осы сұраққа жауап ретінде 20 жылдан астам уақыт ішінде Ботайдан қазылып алынған 152 үйдің тұрағы, 60 мыңнан астам жылқы сүйегі мен қыш ыдыстар табылды. Жылқының 133 сүйегі зерттелген. Алайда В.Ф. Зайберттің жаңалығы жария болғанмен, деректер Кеңестік кезеңде мойындалмады. Себебі, Кеңес үкіметінің жылқыны алғашқы қолға үйреткен орыстан басқа ұлт болуы мүмкін емес деген жабық саясат жүргізуімен байланысты болды.

Еліміз тәуелсіздік алған соң, Еуропа және Америка ғалымдарына жол ашылып, жүргізген зерттеулерінен соң ғана Ботай мәдениетінде алғаш рет энолит дәуірінде жылқы қолға үйретілгені туралы В. Зайберттің зерттеулері толығымен мойындалды. 1994 жылдан бастап В.Ф. Зайберт британ университеттерінде Ботай мәдениеті туралы дәріс оқып, Кембридж университетінің археологиялық музейінде Ботай артефактілерінің көрмесі өткен соң бүкіл әлемді дүр сілкіндірген жаңалыққа қызығушылық арта түседі.

Қазіргі таңда жылқы туралы білімнің аясы кеңейіп жылқыны зерттеу жеке ғылымға айналды. Түркия ғалымдары «жылқы мәдениеті» деген ұғымды енгізсе, еуропа, орыс зерттеушілері «салт аттылық мәдениет» (всадническая культура) деген терминді қолданысқа енгізді [1, 68 б.].

2018 жылдың жазында Париждегі Адам музейінде болған Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің депутаты С. Абдрахманов: «Әлемдегі әрлі-бергі аса үлкен жаңалықтардың қатарынан Ботай мәдениетінде алғаш рет энолит дәуірінде жылқының қолға үйретілгендігі жайлы үлкен стендіні көріп, төбем көкке жеткендей болды...» – деп келтіреді.

Ғалымдардың пікірінше жылқы өркениеті б.д.д 4 мыңжылдық Энолит дәуірінен бастау алып, иен далада жосып жүрген қыл құйрықты құрықтау Ботайлықтарға оңай соқпаған. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж. Артықбаевтың пікірінше, «Алғашында сиырды қолға үйрету жеңілірек болған, сол тәжірибені пайдала отырып, жылқыны қолға үйреткен». Жылқыны көлік ретінде пайдаланып, үстіне жайдақ мінгеннің қолайсыздығын сезініп, ер-тоқым, ат әбзелдері: құйысқан, жүген, ноқта тартпалар пайда болған. Ат әбзелдерінің күйі кейіннен атты жорықтарға пайдасы зор болды. Алғашқы атты пайдаланған халықтар, жарты әлемді жаулап алды. Осыған байланысты қазақтың ақиық ақыны Қадыр Мырзалиевтің «Жазмыш» атты кітабында әлемді жаулап алуда, жеңілісті білмеген Ақсақ Темір Алтын Ордаға жорық кезінде жеңіліс тауып кері шегініп келе жатқанда «мен неге жеңілдім» деген терең ойға кетіп келе жатқанда жолда сансыз көп жылқы көреді. Сонда айтқан екен: «Кімнің жылқысы көп болса, сол әр кезде жеңіске жетеді», – деп жолда кездескен жылқыларды қыруға әмір етіпті [3, 45 б.]. Шынығыда да, жылқыларды кешегі Ұлы Отан соғысы, Азамат соғысы жылдарында кеңінен пайдаланғандығы тарихтан белгілі.

Әйгілі американдық ғалым Майк Оверннің «Орта Азияның ежелгі мемлекеттері» деген еңбегінде: «... үзеңгіден аяқ шығып кетпес үшін, өкшені

де ойлап тапқан көшпелілер» делінген. Қазіргі киіп жүрген өкшелі етіктердің алғашқы нұсқасы біздің арғы аталарымызға тиесілі.

Тасын түртсең топырағы төгілетін, топырағын түртсең тағылым сөйлейтін қазақ даласының қиырында ашылмаған сыр жетерлік. Археологиялық зерттеулер бойынша табылған экспонаттарды таныта алмай келеміз.

Биылғы шыққан Президентіміздің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы зерттеуді қажет ететін тың тақырыптардың бетін ашуға себепші болары сөзсіз.

Қазақ даласындағы жылқы малын қолға үйретіп, көлік ретінде қолдана бастауы көшпелілердің қару-жарағының да түрлі өзгеріске түсуіне себепші болды. Қазақтар қай заманда да жылқыны азыққа да пайдаланған.

Өткенімізді тірілтіп, барымызды бағалау үшін зерттеулердің кешенді түрде жүргізілуі үшін әлем ғалымдарын зерттеуге тартып, жылқыны зерттеуді қолға алсақ, нұр үстіне нұр болары хақ. Ендігі міндет ұлы мұрат жолында жұмыла зерттеулер жүргізу болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматыкітап, 2010.
2. Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері. «Самұрық-Қазына» әл-ауқат қоры, 2014.
3. Мырзалиев Қ. «Жазмыш». – Алматы: Қазықұрт, 2001.
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», –1998.
5. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: Атажұрт, 2001. – 551 б.
6. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: КазАқпарат, 2009. – 576 с.
7. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – М: Наука, 1970.
8. Ахметжанов Қ. Жараған темір кигендер. – Алматы: Дәуір, 1996. – 240 б.
9. Төреқұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2006. – 587 б.
10. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: Алматыкітап, 2010. – 596 б.
11. Тоқтабай А. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені: тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореф. – Алматы: 2010. – 45-б.

ШӘКӘРІМ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚТЫҢ ЖҮРЕГІ

Құрманбекова Г. А., Зейнуллина А. Ж., Паримбекова Л. З.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Шәкәрім – сыршыл да шыншыл ақын, әділдікті ту еткен қоғам қайраткері. Өлең болып өрілген өмір шындығы оның поэтикасына мәңгілік өлмес рух берді. Қазақ халқының өмірлік таным-түсінігі мен тұрмыс-тіршілігіне, бағзы замандардан бергі сан қилы тағдырына арналған ақын

шығармашылығы өзінің әлеуметтік, саяси, тарихи маңызын еш уақытта жоғалтқан емес, жоғалтпасы да баршаға аян [1]. Замана өзгеріп, уақыт өткен сайын Шәкәрім тұлғасы биіктеп, асқақтай түспек. Шәкәрім – туған халқының тағдырын алаңдап өткен дана. Өлеңдерінде өкінішпен өтіп бара жатқан халқын, жұртын оянуға шақыратын, алға ұмтылуға үндейтін азаматтық үн бар. Алла тағала Шәкәрім қажы сияқты ақсақалдарымыздың ғұмырына берекет беріп, оқыған жастарымызға Шәкәрім қажыдай болуға нәсіп етсін» – дейді. Бұл да Шәкәрім даралығының бір көрінісі. Шәкәрім дастандарында да адамгершілік пен теңдік атаулыға тұсау болар құбылыстар әшкерленіп, қайратына ақылы сай зәулім биік, санасы жарық сәулелі жандар мадақталады.

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,

Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.

Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек;

Таза жүрек, тату дос – сол шарасы, – деген өсиетімен Шәкәрім бабамыз пенденің бақытқа жетуі имандылықта деп түйеді. Шәкәрім де сүйектен өтер ащы сөзімен: ақиқат сырын айта отырып, туған халқын бақытқа жеткізер амал іздейді. Шәкәрім – Абай шәкірттерінің ішіндегі ең ұзақ өмір сүргені әрі артына ең мол мұра қалдырғаны [2]. Асыл тастың су түбінде жататыны тәрізді Абайдай алып дарияның тереңінде жатқан асыл тас – Шәкәрім. Заманын түзеу мақсатын көздеп, халқын дұрыс, таза жолға бағыттауға бар күшін салған Шәкәрім «заманды түзеу шарты – адамды түзеу» деп біледі [3]. Осы жолда аянбай еңбек етеді. Ақын артта қалушылықтың себебін түрлі мінез көріністерінен іздейді. Еріншектікті, салақтықты, жалқаулықты, жеңілтектікті, ақылсыздықты, мақтаншақтықты сынай келе, бұл мінездердің жақсылыққа апармайтынын жеткізеді. Ұлы ақын жеке адам мәселесінен бастап, тұтас халыққа оралады.

Туған халқының тағдырына қатты уайым шеккен ақын:

«Көретін көзі жоқ,

Ұғатын сөзі жоқ.

Қазақтың бұл күнде

Өзі бар, аты жоқ», – деп өмірі өкінішке толы шерлі жұртын оянуға шақырады. Ғұлама жарқын болашаққа, жастарға сенім артады. Арманның орындалуы үшін кері мінезден сақтануды ұсынатындықтан төмендегі жолдардан ақын реализмінің шынайы халықтық табиғаты танылады. Шәкәрімнің дүниетанымдық ой жүйесінде философиялық терең бағыт, бағдар байқалады

Қазақтың жайнар даласы

Жетілер оқып баласы.

Шошытатын мені сол

Олардың күндем, таласы.

Қоғам өміріндегі әлеуметтік әділетсіздікті айна-қатесіз жеткізу кімнің болса да қолынан келе қоймас. Шәкәрім бейне кемерінен асып, шалқып жатқан айдын көл секілді [1]. Шәкәрім өлеңдерінен әлеуметтік өмір шындығын аңғарсақ, эпикалық шығармаларынан халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-сана ерекшелігін, махаббат, дін туралы танымын және тарихи-философиялық

танымын аңғарамыз. Шәкәрім өсиеттерінен алатын тағылым – имандылық пен сыйластық, әдептілік пен ізеттілік, адалдық пен парасаттылық, ұлтжандық пен еламандық [2]. «Халқы үшін қызмет етуді міндетім» деп санаған ғұлама талай тағдыр тәлкегіне түсіп, талай өмір соқпақтарынан да өтіп, жеңіледі, жеңеді, мұңаяды, қуанады.

*«Адам үшін – еңбегім,
Өмірден барлық тергенім,
Қалағаның қарап ал,
Мұрам сол, жастар, бергенім, – дейді.*

Шәкәрімнің даралығы да, даналығы да осында. Халықты тану – халық тарихын білу, ондағы тағдырлық-кезеңдік оқиғаларды білу, тұлғаларды білу.

Шәкәрімнің эпикалық шығармаларының халықтық танымға қанықтығы ерекше: ой таным, сана таным, дүние таным, жер таным, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, діни танымның баршасы бар. Өзіндік таным-тарихы, таным даралығы жоқ халық – жоғалуға, жойылуға бет алған халық. Біздің күтер келешегіміз бұл емес.[3] Шәкәрімнің асқан жоғары білімдарлығына, Батыс пен Шығыстың мәдениетін жетік білетіндігіне оның өзінен кейін қалдырған рухани мұралары тікелей соған куә. Шәкәрім тұңғыш қазақтың кәсіби философы ретінде қазақ философиясының да деңгейін өз еңбектері арқылы кәсіби философия деңгейіне көтере білді. Шәкәрім мұрасы – бізді халықтық таным мәңгүрттігінен сақтайтын мұра. Шәкәрім философиясының негізгі ерекшелігі бұл күресте антогонизм жоқ, жалпы үйлесім, гармония, келісім сипатында жүреді, сондықтан да Шәкәрімше: «Жаралыс жұмбағының ісі өлшеусіз, білдім деген білмедім дегенге есеп». Бұл ойын былайша жеткізеді:

*«Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ,
Өзгеріп түрленеді ойла шырақ...
Көктен жаңбыр жауады, жерде бұлақ,
Қанша ақса да, оларда бар таусылмау...
Табиғат құбылады, жаңбыр жауады,
Тау басын мұз шалады,
Көктемде еріп сай-сай жылға-жылғадан
Бұлақтар сылдырлай ағады,
Бұлақтар жиналып, өзенге,*

Өзендер жиналып теңіз, мұхиттарға құяды» [1]. Ондағы су буланып, конденсация құбылысы негізінде қайтадан жауын-шашын, қар болып жерге, тауға түседі. Мұның бәрі – қозғалыс. Дүниедегі құбылыстардың қай-қайсысы да шексіз. Мәңгілік, тіпті бүкіл дамудың кілті болып табылатын қозғалыстың өзі уақыт пен кеңістік аясында болмақ. Бұл жерде Шәкәрім: «Барша әлем тапжылмай тұрып қалса, болама уақыт деген өлшеу салып», – дейді. Материяның немесе табиғаттың қозғалысы жоқ жерде уақыт, кеңістік ұғымы болмақ емес [2]. Адамның өмірі де солай. Өмір бір орында тоқтап тұрмайды, өзгереді, дамиды, өледі. Уақыт алға жылжыған сайын жас келіп адам қартайды, орнына жаңа ұрпақ дүниеге келеді. Осыдан барып ғұлама, дүние құбылыстарының шексіздігі, қозғалыстың қайталанбайтындығы жайында философиялық тұжырымын негіздейді. Тумақ, өлмек – тағдырдың шын

казасы, Ортасы – өмір, жоқтық қой екі басы. Сағымдай екі жоқтық арасында Тіршілік деп аталар біраз жасы [2]. Жоқтық, барлық, жоғалмақ араласы, Үш еріксіз болады мағынасы. Нажағайдай жарқ етіп өшпек болса, Өмірдің он тиындық жоқ бағасы – деген шумақтарында оның дүниедегі бүкіл жаратылыстың соңы бар, тұрақсыз, уақытша, оның ішінде адамның да бұл дүниеде туылып өсіп, қартайып, соңында өлетінін аңғаруға болады. Мұндағы адамның тууы, өмір сүруі, өлуі еріксіз, адамның өзіне бағынбайтын құбылыстар. Оны реттеуші жоғарғы күштің, құдіреттің бар екендігін меңзейді. Адам бір жоқтықтан келіп, екінші жоқтыққа кететінін, осының ортасы өмір, яғни Құдайдың бізге берген сынақ әлемі, біз тіршілік етіп отырған «жалған дүниеде» мәңгі тұрақтамай, бақилық өмірге уақыт сағаты келгенде аттанатынымызды аңғаруға болады. Қазақ атам айтқандай, «Бұл дүние қарап тұрсаң, шолақ екен, адамдар бір-біріне қонақ екен», одан әрі қарай өмірдің лезде, көзді ашып-жұмғанша өтіп кететінін «өмірге есік ашсаң таң алдында, сол есік кеш батқанда жабылғандай» деп сипаттайды. Міне, осыдан барып дүниенің өтпелі, жалған екендігіне толығымен көз жеткіземіз [3]. Жоғымызды тауып, азымызды көбейтер мұра. Шәкәрім мұрасы – қазақтың жүрегіне ұялаған, өзін қазақпын деп сезінген әр адамның бойына азаматтық пен елжандылықтың, ой мен парасаттың рухын себетін аса бай қазына!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбен Е, Дүйсенбайұлы Е. Дала даналары. – Алматы, 2016. – 9–36-б.
2. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 2014. – 56–71-б.
3. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім: дәстүр және көркемдік. Монография. – Семей, 2018. – 6–35-б.

ИСТОРИЯ СТАБИЛЬНОСТИ И СОГЛАСИЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Мамытова С. Н.

доктор исторических наук, профессор

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

История независимого Казахстана насыщена эпохальными событиями и процессами, колоссальным трудом, крупнейшими результатами. За короткий срок истории независимого Казахстана были пройдены такие рубежи, которые другими государствами преодолевались столетиями. Накоплен богатейший опыт суверенного нациестроительства, который, безусловно, требует своего осмысления во имя определения верных путей в будущее. Обращение к истории становления и развития суверенного Казахстана необходимо для того, чтобы извлекать из нее уроки, всегда помнить о тех, кто стоял у истоков

создания независимого государства, отстаивал его суверенитет, делал его устойчиво развивающимся, конкурентоспособным. «Сотри у народа прошлое, и ты лишишь его судьбы» – гласит народная мудрость.

Государственную независимость Казахстан обрел 16 декабря 1991 года. Но это не значит, что до этого казахский народ не боролся за свободу. Сегодняшняя наша независимость не упала нам с неба и не дарована случайно, это итог борьбы предшествующих поколений. История борьбы за независимость вбирает в себя как героические страницы прошлого, так и трагические, связанные с массовыми политическими репрессиями, голодом и коллективизацией, приведшие к массовым репрессиям. Сколько было без вины расстрелянных, осужденных, высланных, подвергнутых другим формам репрессий и унижения. Советская власть подвергла репрессиям цвет казахской интеллигенции: это блестящая плеяда деятелей Алаш Орды – Алихан Бокейханов, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Мухамеджан Тынышпаев, Халел Досмухамедов; видные государственные деятели из числа казахской интеллигенции – Турар Рыскулов, Сакен Сейфуллин, Смагул Садвокасов, Жанайдар Садвокасов, Нигмет Нурмаков, Алихан Ермеков, Жалау Мынбаев и др. Несмотря на запрет деятельности партии Алаш Советами, ее идеи не угасли в памяти и сознании народа. Это проявилось в создании и деятельности в 1940-1970-е гг. молодежных групп и объединений «Союз защитников казахского народа», «ЕСЕП» («Елін сүйетін ерлер партиясы») (Партия героев, любящих свою Родину), «Жас тулпар (Молодой скакун)», «Жас тулек (Молодое поколение)», «Жас улан» (Молодая гвардия), «Сары Арка» и др., в публикациях на страницах печати и художественных произведениях казахских писателей о возрождении национальной истории, языка, культурного наследия [1].

То есть извечный дух свободолюбия не был растрочен казахским народом на крутых переломах истории XX в. Сильный национальный дух позволил нации не потерять себя. Елбасы Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» так писал об этом: «Консервация» традиционного уклада жизни вплоть до начала XX века, несмотря на все давления и деформации, способствовала сохранению мощного этнокультурного сознания. Несмотря на жесткий социокультурный прессинг, никому не удалось сломить механизмы национально-культурного воспроизводства. Работа национального духа, часто незаметная за казенщиной тоталитарных излишеств лояльности, продолжалась всегда» [2].

История независимости – это, прежде всего, история межэтнического, межконфессионального мира и общественного согласия. Именно единство и сплоченность нации позволили молодому независимому государству добиться успехов в социально-экономической сфере, сохранить внутривнутриполитическую стабильность и упрочить международный авторитет.

Это достижение выглядит особенно ярко на фоне многочисленных войн и конфликтов на межэтнической почве в мировой истории. Справедливости ради необходимо сказать, что подобный сценарий развития на заре становления государственности угрожал и Казахстану. Становление молодого

независимого государства происходило в очень сложных условиях: тотальный кризис, массовое обнищание, гиперинфляция, безработица, полиэтничное многообразие, несовершенство правовых механизмов и др. Многими зарубежными экспертами высказывались сомнения в способности власти удержать под контролем сферу межэтнических отношений в РК и не допустить столкновений на национальной почве. Однако, как показала история, республика сумела преодолеть все трудности.

Руководство страны твердо определило путь политического, экономического, социального и культурного развития исходя из глобальных изменений в мире и стратегических задач, направленных на повышение народного благосостояния, защиту прав личности и общечеловеческих ценностей. Одним из ключевых направлений модернизации с обретением независимости стало освобождение республики от положения аграрно-сырьевого придатка Союза, диверсификации экономики, форсированное инновационно-индустриальное развитие. Их успех во многом был обусловлен сохранением межэтнического и межконфессионального согласия и политической стабильности.

Большая многогранная работа проводится под эгидой Ассамблеи народа Казахстана, которая является детищем Первого Президента РК – Елбасы Н. А. Назарбаева. Именно по его инициативе был создан этот институт гражданской власти. На первом форуме народов Казахстана, посвященном годовщине независимости республики, была впервые озвучена Н. А. Назарбаевым эта идея [3]. Указ о создании Ассамблеи как консультативно-совещательного органа при Президенте страны был подписан Президентом 1 марта 1995 года, и с этого времени берет отсчет история ее деятельности. О значимости роли, которая отводилась АНК в политической и общественной системе Казахстана, говорит тот факт, что во главе этой структуры стоит Елбасы Н. А. Назарбаев. С первых дней создания Ассамблея народа Казахстана получила широкие полномочия для решения целого комплекса задач: содействие в разработке и реализации государственной национальной политики; содействие формированию казахстанского патриотизма; развитие государственного языка и других языков народа Казахстана; совершенствование региональной политики в межэтнической сфере; участие в разработке и реализации планов и мероприятий в области демографии и миграции; пропаганда казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия в стране и за рубежом; осуществление просветительской и издательской деятельности, направленной на достижение межэтнического согласия; осуществление мониторинга состояния межэтнических отношений, в том числе в области применения государственного языка и других языков народа Казахстана; участие в общественно-политической экспертизе законопроектов по вопросам государственной национальной политики; поддержка казахской диаспоры в зарубежных странах в вопросах сохранения и развития родного языка, культуры и национальных традиций, укрепления ее связей с исторической Родиной [4, с.43].

Перечисленные задачи стали основным фактором участия АНК в строительстве модели «межэтнического согласия» в Казахстане, в том числе через формирование эффективной нормативно-правовой базы, регулирующей межкультурное взаимодействие в стране. Сам глава государства в момент создания АНК определял предназначение новой структуры значительно шире, нежели решение текущих тактических задач. Н.А. Назарбаев неоднократно отмечал, что Ассамблея народа Казахстана призвана способствовать формированию единой казахстанской нации, в силах которой адекватно отвечать на вызовы и угрозы, как внутренние, так и внешние. Поэтому уже в 1996 году на III Сессии Ассамблеи народа Казахстана была представлена новая модель общественного устройства, рассматривающая народ Казахстана как общность граждан разных национальностей.

На седьмой сессии АНК в декабре 2000 года была поставлена задача формирования гражданской общности на основе казахстанского патриотизма. В своем докладе на этой сессии Нурсултан Абишевич Назарбаев заявил: «Мы создали Казахстан, теперь задача – создать казахстанцев» [5]. Эта задача стала одним из ключевых направлений Стратегии АНК, принятой по итогам IX сессии Ассамблеи народа Казахстана. Основной целью Стратегии АНК было объявлено повышение роли Ассамблеи народа Казахстана в реализации задач Стратегии «Казахстан-2030», укреплении стабильности и согласия в обществе и процессе формирования казахстанского народа, его сильной государственности, открытого гражданского общества.

Основными принципами стратегии Ассамблеи народа Казахстана являются:

- приоритет интересов народа и государства;
- верховенство закона и равенства прав и свобод человека и гражданина, независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам;
- общественная стабильность как основа справедливого решения национального вопроса, предотвращения и предупреждения действий, выступлений и высказываний, способных дискредитировать Республику Казахстан, а также препятствующих нормальному функционированию Ассамблеи народа Казахстана;
- предупреждение деятельности, направленной на подрыв национальной безопасности государства, разжигание социальной, национальной, родовой и религиозной розни, ненависти или вражды;
- поддержка соотечественников, проживающих в зарубежных странах, в вопросах сохранения и развития родного языка, культуры и национальных традиций, укрепления их связей с исторической Родиной, содействия в защите прав и интересов граждан Казахстана за ее пределами;
- расширение интеграционных отношений с международными организациями и институтами гражданского общества зарубежных стран [6].

В апреле 2005 года вышел Указ № 1561 «Об укреплении института Ассамблеи народов Казахстана», который значительно повысил роль АНК Казахстана как активного общественного института в области развития

языковой политики в целом, поддержки национальных СМИ и театров, народного творчества, создания программ и проектов по укреплению межэтнических отношений, гражданского мира и согласия.

Не имеющий аналогов в мире этот уникальный институт гражданского общества, стал по-настоящему органом народной дипломатии. Интегрируя свыше 800 этнокультурных объединений, Ассамблея народа Казахстана является ключевым звеном общественного согласия, сочетающим возможности гражданского общества и государства. За 25 лет своей работы Ассамблея превратилась в координатора работы центральных и местных исполнительных органов власти по вопросам межэтнического развития. Получив согласно последней конституционной реформе квотируемое право избирать в нижнюю палату парламента своих депутатов, она становится важным элементом всей политической системы Казахстана. Этот исторический факт, а также принятие в конце 2008 года по инициативе Главы государства Закона «Об Ассамблее народа Казахстана», Доктрины национального единства в 2010 году показывают путь Ассамблеи, который подтверждает, что она – живой развивающийся организм, убедительно доказавший свое право на существование. Эти документы свидетельствуют о выполнении важных шагов в направлении формирования единой казахстанской нации как гражданской общности. В Доктрине национального единства с учетом новых реалий времени определены следующие задачи: формирование условий, при которых представители всех этносов и народностей, проживающих в Казахстане, смогут преодолеть в своем сознании доминант идеи национальной принадлежности и ощутить себя представителями единого целого, которое можно определить, как казахстанская нация. При этом формирование общегражданской казахстанской идентичности не должно умалять значения национального самосознания и социокультурных ценностей казахов и других народов Казахстана. Эти задачи определяют структуру Доктрины, основанную на трех принципах: «одна страна – одна судьба», «равные возможности», «развитие национального духа» [7].

В то же время пройденный путь Ассамблеей народа Казахстана требует обобщения опыта и на этой основе определения новых рубежей. Глава государства неоднократно подчеркивал, что необходимо постоянное совершенствование работы Ассамблеи. И в этой связи большая ответственность ложится на плечи ученых. К сожалению, каждый старается быть специалистом в области межнациональных отношений, и каждый хочет высказываться по этому вопросу. Но, как подчеркнул Президент, «с незнающими и нечистыми руками туда лезть нельзя. Это тонкая материя – отношения между людьми, тем более, когда речь идет о межэтнических, межрелигиозных отношениях. Поэтому такой серьезный научный подход и должен быть». По инициативе Президента РК Н. А. Назарбаева с 2009 года при АНК действуют научно-экспертные группы, которые проводят научные исследования межнациональных отношений, мониторинги общественного

мнения и на их основе дают рекомендации по повышению эффективности государственной этнополитики.

Крупными центрами для проведения научных исследований становятся высшие учебные заведения, на базе которых создаются кафедры Ассамблеи народа Казахстана. На сегодня по инициативе Ассамблеи народа Казахстана открыты такие кафедры в более 40 ВУЗах страны, создана Ассоциация кафедр АНК, главной задачей которой является консолидация усилий в выработке единых методологических подходов в патриотическом воспитании студенческой молодежи. Результаты научных исследований, проводимых учеными-экспертами, активно внедряются в образовательный и воспитательный процесс вузов. Их деятельность особенно важна для молодежи, которая не испытала многих тягот, лишений, пережитых старшим поколением. Как отметил Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев «Наша молодежь растёт в новой, независимой стране. Нынешнее поколение не видело межэтнических войн и конфликтов, разрухи 90-х годов. И многие воспринимают стабильность и комфортную жизнь в Казахстане как нечто положенное от рождения. Межэтническое согласие – это живительный кислород. Мы не замечаем его, когда дышим, делаем это автоматически – мы просто живём» [8]. Поэтому Президент призвал всех, кто работает с молодежью пропагандировать традиции дружбы и сплоченности народа, развивать преемственность этих традиций, укреплять духовную общность поколений, воодушевлять нашу креативную и динамичную молодежь на достижение новых рубежей, достойное продолжение эстафеты по обеспечению межэтнического согласия и мира в Казахстане.

Чем дальше вглубь уходит история развития суверенного Казахстана, тем ощутимы масштабы и значение экономических и демократических преобразований, тем величественнее задачи и перспективы, открывающиеся перед суверенным государством.

За годы независимого развития и созидания Казахстан состоялся, как сильное конкурентоспособное государство. В обществе сохранена политическая стабильность и межнациональное согласие. Для решения вопросов национальной политики успешно действует уникальный на постсоветском пространстве орган – Ассамблея народа Казахстана, где представлены интересы всех этносов, проживающих в стране.

Список использованных источников:

1. Кыдыралина Ж.У. Ценности независимости, интеллигенция и идеалы общества / <http://e-history.kz/ru/contents/view/379>
2. Назарбаев Н.А. В потоке истории. -Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.
3. Ассамблея народа Казахстана в истории страны. – Алматы: Казакпарат, – 2015. – 264 с.
4. За мир и согласие в нашем общем доме. Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на I сессии Ассамблеи народа Казахстана. 24 марта 1995 г.// Политика мира и согласия. – Астана: Елорда, – 2007.

5. Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на VII сессии Ассамблеи народов Казахстана. – Астана, 2000.
6. Стратегия АНК. IX сессия Ассамблеи народа Казахстана. – Астана, 2002.
7. Доктрина национального единства Казахстана. – Астана, 2010.
8. Послание Главы государства народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» от 11.11.2014 года // <http://www.akorda.kz>.

ҚАРАХАНДЫҚ МӘДЕНИ РЕНЕССАНЫСЫ

Мұхамеджанова Р. Ж.

тарих ғылымдарының кандидаты., профессор м.а.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

raushan150159@mail.ru

«Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанмыз жөн».

Н. Ә. Назарбаев

Х ғасырдың орта шенінде Жетісу аумағында және Шығыс Түркістанның (Қашғардың) бір бөлігінде әлеуметтік құрылымы біршама дамыған, өзінен бұрынғы мемлекеттік құрылымдардың көптеген әлеуметтік институттарын табиғи түрде өзіне жинақтаған Қарахан мемлекеті пайда болды. Орталығы Баласағұн қаласы. Кейіннен мемлекеттің батыстағы шекарасы Орта Азияның көптеген жерін қамтыды. Зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда «Қарахан» сөзі бір әулеттің атынан пайда болған деген жорамалдар бар. Қарахан сөзі Х ғасырдың соңынан бастап қарахандықтардың Орта Азияны жаулап ала бастаған кезінде мұсылман деректерінде пайда бола бастайды. Ал, Қарахан мемлекеті деген атау Х–ХІ ғ. тарихшылардың зерттеулерінде шартты түрде қабылданған. Мемлекеттің этникалық құрамы шігіл, жағма, қарлұқ, оғыз, қаңлы сияқты т.б. түркі тілдес тайпалардан тұрған. Шігіл және Жағма тайпалары негізгі рөл атқарған. Өкімет басындағы билеушілер алма-кезек осылардан тұрған. ХІ ғ. бастап ХІІ ғ. ортасына дейін шамасы екі ғасырға жуық Қарахан мемлекеті батысында Әмудария мен Сырдарияның төменгі ағысынан, Жетісумен Қашқарға дейінгі аралықтағы кең байтақ аймақты иеленген [1, 81 б.].

Х ғасырдың басында Қарахандар әулетінің негізін қалаушы Сатұқ – Боғыра хан ислам дінін қабылдады, ал оның ұлы Мұса хан 960 ж. Ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады. Мұсылман діні бірінші кезекте қалаларда таралды [2, 398 б.].

Қарахан әулеті билік құрған тұста Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймақтарында қала мәдениеті өркендеді, сауда дамыды. Ұлы Жібек

жолындағы қатынас жанданды. Қала тұрғындары арасында ислам дінін қабылдағандардың көбеюіне байланысты Аллаға құлшылық ететін арнайы орындар – мешіттер мен ханакалар салына бастады. Мешіттер рухани орталықтар қызметін атқарды. Кейін мешіттер жанынан арабша сауат ашатын медреселер ашылды. Біртіндеп көне түркі жазуының орнын араб жазуы басты. Қазақ даласына ислам дінімен ілесіп дүниені жаңаша тануға бағытталған ғылым мен білім келді [2, 484 б.].

Қазақ жерінде әлемдік өркениетке өзіндік үлес қосқан Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Ясауи сынды ғұламалар өсіп шықты. XI ғасырдың аса көрнекті ғалымдарының бірі Жүсіп Баласағұн (Жүсіп Хас Хажиб Баласағұни 1021–1075 ж.ж.) өзінің атақты дастаны «Құтадғу білік» (Құтты білік) еңбегімен белгілі. Аталған еңбегі сол кезде түрік тілінде жазылған тұңғыш даналық жинақ болды. Еңбекте түркі тілдес халықтардың тарихы мен қоғамдық саяси өмірі, әдет-ғұрпы, наным сенімдері туралы мағлұмат көп. Ғылымның философия, астрономия, алгебра тағы басқа салаларына тоқталып, пайдалана білген. Әл-Фараби, Ибн Сина, Әл Бируни көзқарастарымен және философиясымен жақсы таныс болғаны көрінеді. Атақты дастанын Қарахан мемлекетінің астанасы болған Баласағұн қаласында бастап, Қарахан мемлекетінің Шығыс бөлігінің астанасы Қашқарда аяқтаған. Бұл еңбек ел арасында тез тарап, білімділер арасында автор тірі кезінде-ақ абыройлы атаққа ие болған. Жүсіп Баласағұнның басты көңіл бөлген мәселесі мемлекеттің саяси – қоғамдық және мәдени мәселелері болған. Бұл мәселелердің дұрыс шешілуіне көңіл бөліп қадағалап отырған [1, 96 б.]. Өз заманындағы өмір шындығы, қоғамдық сана және белгілі бір әлеуметтік топтардың саяси тұжырымдасы өзіндік бейнемен көрсетілген.

Бүгінде өзінің деректілігі жағынан баға жетпес ғылыми құндылығы зор Махмұт Қашқаридың (1030–1090) «Диуани Лұғат ат-түрік» («Түркі тілінің сөздігі») еңбегі. Бұл еңбекте жинастырылған түркі тайпаларының ерекшеліктері, ауыз әдебиетінің үлгілері, әдет-ғұрпы, салт-сана дәстүрлері бүгінгі түркі тілдес халықтардың рухани мәдениетін зерттеуде тарихи құндылығы өте жоғары [1, 95 б.]. Түркі тайпаларының тілдік құрылыстарын жүйелі баяндаған. Тілді зерттеу барысында тарихи, мәдени, әлеуметтік жағдайларға назар аударады. Сол тарихи дәуірдегі түркілердің материалдық және рухани мәдениетінің барлық салаларында жан-жақты білім бере алады. Мәселен, мәнді өмір сүрудің алғышарттары бірін-бірі сыйлау, құрметтеу, яғни этикалық құндылықтарды игеру, оларды іс-жүзінде қолдану, мағыналы өткізу тіршілік мұраты деп есептеді. Орта ғасырлық ойшыл өзінің осы ұстанымынан еш уақытта бас тартпаған. «Адамның қадірі тіршілігінде» деп өмірді сүруге үйретеді [4, 23 б.]. Бұл күндері адамдардың бір-біріне деген мейірімінің, қайырымының азая бастаған уақытында руханилық мәселесіне бет бұрып, оның мәні неде және өміріміздегі маңызы қандай деп туындап отырған қажеттілікті толықтыратын бірден бір арна М. Қашқаридің этикалық ұғымдарының мәні мен мағынасында және дәстүрлі жалғасын тауып келеді. М. Қашқари білімді адамның іс-әрекетінің, сөзінің, адамгершілігінің әрқашан да биікте тұратынын атап көрсеткен.

Өз заманында (XII ғ. соңы – XIII ғ. басы) көзінің тірі кезінде-ақ Қарахан мемлекетінің халқының арасында «Ақындардың ақыны, даналардың көш басы» деп баға берілген ақын, хакім, ойшыл Ахмед Иүгінеки (Әдіб Ахмет Махмұдұлы) . Атақты еңбегі «Ақиқат сыйы (Хибатул-хақайық)» мазмұны, танымдық нәрі жағынан алғанда Әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Яссауи мұралары мен іштей астасып, IX – XIII ғ. аралығындағы түркі дүниесінің рухани қазыналарының жарқын туындысына айналды. Ахмед Иүгінеки «Білім – көп білу үшін ғана емес таным, ақиқатты білу. Ал ақиқаттың негізі Алладан болса, оны да білім арқылы тануға болады. Бақыт жолы білім арқылы білінеді» деп түсіндіреді [3, 572 б.]. Білімділікке, әдепті болуға шақырады, білімді адамдар мен білімсіз адамдар арасындағы айырмашылықты:

Білікті білім жинап, кәсіп етер,

Білімнің дәмін татып өсіп өтер.

Білдірер білім елге білім сырын,

Біліксіз білімді аттап, бөсіп өтер – деп сипаттайды. Халықты инабатты болуға, адал өмір сүруге, арамдықтан аулақ болуға имандылыққа шақырады. Сондай-ақ көп сөзді, мылжың болмауға шақырып, орынсыз сөйлемеуге, шешен сөйлеуге кеңес бергенде:

Сөз есепсіз – тіліңді тый, тарта ұста,

Тыймаған тіл басына сор әр тұста.

Есепті сөз – ер сөзінің асылы,

Мылжың тілді «жау» деп ұғын тартыста, – деп моральдық мінез-құлық туралы жазып, оқу білімге шақырады [1, 96 б.]. Ахмед Иүгінекидің сөздері түркі жұртында бүгінге дейін мақал-мәтел түрінде сақталып, айтылып келеді.

Тарихта XII ғасырда түркілер әлемінде соның ішінде қазақ халқының әдеби-мәдени өміріне бар қажыр-қайратын арнаған шығармашыл тұлға Қожа Ахмет Ясауи – ислам дінін ұстанатын барша түркі халықтарының ортақ ұстазы, асқақ рухының символы. Түркі тілінде араб алфавитімен жазылған «Диуани хикмет», «Даналық кітабы» мен белгілі болған. Жинақта мәдени және этнологиялық сипаттағы мәліметтер көп. Өз заманындағы ғылым жолындағы әділетсіздікке орын беріліп отырғанын:

Ұстазыңа бар ықылас қыл – ниетіңмен қызмет қыл.

Ұстазына қызмет қылмаған – надан.

Надан мен өткен өмірің тозақ болар.

Білімнен бейхабарлар Алланы да білмейді – деп күйіне жырлайды.

Жағымпаз жылпостарды

Білгірі заман ақыр залым болды,

Жағымпаз жиналғыштар ғалым болды.

Сойқанды елге ашық айта алмаудан,

Ішіме менің дертті жалын толды, – деп сынап әшкерелейді. Адамдарды даналыққа, адамгершілікке, кішіпейілділікке, имандылыққа шақырады [1, 97 б.].

Бұл үлкен біліктілікті, тәрбиені және мәдениеттілікті талап етеді. Күштіге жағыну үшін оны өтірік мақтаудың, көлгірсудің қажеті жоқ.

Жағымпаздық жеккөрініштік тудырады, адамды сүйкімсіз етеді. Ең жақсысы, адамның өзінің қадір-қасиетін кетірмей әр уақытта өз орнында тұра білуі. Сонда ғана ол өзін сыйлата алады – деген өсиеттері жинағында кеңінен қарастырылады. Халқымыздың осындай даналарының еңбектерін оқып үйренуге жастарымызды баулу, нақыл сөздерімен нәрлендіру бүгінгі таңдағы тәуелсіздігіміздің жарқын болашағы.

Әбу Насыр Әл-Фараби (870–950 жылдар) шығыстың аса көрнекті ғалымы. Ғылыми көзқарастарында өз заманынан әлдеқайда озып кеткен ұлы энциклопедист, философ, математик, астролог, музыка теоретигі, «Әлемнің екінші ұстазы» атанған ғұлама. Отырар «Жібек жолы» бойындағы Фараб (Отырар) өлкесіне қарасты Весидж қаласында туып, Бұхара мен Бағдатта оқып білім алған. Тарихи деректер бойынша 70 жуық тіл білген. Әл-Фараби ғылымды теориялық (логика, жаратылыстану, математика) және практикалық (этика, саясат) деп бөлді. Өздігінен көп оқып, көп ізденіп ойшыл 164 трактат жазып қалдырды [3, 615 б.]. Рухани жоғары мақсат нышандарын адамдарды өзара байланыстыратын – жан дүние үндестігінен, әдеміліктен, қайырымдылықтан, бақыттан іздестіреді. «Қайырымды қала тұрғындарының көз қарасы», «Мемлекет қайраткерлерінің қанатты сөздері», «Бақытқа жол сілтеу» және т.б. саяси-әлеуметтік трактаттарында қайырымдылық пен бақыт мәселесіне кеңірек тоқталды. Білім – тәрбие мен іс-әрекет жүйесін жетілдіру мәселесін қарастырады. Білімсіз адамгершілік молаймайды, білімсіз адам өзгенің жақсы қасиеттерін тани алмайды. Үлкен жетістіктерге жету үшін жан дүниені тәрбиелеу керек. Ғылым мен тәрбие бір-бірімен ұштасса ғана, рухани сауаттылыққа жол ашылады. Өз мінез-құлқын түзей алмаған адам ақиқат ғылымға қолы жетпейді деп ескертеді. Әл-Фараби адамдардың өз көздеген мақсатына жету оның өзіне ғана байланысты екенін айтады. Адам рухани жағынан үнемі өзін жетілдіріп отыруға тиіс, адамның жетілуі ақиқатты, айналадағы дүниені танып-білуінде деп түйін жасайды. Демек, Әл-Фараби жасаған қорытындының басты түйіні – білім, мейірбандық, сұлулық – үшеуінің бірлігінде. Әл-Фарабидің гуманистік идеялары әлемге кең тарады. Ол ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді. Мәдениет пен ғылымға қосқан үлесі мейлінше жан-жақты және маңызы зор.

Қазақ елінің тарихында көрініс берген аталған көрнекті тұлғалар еңбектері дүниетанымы, халқымыздың рухани дүниесін байыта түседі, ұрпақтардың рухани сабақтастығын, өзара байланысын нығайтады. Орта ғасыр ойшылдары назар аударған білім феномені бұл күндері алдыңғы қатарға шығып интеллектуалды ұлт – ең алдымен, білімді ұлт бағдарламасымен сабақтастығын көрсететін толғаныстары молынан кездеседі. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегін, Махмұт Қашғаридің «Түркі тілдерінің сөздігі», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Әл-Фараби еңбектері т.б. түркі ренессансы дәуіріндегі аса танымал туындылар қатарына жатқызылған.

Қарахан әулеті заманында сәулет өнерінің озық үлгілерін Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірінде жүргізілген археологиялық зерттеулер, деректемелердің мәліметтері растайды. Баласағұндағы мешіт пен мұнараның

қалдықтары, төменгі Сырдариядағы мұсылман сәулет өнерінің діни құрылыстары әкімшілік биліктің және билік басындағылардың дінге адалдығының нышанын білдірген. Мешіттер қалалардағы міндетті құрылыстардың бірі болған. Сәулет өнері дамып, түрлері мен құрылымы жетілдірілді [2, 477 б.]. Сәулет – құрылыс дәстүрлері мен жаңа идеология исламның ұштасуы негізінде сәулет өнері типологиясының негізі қалыптасып, дамып келді. XI–XII ғасырларда салынған деп саналатын Бабаджа қатын кесенесі, Айша бибі кесенесі тағы басқалары ерекше назар аудартады. Бұл кесенелердің безендірілуі, салынған ою-өрнектер халқымыздың асыл мұралары болғандықтан бізге өте қымбат. Бұнда кілем өрнегі 8 қырлы жұлдыз гүлді тәрізді нақыштар көптеп пайдаланылған. Осындай ата-бабаларымыздың қолынан шыққан туындылары бүгінде ұрпақтарымызға эстафета ретінде жеткізіліп аталған өрнектер «жұлдыз құрақ», «сегіз жапырақ» деп әсіресе қолөнер бұйымдарында кеңінен пайдаланылуда. Қарахан әулеті билігінің тұсындағы сәулет өнерінің үлгілері жүйесінің күрделілігі жағынан, әсіресе бізге жеткен шығыс моншасының құрылыстары және оларға тартылған су жүретін құбырлар. Оңтүстік Қазақстан қалаларында монша қоғамдық құрылыстар қатарында маңызды орын алғаны мәлім. Мешіттерден кейінгі адам ең көп баратын қала тұрғындарының мәдени қоғамдық орны болғанын археологиялық зерттеулер анықтады. Мұндай құрылыстар археологиялық қазба жұмысы кезінде Отырардан, Түркістаннан, Тараз, Ақтөбе, Талғар қалаларынан табылған. Сонымен қатар металдан қару-жарақ, құрал-саймандар, сән-салтанатты әшекей бұйымдарды жасауда дамыды. Табылған әшекей бұйымдардан шеберлердің металды қорытып, арнайы қалыптарға құйып, бедерлеп, алтындау сияқты тәсілдерді пайдалана білген, қолдиірмен, дән үккіш, соқа жасаған. Мал терісінен де, мүйіз-сүйектен алуан түрлі бұйымдар жасай білген. Қолөнердің мұндай дәрежеге жетуінің өзі қоғамның дамуының, экономикасының өсуінің көрінісі. Міне, осындай өсу, өрбу жағдайлар Қарахандықтар әулеті заманында қазақ жерінде жоғары қарқынмен жүріп жатты.

Қалалар мен қыстақ – кенттердің зерттелуі және олардан алынған бұйымдардың көпшілігі формасы жағынан бірнеше түрге бөлінеді. Әсіресе бұйымдардың түрлерінің көбеюі, түрлі әйнек тәріздес ақ, көк, сары, қызыл, қоңыр сырмен сырлануы, ас ішуге қажетті ыдыстардың өсімдік тәріздес және геометриялық үлгі – өрнектермен әшекейленуі Қарахан мемлекетінің (X–XII ғ.) кезінде өте жақсы дамыды. Тамақ пісіруге, сақтауға, ас ішуге арналған ыдыстар, қазандар өте сапалы жасалған. Қарахандықтар кезіндегі қолөнердің дамуын ыдыстардың сапасымен формаларының көбеюінен көруге болады [1, 143 б.].

Бірнеше мыңдаған жылдар өтсе де бүгінгі күнге дейін сақталып келген, бұдан кейін де сақтала беретін, әдет-ғұрып, салт-сана әлемдік өнердің бастамасы болып келген ою-өрнектер халқымыздың ұлттық мақтанышы болып жалғасуда. Олар жаңа өмірдің рухани жан дүниесімен жаңаша дамып, жалғаса бермек. Бүгінгі таңда XXI ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани мәдени

мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу басты мақсат. Білім берудегі тың өзгерістер мен бағыттарды халқымыздың рухани мұрасымен ұштастыра алсақ қана қазақ елін, жерін сыйлайтын, оның рухани құндылықтарына құрмет көрсетіп, оны сақтауға ұмтылатын нағыз ұлт жанды, отаншыл азаматты тәрбиелей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан. – Алматы, 1995. – 176-б.
2. Қазақстан тарихы 1 том – Алматы, 2010. – 544 б.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедия 1-том. – Алматы, 1998. – 720 б.
4. Ахай Г. «Интеллектуалды ұлттың қалыптасуы және М. Қашқари шығармашылығының рөлі» // Қазақ тарихы. – 2016. – №2 (141). 22–24-б.
5. Орта ғасырлардағы түрік ойшылдары 5-том. – Астана, 2005. – 518 б.
6. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017 жылғы 12 сәуір.
7. Ұлы даланың ұлы есімдері. 2018 жылғы 21 қараша.

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «РУССКИЙ ЯЗЫК» В РАМКАХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Наревская Т. А.

*КГКП «Педагогический колледж им. М.Ауэзова»
преподаватель,*

Мищенко И. С., Шаронова Е. Н.

Государственный университет им. Шакарима г. Семей

Самостоятельная работа обучающихся всегда была и остается важной составляющей учебного процесса, поскольку задача любого обучения состоит в том, чтобы знания перевести в умения и навыки, а для этого нужно многократное обращение к знаниям и многократное повторение одних и тех же мыслительных операций и доведение этих операций до автоматизма.

Если при индивидуальном обучении можно процесс запоминания и отработки навыков «привязать» к возможностям ученика, то при обучении в коллективе сталкиваемся с проблемой разных психических и учебных возможностей обучаемых. То, на что не хватает времени и возможностей на занятии, неизбежно выносится на самостоятельную работу.

В условиях кредитной технологии доля самостоятельной работы возрастает во много раз, так как, кроме времени, отводимого на изучение лекционного материала и подготовку к семинарам и практическим занятиям во внеаудиторное время, вводятся специальные часы, посвященные

выполнению специального задания. Речь идет о внеаудиторной самостоятельной работе.

При таком подходе, по-видимому, следует подумать о том, чтобы разработать по каждому учебному предмету свою систему заданий, которые были бы ориентированы не только на содержательный компонент дисциплины (давали возможность запомнить и отработать образовавшиеся пробелы или гарантировали обращение к наиболее трудным темам), но и на те приемы и формы, которые позволяют сегодняшним студентам впоследствии реализовать свой личностный и профессиональный потенциал. Эти приемы помогут формированию и развитию тех компетенций, которые заявлены во всех нормативных образовательных документах, в том числе и в общеобразовательных программах.

Важный момент, который нужно обязательно учесть при выборе того или иного задания, предназначенного для внеаудиторной самостоятельной работы, – это уровень самостоятельности при выполнении задания.

Мы полагаем, что задания низкого уровня самостоятельности, выполняемые по алгоритму и отработанные на контактном занятии, не стоит предлагать студентам. Безусловно, задания подобного рода способствуют формированию умений и навыков, однако они не формируют самостоятельности мышления и развитию креативной компетентности. Задания для самостоятельной работы, на наш взгляд, должны быть выстроены, начиная от реконструктивно-вариативных до внутрипредметных и межпредметных исследовательских самостоятельных работ. Для полного понимания вопроса предлагаем ознакомиться с данными таблицы 1.

Таблица 1.

Вид самостоятельной работы	Уровень самостоятельности	Результативность заданий
реконструктивно-вариативная	пороговый	позволяют осмысленно переносить знания в типовые ситуации, учат анализировать события, явления, факты, создают условия для развития мыслительной активности учащихся, формируют приемы и методы познавательной деятельности
эвристическая	продвинутый	способствуют формированию творческой личности обучающихся; при выполнении работ этого типа происходит постоянный поиск новых решений, обобщение и систематизация полученных

		знаний, перенос их в совершенно нестандартные ситуации
внутрипредметные и межпредметные исследовательские самостоятельные работы	высокий	выполнение подобных самостоятельных работ требует умений преобразовывать и переносить знания и способы решения задач, самостоятельно разрабатывать новые способы решения, определять содержание, цель, разрабатывать план решения учебной задачи.

В идеале, хотелось бы иметь дело с заданиями высокого уровня, однако реальность такова, что не все студенты, в силу разных причин, способны их выполнять. Следовательно, разумнее продумывать виды и последовательность работ, учитывая вышеприведенную классификацию.

По дисциплине «Русский язык» мы предлагаем следующую систему заданий. В течение учебного года студентам предлагается выполнить 8 СРО, представленных в таблице 2.

Таблица 2.

Название	Сфера общения	Форма работы	Уровень самостоятельности
Самопрезентация	Социально-бытовая	индивидуальная	пороговый
Карта-визуализация «Путешествие мечты»		индивидуальная	пороговый
Викторина «Страна на карте мира»	Социально-культурная	парная	пороговый
Инфографика «Как сделать город Семей привлекательным?»		парная	продвинутый
Социальные ролики «Закон. Права человека и их защита»		малые группы	продвинутый
Рекламный буклет о специальности	Профессиональная	индивидуальная	продвинутый
Доклад на научную конференцию		индивидуальная	высокий
Журнал «Профессия,		групповая	высокий

необходимая в современном мире			
--------------------------------------	--	--	--

Основной целью дисциплины «Русский язык» в вузе является развитие коммуникативной компетентности, поэтому итоговая оценка за самостоятельную работу складывается из оценки как за саму работу, так и за ее защиту, то есть публичную демонстрацию перед аудиторией. Это способствует развитию навыков публичных выступлений, обеспечивает прозрачность процесса оценивания, так как студенты могут воспринимать и оценивать работы друг друга, сравнивать их, что часто стимулирует их к продуктивной деятельности.

Как правило, первой темой СРО является «Самопрезентация». Это проект, в ходе выполнения которого студент готовит презентацию о себе, где рассказывает о своем имени, его значении и истории; о том, где жил и учился; о своих достоинствах, способностях, особенностях характера; перечисляет свои увлечения и интересы, представляет свои достижения, награды. Кроме этого, в самопрезентации важное место отводится рассказу о близких родственниках и друзьях. Выбор формы презентации предоставляется студенту. Это может быть презентация, видеоролик и др. Чаще всего студенты делают презентацию в программе MS Power Point. Важной составляющей проекта является дизайн и стиль презентации. При выполнении желательно использовать фотографии, рисунки, грамоты, вырезки из газет, журналов и пр., это позволит разнообразить представляемый материал и обогатить доклад выступающего студента.

Критериями оценки данной СРО являются качество презентации, содержание доклада, свободное владение речью, грамотное оформление презентации, грамотное выступление, умение наладить контакт с аудиторией. В качестве трудностей, с которыми приходится сталкиваться, студенты называют нехватку словарного запаса и умения грамматически корректно оформлять свои мысли.

Второе задание нашей системы – создание карты-визуализации «Путешествие мечты». Студентам предлагается подумать, в какой стране, в каком городе они хотят побывать, четко сформулировать цель своей поездки – образование, работа, туризм, спортивные или культурные мероприятия, знакомство с национальной культурой, кухней. Для визуализации этих целей необходимо подобрать подходящие фотографии или рисунки и расположить их на листе с соответствующими подписями.

Результатом выполнения данного задания является повышение информационной культуры студентов и обеспечение их готовности к интеграции в современное поликультурное пространство.

В качестве следующей СРО мы предлагаем студентам подготовить вопросы викторины «Страна на карте мира». Выполняя предыдущее задание, студенты сообщали информацию о разных странах, которая им была известна. Теперь же им предлагается детально изучить одну из стран мира. Работа эта парная, так как студентам необходимо найти информацию о культуре,

традициях, праздниках и искусстве выбранной страны, грамотно сформулировать вопросы, подобрать соответствующий иллюстративный материал, оформить всё в виде презентации, а также провести викторину на занятии в своей группе. Данный вид СРО можно назвать интегрированным, так как он развивает и лингвистические, и культурологические, и информационные компетенции. Следует отметить, что это одно из тех заданий, которые особо нравятся студентам, а также повышают интерес к изучению нашей дисциплины.

Работа над заданием в паре имеет большое значение для формирования всех видов универсальных учебных действий: личностных, регулятивных, познавательных и коммуникативных. Именно в паре можно отработать и зафиксировать на уровне рефлексии наиболее эффективные приемы учебного сотрудничества, делового и личного общения, поэтому следующее СРО студенты тоже выполняют в паре, но задание им предстоит более сложное, эвристическое. Создание инфографики «Как сделать город Семей привлекательным?» способствует развитию навыков, необходимых для жизни и деятельности в современном обществе, формирует готовность использовать индивидуальные креативные способности для оригинального решения социальных исследовательских задач. Для того, чтобы город, в котором мы живем, выглядел по-особенному, студенты должны самостоятельно сформулировать идеи проектов, которые могли бы сделать город лучше, современнее и комфортнее. Привлекательность города для его жителей и туристов должна быть представлена студентами с помощью зрительных форм: знаков, графического дизайна, рисунков и иллюстраций. Форма инфографики позволяет еще и оценить свою идею: сколько времени и ресурсов понадобится на реализацию идеи, просто или сложно будет воплотить ее в жизнь.

Критериями оценки этой СРО являются актуальность и востребованность информации, оригинальность идеи, структурированность и стиль оформления, понятные символы и обозначения. Студентов привлекает это задание, так как оно позволяет проявить креативность и освоить инфографику – одну из современных форм графического и коммуникационного дизайна.

Еще одна тема СРО, которую можно предложить студентам с целью развития навыков общения на русском языке в рамках социально-культурной сферы – это создание социального видеоролика «Права человека и их защита». Данное задание направлено на решение не только образовательной, но и воспитательной задачи, имеет целью воспитание правовой культуры обучающихся, формирование у студентов правового сознания, навыков и привычек правомерного поведения. Здесь используется метод работы малых групп: студенты в соответствии со своими предпочтениями делятся на группы, состоящие из 3-4 человек, разрабатывают сценарий видеоролика, снимают и демонстрируют видеоролик аудитории.

Работа в малых группах является эффективным методом обучения в вузе, так как она направлена на развитие творчества и критического

мышления, а также на выработку умения работать в команде, что имеет огромное значение для будущей профессиональной жизни молодых специалистов.

В процессе групповой работы студенты обсуждают задачи и проблемы, связанные с темой СРО, учатся выслушивать друг друга, высказывают свои мнения, видят разные подходы к решению проблемы, расширяют свой кругозор и отстаивают свою точку зрения. Все это развивает социальные компетенции студентов, умение учитывать мнение других учащихся и принимать общее решение, которое наиболее успешно позволит решить поставленную задачу. Такая работа позволяет раскрыться каждому студенту. Студенты, испытывающие стеснение выступать и говорить перед группой, могут принять участие в подготовительной и оформительской части работы, а также в поисковой работе.

Три последующих СРО, которые мы предлагаем студентам, имеют профессиональную направленность. Первым из них является создание рекламного буклета о специальности. Студенты должны решить, как заинтересовать абитуриентов, какая информация им необходима для поступления, и исходя из этого – наполнить буклет текстом, фотографиями и картинками. Текст буклета имеет важнейшее значение, поскольку он интегрирован в дизайн проспекта и имеет жесткие ограничения по объему и формату. Наиболее распространенными ошибками студентов при выполнении этого задания являются стилистические ошибки, связанные с неточным словоупотреблением и неверным построением предложения.

Демонстрация рекламного буклета на занятии сопровождается агитационной речью о преимуществах данной специальности. Выполнение данного задания позволяет студентам подготовиться к участию в профориентационной работе кафедры.

Еще один вид самостоятельной работы, считаем, хорошо себя зарекомендовавший, – это подготовка научного доклада, необходимого для проведения деловой игры «Студенческая научно-практическая конференция».

Каждый студент должен найти и презентовать интересный материал о достижениях в области той или иной науки (в зависимости от специальности студентов). Но это «проект в проекте», так как предполагает выполнение одним студентом и других функций: организатора конференции, разработчика программы, оформителя рабочего пространства, члена жюри и т.д. Таким образом, студент участвует в разработке двух проектов: индивидуального и группового.

Практической значимостью данного проекта является привлечение студентов к научной деятельности.

Последним заданием СРО предлагаем студентам такую коллективную форму работы, как разработка журнала «Профессия, необходимая в современном мире». Проект предполагает большую работу: придумать броское название журнала; определить возможные рубрики; найти интересный материал, в том числе наглядный, обработать его; оформить журнал; презентовать свою работу. Для выполнения работы такого объема студенты

распределяют между собой следующие обязанности: редактора, корреспондента, корректора, дизайнера и т.п.

Это действительно большая трудоемкая работа, которая дает возможность развивать целый синкретичный комплекс компетенций, в том числе компетенции креативные и коммуникативные, что делает сам процесс самостоятельной работы эффективным и интересным. Этот вид работы позволяет студентам использовать все навыки, полученные при выполнении предыдущих СРО: составление инфографики, визуализации, написание статьи, рекламы. Сами студенты исключительно положительно отзываются о самом задании, несмотря на то что некоторые отмечают сложности, с которыми сталкиваются: отсутствие опыта выполнения подобной работы, отбор информации, трудности оформления (в процессе выполнения задания некоторые осваивают профессиональные программы компьютерной верстки, хотя прямого задания преподавателем на этот счет не дается). Лучшие студенческие работы помещаются в архив преподавателя и служат впоследствии в качестве примера для выполнения подобных работ либо их можно использовать для составления отзыва или рецензии.

Таким образом предлагаемая система заданий для самостоятельной работы по дисциплине «Русский язык» формирует: готовность студентов использовать знание современных проблем науки при решении образовательных и профессиональных задач; готовность использовать индивидуальные креативные способности для оригинального решения исследовательских задач; способность прогнозировать, проектировать, моделировать.

Все это соответствует обновленному содержанию образования Республики Казахстан, направленного на формирование не только предметных знаний и умений, но и навыков широкого спектра: функциональное и творческое применение знаний, критическое мышление, проведение исследовательских работ, использование информационно-коммуникационных технологий, применение различных способов коммуникации, умение работать в группе и индивидуально, решение проблем и принятие решений.

Список использованной литературы

1. Самостоятельная работа студентов: виды, формы, критерии оценки: [учебно-метод. пособие] / [А. В. Меренков, С. В. Куньшиков, Т. И. Гречухина, А. В. Усачева, И. Ю. Вороткова. – М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. Федер. Ун-Т. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2016. – 80 С.
2. Современные образовательные технологии: учеб. пособие / под ред. Н. В. Бордовской. – М.: Кнорус, 2010. 432 С.
3. Самостоятельная познавательная деятельность студента: метод. пособие / сост. Е. В. Гребенникова. – М., 2002.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Нурушова А. Б.

преподаватель Высшей школы педагогики

Павлодарский государственный педагогический университет

Aizhan_40126@mail.ru

Педагогическая деятельность в высшей школе является одним из самых сложноорганизованных и трудоемких процессов, связанных с систематическим выполнением множества целей и взаимосвязанных задач в условиях стремительно развивающегося мирового сообщества и мирового образовательного пространства. Она включает в себя не только научно-исследовательскую и учебно-методическую работу, но и организационно-управленческую и социальную, охватывающую все сферы общества. Преподавание в высшей школе предполагает выполнение немалого количества функций и обязанностей, связанных с реализацией преподаваемых дисциплин, решением педагогических ситуаций, осуществлением взаимодействия со всеми субъектами образовательного процесса. При этом преподаватель должен выделяться особой педагогической позицией, ядром которой являются гуманность и гуманитарность, как система ценностных отношений к миру, к себе и своей деятельности, к другим людям, ко всему социокультурному окружению и всегда обязан быть авторитетной личностью и образцовым примером для студентов в выборе индивидуальной траектории жизнедеятельности. Поэтому, бесспорно, педагогическая деятельность отличается от других профессий особой степенью ответственности, самоотверженности и нравственности.

Сегодня, как и во все времена, от преподавателя ожидается очень многое. Как образно выразился Э.Н. Гусинский в книге «Введение в философию образования», преподаватель в массовом сознании людей представляется «как олицетворение всех добродетелей сразу», и что к нему предъявляются такие требования, которым может соответствовать только святой [4, 212].

Очень точно определил назначение преподавателя академик Н. И. Моисеев, называя его центральной фигурой общества, центральным персонажем разворачивающейся человеческой драмы, связанной со стремительным изменением современного мира [7, 172-173]. Весьма красноречиво раскрывается естество этого определения в одном из пунктов Клятвы Учителя, принятой на Европейском форуме за свободу в образовании в 1997 году в Санкт-Петербурге, в котором оно сводится к открытию пути обучающемуся субъекту к познанию мира и поддержанию его надежды в этом познании, укреплению его веры [8, 19]. Человечество все в большей степени нуждается в освоении новых знаний, компетенций, интериоризации новой системы ценностей, определяющей его настоящее и будущее, и реализация всего этого

осуществляется преподавателем, поскольку его назначением является формирование, сохранение и развитие культуры человека и всего общества. Это главная миссия преподавателя и главная цель образования, которые значительно усложняются в условиях необходимого соответствия вызовам времени, связанным с педагогическими инновациями.

Адекватно этому к преподавателю, как к главному субъекту реформирования образования, предъявляются все большие требования, обусловленные необходимостью соответствия мировым образовательным стандартам. Современный преподаватель позиционируется как ученый-исследователь, ориентированный на инновации, гибкий проектировщик и организатор образовательного процесса, истинный профессионал своего дела, талантливый специалист, наделенный мастерством педагогического искусства, обладающая высокой эрудицией и широким кругозором непрерывно развивающаяся личность.

Однако, как справедливо отметил профессор А.А. Вербицкий, с самого начала реализации реформы образования «преподаватель фактически был поставлен в позицию «некомпетентности» [3, 13]. Не вдаваясь в сложности, связанные с финансовой, законодательной и организационной сторонами осуществления реформы, отметим ряд трудностей, возникших на пути инновационной преподавательской деятельности.

Серьезной проблемой для преподавателей, вызвавшей среди них определенное недовольство, стало отсутствие психолого-педагогической теории как необходимого источника осознания целесообразности инноваций и опоры их практической реализации. Регулирование процесса реформирования стало осуществляться многочисленными императивными документами, результатом которого стали, по определению исследователей «регулятивный невроз» [2, 129] и формальная работа по написанию огромного количества методических документов, а также выполнение множества дополнительных функций [3, 14]. Формализм и «изжившие свое время формы прямого управления» [10, 28] квалифицируются исследователями «как индикатор системных противоречий системы образования» [10, 9].

Так же нельзя не упомянуть проблему качества профессиональной педагогической подготовки и уровень психолого- педагогической компетентности преподавателей, которые определяют степень педагогической ответственности выполнения важнейших профессиональных задач. Вполне очевидно, что все это не может не влиять на мотивацию преподавательской деятельности, поскольку важнейшим жизненным мотивом, а не только профессиональным, является удовлетворенность собой и своей деятельностью.

Мотивация формирует у педагога побудительные силы и потребности напряженного поиска и нахождения новых уровней и новых позиций в реализации сложных профессиональных задач, что особенно важно в условиях реформирования образовательного процесса, требующего мобилизации потенциала всего преподавательского состава. Однако так уж сложилось, что масштабные процессы инновационных преобразований

в стране реализуются на основе анализа и учета экономических, финансовых, административных, организационных составляющих, но не человеческого и личностного фактора, уровня компетентности, готовности и результативной вовлеченности субъектов в эту деятельность. А ведь именно преподаватель является главенствующим субъектом инновации образования и его оптимизации.

Работоспособность преподавателя, его направленность на напряженную творческую деятельность при постоянно меняющихся условиях, прежде всего, зависит от его психофизиологического потенциала, включающего физическое, психическое и психологическое здоровье, а также от эмоционально-волевых качеств и ценностных ориентиров, определяющих его жизненную позицию. По определению психологов, направленность как система доминирующих мотивов личности, в значительной степени, детерминируется ее эмоциональным компонентом, который включает в себя оптимизм, жизнерадостность, увлеченность трудом и профессиональными достижениями. Последнее также обусловлено и социально-психологическим климатом вузов, определяющим осознание преподавателями их социальной защищенности, уверенность в себе и своем будущем, удовлетворенность своим трудом, понимание своих задач, позитивный настрой, открытость и готовность к инновационным преобразованиям образовательного процесса, творческую активность. Как известно, изменения в любой системе только тогда качественны и успешны, когда они опираются на «определенный этический фундамент» [8, 16].

В последнее время проведено немало исследований и написано немало работ о сложном положении высших учебных заведений, снижении статуса преподавателя в обществе, неадекватном материальном вознаграждении, нерациональном использовании интеллектуальных и личностных ресурсов профессорско-преподавательского состава, кризисе профессиональной идентичности и ухудшении психоэмоционального состояния преподавателей. Все это, по определению исследователей данной проблемы, «блокирует процесс формирования проекта жизненного пути» [9, 96] субъектов образовательной системы и актуализирует процесс совершенствования путей и форм развития человеческих ресурсов в сфере образования. Следует отметить, что необходимо признать и решать и проблему здоровьесбережения преподавательских кадров, а также оптимизации социально-психологического климата вузов [1, 114], ориентируясь на наилучшие мировые модели и стандарты организации и управления образовательной деятельностью преподавателей.

К сожалению, в современном обществе недостаточное внимание уделяется психологической составляющей педагогической деятельности, особенно, инновационной деятельности. В то время как, именно высокая мотивация, психологическая готовность и убежденность преподавателя определяют направленность, результат и успех его активного функционирования и реализации важнейших целей и задач качественного преобразования образовательного процесса. Поэтому сейчас назрела острая

необходимость изучения и решения данной проблемы, как важнейшего звена модернизации и гуманизации высшего образования.

Список использованной литературы:

1. Авакян И.Б. К вопросу о взаимосвязи инновационной готовности педагогов и социально-психологического климата вузов // Образование и наука. – 2018. – № 4. – С. 114-131.
2. Балацкий Е.В. Управленческие парадоксы реформ в университетском секторе // Журнал новой экономической ассоциации. – 2015. – № 2. – С. 124-149.
3. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
4. Гуцу Е.Г., Чилипенко Ю.Ю. Модель внутрикафедрального управления мотивацией преподавателя вуза // Высшее образование в России. – 2018. – № 12. – С. 69-78.
5. Масилова М.Г. Мотивация профессиональной деятельности преподавателей вуза в условиях модернизации высшего профессионального образования. По результатам лонгитюдного исследования, проведенного в ВГУЭС // Alma mater. – 2015. – № 11. – С. 33-38.
6. Моисеев Н.Н. Время определять национальные цели [Текст]: монография / Н.Н. Моисеев. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1997. – 256 с.
7. Педагогика: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / Под ред. А.П. Тряпицыной. – СПб.: Питер, 2018. – 347 с.
8. Садовникова Н.О., Заннони Ф. Психологические особенности переживания педагогами профессионального кризиса личности // Образование и наука. – 2018. – № 3. – С.83-99.
9. Усольцев А.П. Бюрократизм как индикатор системных противоречий системы образования // Образование и наука. – 2018. – № 3. – С. 9-32.

ЕУАЗИЯ КӨШПЕЛЛЕРІНІҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ

Омаров С. Ә.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия ғылымдарының кандидаты, доцент*

Яхияев И. А.

*Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Омирзакова Д. Д.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
аға оқытушы*

Көшпенділік ерекше экономикалық және мәдени жүйе ретінде (экономика нысаны, өмір салты мен тұрмысы, әлеуметтік және әскери ұйымның құрылымы, дін мен дүниетаным, мәдениет пен ескерткіштер, өнер

мен мифология, байланыс және көлік құралдары, музыка мен поэтика және т.б.) ғасырлар бойы адамның белгілі бір экологиялық салаға бейімделуінің нәтижесі. Бұл мақалада біз Еуразияның көшпелілері туралы сөз қозғаймыз, ал тұтастай алғанда, еуропалық және азиялық солтүстіктің бұғы шопандары және Африканың ұлы шөлдерінің түйе өсірушілері де көшпелілерге жатады [1, с. 3–4].

Үлкен Еуразиялық дала Еуразия құрлығының ортасында, Уссуриден Дунайға дейін созылған, солтүстігінде Сібір тайгасымен, ал оңтүстігінде таулы жоталармен шектеседі. Бұл географиялық аймақ бір-біріне ұқсамайтын екі жартыға бөлінеді. Шығыс жартысы Ішкі Азия деп аталады, оған Моңғолия, Жоңғария және Шығыс Түркістан кіреді. Ол Сібірден Саян, Хамар-Дабан және Яблоневый атты жоталарымен бөлінеді, Тибеттен Куньлунь мен Наныпан, Солтүстік Қытайдың құрғақ даласы мен субтропиктерінің арасына дәл түсетін Қытайдың Ұлы қабырғасы шектейді, ал батыс жағынан – Таулы Алтай, Тарбағатай және Батыс Тянь-Шань таулары. Ұлы даланың батыс бөлігі мәдени ауқым ландшафтын қамтитын қазіргі Қазақстанды ғана емес, сонымен қатар Қара теңіз аймағының далаларын, тіпті белгілі бір кезеңдерде Венгрияның пуштуларын да қамтиды.

Еуразия даласында қой бағуға, содан кейін көшпелі мал шаруашылығына көшуге шешуші ықпал жылқы шаруашылығы болды. Жылқыны пайдалану ежелгі дала халқын алға қарай дамытты. Көшпенділер жылқының барлық мүмкіндіктерін көлік, тамақ, әскери құрал ретінде пайдаланды. Евразия даласының экономикалық және мәдени жүйесінің алғашқы элементтері неолит-энеолит дәуірінде пайда болды, мысалы Ботай атты энеолит қонысында археологиялық қазба жұмыстары кезінде 70 мыңнан астам жылқылардың сүйектері табылды.

Осылайша Ұлы Даланы әлемдік өркениеттің феномені ретінде көрінуіне мүмкіндік берген жағдайлардың ішінде ең маңыздысы жылқыға қатысты болды. Бұл атқа мініп жүруге және жүктерді тасымалдауға болатын көлік түрі ғана емес, А.Х. Қасымжановтың айтуынша, жылқы – бұл сол кездегі «танк» және жауынгердің серігі» [2, 11 б.]. Жылқы далаға теңдесі жоқ сусын – қымыз беріп, көшпелілерді қыста етпен қамтамасыз етті. Сондай-ақ, алыс қашықтыққа көшу атсыз мүмкін емес еді.

Ежелгі дәуірде Еуразия көшпенділері екі өркешті түйелерді – бактрияндарды да өсірген. Жартастағы түйелердің, сонымен қатар олардың саз мүсіндерінің суреттері ашылды. Түркілер әртүрлі тұқымды қойларды табысты өсірді. Маусымдық көшуге қабілетті мал өсіру, аумақтың жайылымдары мен су ресурстарын пайдалану әдістері көшпелі өркениеттің дамуына, экологиялық материалдық базаны құруға мүмкіндік берді. Сыртқы әсерлер болмаған кезде мұндай өркениет қоршаған ортаға зиян келтірместен өндірісті қарқындатуға әкелді.

Біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықта көшпелі мал шаруашылығы жалды шаруашылықтың үстем түріне айналды. Сақ және ғұндар дәуірінде мал өсірудің бірнеше түрлері болған. Біріншісі жартылай шөлейт аймақтарға байланысты, онда егіншілікпен айналысу мүмкін емес еді.

Шаруашылықтың екінші түрі – жартылай көшпелі мал шаруашылығы, бұл тұрақты қысқы қоныстардың болуын білдіреді, үшінші түрі – шаруашылық өмірде егіншілік басым болған отырықшы мал шаруашылығы. Бірақ соңғы екі түрдің болуына қарамастан, ғұндар дәуірінде Ұлы далада көшпелі мал шаруашылығы шаруашылық қызметінің басым түрі болды.

Көшпелі қоғамның ерекшелігін анықтайтын белгілерге мыналар жатады:

1. Мал шаруашылығы шаруашылық қызметінің басым түрі ретінде.
2. Шаруашылықтың табиғи факторға тәуелділігі.
3. Мерзімді түрде көшу.
4. Халық көпшілігінің қоныс аударуына қатысу.
5. Шаруашылықтың табиғи түрлерінің басымдылығы.

Демек, көшпелілікті шаруашылықтың ерекше түрі ретінде анықтауға болады, онда басым кәсібі кең жылжымалы мал шаруашылығы болып табылады, ал халықтың көпшілігі мерзімді көшуге қатысады.

Номадизм – бұл таңқаларлық нәтиже және адамзат эволюциясының дербес тармағы екендігін айта отырып, біз өзіміз үшін көшпенділік тарихы әлемдік-тарихи процеспен тығыз байланысты екенін түсінуіміз керек. Дамудың ежелгі кезеңінде көшпелілер еуразиялық әлемде үстемдік етті және олардың адамзаттың қалыптасуына қосқан үлесі өте зор. Бүкіл еуразиялық континенттің ежелгі тарихы Орталық Азияның көшпелі халықтарының белсенді көшіп-қонуымен анықталады. Даладан Еуропаға, Батыс пен Оңтүстік Азияға, тіпті Солтүстік Африка аумағына көшпелілердің ұлы қозғалыстары адамзат пен оның алға басуына түрткі болды. Бұл қозғалыстар кезінде мемлекеттер, қоғамдық институттар, ерекше динамикалық мәдениеттер қалыптасты. Орта ғасырларда көшпелілік белсенді мемлекет құрушы күш ретінде әрекет етті.

Мемлекет қалыптастырушы фактор – бұл ең алдымен көшпенділер мен егіншілердің бірігуі. Көшпенділер жергілікті мәдениеттерді біріктірді, әлемдік тарихтың бірыңғай құрылысын жасады. Жаңа уақыт Еуразиядағы күш тепе-теңдігін түбегейлі өзгертті, отырықшылық пен көшпелілік арасындағы тепе-теңдік бұзылды. Қазақ көшпелілерінің мәдениетінің құлдырауының себебі – XVIII–XIX ғасырлардағы Ресей мен Қытайдың әскери және экономикалық экспансиясы ғана емес. Бұл әлдеқайда терең: дағдарыстың басталуы XV ғасырдан басталады, сол кезде Орталық Азия еуразиялық қатынастардағы бұрынғы үстемдігін жоғалтты. Кейіннен, қазіргі уақытта мыңжылдықтар бойы қалыптасқан көшпелі өмір байланыстары, олардың өндіргіш күштері мен мәдениеті бұзылып, жойылды.

Көшпелі мал шаруашылығы тек экономикалық тиімді және толықтай өзін-өзі қамтамасыз ететін өндіріс түріне айналды. Салыстырмалы түрде төмен еңбек шығындары кезінде ол ет пен сүт тағамдарының шексіз ресурстарымен, сонымен қатар отынмен, киізге арналған жүнмен, киімдерге арналған терілермен, үйді орнатуға арналған шаш арқандарымен, аяқ киімдерге арналған былғарыдан, тұрмыстық ыдыс-аяқтан және т.б. қамтамасыз етті. Мұның бәрін көшпелілер экономикада және күнделікті

өмірде кеңінен қолданған. Өндірістің көшпелі түрі әлеуметтік қатынастардың барлық спектрінің тұтастығы мен өзара тәуелділігімен сипатталады, ең алдымен өндірістің негізгі құралдары – мал шаруашылығы. Осыған байланысты Ш. Уәлиханов былай деп жазды: «Көшпелілер мал арқылы өмір сүреді, сусындар мен көйлектер жасайды, олар үшін мал олардың тыныштығынан гөрі құнды» [3, 48 б.].

Ғалымдардың зерттеулері бойынша ландшафт, топырақ құрамы, Еуразия даласының климаты, ғасырлар бойы көшпелі мал шаруашылығы шаруашылықтың негізгі түрі болғанын нақты дәлелдеді. Бұл даланың тұрғындары ежелгі заманда саналы түрде осы жағдайда өмір сүрудің қолайлы жолын таңдап, өздерінің қолайлы экологиялық орнын таба алғандығының дәлелі. Сондықтан, Еуразия даласында көшпелі мал шаруашылығының жүздеген жылдар, тіпті мыңдаған жылдар бойына таралуы кездейсоқ емес. Мұның бәрі көшпенділердің артта қалғанын, жабайы болғанын емес, олардың даналығын айғақтайды.

Бұл көшпелі өмір салтының мәні табиғат пен қоғам арасындағы тепе-теңдікті, үйлесімділікті сақтауда көрінеді деген философиялық тұжырымға әкеледі. Бұл тепе-теңдікті бұзуға тырысу, бұл проблемаға революциялық көзқарас әрқашан көшпелілер үшін де, табиғат үшін де қайғылы салдарға алып келді.

Мысал ретінде, XX ғасырдың елуінші және алпысыншы жылдарының басында Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игерудің теріс тәжірибесін келтіруге болады. Мұның бәрі, көбінесе, шөлейттенуге, жұқа құнарлы қабат, қарашіріктің күшті дала желдерімен соққаны себебінен эрозияға алып келді. Сонда егіншіліктің өзіндік философиясын құрған халық академигі Т.С. Мальцев ұсынған жер жыртудың әдісі ғана қауіпті экологиялық жағдайдың алдын алды.

XX ғасырдың отызыншы жылдарында Қазақстанда болған жаппай аштық, қазақтардың өмір салтының түбегейлі өзгеруімен, көшпенділер әрдайым алдын алуға тырысқан табиғат пен көшпелі қоғам арасындағы қарым-қатынастағы өрескел теңсіздікпен түсіндіріледі. Бұл көшпенділердің бейсаналық өмірлік бағдарламасына әкелді: әлемді өзгертуге, оған кедергі жасауға болмайды. Әлемді өзгерту қажет емес, өмірді жасау керек. Даладағы жалғыз табиғи апат – жұт болды, мұз қабығы жерді толығымен жауып, шөпке жете алмай, мал қырылып, соның салдарынан адамдар аштықтан өлетін болған.

Көшпелі қоғам үш мың жылдан астам уақыт ішінде сәтті дамыды, оның өзіндік кезеңдері бар, оларды зерттеу белгілі бір тарихи заңдылықтарды анықтауға көмектеседі және көшпеліліктің табиғаты мен сипаттамаларын жақсы түсінуге көмектеседі. Көшпелілер адамзатқа не берді? Қару-жарақтың көптеген жаңа түрлері, тұрмыстық сипаттағы кейбір жаңа өнімдер, атап айтқанда, жылқы өсірумен байланысты, еуразиялық ежелгі дәуірде пайда болды.

Көшпелі мал шаруашылығы сол деңгейдегі егіншіліктен артық өнім мөлшерінен едәуір көп өнім берді. Көшпелі қоғамның дамуы, егіншіліктен

айырмашылығы, өзіндік ерекшелігіне байланысты өте баяу жүрді, бұл кейбір ғалымдарға көшпенділердің тарихы жоқ деген тұжырым жасауға негіз болды (А. Тойнби). Номадизмнің ерекшеліктерін ескермейтін бұл көзқарас, сөзсіз, еуроцентрлік болып табылады. Аридтік аймақта табиғат пен қоғамның тұрақсыз тепе-теңдігін сақтау мәселеден басқа, көшпелі өркениеттің консерватизмі «Ұлы даланың мал өсірушілері отырықшы мәдениеттерге тән технологиялық сипаттаманың орнына өндіргіш күштердің дамуының биологиялық жолына түсті» [4, 73 б.].

Л.Н. Гумилевтің айтуы бойынша: «Ұлы дала көшпенділері адамзат тарихы мен мәдениетінде еуропалықтар мен қытайлар, мысырлықтар мен парсылар, ацтектер мен инкалардан кем емес рөл атқарды. Тек олардың рөлі ерекше болды» [5, 476 б.].

Ұзақ уақыт бойы еуроцентристік ғалымдар Қытай центристері сияқты Орталық Азияны Ойкүменаның шекарасы деп санады және оны мекендеген халықтарға – скифтерге, түркілерге, ғұндарға, моңғолдар мен орыстарға – онша мән бермеді. Шындығында, мұнда өмір сүрген халықтар мәдениеттің қалыптасуында және Шығыс пен Батыс арасындағы қарама-қайшылықта айрықша рөл атқарды. Олар адамзаттың мәдени тарихындағы Қытай мен Еуропадан ерекше аймақ құрды. Олардың егіншілікпен емес, мал шаруашылығымен айналысқаны Алтайда, ұлы өзендердің аңғарларында: Еділ, Дон және Днепр, Сырдария мен Амудария мен Тянь-Шань тау етектеріндегі оазистер өнерінің дамуына кедергі болған жоқ. Олар тарихқа енген сәттен бастап өнерді, идеологияны және экономиканы дамыту үшін тәуелсіз аймақ құрды. Егер осы уақытқа дейін Еуропа Қытай құрамына еңбесе, онда I ғасырда не болуы мүмкін еді? Сол заманда көшпенділер Хань империясының агрессиясына және VIII ғасырдағы Тан империясының агрессиясына қарсы тұрды. Бұл өздерінің жауларынан қорғану үшін бірігуге ұмтылған ғұндардың, түркілердің, моңғолдар мен орыстардың еңбегі.

Б.з.д. IX–VIII ғасырлар тоғысында ғұндар жетекші рөл атқарған, Орта Азия далаларында дамыған көшпелі этникалық топтардың кешені, оған динлин, дунху (сяньби мен моңғолдардың ата-бабалары), үйсіндермен көшпелі тибеттіктер кірді. Бұл суперэтникалық тұтастық Ежелгі Қытай мен Иран тілді Тұранға қарсы болды. Ғұндар көптеген күштерін Хан агрессиясына тойтарыс беруге жұмсады, соның арқасында олар I ғасырдың аяғына дейін өз мемлекетінің тәуелсіздігі мен тұтастығын сақтай алды. Кейіннен ғұндар төрт бөлікке бөлінді, олардың біреуі сяньбилермен араласып кетті, екіншісі Жетісуда қоныстанды, үшіншісі Еуропаға кетті, ал төртіншісі Қытайға кіріп, жойылып кетті.

Екінші көтеріліс VI ғасырдың ортасында болды. Оның нәтижесі бүкіл Ұлы даланы біріктіретін Түркі қағанатының құрылуы болды. Л.Н. Гумилевтің айтуы бойынша, егер римдіктер өздерінің астанасын «Мәңгілік қала» деп атаған болса, көне түркілер өздерінің елін «Мәңгілік ел» деп атады, бұл қазіргі «Мәңгілік Ел» тұжырымдамасына сәйкес келеді [6, 168 б.].

Түркі қағанатының масштабы ғұндық мемлекеттен асып түсті. Түркілер Суй және Тан империясымен, Иранмен және Араб халифатымен, сондай-ақ

жаулап алған, бірақ бағынбайтын дала тайпаларымен, мысалы ұйғырлармен соғыстар жүргізді. Алайда «Түркі Мәңгілік Елінің» даңқы оларға соншалықты әсер етті, өйткені даланың көптеген ежелгі халықтары: қыпшақтар (половцы), қаңлылар (печенегтер), карлуктар, қырғыздар (динлиндердің ұрпақтары), түркмендер (парфиялықтардың ұрпақтары) және тіпті моңғол тілді кидандар олардың мәдениетін қабылдап, оны түркі қағанаты жойылғаннан кейін де сақтап қалды.

Ежелгі заманда Орта Азияның барлық халықтары Қытай мәдениетін қабылдамады. Түркілердің өзіндік идеологиялық жүйесі болды, олар саналы түрде қытайларға қарсы тұрды. Б.з.д. III ғасырға дейінгі көшпелі мәдениетінің дәрежесі басқа этникалық топтардың мәдениетінен төмен болмады.

Л.Н. Гумилевтің айтуынша, алғашқы екі мыңжылдықтағы көшпелілер мәдениеті көтерілісті бастан кешірді. Барлық жерде технологиялық прогресс байқалды. VII ғасырда жүк артатын көлік қолданысқа енгізілді, бұл саяхатты жеңілдетті, тау жоталарынан жылдам өтуге жағдай жасады. IX ғасырда өмір сүрген Қытай ақыны Бо Цзю-и киіз үйді мадақтауға арналған екі керемет өлең жазды, онда ол оңай жылытатын киіз үйдің Қытай ақсүйектерінің ағаш сарайлары мен шаруалардың қамыс алқаптарынан артықшылығын дәлелдейді. VII–IX ғасырларда түркілердің киімін қытайлар және тіпті византиялықтардан қабылдаған, олар оны хазарлардан алған, өйткені бұл киім ең ыңғайлы, жылы және тіпті әдемі болған. Константинопольдағы ғұндардың шаштары да сәнге кірді.

Түркі әлемінің алтын бесігі – Түркі қағанаты болды. Көптеген орыс ғалымдары үшін түркі халықтарының тарихы «моңғол-татар езгісімен», орыс тарихының ауыр кезеңімен байланысты. П.Н. Савицкий, Г.В. Вернадский, Н.С. Трубецкой, соның ішінде Л.Н. Гумилев сияқты Еуразия мектебінің тарихшылары бұл тарихи жағдайға мүлдем басқаша қарады. Бұл мектеп XX ғасырдың 1920 жылдары орыс эмигранттары арасында құрылды [7, 214 б.].

Еуразиялық идеяның мәні ұлы континентальды ірі мемлекеттердің – Түрік қағанатының, Моңғолия мен Ресей империяларының, КСРО-ның тарихи сабақтастығына байланысты. Осы түсінік бойынша, Ресей Еуразияның алдыңғы «супер державаларының» бірігу миссиясының мұрагері ретінде әрекет етеді.

Көшпелілер ең алғаш аттарды байлауды үйренген, ер-тоқым ойлап тапқан. Олар шалбар, үзенгі, арба, қылыш, 700 метр қашықтыққа жебе лақтыратын ұзын садақ ойлап тапты.

Еуразияның көшпелі мәдениеті өзінің шарықтау шегіне XIII ғасырда жетті. Шыңғыс хан империясының құрылуы Азия мен Еуропаның барлық жерлеріндегі демографиялық және экономикалық кеңеюмен сәйкес келді. Моңғолдар халықаралық сауда тізбегін құрлық және теңіз жолдарының бірыңғай кешенін жасады. Алғаш рет барлық ірі аймақтық орталықтар (Еуропа, Ислам әлемі, Үндістан, Қытай және кейіннен Алтын Орда) бірінші жаһандық әлемдік жүйеге біріктірілді. Далада үлкен қалалар пайда болып, керемет ғажайыптар сияқты – саяси билік, транзиттік сауда, көпұлтты мәдениет пен идеология орталықтарына айналды (Қарақорум, Сарай-Бату).

Шыңғысханды жаңа әлемнің құрушысы деп атауға болады. Американдық ғалым Д. Уотфордтың айтуы бойынша, «Шыңғысхан керемет сәулетші болды, бірақ ол үшін материал тас емес, адамдар болды. Шығыс Еуропада моңғолдар ондаған славян княздігі мен қалаларын біртұтас Ресейге біріктірді. Шығыс Азияда олар қуатты Қытай мемлекетін құрды. Моңғолдар өз жерлерінің шекарасын кеңейте отырып, Корея мен Үндістан сияқты мемлекеттерді құрды. Шыңғыс хан империясы оларға бағынышты көптеген өркениеттерді біріктіріп, жаңа әлемдік тәртіпке біріктірді» [8, 15 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Акишев К.А. Древние кочевники и мировая цивилизация: генезис, проблемы, перспектива // Вестник Академии наук Казахской ССР. – 1991. – №10.
2. Касымжанов А.Х. Стелы Кошо-Цайдама. – Алматы, 1998.
3. Сегизбаев О.А. История казахской философии. – Алматы, 2001.
4. Кумеков Б.Е. О степной цивилизации // Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Материалы международной научной конференции. 7-8 июля 2003г. – Алматы, 2003.
5. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. – М., 2003.
6. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2003.
7. Вспоминая Л.Н.Гумилева. Воспоминания. Публикации. Исследования. – М., 2003.
8. Узерфорд Д. Чингисхан и рождение современного мира. – М., 2005.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Оразова Р. К.

*шығыс тілдері және аударма кафедрасының
аға оқытушысы
Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Тәуелсіздігіміздің арқасында тарихымыздың ақиқат беттері қайта жазылып, толығып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз қайта тіріліп жатқан заманда сонау қиын-қыстау дәуірде елім деп еңіреп кеткен ұлыларымыздың баға жетпес мұраларын түгелдеп, зерттеу, сол арқылы халқымыздың рухани қазынасын байыту келешектің үлкен міндетіне айналып отыр. Сондай ғұламаларымыздың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Жалпылама қарастырғанда, концептілер дегеніміз – біздің пайымдауымызша, белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тән тірек мағыналар. Ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсетеді. Жалпыұлттық концептілер сол ұлттың

танымын, талғамын, өмірлік тәжірибесін, парасат-пайымын, ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын сөздер тобын құрайды. Сонымен қатар әрбір концепт адам санасының даму ерекшелігіне байланысты, қоғамның өзгеріп, өркендеуіне байланысты бірнеше қабаттардан тұрады. Сонымен қатар концептілердің негізгі қабаты жалпыұлттық сипатты қамтып, қосымша қабаты – семантикалық өріс шеңберіндегі концептілерді құрайды.

Тарих, философия, дінтану, психология, шығыстану, түріктану салаларындағы түрік тілдегі, орыс тілдегі, араб тіліндегі ғылым еңбектерді ұзақ жылдар жалықпай оқып, қыруар мағлұмат жиған, жан-жақты, энциклопедиялық білімі бар ғұлама оқымысты дана адам болған. Ақынның ойшылдығын оның дүние- болмыстың терең сырларын тауып-білуге құмарлығын, мысалы, дүние қалай жаралған деген мәселеге айрықша көңіл қойып, тиянақты жауап іздеп, сол арқылы «ең түпкі жаратушы – мінсіз ие» деп түйіндеуінен айқын аңғара аламыз.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері – жай ұйқасқа құрыла салған дүние емес, биік парасатты, мол білімді қажет ететін терең ойлардың жиынтығы. Жалпы, ақын діндегі адамгершілік, мораль тақырыбына терең мән бере отырып, барлық діндердің ортақ күдіреті – «Жаратушы-Құдай» мәселесін биік қойды. Бұл тұрғыда ақын дүниежүзілік жалпы адамзаттың даму тарихын білгенін көруге болады. Адамның жан-дүниесі, көңіл-күйі, ниет-мақсаты жаратушыны сүюге бағытталса, сонда ғана адам шын ләззаттың, шын махаббаттың шуағына шомылады. Шәкәрімнің философиялық өлеңдері ой тереңдігі, пікір сонылығымен танымдық және моральдық адамгершілік мәселелерін ұштастыра білумен оқымысты ақынның өнерпаздық тұлғасына сай интеллектуалдық сипат алған. Шәкәрім танымындағы дін мәселесіндегі бүгінгі ұрпаққа үлгі болатын кейбір шығармаларына тоқталғанды жөн көрдім.

Еліміз тәуелсіздігін алып, өз алдына жеке мемлекет болып орныққалы бері халық арасында түрлі «діндарлар» көбейді. Атам заманнан бері ислам дініне мойын ұсынған қазақ халқының бір бөлшегі «Әй», дейтін әже, «Қой», дейтін қожа жоқ, дейтін заманға тап болған соң, басқа дін уағыздаушылардың соңынан ерді. Қаракөз бауырларымыз ақиқаттың ақ жолынан ауытқып, туған халқымыздың салт-дәстүрлері мен аяттарынан, пайғамбар хадистерінен сыр шертіп тұрғанынан байқамай адасты. Әлемдік діндерді ой елегінен өткізген ойшыл Шәкәрім «Жардың жолы – қиын жол» деп, өзіне дейінгі діни танымның жетістіктерін қарастыра келе:

Таза ақылмен таппаған дін,

Шын дін емес жындылық.

Қармалаған бір соқырсың,

Өлген ой мен көз, құлақ [3, 269 б.] – деп түйіндейді. Бұл пікірге шәкәрімтанушы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ұстазы Қ. Жылубаев «Шәкәрімде дін де, иман да, сол деп, өзінің ар ілімін күллі адамзатқа ортақ рухани қазына ретінде ұсынады», – деп пікір білдірді [1, 13 б.].

Шәкәрім қазақ халқының ауыз әдебиетімен, жыраулар поэзиясымен, сондай-ақ, данышпан Абай мектебімен, Шығыс Еуропа, орыс әдебиетінен үлгі алған. Шығармаларынан оның дүниежүзі халықтарының аңыздарынан

сусындағанын көреміз. Абайдың «Адамды сүй, Алланың хикметін сез» дегеніне орай, Шәкәрім өзінің діни концептілерінде Құран сырларын терең түсініп, Алланы сүю, адалдық, мейірімділік, ғибадат жасау, шынайы махаббат қылу тән қасиеттер деп білді. Яғни, Алланы тану – Шәкәрім дүниетанымындағы басты мақсат. Аллаға ғашықтық – сопылық дәстүрдің өзіндік сыры. Бұл құбылыстың құпиясын, жұмбағын жасырып қалмайды, данышпан келесі шығармаларында Алланың дидарын көруге жетудің жолдарын анықтап берді:

«Алламен біргемін» деген мақамға бармағанша,

Өлмей тұрып өлік сарай кірмегенше.

Фана Алладан дариясына шомылғанша,

Мәңгілік Алла гаучарынан алса болмас [3, 95 б.].

Бұл жердегі «Фана» сөзі араб тілінен аударғанда – «жоғалу, жоқ болып кету» деген мәндегі сөз. Сопылық ұғым ретінде өзіндік мендіктің жоғалуын, адамның өзгеше керемет қасиеттерге ие болуын айтады және бұл сөздің негізгі мағынасы Құран аяттарында жатыр. Кәміл сопылар «Фана Аллаға» жетпей тұрып, «Фана фи Шейх» пен «Фана фи Расул» деп аталатын жолдардан өтеді, содан кейін пайғамбардың асыл қасиеттерін өз бойынан табуы тиіс. Осындай өте күрделі сынақтардан тұратын сатыларға көтерілгеннен кейін барып, «Фана Алла» дәрежесіне жете алады. Құдайдың дидарын талап еткен сопылардың бұл өмірдегі басты мақсаты – осындай биік мәртебені иелену. Осы жерде Шәкәрім ислам философиясын қисса-дастандармен, жыр-толғаулармен, өсиет сөздермен жұрт жүрегіне сіңіруші ретінде көрінеді. Шығармаларында Алланың жолында тәнді құрбандыққа шалып, нәпсі мен шайтанның құрсауынан құтылып шығуды меңзеген сырлы жолдар көп. Біз әдетте сабақтастық деп бұрынғы кездегі тәлімі, өнегесі мол істің тіні жойылмай келер күнге келіп жетуін айтамыз, ал рухани сабақтастықтың шынайы үлгісін Шәкәрімнің мұраларынан, берісі жыраулар мен дінді, имандылықты таза негізінде насихаттап өткен шайырлар, ақындар шығармашылығынан ұшырасып отырады.

Шәкәрімнің қазақ рухани өміріндегі жаңаша болмысы оның дінге көзқарасынан айқын танылады. Әлбетте, Шәкәрім – өз заманының перзенті. Ұғым, наным, түсінік шектеулі шеңберде. Алайда ақын бас ұрған ақиқат ұждан, шын иман, – «адаспайтын айқын жол» – адамдық, кісілік. «Атақ, пайда іздемей, – Ойында мақтан жоқ болса, – Қиянатты көздемей, –Қанағатқа тоқ болса», – пұтқа табынған мәжусидің өзі әулиемен тең. Дүние қуып, пайда іздеген, алдау-арбаумен күн өткізген молда, «Мешітте мың жыл отырса» да, бейіштің есігінен сығалай алмақ емес. Ақын ұғымында бар кінә иманнан малға айырбастаған молада ғана жатқан жоқ. Бұл күнде Алланың аяты да, пайғамбардың хадисі де бұзылған. Бұзған бірді-екілі адам емес, бүкіл қауым. Және дін бұзған, ізгі уағыз, қасиетті кітап жолынан ауған жалғыз Мұхаммед үмбеті ғана емес.

Бұл күнде дұрыс иман жоқ,

Шатақ дін нәпсі тыйған жоқ.

Ақылы саудың ойына,

Алдамшы діндер сыйған жоқ.

Сонда қандай жолды таңдауымыз керек? Ақиқат жолы! – дейді ақын. Бұл – бәріміз құмарланып, бәріміз мұрат тұтатын шын асыл жар, айнымас серік, адастырмас жолбасшы. Ал ақиқатқа жетудің амалы – осы заманғы оқу-өнерді игеру. Жоқтың орнын толтыратын, жеке адамды ғана мес, тұтас халықтарды бақытқа бөлейтін – ғылым-білім ғана.

Бұл тұрғыдан алғанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының діншілдігі, жаратушы Аллаға сенімі оның ойшылдығымен жалғасып, дүниеге көзқарасындағы бірлік – біртұтастықты танытады. Ақын дүниедегі «Сансыз кереметті кім жаратса – Тәңірі сол» дейді. Тәңіріні іздеу, жаратқан Аллаға сену-ақиқатты іздеу, адалдыққа ақылмен жету деп түсінеді. Ақынның ойшылдығының оның дүние-болмыстың терең сырларын тауып-білуге құмарлығын, мысалы, дүние қалай жаралған мәселеге айрықша көңіл қойып, тиянақты жауап іздеп, сол арқылы «Ең түпкі жаратушы – мінсіз ие» деп түйіндеуінен айқын аңғара аламыз.

Ноқтасыз оймен тексердім,

Бояулы діннен сескендім.

Дін шатағын көп көрдім,

Қатесін сынап тергенде.

Іздедім, таптым анығын,

Тастадым ескі танығын.

Хақиқат нұрдың жарығын,

Жаралды жүрек көргенде [2, 81 б.] – деп «Үш анықта» – өзінің негізгі мақсатына жеткендігін айтып өтеді. Шәкәрім қажының 1911 жылы «Мұсылмандық шарты» деген еңбегіне тоқталатын болсақ, жазушы бұл кітапта мұсылманның бес парызын оқырманға жетік түсіндірген.

Мұсылманның бес парызы: шаһада, намаз, закат, ораза, қажылық – деп айқындап көрсеткен.

Ойшыл ақын «Арақ, мастық, жар, жан, шатақ, иманның шешуі» атты өлеңінде қазіргі кездегі дінді бұрмалаушылардың халін анық жазған. Діннің ғажайып білгірі Шәкәрім осыған дейін айтылған ойларымызды қуаттай отырып, мәселенің түп мәнісін – шатақ діндердің пайда болу жолын соқырға таяқ ұстатқандай қылып ашып береді. Барлығы, – дейді Шәкәрім, – шатақ иманнан, яғни ақиқаттың дұрыс болмағанынан дейді. Және бұл шатақ иманның пайда болуына тәпсіршілер кінәлі дей отырып діннің қадірі қашып, адамзатты шошыта бастағаның мына өлең жолдарынан аңғаруға болады:

Жасырылмай тұр кәрәмат,

Жаман тәпсір жайылып жер жүзіне,

Дін десе тұра қашты есті азамат.

Бар обалы олардың тәпсіршіде,

Адасып нұрлы аятқа жағыпты тат.

Ол қатені түзеткен әлімдер көп,

Соның сөзін оқысам боламын шат [2, 190 б.] – деп дін мәселесіндегі өзекті тақырыпты ашып көрсетті. Болашақ ұрпақ үшін Шәкәрім бабамыздың

сыр сөздері Алланың ақ жолынан айнымай, ар тазалығын, иман беріктігін сақтап қалуды ескертеді.

«Ей, жастар, қалай десек, бұл дүние» деген және басқа да өлеңінде Шәкәрім дүниеде таңқаларлық және өте көп, алайда бәрінде де заңдылық, қисын бар деген пікір айта келіп, «Себебі тойымдының ісі толық» дейді. Яғни, бұдан дүниенің кереметтігі шексіз болса, жаратушының құдіреті те шексіз деген мағына туады. Шәкәрімнің философиялық өлеңдері ой тереңдігі, пікір сонылығымен, танымдық және моральдық адамгершілік мәселелерін ұштастыра білуімен оқымысты ақынның өнерпаздық тұлғасына сай интеллектуалдық сипат алған.

Шәкәрім философиясының негізгі өзегі – адам. «Адамның мәні – оның дүниені танып білуінде, ол тек адамға ғана тән нәрсе», – дейді.

Шәкәрімнің философиялық ой сараптауын «Үш анық» трактатынан көруге болады, ол зерттеушінің 28 жылдық еңбегінің қорытындысы. «Үш анық» қазақ халқының тарихи тағдырына үлкен өзгеріс әкелген жылдары жазылған. Бірінші орыс революциясы, бірінші дүниежүзілік соғыс, ақпан, қазан революциялары және тағы да басқа оқиғалар қазақ жеріне көп әсерін тигізді. Осы жағдайлар Шәкәрімді немқұрайлы тыныштыққа қалдыра алмайды. Халқы туралы толғаным болашағы ойшылды қиналдырып, осы тоқыраудан шығу жолына итермеледі.

«Өмірдің мәні не?» деген сұрақпен ол көне ойшылдардан, сонымен қоса жаңа дәуірдің діни және философиялық әдебиеттерінен ізденіп, өзінің философиялық ойының тереңдігін көрсетеді.

Шәкәрім «Үш анық» еңбегінде «Ақиқат деген не?» деген сұрақ қояды. Оған өзі: «Адам ақиқатты ақыл-ес көзімен көріп, қабылдауы керек. Ақиқат – әрбір адамның жанында болады, не ол өзіндік өмір сүреді» – деп қорытынды жасайды. Жанның ең негізгі қажет ететіні – ұждан. «Адамның нысап, әділет, мейірім – үшеуін қосып, мұсылманша айтқанда, ұждан, орысша айтқанда – совесть бар» дейді.

Шәкәрім ар-ұжданды адамгершілік этикалық жағынан ғана емес, оны философиялық категория, әлем құрылымының негізгі болатын субстанция ретінде жоғары қарастырған.

Ол адамның рухани өсуіне мықты тірек болатын үш анықты атайды.

Бірінші – мәңгі өзгерістегі Универсумда барлығына себепші жаратушы ие.

Екіншісі – бұл жаратушы барлық тірі мен тірі емеске жан береді, адам өлген соң, одан әрі тазарып, жоғарылайды, өздігінен өмір сүреді.

Үшіншісі – жанның жоғарылап, тазаруы үшін адам ұжданға сай арлы өмір сүруі керек. Шәкәрім адамдарды осыған шақырады.

Ақынның көркемдік жүйесіндегі елеулі ерекшелік оның өлең жүйесіне Жар, Жаратушы ұғымдарын енгізіп, жаратылыс сырын жырға қосуымен сол арқылы ғаламдық дәрежеде ой айта білгендігін дәйектеу. Ақын түсінігіндегі рухани бастау Алладан, жаратушыдан негіз алады, Алланы сүйген, жаратушысын танып шын жүректен сезінген адам жана сапаға жетуге

ұмтылады, сол арқылы адам да, қоғам да түзеледі дейтін ой толғамдары қазақ поэзиясының мазмұндық та тақырыптық бір түзіліс тудырады.

Шәкәрім өз шығармасына Аллаһ Тағаланың кітабы Құран сөздерінен және Пайғамбарымыздың (с.а.у.) хадистерінен адал сөзіне қатысты қолданысты мол алған. Аятта: «Ей, мұсылмандар, пайдаланыңыз берген адал ырзығымнан», – деген, хадисте: «Адал уәдесін бұзбаған иманның белгісі», – деген, – «...адам өзін-өзі танымақ деген, жаратқан иесінің құны екенін һәм ғибадат үшін жаралғанын біліп, өзін-өзі тексеріп, зиянды істен қашып адал, пайдалы істі қылуға тырыспақ».

Сонымен қатар, Шәкәрім шығармасында әділ, адал адам бейнесіне ерекше орын берілген: «Тарихта әрқашан адал жан өлмейтін», «Адамның адал ұлы болам десең, алдымен өзіңнің нәпсіңді жең», «Көп төбетке жетеді қайдан күшің, Құтқара алмай адалды пысады ішің», «Адаспайсың ақылды арлыға ерсең, Жолай көрме жылмайы сопы көрсең, Тапқыр, адал, ақ ниет адамдардың, Алданбайсың артынан ере берсең»; «Бір мезгіл: «Ой, тәңір-ай Адал жардың жолында өлгеннің арманы не?» – дегенде, тіпті, ер болып кетеді», «Адалға орын емес қазақ іші, Татты ғой соры арылмас таза кісі, Өзін асырар қазақтың өнері жоқ, Бірін-бірі талайды бар жұмысы», «Адалдың әділ жолына, Ақырын басып жет, халық»;

Адал адамның адалдығының басы адал еңбек деу Шәкәрім шығармаларындағы адал іс-хәрекет, таза еңбек адамы мағынасындағы қолданыстары: «Арсыз, арам айланы тастасалық, Адал іске талаппен бастасалық», «Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп, жаны үшін адамшылық ар сақтайды», «Талаптан адал істі істемекпіз, Тапсырдық бір Аллаһқа біз демекпіз», «Анық бақ деп айтарлық үш нәрсе бар, Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек», «Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп, Таза ақыл қосылса, Әлемнің таласын», «Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, – Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол»; Шәкәрім адал, халал мағынасында сөздерді тура және ауыспалы мағынада да қолданды: «Адам мен еті адал хайуандардың бәрінің де сарқыты адал», «Халалға ойламайды шыдайын деп», немесе «Мойныңа менің қаным халал болсын, Болма енді Қалқаманның қанына ортақ».

Ақын «Кешудің де шарты бар» деп осы жағдайларды айтқандай:

Әлемдегі діндердің түп мақсұты

Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар;

Құдай бар, ұждан дұрыс, қиямет шын,

Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар [2, 64 б.] – деп жырлағандай тарихқа қарасақ, жалпы адам баласының бір пікірде тоғысқан мәселесі – осы ақыретке деген сенімі. Адам Атадан бастап жер бетіне келіп-кеткен барлық пайғамбарлар Ұлы Жаратушының барлығы мен ақыреттің еш күмәнсіз хақ екендігін жар салса, жүрегі нұрланған күллі ғалымдар мен ұлы ойшылдар бұл сенімге бекемиланып, мына жалған уақытша өмірлерінің ағысын сол бір мәңгі өмірге қарай реттеп, бағыт түзеп ғұмыр кешкен. Міне, осы ұлан-асыр тарих пен осыншама заңғар тұлғалардың ақырет турасында бір пікірде болуы – ақыреттің хақ екендігін білдіретін басқа дәлелдерге жүгінуді қажет етпейтіндей қуатты дәлел. Ақынның:

Дін тазасын діннен ізде,
Дін шатағын дінге сал.
Анық айна өзіңізде,

Айда ақылды қаттырақ, – деген сөздерінен халықты имандылыққа ұюға, ұлттық құндылықтарды түсінуге ақылға ерекше мән беріп, не нәрсені болса да терең пайымдап түсінуге, ойланбай, азғырғанға ермеуге шақыратынын аңғарамыз.

Шәкәрімнің мейір мен зорлық, әділет пен зұлымдық, ғылым мен мораль, адам мен заман туралы толғаныстары екі ғасыр шегіндегі қазақ қоғамдық ойының марқайған қалпын, бүкіл Түркістан өңіріндегі алдыңғы қатарлы, биік өресін айғақтаса керек. Бұл кезде қазақ әдебиеті дін шырмауы, ескілік көлеңкесі, ел ішіндегі кертартпа құбылыстар сияқты аса мәнді, бірақ кезеңдік тақырыптарды еркін игеріп, бүкіл адамзаттық мәселелерге, әлемдік тақырыптарға біржола ден қойған еді.

Қорыта келе, Шәкәрім өлеңнің әр шумағының «Бір Аллаға сыйынған арам өлмес» деген тармақтан басталуы кездейсоқтық емес. Шәкәрім поэзиялық шығармаларында адалдық, имандылық жолын қашан да шамшырақ етіп отырған. Еліміз тәуелсіздік алған соң, халқымыз имандылық жолына түсуде. Ендігі мақсатымыз Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың ұлтымыз жайлы «Қазақ кең пейіл, адами құндылықтарды бағалайтын, адам баласының бәрін бауырым дейтін кемеңгер халық» деген аталы сөзін ұстана отырып, дін мен ғылым, мәдениет пен өнерге аянбай тер төккен рухани ірі тұлғаларымыздың бай мұраларын зерделеп, жұртымен қайта қауыштыру. Ендігі кезекте, мемлекетіміздің өзіндік сипаты қалыптасқан, ішкі саясаты тұрақты, сыртқы саясаты әлемге айқара ашылған, хақ ислам жолын ұстанған халық ретінде таныту баршамыздың мақсат мұратымыз. Ендеше Шәкәрім атамыздың әдеби, ғажайып мұраларының адам рухының ізгі қасиеттерін танып білуіне тәрбиелеп, өмірлік қағида ретінде маңызы өте зор екені шүбәсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шәкәрім мұраларына жаңа буын көзқарасы. – Алматы, 2008.
2. Шәкәрім өлеңдер мен поэмалар» жинағы. – Алматы: Жалын баспасы, 1988.
3. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000.
4. Құран « Тачрим» сүресі 8 аят
5. http://www.shakarim.besaba.com/olen/tyra_jolda_kaiqi_tyrmas.html

**ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ П.ВАСИЛЬЕВА
«СОЛЯНОЙ БУНТ»
И ТРАГЕДИИ В.ШЕКСПИРА «ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ»**

Рыбченко-Демьяненко Е. С

Государственный университет им. Шакарима г. Семей

преподаватель

zhenya.rybchenko @bk.ru

Павел Васильев известен как большой лирический поэт 30-х годов XX века, творчество которого по глубине и силе лиризма перекликается с творчеством Сергея Есенина.

Павла Васильева представляют как певца казачьих станиц, как тонкого лирика, по-новому увидевшего мир Азии, глазами передового строителя нового социалистического общества.

Но, когда поэт был ещё подростком, он проявлял большой интерес к недавним историческим событиям, происходившим на тот момент в нашей стране – к революции, гражданской войне, а также к событиям местного значения, которые касались непосредственно казачества и той роли, какое оно играло в судьбах местного населения на окраине России.

Жестокость, бесчеловечная реальность, имевшая место в этот период времени нашла отражение в поэмах Павла Васильева «Песня о гибели казачьего войска» и «Соляной бунт». В связи с этими литературными фактами, на наш взгляд перекликающимися с творчеством великого английского драматурга, а именно – с трагедией «Юлий Цезарь» обусловило выбор темы нашего исследования.

Как писал один из исследователей: «Сопоставление двух великих художников – вещь сложная и рискованная. Для того чтобы оно не было произвольным, нужно подойти к нему исторически»

Шекспир – поэт заката Возрождения, когда в жестокой драматической борьбе столкнулся уходящий феодально-патриархальный мир и складывающаяся абсолютная цивилизация, чреватая уже многими пороками нарождающегося буржуазного общества» [3].

Далее, исследователь отмечает, что «...трагедия была в ту эпоху жанром, в котором с особой силой и величиим отразилась борьба уходящего и нарождающегося мира ...» [3].

В чём особенность и одновременно типичность трагедии настоящего художника, каким был Павел Васильев и времени, в каком ему довелось жить и творить? Как отмечает современный исследователь «Основной конфликт, трагедия Павла Васильева, определивший внутренний динамизм его творчества – столкновение художника, абсолютно независимой личности с идеологией тоталитарного государства» [4].

Впервые поэма П.Васильева «Соляной бунт» была опубликована в «Новом мире» (№ 5,9,11 за 1933г.), а в 1934 вышла отдельным и прижизненным изданием. Автор первой диссертации о творчестве П. Васильева

Т. Мадзигон отмечала: «Действие поэмы относится к дореволюционным годам. В основе сюжета лежит история бунта бедного киргизского аула Джатак, работавшего на соляных приисках богатого солепромышленника купца Дерова Тема поэмы – бунт киргизов и расправа над бунтовщиками становится широким фоном, на котором поэт рисует самые различные картины жизни, традиции, взгляды казачества ...» [5, с.390].

В процессе работы над текстами двух произведений обозначились следующие задачи нашего исследования:

1) Выделить в произведении английского драматурга и поэта XX века П.Васильева общие черты построения той трагической основы, того невидимого художественного «каркаса», который способствует движению сюжета произведения.

2) На основании этих черт, предполагаем, что жанр лиро-эпической поэмы в творчестве Павла Васильева трансформируется в «трагическую поэму» или в «поэтическую трагедию».

3) Время, как социальная и нравственная категория в поэме П. Васильева и в трагедии Шекспира.

Сверхзадача нашего исследования – определить источники и пути преодоления зла в поэме и трагедии.

Необходимо отметить, что современные исследователи творчества П.Васильева близко подходят к теме наличия драматических черт в поэме, сравнивают эту поэму с «Пугачевым» С.Есенина, продолжавшего развивать в этом произведении идеи и проблемы, поднятые А. С. Пушкиным в «Борисе Годунове»: «...Своего «Пугачёва» Есенин называл пьесой, в расчёте на постановку в театре. Несмотря на многие предпринятые попытки к постановке, пьеса так и не увидела света.

У Васильева в композиции «Соляного бунта» также присутствуют элементы жанра пьесы. В 9-й главке «Арсений Деров» и 10-й главке «Казнь» есть диалоги казаков, собравшихся в доме Дерова, станичной девки и казака, спешащих на казнь Гриши Босого, звучат реплики пьяных. Прозаическое описание утра выглядит как ремарка в контексте пьесы» [6]. Исследователь далее резюмирует о жанре поэмы: «... Итак, начало, заложенное в «Борисе» Пушкина, много позже имело перспективу в «Пугачёве» Есенина, а затем, на мой взгляд, в «Соляном бунте» Павла Васильева. Образы природы в лироэпической, вполне претендующей на героическую поэму (наоборот). Героями у Васильева становятся угнетённые иноверцы. У Васильева всегда всё наоборот. Но не в противоречие художественным и психологическим законам, а в утверждение СВОЕГО ВАСИЛЬЕВСКОГО ЗАКОНА – тема также малоизученная и чрезвычайно интересная в плане художественных обобщений... Лироэпическая, героическая поэма «Соляной бунт» П.Васильева пронизана духом величайшего гуманизма» [6].

Что же общего между трагедией В.Шекспира «Юлий Цезарь» и поэмой П.Васильева «Соляной бунт»? Думается, во-первых, это похожесть, если не родство самих тем произведений, у Шекспира – «умерщвление Цезаря» (выражение Н.Карамзина), у Васильева – подавление бунта. Указанные

действия в семантике самих названий уже предполагают насилие. Во-вторых, центральная, на наш взгляд, идея о бесспорности (или кажущейся бесспорности) правоты власти, законности преступления. В-третьих, это общие композиционные компоненты в трагедии и поэме, темы первых глав:

1) «Праздник Луперкалий» в трагедии – «Свадьба» в поэме.

2) Заговор против Цезаря – «Сговор» в поэме.

3) «Грамота» – в поэме, подброшенные письма Бруту в трагедии.

4) Брут оправдывает смерть Цезаря общим благом. Так и в поэме Васильева оправдывают смерть Григория Босого «чтобы другим было неповадно».

5) Заговорщики в трагедии обсуждают, с подачи Кассия, стоит ли, заручиться поддержкой Цицерона, подобно тому, как в поэме Васильева спрашивают поддержку у Дерова (цитата) Поддержка власти, получается, необходима, чтобы с нею разделить ответственность?

6) Предсказания о гибели монарха через сон его жене и другие предзнаменования в трагедии, сакральное противопоставление «свадьбы-смерти» в поэме [6].

7) Кульминация трагедии – вонзание мечей в Юлия Цезаря, не метафорическое, а реальное, жестокое убийство своего ближнего, самого главного государственного лица, любимого и почитаемого в народе, являющегося монархом и олицетворяющим государственную власть. В поэме, кульминацией, думается, будет являться не одно событие, а несколько взаимосвязанных, острых и непоправимых – отказ Григория убивать «киргизскую Настю», убийство атамана и казнь Григория Босого.

8) Плач няни в поэме, нанятые плакальщицы по атаману, речь Антония в трагедии.

В шекспироведении давно устоялся так называемый «рационалистический» подход в исследовании как шекспировского творчества в целом как у Ю. Шведова, в его «Эволюции шекспировской трагедии», так и в исследовании отдельных шекспировских персонажей, например, у Ю. Гинзбурга в его «Эволюции шекспировского героя в римских трагедиях Шекспира», где упор делается в объяснении поступков героев и самого хода пьесы исключительно рационалистическим толкованием, а компонент иррациональности, стихийности, бессознательности не просто не принимается во внимание, а возможно и намеренно игнорируется исследователями. Так, Ю.Шведов отмечает следующие качества у Ю. Цезаря: «... Ум, политический опыт, сила воли – казалось бы, налицо все предпосылки для того, чтобы Цезарь превратился в настоящего героя. И тем не менее в шекспировской трагедии подобного превращения не происходит. Решающая сила, которая не даёт потенциям, заложенным в личности Цезаря развиваться в героизм, и которая не позволяет ему стать истинно великим человеком, кроется в самой сущности цезаризма. Лейтмотивом этой картины (теория единовластия на практике) служит искренняя убежденность Цезаря в своём величии, исключительности, даже в своей сверхчеловечности; эта убежденность определяет как отношение диктатора с другими людьми, так

и необратимые изменения его собственной личности ...». И далее исследователь приводит факт отклонения Цезарем просьбы о помиловании даже такому близкому человеку как Брут, Цезарь отказывает. Из всего вышеизложенного, исследователь делает вывод: «И, таким образом, сам Цезарь доказывает своим поведением, что в арсенале защитников демократии не осталось других средств кроме физического уничтожения диктатора ...» [7]. Таким образом, исследователь логически подводит своё рассуждение к мысли о неизбежности убийства монарха, и необходимости оправдать это убийство: вот, дескать, Юлий Цезарь сам виноват, не задирает бы нос, так и не убили бы!

Ю. Гинзбург в своей работе «Эволюция трагического героя в римских трагедиях Шекспира» [8] отмечает: «Стало почти традицией видеть доказательство «снижение» фигуры Цезаря у Шекспира в явном подчёркивании им (по сравнению с плутарховским жизнеописанием) физической слабости повелителя Рима. Однако немощный телесно, но сильный духом и властью деятель не впервые появляется на сцене шекспировского театра... И сам Цезарь – это только тень Цезаря. Его истинная сила – на форуме. В народе, приветствующем его и покорном ему, чтобы он ни делал – праздновал ли свой триумф или отвергал корону. Народу, в сущности, уже безразлично, будет ли Цезарь называться консулом или царём (в отличие от сената, для которого важно, чтобы Цезарю было позволено носить корону в завоёванных областях, но не в Риме!). Государство готово к установлению монархии, и Цезарь должен быть готов к принятию сана монарха. Поэтому он «незыблем, как Полярная звезда». Вероятно, это маска. Но для нас важно сейчас другое – действия Цезаря не противоречат этой принятой им маске непоколебимого, стоящего выше обычных человеческих страстей правителя и это подчёркнуто Шекспиром также, как подчёркнута немощность Цезаря (эпизод с Артемидором: у Шекспира отказ Цезаря прочесть лично его касающееся письмо, мотивирован нежеланием предпочитать частные дела государственным, в то время, как у Плутарха он просто не успевает это сделать ...».

Мы считаем, что Шекспир показывает Цезаря обычным, страдающим от различных телесных недугов человеком для того, чтобы подчеркнуть всю гнусность совершившегося злодеяния. Далее исследователь как будто бы спорит с точкой зрения Ю. Шведова: «...Трудно согласиться и с тем, что дух Цезаря – это дух зла, дух эгоизма и честолюбия, одним из проявлений которого является монархия, и что Шекспир в «Юлии Цезаре» «отрицает господствующие теории, рассматривающие монархию как наилучшую форму правления и выражает симпатии республиканской идеологии ...».

Для Шекспира «... критерий, которым нужно оценивать действенность и справедливость какой-быто ни было системы правления, – благоденствие общества, о котором идёт речь». Как отмечает далее Ю. Гинзбург, «заговорщики не принесли благоденствия стране. Они надолго вывели её из того равновесия, в котором она была при Цезаре, и вывели для того, чтобы отдать во власть людей, чьи личные качества и действия заслуживают гораздо

большого осуждения, чем характер и действия Цезаря. Таков объективный ход событий в пьесе. Неудача заговорщиков – это неудача борьбы с той формой правления, с тем укладом жизни, установление которого требует не честолюбие Цезаря, а ВРЕМЯ и РИМ. Дух Цезаря – это дух времени, он сильнее заговорщиков и победит их при Филиппах».

В.П.Комарова в статье «Змеиный зародыш честолюбия» [9, с.85-89] пишет: «... В трагедии «Юлий Цезарь в образной форме поставлен вопрос о соотношении государственной политики и человечности: нельзя допускать бесчеловечной власти, говорит Брут в своём монологе. И позднее во всех своих действиях он старается быть человечным. Спасти республику он надеется ценой гибели только одного человека. (И сам (Е.Р) принимает участие в устранении этой власти бесчеловечными методами). Когда Кассий, более опытный политик, чем Брут предлагает убить Марка Антония, Брут отвечает метафорами: Антоний – всего лишь член тела Цезаря, если отсечь голову, все остальные члены умрут. Поведение заговорщиков будет слишком кровавым, если они станут кромсать уже мёртвое тело» жрецами будем мы, Кассий, а не мясниками и, подадим его (убитого Цезаря) как блюдо для богов, а не изрубленное месиво для собак» Надо отметить, что данная метафора, приведённая исследовательницей реализуется в дальнейших событиях пьесы – умирает не Антоний, а Брут и другие республиканцы.

Комарова считает, что: «Шекспир не сохраняет важной мысли Плутарха о необходимости единоличной власти в период, когда государство охвачено междоусобными войнами. В изложении Плутарха Цезарь – носитель новой формы правления, которая отвечает требованиям времени. Для эпохи Шекспира отрицательные последствия монархической формы правления становились ясными многим образованным англичанам. Поэтому в трагедии Шекспира Цезарь выведен как диктатор, уже обладающий полнотой власти и требующим короны, чтобы эту власть укрепить, заговорщики прибегают к опасному для них и для государства средству, пытаясь предотвратить возможность тирании убийством диктатора».

Бесспорно, указанные работы очень скрупулёзны, охватывают всё трагическое наследие английского драматурга, очень ценны отдельными открытиями и наблюдениями, но почему-то нет в них осуждения не только самого акта убийства Цезаря, а и осуждение намёка на его «мысленное убийство».

И, из всего этого не следует, что Юлия Цезаря надо было умертвить в интересах прогресса государственной жизни. Ведь так? Мне возразят – такова была норма политической жизни. Но на это я отвечу – это просто безбожное мышление, допускающее убийство. Шекспир с позиции человека и художника, находится не на стороне убийц. В силу вступают законы диалектики: закон единства и борьбы противоположностей, закон отрицания отрицания и переход количественных изменений в качественные.

Убийство Цезаря – это необходимость? Или неизбежность? Возможно ли было его не убивать и таким образом сохранить жизнь многих граждан?

Возможно, но маловероятно. Заговорщики идут против закона, против государства, против народа.

Может ли убийство быть нормой жизни? Или оно должно остаться нормой политической культуры? Васильев развенчивает эти нормы, показывая – нет, не может. Тому примером являются киргизы, поднявшие бунт. Возможно ли было его не подавлять, а мирно решить все проблемы? – Нет, невозможно. Так как казаки исполняли приказ. Не было той силы в истории, которая бы остановила казаков в тот момент времени.

Если Раскольников обосновывает своё право на убийство старушонки-процентщицы, то и противники Цезаря обосновывают своё право на убийство тем, что Цезарь честолюбив. Цезарь защищал интересы государства – на деле пополнял казну, помогал нищим, у него были обширные планы по благоустройству Рима. Убийство его нарушило все его стремления и мечты и ввергло в хаос всё государство.

Очень интересная, и, пожалуй, единственная в своём плане работа, посвящённая иррациональному компоненту в трагедии Шекспира [10, с. 838-841]. Автор в своей работе выделяет сакрально-провидециальные приёмы (ритуалы, сны, знамения), вербально-когнитивные (риторические приёмы, анахронизмы, тропы), визуальные, аудиальные: «... Не менее значимым и весомым элементом театральности произведения «Юлий Цезарь» являются сакрально-провидециальные приёмы,- сцены древних ритуалов, пророчеств, толкования снов, которые должны влиять на зрителей не только на вербальном или визуальном уровнях. Но и в большей мере -на уровне подсознательном.

Пьеса открывается праздником Луперкалий – ритуалом плодородия, во время которого жрецы вырезали полосы кожи у священных животных и бегали с ними вокруг Палатинского холма, похлёстывая стоящих рядом женщин. Считалось, что этот обряд избавляет от бесплодия. Цезарь приказывает Антонию, который тоже участвует в обряде, коснуться Кальпурнии. Из этого эпизода читатель узнаёт о том, что жена Цезаря бесплодна.

Следующий ритуал – жертвоприношение во время которого жрецы-авгуры вынимали внутренности убитого животного и делали предсказания относительно благоприятности или неблагоприятности будущего для конкретного человека, который заказал жертвоприношение. К примеру, в пьесе Цезарю сообщили, что в теле жертвенного животного внутренности вообще отсутствовали, что послужило крайне плохим божественным знаменем.

Ритуальным значением окрашено и убийство диктатора. Брут выступает инициатором того, чтобы участники заговора омыли руки в крови своей жертвы, которой они нанесли множество ран ...».

Автор выделяет как один из «весьма убедительных вербальных концептов – «огонь». В тексте встречаются, отмечает автор 32 прямые упоминания огня. К примеру, Кассий радуется, что ему удаётся зажечь огонь в душе Брута и натолкнуть её на размышления об угрозе единовластия в лице Юлия Цезаря. Огненные молнии сопровождают бурю накануне дня убийства.

Кроме того во время непогоды Каска встречает людей, охваченных огнём. Характерно, что жена Брута Порция, выбирает огонь для своего самоубийства: известно, что она проглотила уголёк ...» [10, с. 838-841].

Другая интересная работа, посвященная в целом русской поэзии и функциональному образу природы в поэме П.Васильева «Соляной бунт» в частности [11, с.97-110], отличается на наш взгляд, излишней категоричностью и непримиримостью именно к иррациональному компоненту в русской поэзии. У автора имеются претензии даже к такому мастеру слова как И.Бунин: «Инфантилизм русских литераторов проявляется буквально во всём. Вместо того, чтобы обнаружить проблему или идею и, рассмотрев её поэтическим оком, пустить на волю в огранённой форме, русский поэт или писатель обязательно погружает её в хаос природных явлений, хорошенько вываливает её в грязи и уж потом пытается рассмотреть, ах нет, проблема растворилась.

Лес, точно терем расписной,
лиловый, золотой, багряный
весёлой, пёстрою стеной
стоит над светлою поляной».

Первоначальная реакция на данную претензию к поэтическому творчеству была такой – смех. Как можно считать, что природные явления находятся в хаосе? Как раз наоборот, поэт постигая природный мир, (а он, как известно, божественного происхождения), учится той высшей гармонии и целостности, которые являет человеку природа. Да, у русской поэзии свой путь развития, отличающийся от западноевропейского пути именно преобладанием иррациональности в постижении законов природы и человеческого бытия и в этом, думается, вовсе не недостаток, а достоинство русской поэзии, иногда совсем не поддающееся рассудочному подходу. Поэтическое произведение как явление искусства совсем не обязано подчиняться математическим законам, как и законам человеческой логики и механики.

В нём всегда должно быть место неожиданности, тайне и чуду. В этом и состоит, на наш взгляд, искусство поэзии.

Автор статьи считает, что «... поэзия Павла Васильева наиболее ярко подтверждает мысль о том, что русская советская литература качественно откатилась от тех высот, которые русские литераторы успели дотичь до Октябрьского переворота ...» Предъявляя претензии поэту в отсутствие активизации мыслительного процесса, он, тем не менее отмечает: « Роль природы и роль стихии человеческого характера отождествлены и существуют нераздельно:

Устюжанины, мешанные с кыргызом,
Конокрады, хлёстанные пургой,
Большеротые, с бровью сизой,
Волчьи зубы, ноги дугой.

Функционально в этом четверостишии ни одно слово не активизирует мыслительный процесс. Есть поэтическая ремарка, есть описательная часть,

но нет возможности задуматься, потому что следующая строфа того же описательного свойства:

Меньшиковы, рыжие скопидомы
Кудерем одним, подожгут, что хошь,
хвастуны,учёс, коровья солома,
спит за голенищем спрятанный нож.

Мы специально привели столь подробную цитату, чтобы показать неправомерность критики к поэту, который даёт отрицательные характеристики своим персонажам именно для того, чтобы читатель увидел преобладание в их обликах и характерах тёмного «звериного» начала.

Сам поэт так определил содержание поэмы: «В «Соляном бунте» я хотел развернуть характеристику того, на чём жили казаки и на чём основано было их сытое довольство. Я хотел изобразить казаков, которые ходили в шелках и им в противовес голых, голодных киргизов» [5, с.7].

И к дальнейшим претензиям критика о том, что в поэме «... конфликт возникает спонтанно, ... но где же постоянно переплетающиеся нити сюжета, которые разносторонне показывают и раскрывают художественный образ? Ведь богатейшее сплетение обстоятельств, поступков, мыслей наполняют свежим кислородом дыхание художественного произведения. Однако П.Васильев даже в этой кульминационной сцене не потрудился разнообразить развитие сюжета, а как бы вырвал его из контекста произведения и кинул читателю – на-ка понюхай ... [11, с.109].

На этот упрёк хочется добавить в защиту позиции Павла Васильева, что поэт не ставил своей целью «развитие драматических характеров и сплетение обстоятельств»; его задачей было показать протест против несправедливости и узаконенности убийства поэтическими средствами.

Новизна нашей работы состоит в том, что мы впервые сопоставили двух великих поэтов своего времени: В. Шекспира и П. Васильева. В своих произведениях они не просто ставят проблемы милосердия и защиты добра, они показывают недопустимость зла, несовместимость зла и законов человеческого бытия. Иррациональный компонент у обоих художников подчёркивает бессмысленность любого убийства, а не только политического.

Список использованной литературы:

1. Васильев П. «Соляной бунт» в сб. Павел Васильев. «Вёсны возвращаются», М., «Правда», 1991, – С.169 -264.
2. Шекспир В. «Юлий Цезарь» в пер. Н.М.Карамзина. Н.М.Карамзин Избранные соч. в 2х т. М.,Л.: «Художественная литература», 1964.
3. Штейн А.«Пушкин и Шекспир» в сб. «Шекспировские чтения»,1976.
4. Рубцова Е.В. «Выражение нравственно-эстетической позиции П.Васильева в поэме «Соляной бунт» (Современные проблемы науки и образования 2015 №1-1). (интернет-ресурсы).
5. Мадзигон Т. «К вопросу об идейно-художественном содержании поэмы П.Н.Васильева «Соляной бунт»(интернет-ресурсы).

6. Викарий С. «Стилевые особенности поэтики С.Есенина и П.Васильева в поэмах «Пугачёв» и «Соляной бунт» (интернет-ресурсы).
7. Шведов Ю.«Эволюция шекспировской трагедии» М., «Искусство», 1975 г.
8. Гинзбург Ю. «Эволюция шекспировского героя в римских трагедиях Шекспира» Шекспировские чтения , 1976 г.
9. Комарова В.П. «Змеинный зародыш честолюбия»: политика и этика в трагедии «Юлий Цезарь» в кн. «Метафоры и аллегории в произведениях В.Шекспира». В.Комарова.- Л.: Издательство Ленинградского университета 1989. – С.85-89.
10. Борискина К.В.«Особенности драматической техники в пьесе «Юлий Цезарь» Шекспира. «Молодой учёный» №12 (59) декабрь 2013, – С.838-841.
11. Шубин С.В. «Функциональное значение образа природы в поэме П.Васильева «Соляной бунт» в сб. «Творчество Павла Васильева в XXI веке: проблемы и перспективы исследования». Материалы научно-практической конференции, посвящённой 105-летию со дня рождения. Павлодар 2014. – С.97-110.

АЛТАЙ ӘЛЕМІН АЙШЫҚТАҒАН СУРЕТКЕР

Сабырбаева Р. Қ.

филология ғылымдарының кандидаты

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Өр Алтайдан, Түркі әлемінің төрінен түлеп ұшқан Қалихан Ысқақ сынды жазушының сол ортадан түйген ойы көркем бейнеге еніп, оқырманның көз алдына ұсынылуы заңды құбылыс. Алтай тек қазақ үшін ғана емес, бүкіл түркі халқының алтын бесігі екені белгілі. Сол Алып Алтайдың тіршілігін тарихымен, тағдырымен кең панорамада суреттеуді Қалихан Ысқақтың маңдайына жазыпты. Бүгінгі таңда Алтай десе, алдымен есімізге аларымыз автордың көркем шығармалары болмақ. Оның шығармалары әр қырлы, терең сырлы болып келеді. Жалпы сипаттамасына тоқталар болсақ, ұлтымыздың тұрмыс-салты және өнері, адамдар образдары, олардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасының көріністері мейлінше кеңінен қамтылған. Алтайды жайлап отырған күншығыстағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне қарашекпенділер келгеннен кейінгі енген өзгерістерді трагедиялық коллизиясымен астастыра суреттейді. Енді бірде халықтар достығы жайлы да әдемі бейнелейді. Қалихан Ысқақтың шығармалары реалистік сипатымен ерекшеленеді. Әсіресе, стильдік-тілдік ерекшелігі көркемдік қуатына, эстетикалық талғамына ерекше әр бере бейнелілігімен дараланып тұрады. Жалпы Қалихан Ысқақтың көркем прозасы сөз болғанда бірден оның көркем тілі сөз болады. Суреткердің өзіндік аралық стилі барлығы ғылыми ортада мойындалған. Бір қызығы сол ерекшеліктің барлығы айналып келіп оның көркем тіліне саяды. Ақиқатты ақиқат деу жаңалық емес. Өз шығармаларының құдіреті тілінде дегенге суреткердің өзі де сеніп қалса керек. Әр жылдары журналистермен болған сұхбатында осы мәселе төңірегінде пікір білдіргенді теріс көрмеген сыңайлы. Біз де суреткердің бұл бағыттағы жетістігін теріске

шығара алмаймыз. Бірақ, суреткердің шеберлігі бір мәселе (проблема) шеңберінде ғана ма, әлде бірнеше мәселе төңірегінде (проблематика) қарастырған жөн бе екен. Зерттеушілер суреткер диапозонын тарылтпағаны дұрыс. Ал автор өз шығармалары турасында қандай пікірде боламын десе де кұқылы. Бірақ ол зерттеушіге әрқашан да бағыт-бағдар бола алмайды. Қазіргі кезеңде реалистік категориясы төңірегінде пікір айту сондай өзекті болып тұрған жоқ. Дегенмен де бүгінгі ортаға салар ой осы көркемдік категория аясында болмақ. Реализмге академик Зәки Ахметов мынадай анықтама берген: «Реализм (латын.realis – заттылық, шындық) – әдебиет пен өнердегі кең қанат жайған, өмір құбылыстарын бар қалпында, нақтылық сипат-белгілерін сақтай отырып, жинақтап, тұжырымдап, шыншылдықпен бейнелеуді мақсат ететін көркемдік әдіс. Реализм әдісі күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетуді, қарапайым адамдардың бейнесін сипаттауға жете назар аударуды талап етеді» [1, 293 б.].

Міне, осы пікірде категорияның мейлінше терең табиғаты ашылған. Мәселен, «әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетсе» оның салмағының жеңіл болмағаны ғой. Бұндай талапты әрбір жазылған шығарма көтере алмасы анық. Ал, жазушы Қалихан Ысқақтың жөні бөлек. Мәселен, «Ағайындар» хикаятын алайық. Бұл шығарманың шынайылығы сонда, әр зерттеуші өзінше талдап, әр тарихи кезең өзінше интерпретация жасаса да құндылығын жоймақ емес. Соның екі бағытын алайық. Біріншісі, сол кезеңнің шынайы бейнесі. Сол кездегі өмір. Қазір де сәл өзгешелігі болмаса солай өмір сүріп жатыр. Екіншісі, Түркілердің алтын бесігі Алтайдың кімдерге мекен болып отырғаны. Бір кезде тәңірге табынған алтын айдарлылардың ұрпағы аузынан сарымсақ пен самогонның исі мұңкіп, лесопилкада (Алтайдың тамырына балта шабушылар) бастық. Ол да сырттан келуші қатарына еніп үлгерген. Кейін келген, бірақ сол жердің тұрғылықтысына айналған кейіпкер бейнесіне тоқталайық:

«Ұн салған екі қапты діңкитіп ұзынынан төсеп қойып, қауға сақал арба үстінде талыстай сұлап шіреніп жатыр. ...Тегі батырың самогонды стақанмен сылқита тартып, артынан сарымсаққа тыңқия тойып алған болу керек. Бұл екеуі қосылған соң иіс-қоңыс болмай тұрсын ба» [2, 43 б.].

Әлеуметтік, тарихи, психологиялық, адамгершілік тарапынан туындайтын сан сұраққа осы портреттің өзі ғана реалистік контексте жауап беріп тұр емес пе. Алтайдың сол кездегі шынайы қожайындарының, тұрғылықты бола бастаған адамдарының кейпі. Бұндай кейіпке түсірген кім? Қоғам ба, әлде дәстүр ме? Сан мың сұрақ қойып жауап іздей беріңіз. Суреткер сізге жауап бермейді, мәселелерді, басқаша айтсақ проблематикаларды алдыңызға жайып салады. Ойланыңыз. Бұл мәселелер Алтайда бүгін де өзекті. Жауап ізденіз. Суреткер шеберлігі, реалистік категория құдіреті осында жатыр. Ал осында, екі ұдай күйге қалдыратын, яғни қорқытатын, немесе аяныш тудыратын кейіпкерді қоршаған табиғатты жазушы қалай суреттейді соған назар аударайық:

«Көктемнің нағыз кемеліне толған бұла шағы, Алтай бөктері көкжасыл көрпесін айқара жамылып гүл-жапыраққа бөленіп жатыр», немесе «Жыланның ізіндей ирелеңдеген тастақ жол қолат-қолатты қуалап Алтайдың үңірейген меңіреу шатқалына көтеріліп келеді. Екі жағы сыңсыған қарағай, қайың самырсындар бұтақтары салбырап төніп тұр» [2, 41–43 б.].

Қайран Алтай, Кенді Алтай, Өр Алтай, Малды Алтай, Таулы Алтай делініп бөлек-бөлек бөлшектенгенін Қалихан Ысқақ ертерек байқап, жанашырлығын өзінің азаматтық ісімен көрсетеді.

Суреткер «Түркістан» газетіне журналист Гүлзина Бектасоваға берген сұхбатында былай дейді: «Жоқ. Тек творчествомен айналысам деген мақсат менің ойымда да жоқ. Елде отырып, бірде-бір дүние жазбаппын. Елден алыста отырып, елді сағынып отырып, жазуға болады. Алматыда отырып елді жазамын. Ал елге жиі баратын себебім, ел тозып кетті. Алтайдың орманы, аңы, бәрі тонауға түсіп, быт-шыт болды. Соған бір шаруа істеу керек болды. Ұлттық паркті ұйымдастыру үшін біраз жыл сабылдым. Қасым Қайсенов ағамнан бастап, Бибігүл Төлегенова апамызға дейін, Дидахмет, Әкім Тарази болып жүріп, Президентке, Үкіметке, Парламентке хат жаздық, оны екі дүркін газетке жарияладық. Парктің картасын жасап, сметасына дейін белгілеген сол кездегі ауылшаруашылық министрлігіндегі ерекше бақылау территория бөлімінің меңгерушісі Талғат Кертешев Парламентте ұсыныс көтерген, үкіметтің құлағына әрмен қарай жылжитқан депутат Асқар Қабанбаев. Әйтеуір, мақсатқа жеттік-ау, қазір. Бір ғана басқармасында 460 адам жұмыс істейді. Бюджеттен 150 млн ақша алады. Халықаралық орталыққа тіркеліп, ЮНЕСКО-ның бақылауына да өтті. Енді туризм басталмақ. Қонақ үйлер, жол салынып, туристік орындар ашылу керек. Оған қаржы бөліну керек. Сонда ауданда жұмыссыз жүрген бір адам қалмайды деп үміттенеміз. Ең бастысы – халықаралық конвенция мемлекеттік шекараның қауіпсіздігіне кепілдік береді» [3, 5 б.].

Алтаймен жазушы бірігіп кеткен. Сондықтан реалды өмірде қандай қорған болса, көркем шығармада да оның шынайы бейнесін жасаған. Көркем шығарманың объектісі адам және оны қоршаған табиғат пен әлем деген сұрақтарға жауап іздейді. Оқырманды осы бағдарда әріптестікке шақырады.

Ал енді шығармада кейіпкер суреттеуіне назар аударайық: «Афанасийдің семьясы да ошарлы жан екен. Алдымен көзіме түскені балалары болды. Байқауымша он шақты бар-ау деймін. Өпел-жөпел өскен өңкей ұлдардың алды он жасар шамасы да, арты әлі қаратабан, жалаңбұт, жығылып-тұрып күресінде шапқылап жүреді. Бұл аз болғандай тәмпіш мұрынын тер басқан секпіл бет жирен әйел аузы-мұрынынан шығып, аяғын зорға басады. Қозы қайырған адамдай күргейлеп, әр қайсысының төбесінен бір нұқып қап көп ұлдарды ауызғы бөлмеге қуып барады. Бір ерекшелігі, үйдегі жан біткеннің бәрі қазақша мен орысшаны судай сапырып сөйлей береді екен. Таңданған пішінімді байқады ма, Афанасий: Бұл ауылдың бәрі де осындай аралас тұқым, – деп күлді. – Оқуға жараған төрт ұлымның екеуі қазақша оқиды. Үй иесі бастап берген осы әңгімеден кейін, келген қонақты сыйлағаны болар, күбір-сыбырдың бәрі қазақ тіліне көшті» [2, 45 б.].

Алтай өңірінде кездесетін шынайы құбылыс. Қазіргі тәуелсіздік жылдары мемлекеттік тілді қалай өрістетуді білмей отырғандарға сол елдің азаматтары келгендерді қалай сөйлетіп жіберді. Соны тексеріп зерттесе артық болмас еді. Көркем шығармада ұлттық идеологияның ұшқыны болса ол таза саясат емес, ұлттық характердің көрінісі. Сол ұлттық характер қалай көрініс табады. Оның қозғаушы күші кім. Дархан көңілімен өзіне қаратқан, келгендерді қазақша сөйлеткен көп елдің азаматтарының бірін суреткер қалай берген. Енді соған тоқталайық.

«Ебелендеген бір адам кірген бетте үйге тура тартты. Есіктің тұтқасына жабыса беріп, – «Әй, Есләмбісін, ей» – деген Афанасийдің ту сыртынан шыққан үніне селк етіп, артына бұрылды:

– Опанас?!

– Иә... Қараңғыда баппен бір басып, екі басып біздің үстімізге үңірейіп кеп тоқтады.

– Бұл не жатыс?

– Жатыстың қандайы болушы еді? Адасып жүргеннен саумысың өзің?

– Ауыл үйдің асын аңдуға күндіз қол тимейтін болған соң, түн баласында адақтап келе жатқаным да.

– Ой сорлы-ай, ішіп-жеуден кенде едің.

– Шүкіршілік өзіме де жетеді, өзгеге де жетеді. Тек сен секілді күн батпай қазан-аяғын жалап-жұқтап, қызыл іңірден тымпиып жата қалатын ниеті бұзылған кержақтан құдайым сақтасын.

– Тіліңе шикан шыққыр-ай, ұйықтайын деп жатқан адамның шырқын бұзып қайдан жетіп келіп едің сумаңдап...» [2, 48 б.].

Ұлтына, затына қарамай гармонияда өмір сүріп жатқан, реалды өмір сүріп жатқан ауыл адамдары. Афанасий келген елдің тілін, дәстүрін меңгерген, құрметпен қарайды. Есләм болса дархан көңілімен сыйлата алған. Қандай құдіретті қуат. Келген елдің қалжыңын түсінеді. Екеуара жарастық қандай! Жазушы саясатқа бұрып бәрі қазақтың тілін білгендіктен түгел қазақтың салт-дәстүріне еніп кетті демейді. Мәселен, жас бригадирге Метрей шалдың су беру сәтінде ол толық ашылады. Басқаша айтқанда халық өз дәстүрін сақтап, жақсы-жаман реалды өмір сүріп жатыр: «Кемпіріне кіржіндеп жүріп Метрей бір стакан су әкеліп берді. – Кешіріңіз, – деді стаканды ұсынып жатып, – қатын емес пе, бір сөйлеп қалмаса оларға ас батпайды.

– Оқасы жоқ, адам кәртейген сайын таршылық келе ме деймін.

– Әрқилы ғой, біздің қатын анадан шыр еткенде жерге шынтағын тістеп түсіпті... Агафия! Ага-фи-ия!

– Шо?

– Алушы ма едің мына итаяғыңды, жоқ па?!

– Лақтыр әрмен, оған ас құйып беретін итім де жоқ менің, – деп әдейі мен естісін дегендей кемпірі қазақшалап бажылдай жауап қатты. Метрей маған бір, қолындағы стаканға бір қарап қипандап тұрды да, ақыры стаканды күресінге атып жіберді. Сосын:

Кешіріңіз, таков обычай, – деді. – Кәрі-құртандардың сүйегіне сіңген әдет сүйегімен кетеді ғой...» [2, 57 б.]. Қанша сыйлап тұрса да сырт адамның

су ішкен ыдысын лақтырып жіберуі олардың өз дәстүріне берік екенін көрсетеді. Реалистік әдістің ерекшелігі сонда өмірде кездесетін типтік жағдайларды кеңінен қамтып, ондағы озық үлгілерді алады.

Автордың жазушы ретінде тағы бір ерекшелігі өз шығармасын қайта қарап, толықтырып, қайсыбір жерін өзгертіп оқырманына ұсынатыны бар. Тіпті, кейде шығарманың атын да өзгертіп жібереді. Мәселен, «Ағайындар» хикаятын кейіннен осы шығармасын жазушы «Аюлыда адам да бар» деген атпен өзгертті. Кеңейтілген, тақырып аясы, концепциясы толысқан «Аюлыда адам да бар» хикаяты да өзгерместен Алтайдың табиғатын суреттеумен басталған екен:

«Көктемнің нағыз кемеліне толған бұла шағы, Алтай бөктері көк жасыл көрпесін айқара жамылып, гүл-жапыраққа малынып жатыр. Ойдым-ойдым жазықтар мен жота-бел біткеннің жонарқасын соқа түрені тілгілеп, атыз алабын молайтып, талай ауқымға үркітіп апарып тастапты. Көктемгі егісті аяқтап, шаруа қолының қалт еткен шағы. Осыдан біраз күнгі ұзақ сабылыстан тынышы кеткен өлке де, мазасы қашқан табиғат та бүгін «уһ» деп сұлық түскен тәрізді. Салыңқы рең, маужыраған өлі тыныштық бар» [4, 49 б.].

Жазушы табиғат бейнесін суреттегенде ерекше шебер. Және де әрбір суреті бірін-бірі қайталамайды. Уақыт мерзіміне қарай түрленіп өзгеріп отыратын табиғат-ананың бейнесін айнытпай суреттейді. Мәселен, «Көктемнің нағыз кемеліне толған бұла шағы» деуінде қаншалықты табиғаттың толымды бейнесі бар десеңізші. «Бұла» сөзі көктемнен жазға ауысар шақтағы табиғаттың жеміс берер шағына жақындаған, кейіптеп айтсақ «бойжеткен» уақытын бейнелеп тұр. Қалихан Ысқақтың да «...мазасы қашқан табиғат та бүгін «уһ» деп сұлық түскен тәрізді» деген тіркесінде қаншалықты табиғаттың нақты суреті берілген. Хикаяттағы оқиғаны бірінші жақтан бейнелейтін жазушының өз мәнері бар. Шығарма сол Алтайға бет алған жас маманның көзімен бейнеленеді.

Сондай-ақ, жазушы Алтайдың әлеуметтік жағдайын, демографиялық жағдайын қосалқы позициядағы кейіпкерлер арқылы беруге де шебер. Әйтпесе, басшы қызметке бара жатқан жасты Алтайдың кержағына ертіп жібермей, табиғатқа қызығып, ат үстінде кетіп бара жатқандай суреттермен де берсе болады ғой. Бірақ жазушы реалистік суреттер арқылы, астарлы барлық әлеуметтік-демографиялық хал-ахуалды көрсетіп кетеді: «– Лесопилкаға барасыздар ма, арбаларыңызға отырғыза кетпейсіздер ме? – деп сыпайгершілік өтініп көрген болып ем, Қауғасақал: – Сенсіз де жүгіміз жеткілікті, – деп гүр ете қалды. Шынында да, жүктері біраз бар екен. Жалғыз атты ырдуан арбаның үсті толған бос шелек. Үстіне, шыбынның үймелеуіне қарағанда, балдан босаған болуы керек. Ұн салған екі қапты діңкітіп ұзыннан төсеп қойып, қауға сақал арба үстінде талыстай сұлап шіреніп жатыр. Жас шамасы алпысты қылғындырып қалғанға ұқсайды. Бірақ екі иығына екі тең жүк артса да ыңқ етпейтін еңгезердей зор адам. Көнелеу қара сәтен көйлегінің өңірін ағытып тастап, шалбарының сыртына желбегей қоя беріпті, жел үп еткенде делдиіп, қампиған жалаңаш қарын жарқ ете түседі. Өзінің дене бітісі де ересен екен. Тұла бойын түк басқан, бас қазандай, ауыз кере қарыс. Сол

кере қарыс ауыздағы қайысша созылған дүрдік еріннің асты-үстіне қаптаған Қауғасақал сасыған шалшық қара судың жиегіне қау өскен қоға тәрізді ұйысып қалыпты. Содан бүтіл жақ-шықшытты қапталдап келіп алқымға түсіп, жалпақ төсті ен жайлап, қақ жүректің басына таман үшкілдеп барып бітіпті» [4, 51 б.).

Жазушы осы қауғасақал арқылы Алтайға ауып келген бүкіл кержақтың типологиялық бейнесін жасап тұр. Балды өткізіп, орнына ұн алып, қасиетті Алтайды ен жайлап, самогонын жасап, есі кіресілі-шығасылы өмір сүріп жатқан келімсекті суреткер осылай суреттейді. Бұл шығарма қазақ елі тәуелсіздік алмай тұрғанда жазылған. Қауғасақалдың жалғасы ретінде Түбітсақалды алады. Соншалықты бейкүнә кейіпкерлер арқылы үш ғасырлық империяның қазақ жеріне келуін бейнелеген. Әрине, дәл осы Қауғасақал мен Түбітсақалдың еш кінәсі жоқ. Бірақ ол қазақ жерінің жаулануының жемісі болатын. Қазақта «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл» деген мақал бар. Қазақ жерін Отаным, қазақ халқы туысым деген жағдайда мәселе басқа. Дәл осы Шығыс Қазақстанды бөлу керек деген жетесіз әңгіме бірнеше жылдар бұрын келімсектердің аузынан шықты емес пе. Егер де еліміздің қуатты саясаты болмағанда не болар едік. Осындай мәселелерге апарар элементтерді жазушы нәзік бере білген. Қазақтың тілін біліп, ағайын болып кеткендер бір басқа.

Ертеректе империяның өзінен қашып келіп қазақ арасын паналаған, бірақ дәстүрін, адамшылығын жоғалтпаған, сондай-ақ, жер қазақікі деп оның тілін, дәстүрін сыйлағандардың да тамаша бейнесі хикаятта жоқ емес, бар. Сондайдың бірі – Афанасий және оның отбасы. Енді сол бригадир Афанасийдің портретін суреткер қалай берген соған тоқталайық: «Мен бөлімшенің бұрынғы бригадирі Афанасийдің үйіне тоқтадым. Үй иесі еңкіштеу келген орта бойлы, тарамыс адам екен. Жылқының түп құйрығындай тікірейген қалың шашын қырау шала бастапты. Өңі сынық, көз еті сарғайып, ұрты солып, бет сүйектері бұдырайып шығып кеткен, әбден қажыған кісі тәрізді. Қырылмаған сақал-мұрты онсыз да қызылша адамды одан сайын жүдетіп жіберіпті. Үстіндегі жең-жағасына әлденеше рет жамау түскен атам-заманғы көне китель мен шынтағынан жұлынған оң жақ қолы Отан соғысының мүгедегі екендігін айтпай-ақ аңғартқандай. Ренішін де, қуанышын да білдірген жоқ, әдеттегі келімді-кетімді көп қонақтың біріндей сыпайы ғана қарсы алды»[4, 53 б.]. Осы бір шағын және соншалықты қарапайым суреттеуден Афанасийдің қарапайым еңбек адамы екенін, өмір көрген адам екенін байқайсыз. Жазушының ешкімге ұқсамайтын поэтикалық қуаты осы үзіндінің өзінен де байқалады. Мәселен, «жылқының түп құйрығындай» деуінің өзі қаншалықты бояуы қанық сурет. Кейіпкеріміздің «көз етінің сарғайып кетуі» небір қиын заманды өткізгенін байқатса, «шынтағынан жұлынған оң қолы» жоғарыдағы бейнелі сөздерге нүкте қояды. М. Шолоховтың «Судьба человека» атты шығармасын еске түсіретін, табиғи бейнелі бұл кейіпкер де өмірдің өзінен ойылып алынған. Өз шығармаларында қандай да бір глобальды мәселені табиғи түрде, реалистік жағдайда еш көлеңке түсірмей, уағыз айтпай суреттеу шеберлігі де оны дараландырып

тұрады. Кейіпкер үйіндегі балалардың өзі тегіс қазақ мектебінде оқиды екен және келген қонаққа құрмет есебінде барлығы қазақ тіліне көшеді.

Қалихан Ысқақ қазіргі күні жиі қозғалып жүрген осы мәселеге сол кездің өзінде концепция ұсыныпты. Оның кейіпкерлері кержәк болғанымен балашағасымен қазақша сөйлейді. Өйткені, тұрған елі – Қазақстан. Соны уағызсыз-ақ кейіпкерлері арқылы білдіріп өткен. Өз ұлтымыздан шығып, тілін ұмытып, мәңгүрт бола бастаған тобырдың көбейген кезінде жарық көрген шығарма. Сол сәтті суреткер қалай бейнелеген енді соған назар аударайық: «Қозы қайырған адамдай күргейлеп, әрқайсысының төбесінен бір нұқып қап, көп ұлдарды ауызғы бөлмеге қуып барады. Бір ерекшелігі, үйдегі жан біткеннің бәрі қазақша мен орысшаны судай сапырып сөйлей береді екен. Таңданған пішінімді байқады ма, Афанасий: – Бұл ауылдың бәрі де осындай аралас тұқым, – деп күлді. – Оқуға жараған төрт ұлымның төртеуі де қазақша оқиды. Үй иесі бастап берген осы әңгімеден кейін, келген қонақты сыйлағаны болар, күбір-сыбырдың бәрі қазақ тіліне көшті»[4, 54 б.]. Адамдар арасындағы соншалықты табиғи, әсем қарым-қатынасты Қалихан Ысқақтай суреттеген жазушы кем де кем. «Күбір-сыбырдан» бәрі қазақшаға көшті. Яғни, қалай болу керек екенін жазушы сол кезде көрсете білген. Ал, бүгінде тәуелсіздік алған заманда осы мәселені күрделендіріп, өзіміз қиындатып жіберген сияқтымыз. Жазушының шеберлігі осында, басқа халықтың да егер қазақ ішінде өссе ұлттық колоритін жан-жақты меңгере алатынын көрсетіп отыр. Бұның өзі бүгінгі күн үшін қаншалықты өзекті екені белгілі. Жалпы мәселе кейіпкердің ұлттық ныспысында емес, адамдық қасиетінде екендігіне жазушы қатты көңіл бөлген.

Шығарманың өн бойынан аңғарылатын тағы бір сонылық – жазушы шығыс өңірде тұратын қазақ пен орыстардың қарым-қатынасын терең меңгерген. Басты міндет ұлттық мәйекті жоғалтпай, жұтылып кетпей, осы елдің атына сай қазақтар өзінің ұлттық характерін үлгі етуі тиіс. Әйтпесе, жаһандану процесінің кері әсері болуы қаупі де жоқ емес екені сол кезде-ақ жазушы шығармаларында көтерілген. Міне, осы тұрғыдан келгенде Қалихан Ысқақтың шығармасының идеологиялық аспектісі де қажетті бағытқа түзілген дей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов З. Реализм // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. (Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай) – Семей–Новосибирск: «Талер-Пресс», 2006. – 293, 398-б.
2. Ысқақов Қ. Ағайындар // Ысқақов Қ. Қоңыр күз еді. Роман, повестер. – Алматы: «Жазушы», 1980. – 41–75-б.
3. Ысқақ Қ. Ана тілім – жергегімнен жерге кіргенше жинайтын байлығым. Сұхбат. «Түркістан» газеті, 10 наурыз 2005 жыл.
4. Ысқақ Қ. Беу, ақсақ дүние... Хикаяттар. – Алматы: «Раритет», 2004. – 288 бет.

АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ҰЛТТЫҚ КОД» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Сабырбаева Р. Қ.

филология ғылымдарының кандидаты

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

raushan_sabyrbaeva@mail.ru

Мұқатаева З. Қ.

тарих ғылымдарының кандидаты

Zaure.mukataeva@mail.ru

Хәкім Абай – қазақтың ұлттық дүниетанымының тереңдігі мен даналық иірімдерін көрсететін тұғырлы тұлғасы, қазақ руханиятының ардақ тұтар данасы мен дарасы. Абай туған халқын жан дүниесінің ең тереңінен туындаған асыл сезімдерімен аялап, сүйе білді, жақсылығына қуанып, мұңына егіле білді. Қателігін түзету бағытында даналық ой алыбынан туындаған философиялық тереңдікке құрылған кеменгер ойларымен түзетті, қазаққа даңғыл жол көрсетіп, ақиқат пен әділдікті, тура жол мен ізгілік жолын үйретті. Осыған барар жолда кездескен қиындықтарға қарамастан, биік адамгершілік мұраттар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды әрбір қазақтың бойына сіңіруге талпынды. Хәкім Абай шығармашылығының өн бойында алтын жіптей өріліп жатқан көкейкесті мәселелер, өзекті тақырып қанша ғасыр өтсе де, қаншама қазақ қоғамы өзгеріске ұшыраса да, тағылымдық мәні мен маңызын жоймай тәуелсіздік дәуіріне жетті, әлі де ешбір күмәнсіз келесі дәуірлердің еншісіне бұйыратыны хақ. Енді Абай шығармашылығындағы «ұлттық код» деген мәселеге келетін болсақ, ең әуелі «ұлттық код» деген терминге нақтылы анықтама беріп алсақ. Ақиқатында, ұлттық код дегеніміз не? Соңғы кезде жиі айтылып жүрген аталмыш ұғым нені білдіреді?!

Елбасы Н. Ә. Назарбаев ұлттық код деген ұғымға былайша кең түсінік береді: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Ұлттың коды дегеніміз не? ...Ұлттық кодтың негізі – отансүйгіштік. Қазақ ұлтының коды – қазақылығы. Біздің мақсат ата-баба мұрасын қастерлеп, мирасына сызат түсірмеу» [1, 4 б.]. Елбасы бұл ұғымға терең түсінік беріп, тамыры тереңге жайылған рухани кодтың, ұлттық жаңғыру ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтіп, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, жаңашылдыққа қадам басудың маңыздылығына айырықша тоқталған.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қоғамдық сананы қайта түлетудің маңыздылығы туралы айтты. Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналды. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол

ашамыз» [2], – деп ұлттық сананың тәуелсіз мемлекетіміз үшін негізгі темірқазық екенін тілге тиек етті.

Көрнекті абайтанушы ғалым, профессор М. Мырзахметұлы аталмыш мәселе жайында: «Ұлттық кодқа ерекше мән беру керек, бұл – шешуші мәселе!» [3], – деп ерекше маңыз беру қажеттілігін назарға ұсынады. Расында әрбір қазақ Абайымен мақтанады, оның тұлғалық, даналық әрі далалық алып тұлғасын қазақ ұлтының синониміне балайтыны ақиқат. Яғни, Абайда қазақтың ұлттық болмысы мен ерекшелігіне қатыстының бәрі бар. Сондықтан Хәкім Абай – біздің руханиятымыздың мызғымас мақтаншы, мәңгілік көлеңке түспес күнгейі, Абайдың шығармашылығында ұлттық құндылыққа, ұлттық жаңаруға, ұлттық кодқа қатысты ой өзегі де баршылық. Ойшылдың мұрасын зерттеп-зерделеуге сүбелі үлес қосып жүрген көрнекті ғалым М. Мырзахметұлының айтуынша, ұлт бойындағы мейірбандық, жомарттық сияқты ізгі қасиеттерді әспеттейтін Хәкімнің «Толық адам» ілімі өскелең ұрпақты теріс мінез-құлықтан арылтуға сеп болмақ. Өйткені, қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың шығармаларында жатыр. «Абай өзіміздікі ғой, ол былай да оқытыла береді!» деушілер де шығуы мүмкін. Жоқ! Біз рухани жаңғыруда Абай ұлағатын дүниеге көзқарастың темірқазығына айналдыруға тиіспіз. Өйткені, Абай өз топырағымыздан өніп шыққан. Қазақ руханиятына, жан әлеміне керектінің бәрі Құнанбайұлынан табылады. Елбасы Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы алғашқы тойды – Хәкім Абайдың 150 жылдығынан бастағаны және оны Қазақстан көлемінде емес, әлемдік деңгейде, ЮНЕСКО аясында тойлатқаны тегін емес» [3]. Бүгінгі қоғамдағы маңызды мәселелердің бірі – адами құндылықтарды сақтау. Ал, Абай еңбектеріндегі «Толық адам» ұғымы адамзатты кісілік тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе. Ақынның мұраты – адамды рухани кемелдендіру арқылы қоғамды жетілдіру, елді ілгері дамыған мәдениетті мемлекеттер қатарына қосу [4]. Ақын тек қазақ емес, әлем әдебиетінің биігіндегі жеке дара тұлға болды, ақынның поэзиясы – имандылық, терең адамгершілікке, қазақтануға, ойшылдыққа, өнер үйренушілікке баулитын парасатты поэзия. «Абайдың философиялық лирикасы, ойлары – біздің ұлттық кодымыз!», – деп абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлы көрсеткендей, ақынның философиялық бағытта жазылған өлеңдеріне көз жүгірте отырсақ, бұл мәселенің кілтін де табатынымыз анық. Кемеңгер М. Әуезов ақын әлемі жайында: «Абай – терең ойдың ақыны. Ол әрбір шығармасын жүрек тебіреніп тереңнен толғайды. Кемеңгер ақын өлеңдерін сыдыртып оқып шығып, толық түсінік алдым деу қиын. Әрбір өлең жолдарының өзіне үңіле, ойлана оқу ғана дегенге жеткізеді. Оқыған сайын бұрын оқыған Абай сөздерінің жаңа сырын ашып отырарсың. Шынын айтсақ, Абай – қазақ поэзиясындағы өнері нағыз реалистік образ, шебер сурет, жаңа көрініс жасаған білімді, мәдениетті жазушылардың тұңғышы» [5, 12–13 б.], – деп ғылыми мәні терең пікір білдірген деген. Қазақ ұлтының жарқын болашағы мен келісті келешегін ойлаған Абай өзінің өмірлік мақсатын халықтың болашағымен байланыстырып, халқына жаны ашиды, «қазағым», «қайран жұртым» деп қайғының қос қамытын киеді:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

Бет бергенде шырайың сондай жақсы,

Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың? [6, 25 б.]. Туған елінің асыл перзенті болып, күллі қазақ даласына ізгіліктің шамын жаққан ақын халқының қамын ойлап қана қоймай, пайдасы көпке тиген адамды жақтап:

Мазлұмға жан ашып, ішің күйсін,

Қарекет қыл, пайдасы көпке тисін.

Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,

Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін, – дей тұра, сананы байлық сана, кедейлік санаға бөлмейді, өйткені, бай мен кедейдің саналысы да, санасызы да, адамгершілігі бары да, жоғы да бар екенін жақсы біледі. Байды да, кедейді де еңбек етуге шақырады. Таптық көзқарасты дәріптемей «Қайран елі қазағының» қамын ойлайды [7]. М. Мырзахметұлы Абай мұрасы жайында: «Елбасы ұсынған «Мәңгілік Ел» тұжырымдамасын мемлекетте қалыптастыру үшін алдымен ұлы ақынның табиғатын түгелдей зерделеп алған жөн. Тарихты тану үшін Абайды тану қажет. Бұл – талап! Мемлекет үшін, оның саяси-экономикасы дамуы үшін де тарих-шежіренің алар орны ерекше. Өкінішке орай, біз Абайдың ілімін әлі толық зерттеген жоқпыз. Хәкім Абаймен қоса, алаш қайраткерлері өз еңбектерінде елді дамытудың нақты жолдарын көрсетіп кеткен. Біз өткен ғасырларды толық білмей жатып, болашаққа қадам жасай алмаймыз ғой. Олай болса, мемлекет те бұл мәселеге жіті мән беріп, ұлы тұлғаларымыздың кейінгі ұрпаққа қалдырған мол мұраларын зерттеп-зерделеуге міндетті» [3], – деп құнды пікір білдірген еді.

Абайдың шығармашылық өнеріндегі рухани мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын құнды қазынасы, ұлттық құндылығы. Жылдар жылжып, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі көп уақыт айқын көз жеткізді. Қазақ ұлтының келешегін ойлаған Абай өзінің өмірлік мақсатын халықтың болашағымен байланыстырып:

Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ.

Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.

Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,

Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ»[6, 54 б.], – дейді.

«Қазағым» деген сөзді «ұлтым» деген мағынада түсінген Абай туған халқының өмір шындығының араламаған түкпірін қоймайды және көрген-білгендерінің барлық бейнесін шығармаларына түсіріп отырады. Ол өмір шындығының тіркеушісі емес, көрген-білгендерінің сыншысы және кем-кетікті сынау арқылы түзетуге тырысушы.

Көп адам дүниеге бой алдырған,

Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.

Өлді деуге сия ма, ойландаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?! [6, 136 б.], – деуі арқылы адамгершілік биік мұраттарды үлгі ете келе, дүниеге бой алдырған пенденің соңы жақсылыққа апармайтындығын түсіндіріп, бұл пікірін ол «Харакәт қыл, пайдасы көпке тисін», деп әрбір адамның қоғамға және өзіне пайдалы істер атқаруын ұсынады. Абайдың ойынша, адал еңбек атаулының бәрі қоғамға да, жеке адамға да пайдалы, сондықтан қазақтың бір дінгегін берік орнатуға әркімнің мүмкіндігі мен шамасы бар екендігі шындық. Хәкім Абай қазақ әдебиетіндегі, жалпы қазақ руханиятындағы болмысы бөлек дара тұлға. Абай ақын ғана емес, Хәкім тұлға. Ол көп қаламгерлер секілді өмірдің бар болмысы мен шындығын көркем бейнелеп қоюмен шектелмеген, өз шығармашылығы арқылы өзіндік танымын, адамгершілік ілімін жасаған ойшыл ақын. Ол өлеңдері мен қарасөздерінде оқырманына «адам бол» деп қана қоймай, сол адам болудың, адамгершіліктің қалыбын, ілімін жасаған ойшыл ақын. Ол өзіне дейінгі танымы мен төркіні терең адамгершілік ілімімен таныс болған. Өйткені оның ұзақ ізденіспен, тереңінен толғатып тапқан «Толық адам» танымы сонау Сократ, Платон, Аристотель заманынан іргесі қалана бастаған іргелі іліммен сабақтасады [8]. Халқының мінез-құлқының бұзылып бара жатқанын көріп, ««Толық адам» ілімін қалыптастырған Абайды әрбір қазақ білуі керек. Абайды білсе, пенделік жолдан қайтады... Сондықтан рухани қазынаға басымдық беру керек. Хәкім Абай өзі өмір сүріп отырған заманның шындығын, зарын жазды. Оның ішкі әлемі қайырлы. Сондықтан да оның мұралары өте терең, мәнді. Қазақ үшін одан өтер дүние жоқ»[3], – дейді М. Мырзахметұлы.

Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тыя алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,

Таба алмадық өңге елді [6, 91 б.], – деген дана Абай қандай да болмасын, туған елінің тентегін тыя алмаса да, қазақтан өзге артық елді таба алмайтындығын өлең тілімен суреттейді. Бұл ақын жанының қазақтың сайын сахарасы мен дархан даласын, әрбір тасы мен сайын, тентегі мен игі жақсысын жақсы көріп, туған жерін қия алмағандығын паш етеді.

Абай қазақ қауымы ішіндегі жағымсыз құлықтар мен берекесіздіктің және басқа кемшіліктердің түп тамыры надандығында, оқымағандығында деп түсінеді де, халқының көкірек көзін ашып, ұлттық сана-сезімін жетілдіріп, еліне қалтқысыз қызмет ету үшін қазақ жастарын оқуға, білім алуға шақырады. Ол:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін,
Көкірегі сезімді, ойы орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін [6, 91 б.], – деп бар үмітін парасатты, талапты қазақ жастарға артады.

Абайдың дүниеге көзқарасындағы ұстаған негізгі принципі – «Адам бол». Ойшыл ақынның аңғаруынша көптеген адамдарда «адам» деген ат бар, бірақ, «Адам» деген қасиет жоқ. Сондықтан да Абай «... Адам бол мал тап, Қуансаң қуан сол кезде», «Бес нәрседен (өсек, өтірік, мақтаншақтық,

еріншектік, текке мал шашпақтық) қашық бол, Бес нәрсеге (талап, еңбек, ойшылдық, қанағат, рахым) асық бол, Адам болам десеңіз» деп, өз елін, келешек ұрпағын жалпы гуманистік рухқа, бірлікке шақырып, «Біріңді, қазақ, біріңді дос, көрмесең, істің бәрі бос» [2], – дейді. «Пендешіліктен туатын жағымсыз қасиеттер де көп болмаса, аз емес. Ондай қасиеттер бойын жайлаған адамдарды Абай жарым адам, жарым мұсылман деп атайды. Олар надандық, еріншектік, зұлымдық, қиянатшылдық, ұятсыздық, арсыздық, менмендік, күндестік, мақтаншақтық, мансапқорлық, тәкаппарлық, жігерсіздік, талапсыздық, салғырттық, жеңілдік, әсемпаздық, ашуланшақтық, қапашылдық, маскүнемдік, тамыршылдық, қанағатсыздық. Бұл қасиеттердің бәрін Абай бір деңгейге қоймайды. Олардың біразы бірін-бірі тудырып, адамды азғындатып жатады. Жалғыз қазақ емес, жалпы адамға тән қасиеттер ретінде, Хәкім үшеуін атайды. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білерсің» [8].

Абай не туралы жырласа да ең басты халқының ұлттық мүддесі үшін жырлады, тіпті Абайдың қыс пен күз жайында жазған өлеңдерінде тек табиғат көріністері ғана емес, ұлттық болмыс мәселесі, халықтың әлеуметтік жағдайы, сол кезеңдегі дәуір шындығы, қазақ кедейлерінің ауыр халі суреттеледі.

Қаз, тырна қатарланып қайта бермен,

Астында ақ шомшы жүр – ол бір керуен.

Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,

Күлкі-ойын көрінбейді сейіл-серуен [6, 55 б.]. Осындағы «Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы» деуінде-ақ ақынның еліне деген жанашырлығы мен қамқорлығын байқаймыз. Өйткені, ақын елінің бірлігі мен халқының мамыражай бақытты күндерін аңсады. «Бір жерден сөз, бір жеңнен қол шығарып», қазақ елінің тұтастай мәдениетке жұмылуын тіледі, өтірік-өсек, пәлеқорлықтан аулақ болуды, өркениетті елдердің қатарына жетуді, ауызбірлігі жарасқан азат ел болуды мақсат етті.

Қорытындылай келе, «ұлттық санамыздың тірегі» болған Абайдың философиялық лирикасы, ойлары – біздің ұлттық кодымыз» деп тұжырымдаған ғалым М. Мырзахметұлының қазіргі абайтанудағы зерделі ой толғамдары мен пікірлерінің маңызы қашанда зор деп білеміз. Ақиқатында, Хәкім Абайдың әрбір өлең жолдарындағы даналық ойлар ұлтты сүйеге, ізгілікке үйретін, адамдық сипатта бой түзеуге насихаттайтын һәм парасаттылық пен өркениетке үйретіп, ұлттық тұрғыдан рухани жаңаруымызға бағдаршам болатын темірқазық екендігі даусыз. Осы орайда Елбасының «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», деуінде салиқалы, парасатты ой жатыр. Демек, Абай шығармашылығын, дүниетанымын жаңа қырынан тереңнен зерделеу нәтижесінде біз жаңа тұрпатты жаңғырудың басты құралы – ұлттық кодымызды «Мәңгілік Ел» ретінде сақтап қалатындығымыз анық деп түйіндейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мақажан Г. Ұлттық код немесе рухани жаңару // Ақмешіт жастары. – 21 сәуір 2017. – №16. – 4-б.
2. Тоқаев Қ. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 9 қаңтар 2020. – №5 (29734). – 1-б.
3. Мырзахметұлы М. Бұл уақыт бейқамдықты көтермейді / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <http://z-taraz.kz/index.php/kz/2014-04-15-15-49-02/5299-mekemtas-myrzakhmetly-filologiya-ulymdaryny-doktory-b-l-ua-yt-bej-amdy-ty-k-termejdj>. 30.11.2016.
4. Асан Ж. Абайдың «Толық адам» ілімі оқу үдерісіне енгізіледі / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://www.zakon.kz/4862336-abaydy-toly-adam-l-m-o-u-der-s-ne-eng-z.html>. 6.06. 2017.
5. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. – Алматы: Санат, 1997. – 448-б.
6. Абай. Қалың елім қазағым. – Алматы: Жалын, 1995. – 384-б.
7. Мырзахметұлы М. Бұл уақыт бейқамдықты көтермейді / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <http://z-taraz.kz/index.php/kz/2014-04-15-15-49-02/5299-mekemtas-myrzakhmetly-filologiya-ulymdaryny-doktory-b-l-ua-yt-bej-amdy-ty-k-termejdj>. 30.11.2016.
8. Абай философиясы / [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <http://abai.kz/post/18354>. 12.12.2013.

ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМ – ТАРИХИ ТАНЫМ

Сағатова Ә. С.

*философия ғылымдарының кандидаты
«Қазақстан тарихы» кафедрасы меңгерушісі
Қарғанды мемлекеттік техникалық университеті,
asem.sagatova@list.ru*

Тарих философиясы ұғымының өмірге келуі антика кезеңіне келеді, әрі ХVIII ғасыр француз ағартушысы Вольтер есімімен байланысты. Гегель алғаш рет адамзат тарихындағы алғашқы кезеңдерден қазіргі заманғы өркениетке дейінгі жалпы тарихын көрсете отырып, тарих философиясы бойынша дәріс оқыған. Тарих философиясы дегеніміз тарихты бағалау және талдау философиясы болып табылады, яғни көбіне-көп тарихи зерттеулер және тарихты түсіндіру нәтижелері – оның негізгі пәні саналады. Тарих философиясы термині екі түрлі мағынаға ие: бірінші жағынан, тарихты онтологиялық және гносеологиялық тұрғысында талдау болса; екінші жағынан, ХІХ ғасырдың аяғы және ХХ ғасырдың басы кезеңінде қалыптасқан философиялық бағыт. Тарихты басқару күшін әр дәуір ойшылдары өз ой шеңберіндегі көзқарас тұрғысынан саралап келгенді, яғни оның тарихтың өз ішінде құрылатынына мән бермеген. Тарих философиясының қарастыратын басты мәселелері: тарихтың мән-маңызы, тарихтың бағыт-бағдары, тарихи дамудың түпкілікті заңдары, тарихи үрдістердің критерийлері, тарихи

детерминизм, тарихтың қозғаушы күштері және адамзат баласының тарихи даму болашағы.

Сонымен, философия тарихы – философияның тарихи типтерін зерттейтін философияның бір бөлімі. Философия тарихын зерттеудің басты мәселесі – тарихта өткен философтардың ой-пікірлерін, тұжырымдары мен айқындамаларын белгілі бір білімдік жүйеге лайықтап, осы заманға мән-мазмұнында жеткізу. Философия тарихында тарихи үдерістің табиғаты, тарихи болмыстың іргелі принциптері мен басталуы, әлеуметтанудың тарихи дамуының механизмдері мен заңдылықтары зерттеледі, сондай-ақ тарихи танымның өзінде рефлексия жүзеге асырылады.

Миф архаикалық сана үстемдік еткен уақытта пайда болғанымен, кейінгі дәуірлердегі мәдениет тарихында сақталып қалды. Мифтік уақыт туралы сөз еткенде оның ерте дүние мәдениеті тарихымен бірге қалыптасқанын ескерген жөн. Ерте дүние тарихындағы қоршаған орта, табиғат дүниесімен өзара үйлесімділікте бітеқайнасқан қалып «синкреттік» мазмұнға негізделген. Адам және табиғат тұтастығы өзінше әлемнің тұтастығын, ажырамас бірліктегі сипатында көрініс берген. Бұл табиғат әлемін, аспан шырақтарын бақылау арқылы тіршілік дүниесіне деген ынта-жігерді жетелеу арқылы соған сәйкес өзіндік танымның өркендеуіне әкелді. Мұның барлығы адамзат баласының дүниені, табиғат болмысын тануға деген ұмытылысынан туындаса керек. Ал танымдылық өз кезегінде табиғи жолмен дараланып ұлттық сипатқа ие болады. Халықтың өмір салтын өзіндік ерекшелігімен қалыптастыруда барша болмыс-бітімімен біте қайнасып кететін бұл – ұлттық дүниетаным. Бұл жөнінде Елбасы өз ойын былайша білдірген: «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады...».

Ұшы-қиырсыз, ұлан-ғайыр кең даланы өз игілігіне айналдыруда өз мақсат-мүддесімен игеруді көксеген халық арманы бүкіл адамзат ұрпағының дүние тану құлшынысымен барынша үндестік тауып жатыр. Ерте замандардағы көшпелі қыр қазақтары өткен ауыр да азапты ұзақ жол, шексіз сапарлар тәрізді, табиғат тану жүйесі де қиын да күрделі кезеңдерді бастан кешірген. Дүниетанушылықта жаратылыс – жер-ана, табиғат әлеміне адамзаттық мән-мағына дарыту, табиғаттағы біртұтас жалпылық ұғымының өзіне тән ерекшелік қасиеттері арқылы оның барлық құбылысын ой-сана елегінен өткізіп, ақыл-парасатпен пайымдап ұғынуға талпыныс жасалған. Әлем шексіздігі жайлы ұғым қалыптастыруда, қиялмен, көкірек көзімен ой топшылау да көкжиекпен астасқан дала ұлан-ғайыр бір шексіздік әсерін танытқан. Бұл дүниені тану даналығын ұштай түсіп, адам мен табиғат жарасымын аңғартқан. Әрі көшпелі халықтың дүние туралы ұғым-түсінігін, шексіздік ұғымын, дала тынысының заңдылығын, оны жайлаған халықтың тұрмыс ерекшелігін сезінумен қатар көшпелі қауымның кеңістік әлемін бүкіл адамзат ұрпағының ортақ игілігі екенін түйсіну шындығына негізделген. Демек, дүние болмысының тұтастық, жан-жақты сәйкестігі табиғат пен адам қатынасының өзара бірлестігінен туындаған жарастық үйлесімділігінің айғағы. Өз кезегінде адам баласының жалпы табиғат дүниесімен сабақтастығы

оның бүкіл адамгершілік болмыс-бітімін, білім-парасатын айқындайтын іс-әрекеті, қарым-қатынасынан, көзқарасынан көрінеді. Сөйтіп, дала табиғатының тамашалығымен бірге, көшпелі елдің тіршілік ерекшеліктерінің өзі даналық өнердің өсіп өркендеуіне себеп болған. Жерінің табиғатымен, елдің тіршілік-қарекетімен байланысты ерекшеліктер, сайып келгенде, халық санасына, сезім дүниесіне үлкен әсер еткен, тіл өнерінің, «аң стилі өнерінің», «Алтын адам» тәрізді қайталанбас өнер туындыларының, мәдениетінің (соның ішінде атқа міну, металл өндіру және өңдеу) жетілуіне жетекші болған.

Көшпелі өмір адамның өз өзімен және табиғатпен оңашада қалуға жағдай жасаса керекті. Көшпелілердің өмірдегі көңіл-күйі адам жан дүниесі мен табиғаттың өзара үйлесімді байланысын сезінуімен терең байланысты. Және де ең бастысы, бұл сезіну үздік-үздік емес, алайда кездейсоқты немесе бір сәтте аса ерекше сезіледі, бірақ бұл өзара байланыстың біртұтастығы сезімі адамның барлық өмірін қамтыған. Яғни оның дүниеге келген сәтінен күнделікті тұрмыс-тіршілік болмысын өмірдегі әсершіл-ақыл-парасатты және рухани-тәжірибелік салаларынан бастап қамтыған. Бұл іштесудің тәжірибелік маңызы – өзінің өмірі ағысы барысында адам ғаламға ішкі рухани жан дүниесіне толыққанды сүйеніш артуы, нақты айтқанда, оның өмірлік тәжірибе, рухани парасаттылық, жан толқынысы сезімінің мәнісінде болуы.

Көшпелі өмір аясын тыныстаған біртұтастық қатынасын басынан кешкен адам рухы таза, аңғал, кез келген қиыншылыққа төзімді, қайсарлы жауынгер, табиғаттың қандайда болсын кездейсоқ өзгерісіне әрқашанда дайын, табиғат құшағында еркіндікте үнемі қозғалыста болатындықтан олардың табиғат пен адам арасындағы сыйластық қатынасы біртіндеп адам мен адамның қатынасына ұласқан. Көшпелілер осы өмір тынысымен үйлесімде бола отырып, өзіндік тұрмыс-тіршілік негізін қалыптастырған, соның нәтижесінде қайталанбас тұлғасы, мінезі, дүниені қабылдау, мәдениеті, тұрмысы, әдет-ғұрпы, адамгершілік құндылықтарының негізін қалап, тарихта адамзат өркениетінің арқауы ретіндегі орны ерекше.

Осыған қарағанда, бабаларымыз рухани мәдениеттің идеялық-талғамдық, әрі көркемдік болмысын есте ұстау арқылы, табиғат жаратылысының сыртқы келбет-көрінісін, таңғажайып құбылыстарын шеберлікпен қолдана отырып, пайдаға асыра білген. Тарихтың терең қатпарларындағы дүниетанымдық иірімдердің мән-мазмұнын түсіну, өз кезегінде, ежелгі дүниедегі рухани мұрадан даналықты іздеудің көрінісі. Жалпы рухани мұраларды жаңғырту мақсаты, біріншіден, ұлттың өзіндік келбетін танытатын ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруге, ұлттық мәдениет, салт-дәстүрді құрметтеуге насихаттаса; екіншіден, туған еліне, «кіндік қаны тамған туған жеріне» деген адамның отансүйгіштік қадір-қасиетін тереңдетеді, арттырады, шындаса керек; үшіншіден, Ұлы Дала рухының құдіреті өз перзенттерін биік белестерге, үлкен жеңістерге, жасампаздықтарға бастаса керекті.

Адам рухы, соның негізінде қалыптасатын тарихтың мақсаты ұрпақтар сабақтастығы негізінде тек өткен тарихты танып-білу ғана емес, ең бастысы рухани-мәдени мұрасын қалыптастыру жөнінде қарастыру – тарихтың негізгі

пәні болып табылады. Тарих бұл адамзат баласының тіршілігімен үнемі даму үстінде болатын ғылым саласы. Кез келген адам үшін негізгі заңдылық қағидат – өткен тарихын білмей қазіргі және болашағына баға беру мүмкін болмасы хақ. Сонымен бірге, адамның өмір сүру ортасы қоғам, міне сол қоғамның оң бағытты ұстануы – бұл сол қоғам азаматтарының білімінің жан-жақтылығы және қоғамдағы белсенді қатынасы зор маңызға ие екендігін атап өткен жөн. «Халықсыз – тарих жоқ, тарих болмаса – халықта жоқ» делінетін өнегелі сөз тектен ғибратты сөз ретінде айтылмаса керекті. Уақыт жады, салт-сана, мәдениет, ұлт дәстүрі, ұрпақтар жалғастығының бастау арнасы – ол өз тарихын зерделеу негізінде жатса керекті. Демек, тарих, өз кезегінде, болып жатқан оқиғаларды жан-жақты әрі тереңінен танып, ұғына білу қасиетін дамытады және болашақта дұрыс шешіммен қадам жасауға жәрдемдеседі.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласының мән-мазмұны көшпелі өмірдің қажеттілігінен туындаған жетістіктерінің сан-салалығын еліміздің бай тарихымен байланыстыра отырып, зерделеуге, шығу тегіміздің түп негізін тануға бағытталған. Жан-жақты сараланған Ұлы даланың жеті қырларының әр қайсысының өмірге келу тарихы, қоғамдағы рөлі, өркениет дамуына қосқан үлесінің орны өзіндік ерекшеліктерін иеленеді. Әр қайсысы қайталанбайтын құбылыс екендігінде сөз жоқ. Ұлттық құндылықтарымыздың түп негізін танытудағы бағдар ұстаным ретіндегі мәні тереңнен тамыр тартқан. Тани білген жанға, көкірек көзі ашық адам үшін бабалар мұрат-арманын болашақта жетілдіруді мақсат тұтқан ұрпақтар сабақтастығына негізделсе керек. Ұлт тағдыры мен мүддесі оның рухани танымының өміршендігімен де байланысты болатындығын бәріміз де білеміз. Рухани жаңғырумен болашаққа ұмтылыс осындай болса керек-ті. Елдік пен ерліктің үлгісін көрсеткен, тарихи санада берік орын алған, бабаларымыздан қалған бұл рухани қазына туған жеріне деген сүйіспеншілік сезімімен астасып жатқан бірбеткей ерлік, батырлықтың ғана емес, ең бастысы, осындай қасиеттермен үйлесім тапқан сөзден өрнек өрген хас ақылмандықтың көрінісі. Қазіргі таңда рухани жаңғыру бұл – зерделі танымда ата-бабалар мұрасын тереңірек ұғынуға, ұлттық болмысымыздың тарихи тамыры болатын дүниелерді білуге деген ұмтылыс.

Туған жер, алтын ұя – Отаның, атамекен, құтты қоныс қашанда киелі. Кез келген халықтың бір орталыққа біріккен, бірлігі жарасқан өз иелігінде еркін өмір сүрген ел болып өркендеуі үшін өз жерін сақтап-қорғауында. Осы арқылы өз елінде, туған жерде өркендеп-өсіп, тілін, ділін, дәстүрін сақтап, әрі қарай дамыта отырып, келер ұрпағына аманат етіп отыру. Сондықтан да ел-жұрт ең алдымен өзінің бірлігімен, татулығымен, бірауыздылығымен Отанының тұтастығын сақтауы керек. Бабалар дәстүрі жұртының, елінің бірлігі, татулығы оның бақытымен, бағымен, дарыған құтымен өлшенетінін өмірінің арқауы еткен.

Руханият белгілерінің ұлттық сана, рухани келісімнің өрісі мен өресі хақында адамгершілік ұстанымдар мен моральдық өлшемдер адамзат өркениеті даму тарихында көкейтесті мұраттарынан сыр шертеді.

Ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, ата-баба дәстүрінен рухани

құндылықтарды баянды етуде ұлттық рухты дәріптеу шарт. Бұл жерде ұлттық құндылықты анықтаушы фактор ретінде әрі оның өзектілігін айқындауда халқымыздың тыныс-тіршілігінің көзі ұлттық таным алыс замандар қойнауынан қайта жаңғыруда.

Халқымыздың жүріп өткен күрделі де көпқырлы тарихын пайымдауда, қадір-қасиетін танытатын, сайып келгенде оның рухының өміршеңдігін негіздейтін – бұл ұлттық сана және ел тұтастығы, рухани келісімнің маңыздылығы. Оған негіз болған бабалар дәстүріндегі рухани құндылықтардағы мақсат-мүдде – ерте замандардан ауыз бірлік пен татулықты насихаттай отырып, ел тыныштығын дәріптеу арқылы ұрпақтарының үйлесімді де берекелі өмір сүруіне бағытталған. Ел тарихында ұлттық болмысқа және санаға бағытталған ізгілендіру, адамгершілікті қатынастарды айқындау, сараптау – көпшілікті шоғырландыра, рухтандыра, біріктіре алатындай күші мен әсер етуін жүзеге асыратын ұрпақтар сабақтастығының ықпалды да белсенді рөлі қазіргі таңда биіктен өз көрінісін беруде. Ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімнің астарында әр ұлт өкілінің өзінің туған өлкесіне деген отансүйгіштік қадір-қасиетті тереңінен ұғына білумен байланысты түсінік-танымы жатыр. Осындай мәдени-рухани дәстүр негізін салып кеткен бабаларымыз елін, жерін білегінің күшімен, найзасының ұшымен қорғай жүріп болашақ ұрпақтарына аманаттап қалдырды. Олардың баға жетпес ерен ерліктері – халық жүрегінде. Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының тұтастығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен ақын-жырауларымыз, би-шешендеріміз, қазақтың батырлары қазақ тарихының әр белесінде тұлғалық деңгейге көтеріліп отырған. Тарихи тұрғыдан ұлт үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекетке барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған ұлт өкілдеріне халық, ел-жұрт болып өзі осындай ұлттық, тұлғалық деңгейге көтеретін бағаларын беріп отырған.

Тәуелсіздік алған уақыттан бергі аралықта халқымыздың тарихи сананың бұрынғы қалыптан өзгеру, бұзылуынан кейін ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру күн тәртібінде тұрған қазіргі уақыттың өзекті міндеттерінің бірі болды. Жаһандық жағдайда елімізде әлеуметтік ортада болып жатқан өзгерістер біздердің өз мемлекетіміздің тарихына, философиясына қатысты бабалар мұрасын жан-жақты жан дүниемізге сіңіре отырып, қазіргі уақыт талабына сай үйлесімділікте жетілдіру – ұлттық дәстүрімізде ұмыт болған жазбаларының мәнін ашу мәселелерімен астасып жатыр. Ұрпақтар келешегін нақты ойластыруда ең алдымен мәдени-шығармашылық құндылықтарға ынталандыруда бабалардан қалыптасқан рухани-мәдени мұраны игеру қажеттілігі туындады, себебі мәдениет әрбір ұлттың бірегейлігінің маңызды көрсеткіші, көрінісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 21 қараша 2018.

ҚАЗАҚ МЕТАЛЛУРГИЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ КҮЙІ

Сейтказинов Е. Е.

магистрант

seitkazineldar@yandex.kz

Абильмажинов Е. Т.,

тарих ғылымдарының докторы, доцент

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Менделеевтің кестесіндегі элементтердің бәрі кездесетін қазақ жері қашанда қазба байлықтан кенде болған емес. Ұсталардың орнын машиналар мен техникалар алмастырған жаңа заманда да ел экономикасының басым бөлігін металлургия саласы құрап отыр.

Дүниежүзіндегі қазіргі ауыр өнеркәсіп саласының ішінде қара металлургия ең ежелгісі саналады. Оған кен және кенді емес байлықтарды өндіру байыту және өңдеу кәсіпорындары кіреді. Өнеркәсіптің бұл саласының машина жасау, құрылыс сияқты шаруашылықтың басқа да салаларын техникалық тұрғыдан жарақтандыру үшін маңызы зор. Қара металлургия географиясы 150 жылдан астам уақыт бойы тас көмір алаптарының негізінде дамыды. XX ғасырдың басында қара металлургия бірнеше елдерде дамыған болатын. Мысалы: Болаттың 80%-ы АҚШ-та Ұлыбританияда, Германияда, Бельгияда, Люксембургте және Ресейде шоғырланған. Одан кейінгі жылдарда қара металлургия саласының географиясы кеңейе түсіп, дамып келе жатқан елдерде қосылды.

Бірақ XX ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап шойын мен болат өндіру мөлшері төмендеп кетті. Мұндай бетбұрыстың үш себебі болды. Біріншіден металды қажет ететін өнімдердің үлесі төмендеді. Екіншіден металдар пластмасамен ығыстырыла басталды. Кейінгі кезде темір кендері базалардың географиясы да өзгерді.

Дүниежүзінде кенді шикізаттарды экспортқа шығаруда Қытай, Бразилия, Либерия, Австралия, ОАР алдыңғы қатарда Шығыс Еуропаның темір кенін негізгі – экспорттаушы елдер Ресей, Украина. Сырттан әкелетін кендер кейде кокстенетін көмір де Батыс Еуропа елдері мен Жапонияда теңіз жағалауларындағы металдардың қалыптасуына ықпалын тигізеді.

Шикізаты мен кокстенген көмірі бар Ресей, Украина, Қытай, Қазақстан т.б. елдердің металлургиялық комбинаттары көмір және темір кендері базасы жанында соған жақын жерлерде орналасқан дамушы елдердегі қара металлургиялық ірі орталықтары Бразилия, Үндістан т.б. [1].

Түсті металлургия – өзінің технологиялық процесі бойынша шикізатты өндіруден және байытудан, сонымен бірге металды балқыту мен одан қоспаны алудан тұрады. Қазіргі кезде дүние жүзінде жылына 40 млн тоннадан астам түсті металл түрлері өндіріледі. Оның ішінде жеңіл металдар тобындағы алюминий шаруашылық пен техниканың барлық салаларында пайдаланылады. Алюминий өнеркәсібі екі негізгі өнеркәсіптік құрылымнан

тұрады. Біріншісі глинозем кенін өндіру болса, екіншісі энергияны көп қажет ететін, нағыз алюминийдің өзін өндіретін құрылым. Алдыңғысы, негізінен боксит өндіретін елдерде шоғырланса, соңғысы арзан электр энергиясы көздеріне жақын орналасқан. Бұл елдердің барлығында ірі СЭС-тер мен ЖЭС-тер орналасқан. XX ғасырдың ортасынан бастап түсті металлургиядағы жеңіл металдарды өндіру қарқынды түрде жүруде. Әдетте, түсті металдар кенінде металдардың мөлшері өте аз болып келеді. Сондықтан оларды өндіру де өте қымбатқа түседі. Түсті металдар мен олардың қорытпаларын өндіруде рудалық шикізатты өңдеуден бастап дайын өнім алуға дейінгі сатысын қамтитын саласы түсті металлургия деп аталады. Түсті металлургияның металдарына алмас, электродтар, химиялық қосылыстар жатады. Бұрынғы Кеңес одағында Қазақстан түсті металдар қоймасы аталып, мысалы қорғасын, мыс, мырыш өндіруден одақ бойынша 1-орын алып, ал кейбір сирек металдардың қоры жағынан дүние жүзінде 1-орынды алды. Республика аумағында түсті металдар кен орындары үш металогенді ауданда орналасқан олардың ең ірілері орталық Қазақстан, Шығыс, Оңтүстік Қазақстан да Түсті металл кен орындары Жоңғар Алатауы мен Қаратау жотасында жалғасқан. Қостанай мен бұрынғы Торғай облыстарындағы алюминий кен орындары пайдалануда. Едәуір мөлшердегі алтын кен орындары Солтүстік және Шығыс Қазақстан экономикалық аудандарында орналасқан. Түсті металлургия металдар мен олардың қорытпаларын кенінен өндіру, байытып және қорытып алуды іске асырады. Қазақстанның түсті металлургия кен орындарында Менделеев кестесіндегі 74 элемент өндіріледі, олардың 50-і таза және химиялық қосылыстар түрінде тауарлы өнім құрамына енеді. Түсті металдардың бірінші ерекшелігі – кейде пайдалы құрам бөліктердің өте аз мөлшерде кездесуі, негізгі металл бірнеше пайыздан оның жүздік, тіпті мыңдық үлестеріне дейін ғана болады. Түсті металдардың ерекшелігі – олардың кешенділігі, яғни кенде бірнеше пайдалы құрам бөліктердің қатар кездесуі. Сондықтан түсті металлургияда шикізатты кешенді өңдейтін комбинаттар құрылып, әрбір элемент кеннен жеке цехта бөлініп алынады. Дүние жүзінің түсті металлургиясы жылына 40 млн тоннаға жуық әр түрлі металдар өндіреді. Бұл ең алдымен алюминий (17 млн тн.), ол қазіргі зааманда алуан түрлі салаларда: әуе мен ракета техникасында, автомобиль жасауда, жеңіл конструкциялық материалдар өндіруде және басқа да көптеген шаруашылық салаларында көп қолданылады. Алюминий өнеркәсібі аумақтық жағынан бір-бірінен бөлінген өндірістік буындардан құралады. Бұлардың біріншісі – алюминий тотығын алу, мұның географиясы ішінара боксит өндіретін елдерге қарай ойысады. Энергия көп жұмсалатын екінші буын – алюминий өндіру – көбіне дамушы елдердегі арзан электр энергиясы көздеріне жақындауға бейім.

Боксит өндіретін негізгі елдер – Австралия, Гвинея, Ямайка, Ресей, Бразилия, алюминий тотығын өндіру жөнінен – Австарлия, Ресей, АҚШ, Ямайка. Ал алюминий қорыту жөнінен алда келе жатқандар реті мүлдем басқаша: АҚШ, Жапония, Канада, ГФР. Бұл елдердің бәрінде өндіріс ірі ГЭС-

тер аудандарында немесе қуатты жылу электр станциясы шоғырланған жерлерде жүргізіледі [2].

Ауыр түсті металдардың рудаларында металл өте аз болады. Мысалы, өндірілетін мыстың мөлшері 0,5-тен 3,5 пайызға дейін болады. Рудаларды байыту және қара мыс өндіру іс жүзінде руда өндіретін елдердің бәрінде ұйымдастырылады. Мыс рудалары қоры Чилиде, АҚШ-та, Замбияда, Қазақстанда шоғырланған. Мысты тазартып қорытуға электр энергиясы көп кетеді, сондықтан қара мыстың біразы дамушы елдерге жіберіледі. Тазартылған мысты көп өндіретін елдер – АҚШ, Ресей, Жапония, ГФР, Қазақстан.

Металды өндіруші елдер мен қорытушы елдер арасындағы айырмашылық қорғасын қорытып шығаруда да көрінеді. Руда өндіру жөнінен мұнда Австралия, АҚШ, Канада, Қазақстан, Ресей, одан әрі Перу, Мексика алдыңғы қатарда. Алайда металды көп қорытып шығарушы елдер жоқ десе де болады: АҚШ, Батыс Еуропа елдері, Ресей, Қазақстан.

Біздің республикамыз шикізаттар абсолюттік қорлары бойынша, оның әр адам басына шаққанда өндіруі бойынша әлемде алдыңғы қатарда. Мұнда дүние жүзіндегі вольфрам қорларының 50 пайызы, уран мен хром кендерінің 25 пайызы, мырыштың 19 пайызы шоғырланған. Басқа металдардың да қоры өте жоғары. Біздің еліміз әлемдегі ең ірі минералды шикізат өндіруші мемлекеттің бірі. Ол дүние жүзінде рений, уран, бериллий өндіруде бірінші орында, хром кені, феррохром, титан өндіруде екінші орында; марганец кені, феррокорытпалар, тантал, асбест, ниобий, галлий, техникалық таллий, мышьяк өндіруде үшінші орында, тазартылған мыс, мырыш, кадмий, бор, күкірт өндіруде жетінші орында, темір кенін өндіруде оныншы орында, көмір өндіруде он бірінші орында, мұнай мен газ өндіруде он жетінші орында. Қазіргі таңда республикада жылына 75 млн тонна мұнай, 30 млрд текше метр табиғи газ, 120 млн тонна көмір, 25 млн тонна темір кені, 35 млн тонна мыс кені (450 мың тонна мыс концентраты), 8 млн тонна қорғасын мырыш кені (50 мың тонна қорғасын, 450 мың тонна мырыш концентраты), 3,8 млн тонна хром кені, 12 мың тонна уран өндірілді. Кен мен металл өндірушілер «Қазақмыс», «Қазцинк», «ССГПО», «Қазхром», «Қазақстан алюминий», «Қостанай минералдары», «Қазақалтын», т.б. бірлестіктердің тау-кен және металлургиялық кәсіпорындары.

Ауыр және жеңіл металдар металлургияларын орналастырудың үлкен айырмашылықтары бар. Бұл олардың кендер мен алу технологияларының ерекшеліктерімен байланысты. Ауыр металды кендердің құрамы өте көп келеді. Оларды тиімді пайдалану үшін шикізатты өңдейтін комбинаттар құрылған. Ауыр металдардың тағы бір ерекшелігі – құрамында пайдалы компоненттердің аз болуы. Сондықтан балқыту зауыттары шикізат көзіне таяу орналасады. Бұл – оларды орналастырудағы негізгі принцип. Ондай кендерді байыту үшін, әр компонентті біртіндеп ала отырып, көп кезеңді флотация қолданады. Концентратты арнулы пештерде балқытып, тазартылмаған металл алынады. Оны рафинадтаған прокат түрінде машина жасауда пайдаланады. Ауыр металдарға қарағанда жеңіл металдар кендерінде пайдалы компоненттер

көп болады. Бұл тасымалдауға қолайлы шикізат. Бірақ оны өңдеуге көп мөлшерде электр энергиясы қажет [3].

Бізде өндірілген түсті металдар дүниежүзінің отыздан астам еліне экспортталып, мемлекеттің айтарлықтай индустриялық әлеуетін анықтап отыр. Түсті металдардың бірі – хромит қоры бойынша Қазақстан әлемде екінші орында. Оның жалпы қоры 230 миллион тоннаны құрайды. Негізінен Мұғалжар тауында шоғырланған. Одан басқа марганецтің болжамдық қоры – 850–900 миллион тонна болса, мыстың ірі кен орындары Жезқазған, Жамантай кендерінің қоры – 10 миллион тоннадан асады. Қорғасын мен мырыштың да жүзден аса кен орындары бар. Алюминий шикізаты ретінде ең көп тараған боксит болып саналса, елімізде оның да екі жүзден аса кені бар екен. Қазақстан алтын қоры бойынша да әлем елдерінің ондығына кірсе, оны өндіруден үшінші орынды иеленеді. Оның да республика аумағында 196 кен орны орналасқан.

Сирек кездесетін металдардан молибден қоры жөнінен 84 кен орнымен әлемде төртінші орынды иеленсек, Азия елдері арасынан бірінші орында тұрмыз. Вольфрам қоры бойынша, Қазақстан әлемде көшбасшы болып саналады. Оның 53%-ы 16 ірі кен орнынан алынады. Уран өндірісі бойынша да республика көлемінде жүзден астам кен орны бар болса, оның елуі – Солтүстік Қазақстанда орналасқан [3].

Темір. Ал қара металлургияның өкілі болып табылатын темірдің қазақ жеріндегі геологиялық қоры 17 миллиард тоннаны құрап отыр. Оның 93%-ы Қашар, Сарыбай, Соколов, Әйет, Лисаков секілді бес ірі кен орнында шоғырланған. Сарыбай темір кен орнын 1948 жылы ұшқыш М. Сургутанов ашты. Ұшақ кен үстінен ұшқанда, темір аномалиясының әсерінен түсбағар тілінің кенет ауытқығаны ұшқыштың көңілін аударды. Көп ұзамай, өте сирек кездесетін темір кені ашылды. Мұндағы кен жоғарғы сапалы және оның құрамындағы темірдің мөлшері 50–60%-ды құрайды. Шөгінді жыныстардан пайда болған рудалар Қостанай облысындағы Әйет және Лисаков кен орындарында кездеседі. Руда 30 м тереңдіктен ашық әдіспен өндіріледі. Кеннің құрамында таза темір 37–52%. Темір кенінің шағын кен орны Қарағанды (Кентөбе, Қаратас), Солтүстік Қазақстан (Атансор) аймақтарында бар.

Марганец. Қазақстанда 11 марганец кен орны бар, ең ірі кен орындарына Орталық Қазақстандағы Атасу және Жезді жатады. Мұндағы рудалардың 27%-ына жуығы марганец. Марганец кендері Ұлытау, Сарыарқа, Қаратау, Маңғыстау өңірлерінен де табылды.

Республикадағы марганец рудасының қоры 408 млн тоннаны құрайды. Дүние жүзі бойынша 2-орында.

Хром. Хромит кен орындарының 99%-ы Мұғалжар тауларында кездеседі. Кемпірсай және Дөң тобына жататын кен орындары жоғары сапалы рудалармен әйгілі. Қазақстан хромит кенінің барланған қоры мен жылдық өндірілетін мөлшері жөнінен дүние жүзінде екінші орынға шықты. Олар тоттанбайтын болат қорытуға қажет. Хром әлемнің 40 еліне шығарылады. Хромит кендері Қостанай, Шығыс Қазақстан облыстарында да ашылды. ТМД елдеріндегі хромиттің 97%-ы Қазақстанда өндіріледі. Оның 21 кен орны

есепке алынған. Жалпы қоры 430 млн тонна никельдің едәуір қоры Мұғалжар таулы ауданында үгілген тау жыныстары құрамында шоғырланған. Никельдің 40-тан аса ірі кені Ақтөбе облысындағы Кемпірсай кен орнының үгілу қыртысындағы Бұрақтал кеніштеріне де шоғырланған. Қостанай облысындағы Аққара, Ақтау кендерінің қоры мол, сапасы жоғары. Никель кен орындары Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарында да бар.

Алюминий. Қазақстанда алюминийдің негізгі шикізаты боксит. Ашылған 200 кен орнының 50-ден астамы платформалық типке жатады. Негізгі кен орындары Сарыарқаның солтүстік-шығысында Акмола және Торғай ойысында (Арқалық торабы). Бұлардағы боксит қоры онша көп емес. Сондықтан құрамында алюминий тотығы бар басқа шикізат көздерін (нефелин рудасы, Екібастұз көмірінің қалдығы) пайдалану жолдары іздестірілуде. Қазақстан алюминий өндіру жөнінен ТМД елдері арасында алдыңғы орындардың бірін алады.

Мыс. Қазақстанда мыс рудасының аса бай қорлары бар. Мысты құмтастардың ең ірі кен орны Жезқазған. Жезқазған кен орны ТМД бойынша бірінші, дүние жүзінде екінші орында. Қазақстан мыс өндіру жағынан дүние жүзінде жетінші орын алады. Өнімнің 92%-ы шет елге шығарылады.

Мысты кен орындарының ірілері Қоңырат, Бозшакөл. Бұлардағы мыс ашық әдіспен қазылып алынады, бірақ рудада металл мөлшері аз. Полиметалдар. Полиметалл кеніне қорғасын, мырыш, мыс қоспалары, алтын, күміс, тағы басқа металдар жатады. Қорғасын мен мырыштың ең бай кен орындары Кенді Алтайдағы Риддер, Алтай, т.б. жерлер. Мұндағы кендерде металл көп. Полиметалл кен орындары Жетісу Алатауындағы Текелі және Қаратаудағы Ащысай мен Мырғалымсайда бар.

Соңғы жылдарда қорғасынның бай кен орындары Орталық Қазақстанда (Қызылеспе, Қасқаайғыр, т.б.) барланды.

Алтын. Қазақстанда 196 алтын кен орны бар. Алтын республиканың шығысындағы Алтайда, Қалба жотасы шеңберінде, солтүстік-батысындағы Жітіқара өңірінде өндіріледі. Орталық Қазақстанның солтүстік аймағындағы алтын шығатын кен орындары: кварцты желі, кайталама кварцит пен шашыранды алтын (Степняк, Ақсу, Майқайың) кездеседі. Қалба жотасында да кварцты желі және шашыранды алтын кен орындары шоғырланған. Шағын кварцты-желілі кен орындары Жетісу және Іле Алатауларында да бар.

Сирек кездесетін металдар. Бұл топқа вольфрам, молибден, ванадий, висмут, сүрме, т.б. жатады. Аталмыш кен орындары бойынша Орталық Қазақстан алдыңғы орында. Кейбір сирек кездесетін металдар (кадмий, индий, висмут, селен, сынап, т.б.), сондай-ақ полиметалл кен орындары Жетісу Алатауы мен Алтайда шоғырланған [4].

Қорыта келгенде, жер байлығын кешенді, ұқыпты пайдалану Қазақстанды экспортты-шикізатты елден ресурсты-инновациялық стратегияны жүзеге асырушы елге айналдырады. Мұнай-газ, кен-металлургия секторының жоғары деңгейде өндірілген тауарларын сатудан жинақталған қаржылық ресурстар экономиканың барлық салаларын жетілдіруге, оларды ойдағыдай қайта құруға, жоғары технологиялық ғылыми

өнімдерді жасауды қалыптастыруға зор мүмкіндік береді. Ал машине жасау, құрылыс, басқа да өңдеу өнеркәсіп орындарын жандандыру жолында кен-металлургия саласы локомотив болуы анық, өйткені, олар өзара тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Металтану және термиялық өңдеу» пәнінен лекциялық сабақты жүргізуге арналған дәрістер конспектісі / Д. Т. Ходжибергенов, А. К. Жусипбеков, Ш. Е. Дуисебаев, М. Ж. Қайықбаев. – Алматы: Эверо, 2015. – 98-б.
2. Скрынник, С. Н. Автомеханиктерге арналған материалтану негіздері : оқу құралы / С. Н. Скрынник, Т. Ә. Рахманов. – 3-бас., стер. – Астана : Фолиант, 2017. – 182-б.
3. Адашкин А. М. Материалтану (металл өңдеу) : кәсіби орта білім беру мекемелерінің студенттеріне арналған оқу құралы / А. М. Адашкин, В. М. Зуев. – 11-басылым, стер. – М. : «Академия» баспа орталығы, 2014. – 288-б.
4. Сүлеймен Е. Б. Металтану негіздері: оқулық / Е. Б. Сүлеймен; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. – Алматы.

ҰЛЫ ДАЛАДА ӨМІРГЕ КЕЛГЕН ҰЛЫ ТҰЛҒА – АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Серікова Н. У.

*педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор*

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

s.n.u777@mail.ru

**«Абайдың сөзі – қазақтың бой тұмары
Абайдың мұрасы – қазақтың ең қасиетті қазынасы»**

Қазақстан Республикасының

Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаев

Ұлы далада өмірге келген ұлы тұлғалар дүниеге келгені баршамызға аян. Солардың бірегейі – ұлы тұлғамыз, маңдай алды ақынымыз Абай Құнанбайұлы. Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерседе халқымыздың Абайға көңілі айныған емес, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырлары ашылып, жаңа сырларына қанығудамыз. *Абай тағалымы-даналықтың, гұламалықтың, имандылықтың мұхиты.* Ұлы Абайдың ағартушылық көзқарастарының алтын дінгегі адам тәрбиесі, халық тәрбиесі болған. Қазақ халқының жарқын болашағының даңғыл жолын – білімді, адамгершілігі мол, еңбекқор жас адамдар салатынын анық айтқан. Әрбір жас

адам ақыл-ойдың, мидың, жүрек пен сезім күшін пайдаланып, өз елінің кетігін бітейтін кірпіш болса деп армандаған. Абай қоғам тәрбиесі жеке адамнан басталатынын айтта келе адам түзелмей заман түзелмейтінін айтқан.

Сонда адам мұраты мен халық мүддесін ұштастыратын тәрбиедегі басты нұсқа әуелі білім, ғылым, өнер жолын таңдап алып «естілерден үлгі алу, еңбекпен ғана мал табу», – деп көрсеткен Абай атамыз [2, 9 б.].

Ұлы ұстаз жан-жақты, кемел тәрбиелі адам ғана «толық адам» санатына қосылады деп есептеген. *Ал кемелділікке жетудің тура жолы*-адам бойындағы *имандылық қасиеттердің туындауынан* басталады. Тәрбиенің қалған түрлері мұсылмандыққа ден қойған иманды жастың бойында тез үйірімді болатындығын айтқан. Абай көршілес халықтардың озық дәстүрлеріне, жетістіктеріне үңіле қарап, соларды үлгі-өнеге тұтқан. Озық ойлы ақыл-ой иелерінің озық шығармаларын қазақ тіліне аударып, жақсы тәлім-тәрбие иелерін батыл насихаттаған. Жастарды адамгершілік рухта тәрбиелеп, оларға ғылым мен білімге бастар жолды көрсетіп отырып, бұл мәселелердің шешімі еңбекте деген. Абай шығармалары түрлі кәсіпті еркін меңгеруіне ықпал етіп, еңбекті тиімді ұйымдастыру жолдарына баулыды.

Абай жастарды тәрбиелеу жолдарын *отбасында, мектепте және әдебиет арқылы тәрбиелеуді* ұсынған. Адам тәрбиесіндегі ата-ананың жауапкершілігіне ерекше мән берген. Баланы азамат «толық адам» етіп тәрбиелеуде ата-ана рөлінің жоғарылығын, отбасы тәрбиесінің маңызын көрсеткен. *Қазақ отбасында тәрбие ісі негізгі сегіз түрлі мәселені қамтыған:* Бірінші тәрбие басы алдымен әдептілікке үйретуді көздеген, әке-шеше баласына «әдепті бол» дегенді үйреткен. Екінші баланы қайырымды, иманды, мейірімді болуға тәрбиелеген. Үшінші тіл алғыш, елгезек болуға баулыған. Төртінші, адал, шыншыл болуға үйреткен. Бесінші ұстаз бен көпті көрген қарияны тыңдап, «ақпа құлақ болмай», «құйма құлақ бол» дегенді бойына біртіндеп сіңірген. Алтыншы үлкенді, ата-ананы сыйлап құрметтеуге үйретуді басты міндет қойған. Жетінші кісі айыбын бетіне баспай, біреуге орынсыз тіл тигізбейтін әдепті азамат бол деп үйреткен. Сегізінші ел қорғаған батыр бол, халық алдында қызмет ет, бар өнерінді соған жұмса дегенді ерінбей-жалықпай айтып, қана қоймай, жеке өнегелер арқылы көрсетіп отырған [3, 69 б.].

Міне осындай тәрбие алған Абай әкенің ізгі қасиеттерінің үй-ішін нұрландырып тұратынын айтса, ақылды ер адамның мінезді әйелі үй ішін жұмаққа айналдырып, ондай отбасындағы бала жақсы тәрбие алатынын айтқан. Абай атамыз бала келешегіне қамқоршы ұстазы – әке дей келе, бала тәрбиесіндегі ананың да орнын ерекше бағалаған. Ана қасиетін биік тұғырдан тануына өз анасы Ұлжан мен әжесі Зеренің қос мейірімі бұлағынан сусындап өсуі игі әсер еткені сөзсіз. Әжесі Зеренің «Ее...Бұлдыр-бұлдыр күн өткен. Бұрынғыдан кім өткен?», – деп басталатын ұлағатты әңгімелері, ертегі-жырлары бала Абайдың өміріне, ақындығына игі әсер беріп дана Абай болуына дара жол салғаны да анық. Бұл туралы М. Әуезовтің «Абай жолы» романында шынайы суреттелген. Әжесі Зере немерелерінің ішінде Ибраһимді ерекше жақсы көрген. *Әжесі Зере бала тәрбиесіне ерекше мән берген. Зере баласы Құнанбай қажыны дәретсіз емізбеген.* Ізгі жүректі, үлкеге қамқор,

кішіге пана бола білген Зере әженің тәрбиесін көрген *дана Абайдың тектілігі барша қазақ отбасына үлгі емесі*.

Ана қашанда баласының алғашқы ең аяулы тәрбиешісі. Ананың ақ сүті арқылы ана бойындағы барлық ізгі қасиеттердің бала бойына даруы ана тәлімінің бала өмірінде жоғары екендігін көрсеткен қашанда. Халық тәрбиесінде абзал аналар есейе бастаған қыздарына іс тіктіріп, үй шаруасына үйреткен. Осындай аналарды Абай қатты құрметтеген. Сондықтан, тәрбиелі аналарды құрметтеген Абай қалыңдық іздеген жігіттерге тәрбиелі аналардың қыздарына көз салуды ескерткен. Абай өзінің «*Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат*» өлеңінде:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме
Әйел жақсы болмайды көркіменен,

Мінезіне көз жетпей, көңіл бөлме, – деп қыз баланың түріне, сымбатына қарап бағалатпай, ішкі жан дүниесінің сұлулығына көңіл бөлдірген. Болашақ отау құру мәселесінде қыз балалардың ақылды, білімді болуына ерекше мән берген. Абай өзінің шығармаларында әйелді біреуге ана, біреуге қарындас, біреуге қыз, біреудің қорғаны ақылшысы, жанашыры, сүйген жары деп түсіндірген [4, 55 б.].

Абай тәрбиелі аналарды құрметтеген. Аналарға *бала тәрбиесінде ұлттық дәстүрлерді* басшылыққа алуды ұсынған. Қазақ халқы бала тәрбиесімен айналысатын қоғамдық орны болмаса да өз ұрпағын бесікте жатқан күннен бастап өлең-жыр, өсе келе ертегі, тақпақ, санамақ, мақал-мәтелдер, нақыл, ақыл сөздер арқылы тәрбиелеп отырған.

Ұлы тұлға Абайдың шығармаларында ұлттық тәрбие қашанда маңызды орынға ие болып, қазіргі таңда үлкен тәрбиелік тағылымы жоғары тәрбие мектебіне айналған. Абайдың бала тәрбиесіне арналған *тағылымдық өнегелі сөздерін, еңбек-өнер тәрбиесі туралы ойларын жетінші, отыз жетінші, отыз сегізінші қара сөздерінен* көруімізге болады [5, 69 б.].

Абай Құнанбайұлы жастардың жалынды ақылшысы болған. Абай шығармаларының ғибратты тәрбиелік сипатты мол. Ұлы ақынның шығармаларында басты орынды елдің әлеуметтік жағдайы, тәрбие, дін, табиғатты суреттеудегі эстетикалық бейнелеудің ұлттық сипатын қолдануы, ұлағатты тәрбиелік сөздерден тұрады. Абай жеткіншек ұрпаққа қоғамға пайдалы адам болуды өсиет етеді. Әрбір жас азамат әкесінің емес, адамзаттың ұлы болуға тиіс. Өз ұлтына деген отаншылдық сезімді Абай: «Қалың елім қазағым, қайран жұртым», «Қартайдық қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Көңілім қайтты достан да дұшпаннан да», «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай», «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек» деген тәрізді ағартушының өлеңдерінде ел арманы, халық мұңы жайынан келелі сөздер қозғалады.

Сондай-ақ, Абай заманында шенқұмар, баққұмар, малқұмар, алаяқ-пасықтар көбейіп, елді қынадай қырып, ру тартысы, болыстыққа таласу, ел шабу, барымта алу күн құрғатпады. Елдің берекесін кетірді. Сол мінез-құлықты Абай қатты сынап:

Күндіз күлкі бұзылды, түнде ұйқың,
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау, шіркін
Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң мінсе қырқың,
Бас басына би болған өңкей қиқым.
Мінеки бұзған жоқпа елдің сиқын – дейді.

Міне, біз бұдан Абайдың ру-патриархалдық әдет-ғұрыптарға, түрлі ескі ырымдарға да мейлінше қарсы болып қазақ халқының тағдырына, болашағына деген қамқорлық, отаншылдық сезімдерменен айшықталғанын көреміз. Абай құр ғана мінеп-сынап, жаман мінез пасық қылықтарды көрсетіп қана қоймайды. Соны айта отырып, елін жақсылыққа, адал іс-әрекетке жемісті еңбекке шақырады.

Ұлы Далада өмірге келген Ұлы Тұлға – Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы тәрбиелік тағылымдарының әр қазақ азаматының өмірінде маңызды рөл атқаратынын ұлықтауда, білім беру орындары әр қазақ отбасының мүшелерімен бірлестікте аянбай тиімді ізгі шараларды ұйымдастыруы оның халқымен мәңгі бірге жасайтынының айғағы емеспе.

Осының дәлелі ретінде Ұлы тұлға Абай атамыздың туғанына 175 жылдығы қарсаңында Алматы қаласындағы «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде» өткен «XXI ғасыр педагогикасындағы Абай мұралары» атты республикалық педагогикалық олимпиадада жалынды жастарымыз өздерінің Абай атасына деген аса жоғары құрметтерін көрсетіп, оның рухани мұрасымен еркін сусындағандарын дәлелдеп берді. Онда «Абай менің өмірімде» атты сахналық қойылымдарын көрсетудегі Абайдың тәрбиелік тағылымындарын паш етуде, жастар Абайды бүкіл жүрегімен қабылдайтындықтары көрермен қауымды үлкен қуанышқа бөледі. Студенттердің таңдап алған қойылымдарының арасында «Абайтану ғылымының білгірі Мұхтар Әуезовтің сөзінше, Құнанбай баласы тек қана жыр-дастан тыңдаумен шектелген жоқ. Өз заманына дейінгі би-шешендердің де сөзін құлағына құйып өскен» дей келе, Құнанбайдың замандасы әрі жақын сырласы болған 17 жасынан сөз өнеріне араласып, дуалы ауызды би Шабанбайдан бата алған Жанқұтты шешен жолы түсіп Құнанбайдың үйіне ат басын тіреген уақытта сәлем берген бала Абайға бірнеше сұрақ қойған екен, өте данышпандықпен жауап берген *бала Абайға Жанқұтты шешен былай,- деген екен* балам, мен бүгін бір жасап қалдым. **Құнанбай мырзаның әкесінен оза туған**, Өскенбай атасына жете туған баласы бар деп естуші едім. Соған көзім жетіп қойған жоқ, көріп, көңілім тасып отыр, *жанарыңның оты бар екен – ойлылығың шығар, сезіміңнің нәрі бар екен – елің сұрағанда шөл қандырар бұлағы боларсың деп батасын берген екен. Сонда бала Абай: «Ата, сізден бір сауал сұрасам рұқсат етесіз бе?», – деген екен Жанқұтты шешенге. Бала Абай: «Ата, сұрасам, арсыз не, қымбат не, дауасыз не?» – деген екен. Сонда Жанқұтты шешен: «Мұны сен текке сұрамадың-ау, балам! Е, шырағым, арсыз – өтірік, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік» деп жауап беріпті. Бала Абай: «Оныңыз рас, ата. Артыңызда айта жүрер өсиет болса, соны естиін деп едім. Оны естіп көңілім жай тапты», – деген тұстарын көрсетуі тәуелсіз қоғамның*

керегесінің жастайынан өнегелі тәрбие көрген шындықты айтар білімді, иманды жалыңды жастармен көгеретінін бойында тұмардай сақтап жүргендерінің дәлелі екендіктерін көрсетті [6, 3 б.].

Қазіргі таңда артындағы халқына қаншама рухани азықты аманат еткен Ұлы Тұлғамыздың құрметіне құрылған мәдени-ағарту орындарымыз, қасиетті қазынаға айналды. Оның білім тарату ісінде рөлі аса жоғары болса, тәрбиелік тағылымдары ұшан теңіз. Абай қазақ жастарын «Қиын кезеңде, ғылым жолында кездескен алғашқы сәтсіздік үстінде күдер үзбе, талаптың сұңқарын мініп, тас қияға өрле, мұратыңа жетпей тынба», – деп баулыған.

Ұлы ақынның «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген жолдары халықтар достығы ақын үшін қатар өмір сүрудің жалаң дипломатиясы ғана емес, тіршіліктің негізгі мағынасын айқындайтын ұлы мұрат екені көрінеді. Қазіргі таңда ақынның ұлы мұраты орындалып, тәуелсіз еліміз өзе елдермен достық, ынтымақтастық қарым-қатынасын сақтап, өскен елдің ғылым мен мәдениетін меңгеруде. Абай қоғамдық өнімді еңбек адамның жан-жақты жетіліп, қалыптасуының шарты деген.

Ұлы Далада өмірге келген Ұлы Тұлға – Абайдың рухани мұрасынан сусындап, өз елінің салтын сақтар тәуелсіз елдің жас қырандарының алдында әлем алындағы асар асулары, жетер белестеріне елімізде үлкен мүмкіндіктер жасалуда. Абай қоғамдық өнімді еңбек адамның жан-жақты жетіліп қалыптасуының шарты деген.

Абай өзінің туған халқымен мәңгі бірге, оның мол мұрасы қалың елін, қазағын жаңа асқар асуларға жетелеуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. 2018.
2. Абайдың мемлекеттік қорық мұражайы. Астана: Елорда, 2005. – 20 бет.
3. Абай. Қара сөздері. – Алматы:Өнер, 2010. – 124 бет.
4. Қартаева А.М. «Абай мұрасы» роман-эпопеясында. – Алматы, 2005. – 146-б.
5. Бөлеев Қ. Қазақ отбасылық тәрбиесі. – Алматы: Отан, 2014. – 153-б.
6. «XXI ғасыр педагогикасындағы Абай мұралары» атты республикалық педагогикалық олимпиада бағдарламасы. – Алматы: Ұлағат, 2020. – 7-б.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ
ПРЕЗИДЕНТІ Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЕҢБЕК САЛАСЫН
ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ РӨЛІ**

Смағұлов А. М.

*экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
smagulov35@mail.ru*

Қазақстанда болып жатқан қоғамдық өмірді жаңартуға, әлеуметтік-экономикалық жағдайды тұрақтандыруға, білім беруді жаңғыртуға байланысты инновациялық үдерістер өскелең ұрпақтың бойында ХХІ ғасыр тұлғасының сапасын тәрбиелеу міндетін қояды.

Осыған байланысты білім беру мемлекеттік тапсырысты жүзеге асыру институты ретінде ерекше ұйымдастырушылық дағдысы бар, стандартты емес идеяларды ұсына алатын және өзін-өзі басқара алатын, командада жұмыс істей алатын, басқа адамдармен нәтижелі қарым-қатынас жасай алатын адамды дайындауға арналған.

Қоғамның институционалдық құрылымы барлық саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйе орнайтын қаңқаны білдіреді.

Осыны түсіне отырып, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев 2015 жылдың наурыз айында «Қазақстан мемлекеттілігінің жаһандық сын-қатерлеріне стандартты емес жауап» деп аталатын бес институционалдық реформа ұсынды.

Қазіргі уақытта капиталдың, еңбек нарығының және тереңдетілген интеграциялық процестердің үнемі кеңейіп келе жатқан нарықтары жағдайында әлеуметтік-еңбек қатынастарының қарқынды күрделенуі үрдісі байқалуда. Мемлекеттер алдында бірқатар маңызды проблемаларды шешу жөніндегі міндеттер тұр, олардың арасында Әлеуметтік әріптестік шеңберінде қызметкерлер мен жұмыс берушілердің құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау ерекше орын алады. бұл еңбек жағдайлары мәселелері бойынша қызметкерлермен үнемі диалог жүргізу қажеттілігін тудырды.

Кейіннен жұмыс берушілердің қызметкерлермен кері байланысқа деген қажеттілігі, ал қызметкерлер тарапынан-өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетігіне деген қажеттілік мүдделер теңгеріміне қол жеткізуге және әлеуметтік-еңбек қатынастарын тұрақтандыруға бағытталған олардың арасындағы өзара қарым-қатынас жүйесін қалыптастыруға ықпал етті.

Мүдделердің қарама-қарсы болуы және бір-бірімен өмір сүрудің мүмкін еместігі қызметкерлер мен жұмыс берушілерді олардың мүдделерін жақындастыру жолдарын іздеуге мәжбүр етті. Мұндай өзара іс-қимыл процесінде әлеуметтік әріптестіктің моделі деп аталатын қазіргі заманғы әлеуметтік-еңбек және ұжымдық-шарттық қатынастар пайда болды.

Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамының негізгі қағидаттарының бірі мемлекеттің, бизнестің және азаматтардың өзара тығыз қарым-қатынасында мемлекеттің, қоғамның және жеке тұлғаның мүдделерінің ұтымды теңгерімін

қамтамасыз ету үшін серіктестік ҚАТЫСУ қағидаты болып табылады. Мемлекет басшысы «Әлеуметтік жаңғырту: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламасында атап өткендей, «Әлеуметтік әріптестікті белсенді дамыту, мемлекеттік емес сектордың елді, ең алдымен, әлеуметтік саланы жаңғыртуға қатысуын кеңейту үшін жағдай жасау маңызды» [1]. Президенттің 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауында атап өтілгендей, «Бүгінгі күні Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы тиімді экономиканың нақты негізіне, сыртқы күйзеліске төзімді болуға қабілетті» (1).

Бұл мағынада мемлекет пен әлеуметтік әріптестердің негізгі макродаттары бір жағынан, әлеуметтік әділдік пен қоғамдық келісім, екінші жағынан, экономикалық өсу, тұрақты даму және саяси жаңғырту тән оңтайлы модельді қалыптастыру болып табылады.

Әлеуметтік әріптестік әлеуметтік-экономикалық жүйелерді ұйымдастырудың жетекші қағидаттарының бірі болды. Конфронтацияға объективті түрде бейімді әлеуметтік топтар арасындағы ымыраға шыдамды және табанды іздеу идеясы қоғамның жоғары даму деңгейін көрсетеді.

Проблеманың өзектілігі сондай-ақ Қазақстан Республикасы қатысатын интеграциялық процестерді жеделдетуге, оның ішінде Дүниежүзілік Сауда Ұйымына және Еуразиялық экономикалық одаққа мүшелікке, сондай-ақ алдағы экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының құрамына кіруіне байланысты практикалық қажеттіліктерге негізделген.

Олардың ішінде қазіргі заманғы, кәсіби және дербес мемлекеттік аппаратты қалыптастыру; кәсіпкерлік қызмет үшін жағдай жасайтын меншік құқығына кепілдік беретін заңның үстемдігін қамтамасыз ету; әртараптандыруға негізделген индустрияландыру және экономикалық өсу; ұлттық бірегейлікті қалыптастыру; транспарентті және есеп беретін мемлекетті қалыптастыру.

Дж. М. Кейнс былай деп жазды: «Нағыз экономист, өз ісінің білгірі, әр түрлі сыйлықтарға ие болу керек, – белгілі бір дәрежеде ол математик, тарихшы, мемлекеттік қайраткер, философ болуы тиіс. Жалпы ережелер туралы ойланып, өз ойының ұшуын дерексіз және нақты дәрежеге айналдыра білуі тиіс. Ол өткен дәуірді болашақ үшін зерделеуі тиіс. Адам болмысы немесе адам құрған институттардың ешқайсысы оның назарынан тыс қалмауы керек» [3]. Трансформациялық экономика жағдайындағы орта таптың рөлін зерттеу тұрғысынан оны қоғамның тұрақтылығы мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының факторы ретінде қалыптастыру мәселелері бірінші кезекке шығады. Сондықтан да орташа сыныпқа жатқызудың басты өлшемі тек табыс деңгейі ғана емес, азаматтардың осы мемлекетпен экономикалық және психологиялық байланысы, «жоғалту бар» қағидаты бойынша тұрақтылықты сақтау мен дамуға деген қызығушылық болып табылады.

Осылайша, трансформациялық экономика жағдайындағы орташа класс – бұл қоғамның барлық жіктері (страт) өкілдерінің жиынтығы, олар өзін орта класпен теңестіреді, сол арқылы мемлекеттік құрылым мен өмір сүру сапасына өзінің қанағаттанушылығын растай отырып, мемлекеттің дамуына, өзінің зияткерлік және рухани дамуына тікелей немесе жанама мүдделі.

Шағын кәсіпкерлік Қазақстан Республикасында трансформациялық экономика жағдайында орта таптың қалыптасуының маңызды көздерінің бірі болып табылады және сондықтан оны қолдау мен дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауды талап етеді. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың негізіне сапалы көрсеткіштер: өндірістің тиімділігі, бәсекеге қабілеттілік, инновациялық даму қойылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. Әлеуметтік жаңғыртудың жаһандық тренді» // <http://www.zakon.kz/2015 жылғы сәуір>
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – 17 Қаңтар 2014 жыл / Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты www.akorda.kz.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы».
4. Аристотель. Саясат. Шығармалар. Т. 4. М., Ой, 1983. – 508 б.

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Солтан Мағира

*Қарағанды мемлекеттік индустриялық университеті
magira._soltan@mail.ru*

Қазақ халқы Ресей патшалығының бодандығына енуімен көшпелі өмір салты мен руханилық әлсіреп, шұрайлы жері мен өзіндік дәстүрлі билігінен айырылып, дәстүрлі шаруашылық құлдырап, халықтың басым көпшілігі кедейленген тұстағы қоғам мәселесін көтеріп кемеңгер ақынның осы дағдарыстан шығу жолдарын қарастырған ой желісінен туындаған фәлсапа болып табылады.

Тәуелсіздікке қол жеткізіп, көршілес елдермен, көп ұлт өкілдерімен тату-тәтті, достықта, бейбіт өмір сүріп жатқан ел ретінде әлемге танылған мемлекетпіз. Осы ерекшелігіміздің негізі болып қазақ халқы танымында жатқан мызғымас іргетасы «Көрші ақысы, тәңір ақысы» – деген ұстанымы. Сондықтан көрші елдерге және өзге ұлт өкілдеріне деген сыйластық, достық, бауырмалдылық, төзімділік, өзара құрмет негізіндегі қарым-қатынас сыртқы және ішкі саясаттағы үлгілі ұстаным осы негізден алынатыны сөзсіз. Қазіргі таңда бір тудың астына біріккен қаншама ұлт өкілдері, өзге дін өкілдері түсіністікте, татулықта, толеранттылық, өзара төзімділікпен бейбіт күн кешуде.

Ұлы ақынның өлең жолдарындағы сөзі мен сөз саптауындағы кемелділік қазіргі қоғамда өзекті мәселенің біріне айналған толеранттылық сөз сөйлеудегі ең үздік үлгісін көруге болады.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы...
Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап [1, 73 б.]

Жаңадан жетілген жас ұрпақ бүгінгі қоғамда қарыштап дамыған техника мен технология заманына сай өзіндік таным мен қабілет қалыптастырып үлгерді. XX ғасыр білімі мен тәрбиесін бойына сіңірген аға буын ұрпақпен болашақ жас ұрпақ арасында беріліп отыруға тиіс сабақтастықты ұштастыру мақсатында жан-жақты жұмыстар жүзеге асырылуы тиіс деп ойлаймыз. Өткен уақыт тәжірибесі қалыптастырған әр кезеңнің құндылық жиынтығы болашақ жас ұрпаққа берілуі тиіс. Әлемге үлгі болып отырған қазіргі қоғамымыздағы ұлтаралық келісім және бейбітшілік негізінде орныққан тыныштық пен даму игілігін көріп отырмыз. Жаһандық даму мен қоғамдағы бәсекелестікте өз орнын таба алатын, заман талабына сай әрекетке қабілетті, парасатты тұлға қалыптастыру қай уақытта да өзектілігін жоймайтын басты мәселелердің бірі. Танымдағы сциентистік басымдылық ұлттық құндылықтарды артта қалдырып барады. Дәстүрлі ұлттық тәлім-тәрбиемен халқымыздың бойына сіңген құндылықтың соңғы инерциясы XX ғасырдың соңымен XXI ғасыр басындағы тәуелсіздікті әкелген серпіліспен аяқталып келе ме деген сұрақ та бізді алаңдатады.

Бүгінде еліміздің дамып гүлденуіне басты кепіл – бұл ел ішіндегі бейбітшілік, тұрақтылық, татулық болып отырғанын бәріміз түсінеміз. 2014 жылдың 17 қаңтардағы «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи негіздеріне бастама көтерген Елбасының халыққа жолдауында 2050 жылға дейінгі еліміздің дамуының жаңа саяси бағыт-бағдарын жария еткен болатын [2, 229 б.]. Жастар танымы мен тәрбиесі аса маңызды екенін біз түсінуге тиіспіз. Еліміздің дамуының аса маңызды факторы ретінде жастар арасындағы толеранттылық мәселесін халқымыздың ұлы ақыны хәкім Абай шығармаларының призмасынан өткізе отырып талқыға салайық.

Абайдың екінші қара сөзінен тағыда үзінді келтірсек: «Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «ененді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп.

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейтұғын, солдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшік» ноғай деп.

Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп» [3, 480 б.].

Ұлы Абайдың осы қара сөзінен біздің қазақтың менталитетінде өзімізбен қатар тұрып жатқан өзге ұлттың өкілдерінің кемшілік тұсын көруде, соны сынап-мінеу тенденциясы бұрыннан бар болғаны байқалады. Бұл қазіргі әлеужеліні шарлап жүрген қарсылыстық жалаң әңгіме емес, сонау Абайдың кезінде де болғанын көресіз. Бұл жерде негативті жағынан өзгені сынап айтып отырғанымен өзгелерден бізде үйренетін, үлгі тұтатын жақтары мен артықшылықтары бар екенін, ешбір ұлт өкілдерін жаман жақсы деп бөлуге болмайтынын, әрбір ұлттың өзіне тән үлгі тұтар құндылықтары барын түсінеміз.

Тамыры терең тарихқа тағы үнілер болсақ, бұл толеранттылықта бойымызда ертеден-ақ қалыптасқан. Адам баласын қиын кезде жалғыз қалдырмай бауырына басып, қатқан қара нанын үзіп беретіндей мейірімділік сезімі ғасырлар бойы ұлттың сана-сезімі, мәдениеті арқылы бойына дарып, ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде таралғаны анық. Бұл жайында Ұлы Абай өлеңдерінде:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...» [4, 213 б.] – деген сөздермен ерекше мән беріп атап өткен.

Қазіргі қоғамдағы діни ахуал аса күрделі, қым-қиғаш қиындықтарымен белгілі. Осы дінді бұрмалау мен оны дұрыс түсінбеу бүгінгі адам танымында дәлелдеп беру мүмкін емес қиындықтар туғызып отыр. Әр діннің асыл қазынасы негізгі каноны адамзатты ізгілікке жақындату болса, біз керісінше үдерісті басымырақ байқаймыз. Абай хәкім өз шығармашылығында «Толық адам» үлгісін жасай отырып, діни мораль арқылы қалыптасатын үйлесім мен гармония, ақыл-парасат, тыныштық, бейбітшілік сыйлайтын білім қалыптастыруды мақсат етті. «Толық адам» адамды қалыптастырудың бірден бір жолы ретінде «Болмасаңда ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз».

«Ондай болмақ қайда деп, айтпа ғылым сүйсеңіз» – деген өлең жолдарын талдаған абайтанушы О. Жәлел «ұқсас болу» танымын ислам дініндегі шірікке жатқызу емес, керісінше «өз пиғылыңды соған өз қалыңше ұқсатуды шарт қыл» – деп түсіндіре отырып, бізге идеалды адам табиғатын айқындай түседі. Ол идеалды адамдағы үш қасиетті: ғылым, әділет, рахым атап көрсетті. Сонда біз көпті көрген ерекше тәжірибелі ақыл иесін «толық адам» ретінде танитын болсақ. Оның жақсы қасиетіне ғашық болып, сүйе бастаймыз. Ал сүйе бастасақ ол адамға қалай ұқсайтынымызды аңғарамыз [5, 216 б.].

Ендеше біздің жастар аға ұрпақ өмірінен тағылым алатынын негізге ала отырып, үлгілік жол қалыптастыру аса ғибыратты іс деп қарауға болады. Көп ұлт өкілдері тұратын қазақ елі үшін хәкім Абай, Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты тұғыры биік ойшылдар ілімінде жатқан толеранттылық жолын білім беру үрдісіне де жан-жақты енгізу қажет деп есептейміз.

Ұлтаралық келсім, конфессия аралық татулық негізінде еліміздің дамуының негізгі тірегі болып отырған бейбітшіл толерантты қарым-қатынас,

қоғамдағы түрлі ұлт өкілдерінің өзара жатсынбай бауырластардай араласуы, еңбек етуі, күнделікті тұрмыста және қоғамдық ортада араласуы нәтижесінде адамдық жағымды қасиеттерді өз бойына дарыту арқылы өзгені құрметтей отырып, өз тарапына деген құрметке ие болуы Кеңес Одағы дәуірінен қалыптасқан, татулықта бірлесе отырып еңбек етудің алтын ортасын сақтауы аса маңызды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы ұстанған саясат негізінде еліміздегі түрлі ұлттар өз тілдерін сақтап, салт-дәстүрлері мен мәдениеттерін дамытуға, діни наным сенімдерін ұстануларына еш кедергі жасалмай, керісінше жағдай өркендеп өрлеуіне, толеранттылықты сақтай отырып дамуына тәуелсіз еліміздің 29 жылдық тәжірибелі даму жолында толық жағдай жасалды.

«Бірінді қазақ, бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» – деп Абай атамыздың осы аталып отырған татулық пен бірлік, толеранттылық мәселесін өз заманында-ақ насихаттағанын, халқына түсіндіруге күш салғанын осы өлең жолдарынан көре аламыз [6, 89 б.].

Қазақ халқының тілі, салт-дәстүрлері де даму үдерісінде үздіксіз күнен-күнге технология мен техниканың дамуына байланысты құбылып өзгеруде. Біздің ырқымыздан тыс өркениеттегі экономика мен әлеуметтік мәдени даму әсері болмысымыздың өзгеруіне үлкен ықпалын тигізуде. Бүкіл халықтың танымы мен өмір салтының өзгеруін ой елегінен өткізіп, тиісті шаралар қабылдануы тиіс. Оның ішінде ұлтаралық келісім мен татулыққа негізделген ұсыныстар, атқарылуға тиісті жұмыстар ел ішіндегі саяси тұрақтылықты сақтауға негіз болуы шарт. Ұлттардың өзіндік даму жолында оқшаулануы, әсіресе ұлтшыл немесе ұлтжанды қасиеттердің дамуы өз кезегінде түрлі ұлттық әсірешілдіктердің жетілуіне де жол берілуде. Бұл үдеріс ұлттар арасындағы қарым-қатынасты жағымды және жағымсыз сипатта күрделендіре түсуде. Атап айтар болсақ, ресми де емес жедел ақпарат көздеріне байланған жастар санасы мен тәрбиесі, танымы әлеуметтік желілер жетегінде кету қаупі туып отырған алмағайып уақытта қазақ қоғамының құндылықтарын білім негізінде жастар бойына сіңіру аса маңызды фактор болып отыр.

Біз де осы мақалада Абайдың «толық адам» концепциясын гуманитарлық ғылымдардың жаңа парадигмалары бойынша сараптау мақсатын қойып отырмыз. Ел ішінде қалыптасып үлгерген ұлттық бөліну, оқшаулану, сенбеушілік, бір-біріне күдікпен қарау ішкі саясаттағы тұрақсыздыққа алып келіп соғатыны анық. Абайдың кең танымал өлеңдерінің ішінде мына шумақтар өзектілігін бүгінде жоймаған.

«Қайнайды қаның,
Ашиды жаның
Мінездерін көргенде:
«Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін!» – деп
Насихат бергенде:
Ұятсыз, арсыз салтынан,

Қалғып кетер артынан» – деп Абай Құнанбайұлы жастардың осындай қырын айтып кеткен [7, 88 б.]. Бұндай жағдай болмас үшін еліміздегі қарым-

катынас мәселелерін қайта қарап, соның ішінде жастар арасындағы ахуалды жіті бақылап, нақты шешім қабылдауды керек етеді деп ойлаймыз.

Қазақстанда жалпы мемлекеттік және ұлттық мүдделердің бірлігі, ұлтаралық және конфессия аралық қатынастың үйлесімді сабақтасуы қазіргі тәуелсіз ел дамуының басты қажеттілігі.

Осы орайда қазіргі еліміздегі конфессия татулық пен ұлтаралық келісім, халықтар достығы, ынтымақтастық пен бауырластық, сөз бен істің үйлесімділігі сияқты қағидаттарды іске асыру мәселелерін экономика мен әлеуметтік мәселелер дағдарысын жолға қоюда зор мүмкіндіктер тудырады. Ұлттық мақтаныш пен ұлтжандылық негізін дұрыс түсіну, келісім мен татулық, өзара құрмет көрсету қағидаттарын жетілдіру халықтар бірлігін нығайтуға үлкен үлес қосады.

«Қыран бүркіт неге алмайды, салса баптап» деп Абай атамыздың осы өлең жолынан біз егер жастардың бойына ұлттық қатынас мәдениетінің үлгілі жағынан, баппен түсіндіріп қалыптастыра алсақ болашақта үлгі тұтатын, ел болашағын ойлайтын толерантты тұлға қалыптасып шығатынына сенімдіміз.

Осы орайда біздегі қалыптасқан ұлттар арасындағы тату да тең – «алтын ортаны» сақтау аса маңызды. Мысал ретінде, көптеген ұлттар мен көп конфессия өзара келісімде өмір сүретін біздің қоғам әлем елдеріне ерекше үлгі және қызығушылық тудырып отырған құндылық екенін де атап өткен жөн.

Ел ішінде ойланбай жасаған кез келген әрекет, апатты қақтығыстарға, экономиканың дамуына кедергі болатын, қоғамда жүзеге асып келе жатқан реформалардың тоқырауына, демократиялық үрдістердің күйреуіне әкелуі мүмкін. Оған мысал алыстан іздемей-ақ, біздің әлеуметтік желіде ойран салған блогер сымалылардың әрекетін келтіруге болады.

Осы жерде Абай атамыздың мына өлеңі есімізге түседі:

Заман ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастары,
Біріне бірі қастыққа

Қойнына тыққан тастары – деп осындай өлеңді жастарға тәрбие болсын, ой түйсін, бөлінбей бірлікте жүрсін деп айтып кеткен тәрізді. Бүгінгі жастардың заң саласындағы сауаттылық деңгейінің төмендігінен, олар әрбір жасаған іс-әрекетінің салдарын білмейді. Мұны заң алдындағы жауапгершілікті білмеуі деп қарау керек.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың – деген Абай ақын ел іші берекесін кетірген кертарпа анархизмнің бодандыққа әкелген салдарына күйінеді. Жастардың ақылға келіп өзгереріне сенім білдіріп, «Интернатта оқып жүр, талай қазақ баласы» – деген өлеңінде жастарға үміт артады [8, 49 б.].

Аға буын елдегі бейбіт өмір мен Тәуелсіздіктің қадірін жете түсінеді, қадірлейді. Себебі басынан өткен өмір сабағы мен тарихтан алған тағлым бар. Ал жаңа өсіп келе жатқан жас буын соғыс көрмеген, ашаршылық қасіретін біле

бермейтін, ішкі саясаттағы тұрақтылық мәні мен бейбіт өмірді салыстырмалы түрде құндылық ретінде бағалай алмайды.

Қорытындылай келе, ұлтаралық келісім – адам бойындағы өнегелі тәрбиенің, жоғары мәдениеттілігінің баға жетпес құндылығы. Сондықтан да біздің тәрбие жұмыстарымыздың бүгінгі міндеті – ұлтаралық келісімді әрбір азаматтың өмірлік серігі ету.

Сондықтан ұлт саясаты өмір саласында туындайтын проблемаларға дер кезінде үн қатудың, ұлттық қарама-қайшылықтарды тиімді шешудің тетіктерін табудың, ұлттық шынайы көрінісін бағамдаудың тұрақты творчестолық жолын табу болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай Құнанбайұлы. Шағармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2016. – 73–74 б.
2. Әбікенов Ж.О. Қазақстандық этносаяси процестердің қалыптасуы мен маңыздылығы // «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: Қазіргі заман мен даму келешегі» атты ҚР Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. – 299 бет.
3. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 480 бет.
4. Жәлелұлы Омар. Харакет: Монография. Зерттеу мақалалар./ Құрастырған Е. Зайтхан, Е. Қашқынов. Астана: Профи Медиа, 2016. – 213-бет.
5. Жәлелұлы Омар. Харакет: Монография. Зерттеу мақалалар / Құрастырған Е. Зайтхан, Е. Қашқынов. Астана: Профи Медиа, 2016. – 216-бет.
6. Абай Құнанбайұлы. Шағармаларының екі томдық толық жинағы. –Алматы: Жазушы, 2016 – 89-бет.
7. Абай Құнанбайұлы. Шағармаларының екі томдық толық жинағы. –Алматы: Жазушы, 2016. – 88-бет.

Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «БЕЙБІТШІЛІК КІНДІГІ» ЕҢБЕГІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Сулейменова Р. Ш.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Сіз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ядролық қарудан өз еркімен бас тарту туралы өте дұрыс әрі көрегенді шешім қабылдадыңыз, сондай-ақ Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақты құру бастамасын ілгерілетуге ықпал еттіңіз. Сіз Непал және Ирактағы БҰҰ-ның бейбіт мақсаттарына жәрдемдесуге қызметкерлеріңізді ұсынып, БҰҰ-ның бағдарламалары мен қорларға материалдық көмек көрсетіп отырсыз.

Пан Ги Мун. БҰҰ бас хатшысы (2007–2016)

Қазақ халқы бірнеше рет ауыр сынақты басынан өткерді. Соның бірі – 1946 жылдан бастап ядролық қару дайындап, 1947 жылы И. В. Курчатова ұсынысымен КСРО үкіметі қаулысымен Семей аумағында жердің бөлінуі. Адамзатқа, оның ішінде қазақ жеріне зор қасірет әкелген атом бомбасынан әлі де зардап шегуде.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп...» – деген данышпан Абай ұстанымын бойына серік еткен Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев өзінің «Бейбітшілік кіндігі» кітабында қасиетті Семей жерін былай суреттейді: «Ежелгі Шыңғыс даласы. Қазақ ұлтының ар-ожданына айналған алыптарды әлдилеген дала... Ұлы Абай, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхтар Әуезов. Заманында шекара мен қашықтық дегенді білмеген дала кемеңгерлігі мен адамзат рухының кіндігі болған жер. Біздің мемлекеттігіміздің бір бастауы осы арада. Абылай хан билеген даланың бір пұшпағы да осында... Дегелең мен Жаңғызтау жоталары, бір жерлерде тау деп те аталатын төбешіктер. Қатпар-қатпар Шыңғыс тауларына төбеден қарайтын Хан шыңы. Көшпелі өмірдің бар құпиясы мен Еуразияның ұлан-байтақ кеңістігінде әлдеқашан болған оқиғалар сілемін бауырына басқан Жер. Жанында жұмбақ Алтай мен ежелгі Баянауыл».

«Бейбітшілік кіндігін» одан әрі автор алғашқы сынақ туралы жан-тебіренісін жеткізеді: **«1949 жылғы 29 тамызда түп-тура таңғы сағат жетіде көз ілеспес жылдамдықпен ұлғайып бара жатқан отты доп кенеттен Жер денесіне қомағай қадалып, оны шарпып өтті де, дәл бір Күн орнына күн болғысы келгендей аспанға көтеріле берді. Жер оқыстан қатты ауырсынып, шыңғырып жіберді. Отты шардан соң, сұрапыл қуат пен көз қарықтырар сәуле бас айналдырып жібергендей бір сәтте жалмаған жер қабағының ыстық күлі мен иісі көкке көтеріле берді. Жер лыпасының өртең иісі қолқа атар түтіннің ащы иісін қолдан жасалған жел әп-сәтте жан-жаққа таратып, көз көріп, құлақ естімеген, аяуды білмейтін жау жақындап қалғанын жеткізгендей болды. Орасан зор, бірақ көзге көрінбейтін сыпырғы естен танған тіршілік иелері мен ештеңені түсінбеген өсімдікті жер бетінен бір демде жұлып алып, талай-талай шақырымға серпіп тастағандай еді. Ертегінің сұмдық Айдаһары жер қойнауынан кенет шығып, оның денесін орасан от тілімен жалмап кеткендей еді».**

1949–1989 жылдар аралығында Семей полигонында 450-ден астам ядролық сынақ жүргізіліп, бір жарым миллионнан астам қазақстандық зардап шекті, қазір де түрлі ауытқушылықтар байқалады. 450-ден астам ядролық сынақтың 116-сы жер бетінде немесе әуе кеңістігінде жасалды, осы жарылыстар қуаты жағынан Хиросимаға тасталған бомбаның қуатынан 2500 есе артық болған. Ал, келесі жиырма жеті жыл бойы өткізілген 340 жерасты жарылыстардың да өңірдің экологиялық ахуалына орасан зор зияны тиді: бір кездері жартастардан құралған Дегелең тауы іс жүзінде киыршық тас

үйіндісіне айналды. Жер астындағы жарылыстан соң пайда болған жарықтар мен саңылаулардан адам өміріне өте зиян радиоактивті газ шығып жатты.

Сонымен қатар, Нұрсұлтан Назарбаев 1957 жылы Жапонияның астанасында өткен атом және сутегі бомбасына тыйым салу жолындағы халықаралық конференцияда Мұхтар Әуезовтің кіндік қаны тамған ежелгі Семей жеріне атом полигонымен ілесе келген қасірет туралы, түсініксіз сырқаттардан баз кешкен адамдар мен мутанттар туған жүздеген аналар туралы толғанғанын да айтады.

Н. Ә. Назарбаевтың қайраткерлігі одан ары жалғаса берді. 1989 жылы құрылған әлемге танымал ақын, әрі қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов басқарған «Невада-Семей» ядролық жарылысқа қарсы халықаралық қозғалыстың, «Әлем дәрігерлері ядролық соғысқа жол бермеу жолында», жастардың «Next Stop» және басқа да қоғамдық қозғалыстардың қолдаушысы Нұрсұлтан Әбішұлы болды. Ол туралы былай дейді: **«... жұртшылықтың, әсіресе белсенділердің әрекеттері менің тарапымнан қолдау тауып отырды. Әрине республикалық басшылық тарапынан мұндай қолдау болмаса, белсенділердің әрекеттері КГБ-інің екі-үш қарапайым акцияларынан кейін оп-оңай тыйылар еді...».**

Елімізде Семей ядролық сынақ полигонын жабуға қарсылар, яғни ядролық статусты сақтау керек деген «көсемдер» пайда болған еді.

Ақырында, Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың шешімімен 1991 жылдың 29 тамызында 450-ден астам ядролық жарылыс жасалған Семей сынақ ядролық полигоны жабылды. Уақыт өте келе Н. Ә. Назарбаев бұл туралы былай тұжырымдайды: **«Семей полигонын жабу және ядролық қарудан бас тарту – тәуелсіз Қазақстанның адамзатқа берген алғашқы игілігі болды».**

2009 жылы Қазақстанның бастамасы бойынша, БҰҰ АА бірауыздан 29 тамызды Ядролық сынақтарға қарсы халықаралық іс-қимыл күні деп жариялады.

Жоғарыда аталған Н. Ә. Назарбаевтың КСРО Жоғарғы Кеңесіндегі үндеуі басты себеп болған Семей ядролық сынақ полигонындағы жарылыстардың тоқтағанына 30 жылдан асты. Ел тарихындағы аса бір маңызды кезеңде Елбасы әлемдік дипломатия тарихына жаһандық ядролық қаруға қарсы қозғалыстың көшбасшысы ретінде танылды.

«Нұрсұлтан Назарбаевтың әлемге танылған қайраткерлігінің басты себебі, біздің ойымызша, Н. Ә. Назарбаевтың «Бейбітшілік кіндігі» кітабындағы балалық шақта басынан өткен, кейін өмірі мен тағдырына терең бойлаған мына оқиға жауап беретіндей: **«...Мен туардан көп бұрын-ақ біздің үйде әскери винтовка болыпты, оны әкем Әбіштің туыстарының бірі жазалаушы отрядпен бір қақтығыста олжалаған екен... Бірде әжем Мырзабала: «Бұл мылтық, ағаларымызға ажал, бізге азап болып тиген. Қайғы жамап, сарсылтқан ғой. Енді сол қасірет балаларымыздың басына да келсін дейсіңдер ме? Кеменгерліктің де, кісіліктің де өлшемі – жамандықты жаныңа жолатпаған. Ал жадымыз өзімізбен бірге кетер», – депті. Айтты – болды. Қарумен қоштасудың көне ырымын жасап, әкем винтовканы өкіметке өткізеді, бірақ алты қырлы найзасын алып**

қалады... Әжем: «Жауды жеңдік қой, енді соғыс бола қоймас, ал аспап үйде кәдеге жарайды», – деп, сол темір найзадан орақ жасауды бұйырды...

Арада талай-талай жылдар өтті. Нью-Йоркке алғаш аяқ басқанымда, Біріккен Ұлттар Ұйымының бағында Е. Вучетичтің атақты қола ұстасының туындысын көрдім, Иса пайғамбардың кітабынан адамдар «семсерінен соқа, найзасынан орақ жасайтын, халыққа халық семсер сілтемейтін, «соғысуды қайтып үйренбейтін» заман туралы сөздерін оқыдым...».

Қорыта айтқанда, ақын Абайды тәрбиелеген Зере, ғалым Шоқанға мейірімін сыйлаған Айғаным сынды Нұрсұлтанның әжесі Мырзабала да, есейгесін Ұлы дала елінің ауыр жүгін арқалап, Қазақстанның атын әлемге танытатынын сезді ме, немересінің бойына бейбітшілік нұрын шашудың ұлттық кодын дарытыпты», [2] – дейді өз мақаласында профессор Ә. Рахымжанов. Олай болса, «Бейбітшілік кіндігінің» құндылығы да осында болар.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында әлемге Қазақстан тек жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде ғана белгілі болып қойған жоқ, сонымен қатар ядролық қаруы бар жаңа мемлекет ретінде де белгілі болды. Тағдырдың тәлкегімен, тәуелсіздік бізге жойқын қуаты бар, көптеген елдердің қолы жетпей жүрген, ядролық қарумен қоса келді. Ел алдында, Елбасы алдында тек жаңа мемлекеттің іргесін қалау ғана емес, сол мемлекеттің қауіпсіздігі үшін ядролық қарудан құтылу міндеті де тұрды. Кітаптың жазылуының объективтілігі ядролық қару мәселесімен тікелей байланысты. Ол туралы Н. Ә. Назарбаев «Семсерлер мен соқалар» деп аталған кітаптың прологында: «Қазақстан ядролық қарудан бас тартты. Уақыт біздің таңдауымыздың кемеңгерлігін қуаттады. Осынау ақ жарылып, сыр айтар кітап осылай туды» – деп, кітаптың дүниеге келу себебін нақты айтқан[1].

«Бейбітшілік кіндігі» кітабы тек ядролық сынақтардың тарихы мен Қазақстанның ядролық әлеуетін бөлшектеу туралы ғана емес, ол адамзатты ядролық қарудан азат әлем құру туралы ойға жетелейді.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттігін нығайту тарихының құнды еңбегінің бірі – Н. Ә. Назарбаевтың 2001 жылы Астана қаласындағы «Елорда» баспасынан жарық көрген «Бейбітшілік кіндігі» кітабы. Екінші басылым Алматыда 2003 жылы жарияланды, сондай-ақ қытай, урду, ағылшын, словак, неміс, итальян, испан, норвег тілдеріне аударылып, Бейжің, Берлин, Рим, Осло, т.б. қалаларда таныстырылымы өткен. Кітаптың бірнеше әлемдік тілдерге аударылуы әлем тарихында Қазақстанның бірінші болып ядролық қарудан өз еркімен бас тартқан ел екендігін «Бүкіл адамзатқа сөз иесінің өзінен білуге» мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. Бейбітшілік кіндігі. Астана: Елорда, 2001. – 304 б.
2. Рахымжанов Ә. Әлемге бейбітшілік нұрын шашқан // Егемен Қазақстан газеті, 2019 жылғы 28 тамыз.

3. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20759>

4. <https://e-history.kz/ru/contents/view/3418>

5. <https://yandex.webcache.net/yandb?lang=kk&fmode=inject&tm=1588187663&t>

АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІН» АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУДА СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Таңшолпан Ташай

Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогика университеті

tashay.tangsholpan@mail.ru

Жұмабекова А.Қ.

филология ғылымдарының докторы, профессор

Биылғы жылы ұлы Абайдың туғанына 175 жыл толып отыр. Бұл барша Қазақстан халқы және ұлы ақынның дүниежүзілік оқырмандары үшін айтулы, маңызы зор шара. Ақынның мерейтойы әр жыл сайын ерекше аталып өтуде.

Ұлы Абай – әлемдік әдебиеттен өз орнын алған кемеңгер ойшыл әрі ағартушы, адам баласын шындыққа, игілік іске, еркіндікке шақырған жаңашыл әрі жанашыр ақын, аудармашы, көрнекті композитор. Оның қазақ әдебиеті тарихында алатын орны ерекше, өйткені ол қазақ прозасын биік деңгейге көтерді. Академик Әлкей Марғұлан оны былай деп жазды: «Ақынның жазғандары өзінің бейнелі көркемдігімен сәулетті сұлу дүниедей адам көңілін баурап алса, оның мазмұны да жүрекке сәуле түсіргендей, жаңа бір қызықты, қуанышты дүниеге кіргізгендей болады» [2, 3 б.]. Ал Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов: «Абайдың ең бір артық өзгешелігі – заманның ыңғайына жүрмей өзінің «өздік» бетін мықты ұстап, ақылға ақтыққа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұнжырарлық кемшілік, міннің ортасында тұрып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеу, жырақта жүріп, қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы» деп сипаттады [1, 147-148 б.]. Мұндай сипат – Абайдың өзгелерге ұқсамай, ізгі мақсат жолында өмір сүрген ерекше дара тұлға екендігіне дәлел.

Кезінде қазақтың көрнекті ағартушысы Міржақып Дулатұлы: «Егер Абай басқа жұрттардың ақыны болса, опатына он, жиырма бес, елу, жүз жыл толған сайын бүтін жұрт ескеріп, есімін мәңгіге шейін қалдыруға өшпес белгілер орнатып, құрметіне неше түрлі ізгі жайлар ашар еді» деп қапаланған болатын [1, 145 б.]. Бүгінде еліміз тәуелсіздігін алып, ендігі Міржақыптың арманы орындалуда. Абай мұрасы сонау XX ғасырдан бері зерттеліп келеді. Абай мұрасын алғаш зерттеп насихаттаушыларға Ахмет Байтұрсынұлы, Кәкітай Ысқақұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы және т.б. жатса [5, 16–27 б.], қазірде Абай атындағы университеттің түлегі Мекемтас

Мырзахметұлы секілді көптеген абайтанушылар зерттеп жүр. Ал әлемдік деңгейде оның шығармашылығы отыз шақты тілге аударылған.

Абай – әлемдік тұлға. ЮНЕСКО халықаралық ұйымының шешімімен 1995 жылы әлемдік көлемде мерейтойы аталып өтті. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы мерейтойға орай өткізілген салтанатты жиындағы сөзінде: «Бұл – бүкіл планетамыздың мәдени-рухани тынысын жүйелеп отырған аса беделді халықаралық ұйым – ЮНЕСКО-ның біздің жеке өтінішімізді ыстық ықыласпен қабылдап, мұндай шаруаның қалыптасқан жылтізбелік үрдісін алғаш рет бұзып, оны дүниежүзілік деңгейде өткізуді өзінің биік құзырына алуға шешім қабылдағанының арқасы» деп атап өтті [1, 4 б.]. Одан бері 24 жыл уақыт өтсе де, бұл айтулы шараның маңызы азаймай отыр.

Болашақ аудармашы ретінде Абайдың аударматанудағы алатын орны туралы да айтып кетуді жөн көріп отырмын. Абай – қазақ әдебиеті тарихында қазақ поэзиясына көркем аударманы енгізген екі ұлы тұлғаның бірі (тағы біреуі – Ыбырай Алтынсарин) [3, 195 б.]. Ол А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов, И. Буниннің шығармаларын алғаш рет қазақ тіліне аударды. Абайдың аударған дүниелерін оқи отырып, оның дәл аударманы мақсат етпегенін, ол мағыналық жағынан, жалпы ақындық ізденуден туындаған шығарма екенін байқауға болады.

Абайдың шығармалары орыс, түрік, ағылшын, неміс, корей, француз және т.б. көптеген тілдерге аударылды. Орыс тіліне А. Штейнберг, Ә. Қодар, А. Гатов, А. Жовтис, А. Ромм, М. Касаткин, Ю. Кузнецов, М. Султанбеков және т.б. көптеген аудармашылар, неміс тіліне К. Исабай, корей тіліне ақын Ким Бен Хак, ағылшын тіліне Р. МакКейн аударды. Бұл көп мысалдардың бірнешеуі ғана. Соның ішінде осы мақала көрнекті ақын және танымал түркітанушы Ричард МакКейн аударған Абайдың «Қара сөздері» немесе «Ғақлиялары» туралы болмақ.

Абайдың «Қара сөздері» көлемі жағынан шағын 46 бөлек шығармаларды құрайды. Олардың жанрлық сипаты да әр алуан, сол замандағы жаңа әдебиет бағыты, проза үлгісі. «Қара сөздерінде» Абай өлеңдерінен көрі ғылыми философиялық, моральдық, діни және әлеуметтік мәселелер молырақ қамтылған. Сол замандағы тарихи әлеуметтік жағдайлар оның ғақлияларының тууының басты себептерінің бірі болды. Бұл оның өмір шындығын айтып, халық болашағына шынайы алаңдауының көрінісі. Мұны «Халықаралық Абай клубының» президенті Роллан Сейсенбаев: «Абай халқын жанындай сүйді, сонан да оның ойлы сөздері қан татиды» деп сипаттайды [6, 97 б.].

Қандай да бір шығарманы аудармас бұрын оған алдын ала талдау жасалады. Соның ішіндегі маңызды факторлардың бірі түпнұсқа жазылған уақыты мен жері. Абайдың «Ғақлиясы» сонау 1891 жылдан жазылып басталды. XIX ғасырдың соңында кең байтақ қазақ даласында жазылған осы ғибратты шығарманы аударуда қай тілге аударылмасын үлкен жауапкершілік пен міндет тұрады. Қарасөздердің жазылу тілі күрделі. Оның мазмұнын мағынасын өзгертпей, сол ғасырдың лексикасынан шықпай аудару оңай іс

емес. Осындай міндетті орындауда аудармашы семантикалық тәсілдерді қолданады.

Семантикалық тәсілдер дегеніміз – аудармада қолданылатын түпнұсқадан лексикалық бірліктерді аударуда аударма тілінің бастапқы түпнұсқа бірліктерімен мағынасы жағынан сәйкес келмейтін, бірақ логикалық түрлендіру арқылы мағынаны ашатын лексикалық бірліктермен алмастыру тәсілін айтамыз. В.Н. Комиссаров оның үш түрін атап көрсетті: конкретизация (айқындау), генерализация (жалпылау) және модуляция немесе мағыналық өрбу [8, 174 б.].

Қарасөздерде бұл тәсілдер қалай қолданылғанын талдайық:

Бірінші қарасөзде «Ел бағу?», «Мал бағу?», «Ғылым бағу?», «Софылық қылып дін бағу?», «Балаларды бағу?» деген сөйлемдер бар. Соның бәрінде кездесетін бір ғана бағу сөзі ақынның айтқысы келген ойын дәл жеткізіп тұр, бірақ оның тікелей аудармасы ағылшын тілінде ойды ашып нақты көрсете алмайды. Енді аудармадағы нұсқасын қарайық:

«Ел бағу?»	«Rule the people?» [7, 6 б.]
«Мал бағу?»	«Shall I multiply the herds?» [7, 7 б.]
«Ғылым бағу?»	«Occupy myself with learning?» [7, 8б]
«Софылық қылып дін бағу?»	«Choose the path of the Sufi and dedicate myself to service of religion?» [7, 9 б.]
	«Educate children?» [7, 10 б.]

«Балаларды бағу?»

Аударма нұсқасында *елді басқару, малды көбейту, ғылыммен айналысу, дінге қызмет ету, балаларға білім беру* деп аударылған. Бір қызығы, бұл жерден біз аудармашы айқындауды да, мағыналық өрбуді де бір мезгілде қолданып тұрғанын көре аламыз. Себебі, *басқару, көбейту, айналысу, қызмет ету, білім беру* етістіктерінің барлығы бағудың мағынасының логикалық өрбуі, сонымен қатар мәтінде бірнеше рет қайталанған бағу сөзі әртүрлі контекстте мағынасы айқындалып тұр.

Осы қарасөзден тағы бір мысалды келтірейік:

«Жоқ, баға алмаймын»	«No, this, too, is beyond my powers» [7, 10 б.]
----------------------	---

Аудармашы бұл жерде мағыналық өрбуді қолданып отыр. Тікелей аударғандағы *can't do*-ды емес, ойды ұтымды жеткізетін *beyond my powers* тіркесін қолданған, яғни *менің күшімнен тыс, сондықтан да қолымнан келмейді* деген мағынада.

Жиырма алтыншы қарасөзде:

Түпнұсқада:

«Енді осылардан ойлап білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады.

Аудармада:

«The reason is not hard to find: ignorant people will rejoice over any trivial, foolish thing» [7, 69 б].

Біздің нұсқа:

«You can think of the conclusion: ignorant people will rejoice over any trivial, foolish thing».

«The reason is not hard to find» ағылшын тілінен *дәл себебін табу қиын емес* деп аударылады. «Енді осылардан ойлап білсеңіз болады», «себебін табу қиын емес» тіркестері бір-бірімен байланысты, бір мағынаны ашып тұр. Бұл модуляция тәсілі. Мен өз нұсқамда «ойланып, қорытынды шығарсаңыз болады» деп аудардым. Қарасөз мәтінінің мағынасын ұтымдырақ жеткізуде осы нұсқада да аударуға болады. Сөйлемдегі тағы бір тіркес «қуанбас нәрсе». Ол *any trivial, foolish thing* деп аударылған. Ал бұл жерде нақтылау қолданылып тұр. Абай «қуанбас нәрсе» деп жалпы атап тұрса, аудармашы *түкке тұрғысыз, ақымақ нәрсе* деп қуануға тұрмайтын нәрселерді айқындап жеткізіп отыр. Ал бұл жерде қолданылып тұрған конкретизация (айқындау).

Жиырма бесінші қара сөзде:

Түпнұсқада:

«Ашап-ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе».

Аудармада:

«Poverty and quarrels within tribes and families breed thievery, violence and greed» [7, 75 б.].

«Ашап-ішімге малдың тапшылығы» деп отырғаны бұл кедейліктің көрінісі, оны аудармашы да *poverty* деп қысқа қайырады. Түпнұсқадағы «әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге» деп отырғаны ағылшын тіліндегі аударма нұсқасында *thievery, violence and greed* деп берілген, яғни «ұрлық, зомбылық және сараңдық» деп жалпыланады. Бұл жерде генерелизация немесе жалпылау әдісі қолданылып тұр.

Қырық бірінші қара сөзде:

«Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген».

«The ignorance inherited from his forefathers and imbibed with his mother's milk has reached his marrow and killed all humanity in him» [7, 299 б.].

Мұндағы «етінен өткен, сүйегіне жеткен» тіркесін жалпылап, *has reached his marrow* деп берілген. Бұл генерелизация әдісі. Ал «адамшылықтан кетірген» тіркесін аудармашы *killed all humanity in him* деп береді. Яғни «адамгершіліктен кетірген» және «адамгершілікті өлтірген» тіркестері бір-бірімен мағыналас болғандықтан, аудармашы екінші нұсқаны қолданған. Бұл модуляцияның мысалы.

Отыз екінші қарасөзде:

Түпнұсқада:

«Әуелі білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемеске керек».

Аудармада:

«First do not attempt to do so for the sake of profit» [7, 224 б.] «First mankind should not intend to study for own benefit».

Біздің нұсқа:

«First mankind should not intend to study for own benefit».

Аударма нұсқасында берілген *do not attempt* етістігінен карағанда, *should not intend* етістігі мағынаны толығырақ ашады. Аудармашы бұл жерде генерализация, яғни жалпылау тәсілін қолданған.

Қырық үшінші қара сөзде:

Түпнұсқада: «Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса – жарамайды».

Аудармада: «There is measure to everything on earth, the good things of life included» [7, 249 б].

Біздің нұсқа: «There is measure to every good things, if it oversteps the boundary, it will bring nothing good».

Бұл жерде аудармашының нұсқасы қазақшаға «өмірдің жақсылықтарымен қоса, жер бетіндегі барлық нәрсенің өлшемі бар» деп аударылған. Сонымен қоса, түпнұсқадағы сөйлемнің екінші бөлігіндегі «өлшеуінен асса – жарамайды» тіркесі аудармай қалдырылған. Менің ойымша, айтылып тұрған ойды толық жеткізуде оның толық аударылғаны дұрыс. Сондықтан жоғарыда мен өз нұсқамды ұсындым. Ал аудармашы қолданған тәсіл – модуляция.

Аудармада:

«Lack of learning makes man no better than the beasts» [7, 378 б].

Бұл да модуляцияның бір мысалы. Аудармадағы «no better than the beasts» тіркесі *хайуаннан артықшылығы жоқ* деген мағына береді. Таңдалған тіркес түпнұсқа авторының айтқысы келген ойын ұтымды жеткізіп тұр.

Ричард МакКейннің аудармасында осындай семантикалық тәсілдерді көптеп кездестіруге болады. Басым қолданылған тәсіл – модуляция тәсілі. Аудармашы мағынаны себеп-салдарлық толықтыратын сөздер мен тіркестерді көп қолданған. Оның бір себебі, XIX ғасырдың соңында жазылған мәтіндегі қолданылған лексиканың заманға қарай өзгеруі, олардың біраз бөлігі қазір қолданылмауы деуге болады. Сонымен қатар жоғарыда атап өткенімдей, Абайдың «Ғаклиясының» тілі күрделі. Және оның *жанама аударма* екені де рөл ойнайды. Яғни қарасөздер қазақ тілінен тікелей ағылшынға емес, орыс тіліндегі аудармасынан ағылшын тіліне аударылғаны да трансформацияға себеп болады [4].

Қорытындылай келе, Ричард МакКейннің «Қара сөздерді» ағылшын тіліне аударуының маңызы орасан зор. Себебі, бұл ағылшын тілді оқырманға Абай мұрасының ерекше бір түрімен танысуға мүмкіндік берді. Атақты түркітанушы өз аудармасында конкретизация (айқындау), генерализация (жалпылау) және модуляция (мағыналық өрбу) тәсілдерін ұтымды қолдана білген. Бұл еңбек «Қара сөздердің» әлемдік әдебиеттен өз орнын алуына жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бисенбаев. П., Кәрібозов Е., Мұсалы Л., Нұрәлі. Н. / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том – Алматы: Қазақ Университеті, 2015. – 210-б.
2. Бисенбаев. П., Кәрібозов Е., Мұсалы Л., Нұрәлі. Н. / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том – Алматы: Қазақ Университеті, 2015. – 272-б.
3. Ысмағұлов Ж. Абай. Даналық әдістері. / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXVI том. – Алматы: Қазақ Университеті, 2017. – 318 б.
4. Жұмабекова А.Қ. Аударматану негіздері: оқу-әдістемелік құралы. – Алматы, 2012. – 296 б.
5. Мырзахметұлы. М. Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт., 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
6. Абай Құнанбаев. Адам деген даңқым бар. – Алматы, RS; Халықаралық Абай клубы, 2018. – 276 б.
7. Серікбаева К. Құнанбаев Абай. Хикмет кітәбі. Книга мудрости. Book of wisdom. – Алматы, 2012. – 410 б.
8. Комиссаров В.Н. Теория Перевода (лингвистические аспекты). – Москва. Высшая школа, 1990. – 253 с.
9. Сыздықова Р.Ғ., Хұсайын К.Ш., Қазақша-орысша сөздік. – Алматы: Дайк Пресс, 2008. – 962 б.

АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТИ

Телебаев Ғ. Т.

*философия ғылымының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
telebaevg@gmail.com*

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы терең философиялық оймен басталады: «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» [1]. Осы тұрғыдан қазақ тарихын қашаннан бастау керек деген сұраққа жауап іздеуге болады. Әрине бұл «қазақ» этнонимі пайда болған кезең емес, немесе Қазақ хандығы құрылған заман да емес. Біздің жерімізді мекендеген, біздің арғы атамыз болып келетін түркі тайпаларының тарихы – қазақтың арғы тарихы.

Сол себептен тарихқа деген дұрыс ұстанымның бір көрінісі мынандай болмақ: «Зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды» [1]. Айтқанымыз толығымен Атқа міну мәдениетіне де қатысты.

Атқа міну мәдениеті түркілердің төл мәдениеті екеніне еш күмән жоқ. Жер шарында алғаш рет атты үйреткен Қазақстанды мекендеген, энеолит дәуірінде тұрған тайпалар екені белгілі. Ол шамамен б.з.д. IV–V ғасырлар болатын, сол кезден атты көшпенділер өркениетінің жаңғыруы басталады.

Оған нақты ғылыми дәлелдер 2000-ы жылдардың басында табылған болатын. Солтүстік Қазақстан облысы аумағында бірнеше шетел археологтарының қатысуымен (Питсбург университеті (АҚШ), Бристоль және Эксетер университеттері (Ұлыбритания) зерттеулер жүргізілді. Нәтижесінде «Ботай мәдениеті» деген атаумен энеолит дәуірінде тұрған адамдардың қонысы ары қарай зерттелді. Эксетер университеті жанындағы география, археология және жер ресурстары мектебінің ғалымы Адам Оутрам Қазақстанда жылқылар Еуропаға қарағанда мың жыл бұрын қолға үйретілгенін анықтады (University of Exeter, National Geographic Magazine. October, 2009). Сондай-ақ, бұны генетикалық зерттеу жүргізген алты ел өкілдерінен тұратын ғалымдар тобы растады.

Соңғы ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, 2017 жылы National Geographic журналында адамзат тарихында алғаш рет біздің дәуірімізге дейін бес жарым мың жыл бұрын ат Қазақстан аумағында, Ботай жерінде үйретілгені туралы тұжырым жасалды (Origins: the Journey of Humankind, 2017).

Ботай мәдениетінің тұрғындары атқа міну негізін салды, сол уақыттан бастап ат XIX ғасырға дейін құрлықта жүріп-тұрудың негізгі құралы болды. Жылқылар барлық жануарларға қарағанда алғашқы болып үйретілді, өйткені олардың қарапайым болуына, жыл бойы жаюға және тіпті қар астынан тебіндеп жайылуына байланысты деген болжам бар.

Бұл туралы мына жинақта кеңінен жазылған: Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse / Levine, Marsha; Renfrew, Colin; Boyle, Katie. – Cambridge: McDonald Institute, 2003 [2]. Аталған жинақта негізгі назар Орталық-Еуразиялық археологияға бөлінеді: «Еуразияның дала және орман-дала белдеуі: голоцендік экологиялық тарих» (Константин Кременецкий); «Ботай қонысының, Қазақстан, ерте неолитте жасалған ыдыс сынықтарында липидтердің органикалық қалдықтарын талдау» (Стефани Дадд, Ричард Эвершед және Марша Левин); «Атқа міну мен даланың энеолитикалық жорықтары: жаңа дәлелдер» (Дэвид Энтони және Доркус Браун); «Энеолит пен қола дәуіріндегі қазақ даласында жылқыларды пайдалану» (Норберт Бенеке және Анжела фон дер Дриш); «Ботайда (Қазақстан) жылқыларды пайдалану» (Сандра Олсен); «Палеозольдерді, су түбіндегі шөгінділерді және Ботайда суға батқан едені бар тұрғын үйлерді геоморфологиялық және микроморфологиялық зерттеу» (Чарли Френч және Мария Кусулаку); «Атпен жүру: адамның жылдамдыққа қол жеткізуі?» (Уте Луиза Дитц); «Еуразиялық даладағы мал шаруашылығының қайнар көзі» (Елена Кузьмина); «Кейінгі қола дәуіріндегі Орал мен Қазақстан далалары» (Светлана Зданович).

Атқа міну мәдениетінің бірнеше қырлары бар екені анық. Көне замандардан келе жатқан қыры – әскери қыры. Көшпенділер атты әскерді пайдалану арқылы Еуразияның едәуір бөлігін өздеріне қаратқаны мәлім.

«Тарих атасы» Геродот өзінің әйгілі «Тарих» кітабында былай деп жазады: «Массагеттер скифтер сияқты киім киеді, және олардың өмір салты да ұқсас. Олар атты және жаяу сапта шайқасады. Оларда соғыс үшін, әдетте, садақтар, найзалар мен жауынгерлік балталар қолданылады. Оларда барлық заттар алтын мен мыстан жасалған. Найзалар, жебелер мен жауынгерлік балталардың металл бөліктері мыстан жасалады... Сондай-ақ, аттарының омырауын да мыспен қаптайды...» [3, 215 б.].

Атқа міну мәдениетінің екінші қыры – жылқыны көлік ретінде пайдалану. Уикипедия деректеріне құлақ ассақ, археологиялық деректемелер неолит заманынан бастап көліктің шаруашылық салаларына ене бастағанын байқатады. Көне обалардан табылған әбзел қалдықтары жылқыларды көлік ретінде ежелден-ақ пайдаланылғанын көрсетеді. Ежелгі заманнан келе жатқан көлікке негізінен жегін малы мен мініс малы жатады. Мініс малы көне замандардан бері шөл далалы, орманды, батпақты, таулы-қыратты жерлерде негізгі көлікке айналды.

Жегін малы арба, күйме, шана сияқты көлік құралдарына жегіліп, жолаушы, жүк тасымалдауға, көшіп-қонуға пайдаланылды. Мұндай көлік түрлерінің біразы ежелгі Мысырда, Вавилонда, т.б. жерлерде біздің заманымыздан бұрынғы үшінші мыңжылдықта қолданылғанын тарихи-археологиялық деректер дәлелдейді. Әскери арбалар шығыстағы ежелгі мемлекеттерде соғыс кезінде кеңінен пайдаланылды.

Әскери және жүк арбалардың тасқа қашап салынған суреттері Қаратау өңірінен де табылды. Қазақстан жеріндегі жергілікті халықтың ежелгі тұрмысын көрсететін петроглифтерде немесе басқа да археологиялық бұйымдарда, ескерткіштерде көлікке қатысты деректер көптеп кездеседі.

Әсіресе көшпелі қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде жылқы мен түйенің орны ерекше болған. Түйе шөлге және ұзақ жүріске шыдамды болғандықтан, ежелгі және орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда керуендерінде, сондай-ақ мал қамымен көктеуге, жайлауға, күздеуге, қыстауға көшіп-қону кезінде негізгі көлік ретінде пайдаланылған. Жылқы да көшпенді халықтың тұрмыс-салтына аса қолайлы көлік болды.

Атқа міну мәдениетінің тағы бір маңызды қыры – жылқыны аңшылық пен саятшылыққа, сонымен қатар спорт түрлеріне пайдалану. Оның маңыздылығы ат спортының түрлерінің көп болуынан байқалады: аламан бәйге – алыс және өте алыс қашықтарға ат шабыс, бәйге – ойлы қырлы жерлермен ат шабыс, ат жегу – тез арада атты дайындау, ат омырауластыру – атты итерістіріп шеңберден шығару, аударыспақ – ат үстінде алысу, жорға жарыс – жорғалар сыны, құнан бәйге, дөнен бәйге, тай жарыс – жылқы түліктерінің жарысы, қыз қуу, көкпар – командалық ойын, жамбы ату – шауып келе жатып нысана көздеу, күміс ілу – жерден күміс тиынды ат үстінен іліп әкету, сайыс – ат үстінде қарумен жекпе-жек өткізу.

Бүгінде атқа міну мәдениеті бірте-бірте жоғалып бара жатқан тәрізді. Сол себептен оны жаңғырту міндеті тұр.

Елбасы кітапханасы осы мақсатта облыс орталықтарында мемлекеттік қызметкерлерге арналған Library-practicum форматында семинарлар өткізуді қолға алған еді. Семинарларда мына мәселелер талқыланады: ат спорты түрлерін дамыту; аңшылықты, саятшылықты дамыту мәселелері; атты туризмді дамыту; қалалардың, ауылдардың балаларын атқа мінгізіп үйрету мәселелері; жергілікті жерлерде иппотерапия (атқа мінгізіп емдеу) үйірмелерін ашу; жылқы малын көбейтуге қатысты мәселелер; жылқы етінен өнімдер өндіру мәселелері; қымызды өндіру және насихаттау мәселелері; жылқы терісін өңдеу, пайдалану мәселелері; атты полиция жасақтарын құру мәселелері.

Атқа міну мәдениетіне қатысты жазба деректердің көнесі – бұл Орхон-Енисей жазбалары. Осы жазбаларда атқа міну мәдениетінің бірнеше тұстары бейнеленген.

Орхон-Енисей жазбаларында атқа міну мәдениетіне қатысты мына терминдер кездеседі: ат (at), жылқы (yilqi), айғыр (adyir). Олардың қолданылуы әркелкі және де олар атты-көшпелі мәдениеттің әр тұстарын сипаттайды.

Ең алғаш – бұл ат (at) термині. Ол көптеп Күлтегінге арналған бітіктаста кездеседі. Сол жерде былай делінген: «eñ ilki Tadqis Ćurıñ boz atıy binip tegdi, ol at anta ölti; ekinti Işbara Yamtar boz atıy binip tegdi, ol at anta ölti; üçünçü Jegin Sil begiñ kedimlig toruı at binip tegdi, ol at anta ölti...» [4, 32-33 жолдар] (ең ілкі Тадқыш Чұрдың боз атын мініп тиді, ол ат сонда өлді; екінші Ышбара Йымтар боз атын мініп тиді, ол ат сонда өлді; үшінші Йегін Сал бектің кежімді торы ат мініп тиді, ол ат сонда өлді...»).

Негізгі мағынасы – Күлтегіннің жорықтарын, шабуылдарын, шайқастарын («сүңгілескен» кездерін) бейнелегенде аттың әскери құрал ретінде қолданылуы. Осы мағынада тағы бір термин пайдаланылады:

«yoriđimiz» (жорттымыз) – жорыққа шықтық. Дәл осы әскери мағынада айғыр (adyir) термині де қолданыста болған.

Атқа міну мәдениетінің екінші қыры: аттың көлік ретінде пайдалануы көрініс тапқан. Бұл мағынада ат термині Ел Етміш (Білге атачым) Ыағұ бітіктаста көптеп кездеседі. Сонымен қатар, Білге қаған бітіктасында мынадай жері бар: «arqışi kelmedi, at bertim...» [5, 41 жол] (керуен келмеді, ат бердім).

Орхон-Енисей жазбаларында «ат көлікті», «атты», «ат үсті» адамдарға «жаяу», «ат жетелей жаяу» жүргендерді қарсы қояды.

Тағы ат мәдениетіне қатысты қыры – аттың түстері. Орхон-Енисей жазбаларында аттың түстеріне қатысты мынандай сөздер кездеседі: «боз ат», «торы ат», «жирен ат», «ақ ат». Мынадай мысалдар бар: «Kültegin başyu boz at binip tegdi» [4, 37 жол] (Күлтегін басқы боз ат мініп тиді...); «Kuli Ćur üzleki jegren at binip...» [6, 3 жол] (Күлі Чүр өжет жүйрік жирен ат мініп...).

Орхон-Енисей жазбаларында атқа міну мәдениетінің тағы бір аспектісі – аттардың мүлік ретінде қарастырылуы кездеседі. Бұл тұрғыда жылқы (yilqi) термині қолданылады. Мысалы Білге қаған бітіктасында «жылқысын алдым» деген сөздер мына мағынада қолданылған: «Tanut buduniy bozdım, oyulın yotizın yilqisin barimin anta altım» [5, 24 жол] (Танғыт бүтін (халық)ты бұздым, Ұлын жұбайын жылқысын барлығын сонда алдым).

Сол замандағы түріктер жылқы малын азық ретінде тұтынғаны мына сөздерден білінеді: «ol jilqi alip egitim...» [5, 38 жол] (ол жылқыны алып игіттім).

Қорыта келе мынаған назар аударғымыз келмек. Атқа міну мәдениетінің тарихы өте тереңде жатыр және бұл қазақ дүниетанымының архетиптерімен өте тығыз байланысты. Ел ішінде кең таралған «Біз жылқы мінезді халықпыз» мақалы тегіннен пайда болмаса керек. Сол себептен бүгінде атқа міну мәдениетін жаңғырту біздің түркілік қасиеттерімізді, өмірге деген көзқарасымызды жаңғыртумен тең. Сол асыл қасиеттер арасында: еркіндік, тектілік, туған жеріне құштарлық, тазалық, ұйымшылдық бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // [Электрондық ресурс] // Ену тәртібі: <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

2. Мына жинақта осыған қатысты біраз мақалалар топтастырылған: Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse / Levine, Marsha; Renfrew, Colin; Boyle, Katie. — Cambridge : McDonald Institute, 2003. Мысалы: *Benecke, Norbert*. Horse exploitation in the Kazakh steppes during the Eneolithic and Bronze Age; *Stephanie N. Dudd, Richard P. Evershed & Marsha Levine*. Organic Residue Analysis of Lipids in Potsherds from the Early Neolithic Settlement of Botai, Kazakhstan; *Sandra L. Olsen*. The Exploitation of Horses at Botai, Kazakhstan; *Charly French & Maria Kousoulakou*. Geomorphological and Micromorphological Investigations of Palaeosols, Valley Sediments and a Sunken-floored Dwelling at Botai, Kazakhstan. (Доисторическая Степная адаптация и лошадь / Левин, Марша; Ренфрю, Колин; Бойл, Кэти. — Кэмбридж: Институт Макдональд, 2003: Бенеке, Норберт. Эксплуатация лошадей в казахских степях в эпоху энеолита и бронзы; Стефани Н. Дадд, Ричард П. Эвершед и Марша Левин. Анализ органических остатков липидов в черепках из раннего неолита поселения Ботай, Казахстан; Сандра Ольсен. Эксплуатация лошадей в Ботае, Казахстан; Charly French

& Maria Kousoulakou. Геоморфологические и микроморфологические исследования Палеозолей, донных отложений и затонувшего жилища в Ботае, Казахстан).

3. Геродот. История. М., 2008. кн. 1. – 704 с.

4. Bitig.org // Күлтегін ғұрыптық кешені және бітіктасы. I бетіндегі мәтін.

5. Bitig.org // Білге қаған ғұрыптық кешені және бітіктасы. I бетіндегі мәтін.

6. Bitig.org // Күлі-чүр ғұрыптық кешені және бітіктасы. Күншығыс бетіндегі мәтіні.

ДАЛА ӨРКЕНИЕТІНІҢ АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ

Тоқсамбаева А.

қазақ тілі мен әдебиеті оқу кафедрасының профессоры

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

aitan-63@mail.ru

«Алтын анам, Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен үркер күшім жоқ – деп ер қайратыңа мін дағы, өрге бас», – дейді заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов ұрпаққа қалдырған асыл мұрасының бірінде [1]. Шынымен де, бойымызға қуат бітіріп, жанымызға тыныштық орнататын осындай қанатты сөздердің арқасында тарихымызға тереңірек үніліп, туған жеріміздің қадір-қасиетін біліп жататынымыз жалған емес. Осыдан екі жыл бұрын қазақ халқының ұлттық тарихын түсінудің жаңа бір кезеңін бастаған Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарыққа шыққан-ды.

Кеңістікті барлық нәрсенің, ал уақытты – бүкіл оқиғаның өлшемі ретінде таныған Елбасының уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлттың тарихы басталатыны туралы айтқан еді. Расымен, тарихымызға үңілетін болсақ, еліміз қасіретті сәттер мен түрлі қайғылы оқиғалармен қатар сұрапыл соғысты да басынан өткерді. Әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндердің де саны аз болмағаны белгілі. Болған оқиғалардың барлығын ешкімнің ешқашан ұмытуға хақысы жоқ екеніне Елбасы өзінің сөзінде ерекше назар аудартады. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек екенін де естен шығармаған абзал.

Мақалада Н. Ә. Назарбаев ұлы даланың жеті қырының бірі ретінде таныған «Атқа міну мәдениетін» кеңінен таратуды, әрі аталмыш мақаладағы айтылған ойды қорытуды жөн санап ер қанаты туралы жазбақпыз. Жалпы өзімізге белгілі атқа міну мәдениетінің қалыптасуы сонау жер жүзінде жылқы шаруашылығымен қоса ертеден тараған. Тарихшылардың зерттеуі бойынша, еліміздің солтүстік өңіріндегі тасты-мыс кезеңіне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеп берген еді. Тарихқа көз жүгіртсек, жылқының жалпы қазақ халқы үшін алатын орны ерекше болғандығы мәлім. Жануарды қолға үйрету арқылы біздің ата-бабамыз

өз дәуірінде адам сенбейтін үстемдікке ие болғаны да жасырын емес. Сонымен қатар, төрт-түліктің шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашқандығын Елбасы өзінің мақаласында тілге тиек еткенін де көре аламыз. Ұлы даланың жеті қырының бірі ретінде танылып отырған атқа міну мәдениетінің де негізін қалаған алғашқы қадамдардың бірі – жылқыны қолға үйретуден бастау алатыны белгілі болып отыр. Жиырма үш ұлттың қасиетті жануары ретінде әлемге танымал тіршілік иесінің ерекшелігі ертеден қалыптасып кеткендігін де айта кеткеніміз жөн-ақ. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналғаны туралы да мақалада жазылады.

Жалпы аталмыш мақаланы, тақырыпты зерттеу барысында көптеген қызықты аңыздар мен мәліметтерге кезіккеніміз де шындық. Соның бірі, ертеде аңыз бойынша Ескендір Зұлқарнайынды Буцефал есімді аты тоғыз мәрте өлімнен аман алып қалған деседі. Ал шайқас кезінде қайтыс болған соң, оның есімімен тіпті шаһарды да атаған екен-міс [2]. Сол сынды өзге де аңыздар мен дәйектер негізінде ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі болып табылғаны да шындық. Күніне кем дегенде 25 литр су ішетін жануардың күшімен бүгінгі күнге дейін автокөлік қозғалтқыштарының қуаты өлшенетінін бірі білсе, бірі білмес. Ал ол дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметінің белгісі екендігін де ескертейік. Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы XIX ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіс екенімізді Елбасы өзінің мақаласында ескертеді. Жылқыны зерттеу барысында табылған мәліметтер бойынша, олар адамның даусынан оның эмоционалдық жай-күйін іштей сезіп тұрады екен. Сондықтан да екеуінің бір-біріне деген қарым-қатынастары көп дүниені дәлелдеп береді.

Шыны керек, біздің қазіргі үстімізге киіп жүрген киім үлгіміздің барлық базалық компоненттері сонау дала өркениетінің ерте кезеңінен тамыр тарататыны мәлім. Тура сол сияқты атқа міну мәдениеті де салт атты жауынгердің ықшам киім үлгісін туындатқаны рас. Мақала бойынша алынған мәліметке сүйенсек, ат үстінде жүргенде ыңғайлы болуы үшін бабаларымыз алғаш рет киімді үстіңгі және астыңғы деп екіге бөлген екен. Осылайша кәдімгі шалбардың алғашқы нұсқасы пайда болғаны дәлелденген. Әрине, бұл салт атты адамдардың, жауынгерлердің аттың құлағында ойнауына, қандай да бір ұрыс кезінде еркін қимылдауына мүмкіндік берген. Сонымен қатар, бұрынғылардың киімі қандай да ерекше мата емес, қарапайым теріден, киізден, кендір менен жүннен тігілгендігі туралы да мақалада ерекше жазылады. Содан бері қарай мыңдаған жыл өтсе де, киімнің түрі өзгере қоймағанына да біз куәміз. Тура солай бүгінгі аяққа киіп жүрген етіктердің де барлық түрі көшпенділер атқа мінгенде киген жұмсақ өкшелі саптама етіктің «мұрагерлері» екендігі де мәлім [3]. Демек, Елбасы жоғарыда айтылған сөздерімен бүгінгі күннің дүниесінің барлығы аспаннан салбырап түспегенін

айтады, мысалдармен дәлелдейді, жетесіне жеткізеді, түсіндіреді, мәңгілік ел есінде қалуына септігін тигізеді.

Біз талдап отырған ерекше жануардың тағы бір өзгешелігі – жердегі жануарлардың барлығының арасында ең үлкен көзге ие болып табылуында. Ал көз оның көру мүшесі, ішкі жанының айнасы ретінде сипатталады. Сондықтан да оның қасиетті жануар екендігінің тағы бір айқын дәлелі ретінде білеміз. Жақсы аттың бөріге үйірін алдырмайтыны сияқты өзіндік ерекше қасиеттерімен дараланатын жануардың үстінде жүрген көшпенділер тақымына басқан тұлпарына неғұрлым еркін мініп тұруы үшін биік ер-тұрман мен үзеңгіні де ойлап тапқан. Аталмыш жаңалық салт атты адамның ат үстінде қаққан қазықтай мығым отыруына әрі сонымен бірге шауып бара жатып, қолындағы қаруын еш қиындықсыз және неғұрлым тиімді қолдануына мүмкіндік беріп отырған жайы бар. Бабаларымыз садақ тартуды аттың үстінде отырып жетілдірсе, соған байланысты қарудың құрылымы да өзгеріп, түрлі дүниенің үстіне түрлі қарулар өмірге келе бастағаны да мақалада айрықша жазылады. Масағына қауырсын тағылып, металмен ұшталған жебе берен сауытты тесіп өтетін көбемұзғарға айналғаны да шындық.

Жолға салсаң жорға бола алатын, жонға салсаң жүйрік ретінде табылатын аттың өзіндік сыры иесіне ғана мәлім екендігі белгілі. Екеуі бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан егесі мен жануарын бөліп қарауға негіз жоқ. Сондықтан да ертеде сарбаз бен оның мінген атын қорғауға арналған сауыт та алғаш рет біздің ата-бабаларымыздың қолынан шыққандығын айтпасқа болмас. Мақалада келтірілігендей, отты қару пайда болып, жаппай қолданысқа енгенге дейін атты әскердің дамуы біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдық пен біздің дәуіріміздің I ғасыры арасында көшпенділердің ұзақ уақыт бойы бұрын-сонды болмаған жауынгерлік үстемдік орнатуын қамтамасыз еткен жасақтың ерекше түрі – айбарлы атты әскердің қалыптасуына ықпал еткендігі де жиі айтылады.

Малдың патшасы болып табылатын жылқы туралы аңыз бен әңгімені былай қойғанда, қаншама өлең шығарылып, қаншама әңгімелер, көркем шығармалар жарық көріп, қазақ әдебиетінің қазынасын көбейткен еді. Ердің қанаты – ат хақында халық ауыз әдебиетінде тараған мақал-мәтелдер, жұмбақтар, қанатты сөздерден бастау алатын рухани азықтың әлі күнге дейін жалғасып келе жатқаны белгілі дүние. Қазақ әдебиетінде ойып тұрып орын алатын көркем туындылардың ішінде Қабдеш Жұмаділовтің «Сайгүліктер» повесіне назар аударайық. XVIII ғасырда жыраулар поэзиясындағы Ақтамберді жыраудың жылқыдан асқан малдың жоқ екенін айтып, биенің сүті сары бал, қымыздан асқан дәм жоқтығын жеткізген туындысынан бастау алған көркем туынды ары қарай XX ғасырдың көрнекті өкілі Ілияс Жансүгіровтің ерекше сөздерімен жалғасын табады. Тақтан да жылқыны артық көрген елдің үнемі жылқы баққаны туралы айтып, мінсең көлік, ішсең сусын, жесең тамақ екендігін ерекше сипаттаған қаламгер ары қарай өз шығармасын бастайды.

Дала сәнін текті мал – жылқысыз елестету санасына сіңбеген Ағыбай қарияның ауруханада жатқанда өң мен түстің арасында сандырақтап жатып түс көруі, түсінде қып-қызыл алақанды көруі, төскейде жайылып жатқан

қалың жылқы, кенеттен ай нұрына шағылысып, жарқ еткен ақ балта жүзінің бітеу, кесек сүйектерге қарш-қарш қадалғанын көруі, сөйтсе, әлгі балтаның жаңқалап жатқаны жылқының сүйегі сияқты еді, бір уақытта қараса, әлгі залымдардың шапқылап, балталап жатқаны жылқы емес, бұның жалғыз ұлы Айдарға айналып кетуі – бәрі-бәрі де бойына жақсылықты да, жамандықты да сыйғызып тұрған, сол екеуінің шарпысуына мыңдаған, миллиондаған жыл бойы куә боп келе жатқан уақыт пен кеңістік туралы автордың тосын шешіміне негізделген. Жылқы мен баланы шендестірудің де өзіндік ерекшелігі жатқандығын ескерткім келеді. Жазушының «Қозыкүрең» шығармасында да ерекше бағаланатын төрт түліктің өзіндік орнын көруге болады.

Қазақтың әдебиетінде шоқтығы биік ақындардың бірі Ілияс Жансүгіровтің де Ақан серінің өміріне арналған «Құлагер» поэмасы бар. Ақан үшін жан досы, сырласы әрі жол серігі болып табылған Құлагердің аламан бәйгенің алдын бермей даңқы бүкіл Арқаға тарағандығы туралы ерекше жазылатын поэмада жылқы малының қадірі мен қасиеті ерекше суреттеледі. Қастандықпен Сағынайдың асында өлтірген Құлагерді жоқтаған Ақанның сөздерінен жүйрік тұлпардың адам баласының өмірінде қаншалықты үлкен рөл атқаратыны туралы баяндалады.

Тек прозада ғана емес, поэзияда да ерекше сипатталатын жануар туралы айтылар жыр да жеткілікті. Сонау хандық дәуір әдебиеті кезеңінен тарап келе жатқан қасиетті жануардың жазбасы бүгінгі қазіргі қазақ әдебиетіне де дейін түрленіп, ерекшеленіп жалғасын тауып келе жатқаны белгілі. Жеті қазынаның бірі ретінде көріп, ерекшелігімен баурап алатын жылқыны қазақсыз, қазақты жылқысыз елестету де мүмкін емес. Сондықтан да Елбасы жолдаған «Ұлы даланың жеті қырына» кіріп, өзіндік орнын қалыптастырған, бабамыздан қалған мұрадай келе жатқан жылқыға қатысты мәдениетімізді жоғалтпай, болашаққа аманаттай білуіміз керек...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Bilimland.kz сайты, ұлағатты сөздер бөлімі // 22.10.2017 ж.
2. Асқаров Н. «Сіз білесіз бе?» // Қазақ әдебиеті. – 2018. – № 47.
3. Назарбаев Н. Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // Егемен Қазақстан. – 21 қараша 2018 жыл

ШӘКӘРІМ ДҮНИЕТАНЫМЫ: АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түсіпбаева С. Қ.

Семей қаласының

Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

tusupbaeva.saule@mail.ru

Антропонимика ономастикадан ХХ ғасырдың 60–70 жылдарында бөлініп шықты. Ғылымда «антропонимика» терминінің орнына «ономастика» қолданылып келгені белгілі.

Лингвистикада қазақ антропонимдері туралы жазылған еңбектер біршама. Профессор Қ. Жұбанов қазақ антропонимдері жөнінде кең көлемде еңбек жазған. Сондай-ақ, І. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Т. Жанұзақов, Қ. Рысбергенова, Г. Мадиева т.б. ғалымдардың антропонимика саласындағы ой-пікірлерінің маңызы ерекше.

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», – деп, тілдің әлеуметтік қызметін, айрықша қабілетін түйсінуі заңдылық [1].

Әр этностың әр кезеңде өзіне тән антропонимиконы (есімдер тізбесі) қалыптасады. Осы орайда, Абай және Шәкәрім шежірелеріндегі ұрпақ есімдері, аты, атауы да өз дербестігімен ерекшеленіп тұратындығына байланысты кеңірек тоқталуды жөн көрдік. Антропонимдер де тілдегі сөздік құрамның бір бөлігі. Тілдің ішкі заңдарына сәйкес дамиды. Есімдердің басым тобы халықтың өткен замандардан бастап күні бүгінге дейінгі мәдени-тарихи өмір бейнесін көрсетеді. Адам аттарына байланысты қалыптасқан араб-парсы сөздерінің антропонимия ғылымындағы алар орны айрықша. Бұндай тілдік деректер ең мол қорды жасайды. Олар тұлғасы жағынан да, семантикалық топтары жағынан да, игерілуі жағынан да әр түрлі дәрежеде.

Адам есімдерінің пайда болу, даму заңдылықтары, әлеуметтік сипаттары, салт-әдет, ислам дінінің тікелей әсеріне байланысты. Мысалы, Алдажар (Алла жар), Құдайберді, Тәңірберді, Ибраһим, Ысқақ, Оспан, Халиолла, Смағұл, Алдаберген (Шәкәрімнің нағашы атасының есімі).

Халқымызда мұсылмандық шарифат бойынша жаңа туған нәрестеге ат қою үшін азан шақырылып, сәбидің құлағына айту дәстүрін ескерсек, Шәкәрім де Айғаншадан туған қызы Жәкімнің (Жәкіш) балаларына Қожағапан, Қожанияз, Қожағәпез деген есімдерді өзі қойған [2, 373 б].

Компоненттерінің бірігуінен құралатын қос есімдердің жоғарыдағыдай негізгі қабаттары ұйтқы тірек болып табылады. Қожа + гәпез (Хафиз) Шәкәрім шежірелеріндегі антропонимдердің үлес салмағы, саны әр тарихи кезеңдерде біршама өзгеріп тұратындығы да, керісінше біршама тұрақтылығы да қатар дамып отырады. Әрине, негізгі этнологиялық, антропонимиялық қор атадан балаға мирас болып сақталып отыратындығын мына кестеден аңғаруға болады:

Ғабдулжәлел – (Жәліш),

Ғабдулғафур – (Қапыр, Ғафыр, Ғапыр)

Ғабдулаһад – (Ахат)

Ғабдулла – (Қабыш)

Ғабдулхакім – (Хаким, Хакім, Әкім).

Бірінші белсенді тірек сыңары – **Ғабдул** болып келсе, келесі мысалда – **Құл** сыңары екінші орында келетін белсенді тірек – **Әлімқұл, Мұсылманқұл, Турағұл** т.б.

Антропонимдер арасында өз кезегінде ортақ тірек сыңарлардың кейбірінің тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай өзгеріске түсіп отыратындығы заңдылық.

Әбусуфиян, Әубәкір – Әбубәкір – (Әбу+Бақир), Шаһкарим – Шәкәрім, Шаһингерей – Шәңгерей, Мұхаммедшаһкүр – Шәкір антропонимдерінің этимологиялық түп төркініне бойлағанда арабша әш –Шақур сөзі , парсы тілдеріндегі Шаһ сыңарларының көбірек өзгеріске түсуге бейімділігі байқалады. Абай дәстүрін дамыта жалғастырған Шәкәрім дүниетанымында Алла туралы сенім мен таным ерекше. Бұл дүниетанымдық көзқарас Шәкәрім өмірінде де, шығармашылығының барлық бағытында да берік орын алған. Ендеше, ислам тарихын жетік меңгерген Шәкәрімнің теология – философиялық ұстанымдарының дәлелдері антропонимдерде көптеп ұшырасатындығы, Абаймен үндесетіндігі кездейсоқтық емес.

Жебрейіл – Шәкәрімнің Айғаншадан туған баласына қойылған есім. (Алайда, Жебрейіл жастайынан қайтыс болған) [2, 373 б].

Жебрайыл – Абайдың да немересіне қойылған ат.

Мұсылмандық дүниетаным бойынша ең үлкен төрт періштенің бірі саналатын Жебірейіл (Ә. С.) Хақ Тағаланың кітаптарын пайғамбарларға жеткізумен, уахи ісімен айналысатындығын, Алла мен пайғамбарлар арасында дәнекер болғандығын ескерсек, Абай мен Шәкәрім де өз ұрпақтарына періштенің бойындағы көптеген ізгі сипаттарды тілеу ниетімен – Жебірейіл есімін тандағандығы бекер емес.

Тіл мен сөздің құдірет, күшіне сене отырып балаға ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарытуды мақсат етіп көздеген антропонимдердің астарында оқу, ғылым-білімге деген ағартушылық мақсат берік орын алған.

Халық өмірінен, дүниетанымынан хабардар ететін этнолингвистикалық мән-маңыз антропонимдерде өзіндік бір мәдени мәтін ретінде қабылданып қалыптасқан. Исламдық дүниетанымдағы жәннаттағы бір бақшаның аты – Фирдоус болса, шығыс халықтарындағы кісі есімдерінің жасалуында Фирдоуси үлгісімен аталатын ныспы да жоғары талап пен талғамға сай таңдап алынып отырады.

Абай өлеңдеріндегі Шығыстың атақты жеті ақындарының бірі – Фирдоуси есіміне ұқсас қойылған Әзімбайұлы Фирдоуси (Бердеш). Сағди – Сағадат т.б.

Эмоционалды-экспрессивті реңк мәнін тудырушы жұрнақтар да кісі есімдерін жасауда белсенді қолданыста жұмсалады: Шаһмардан – Шәке, Мұслима – Мүкіш, Турағұл – Тураш, Ғақылия – Ақылия – Ақила – Ақыш, Тәңірберген – Тәкежан, Мекайыл – Мекеш, Мінура – Мінәш, Жебірайыл – Жебеш , Изкайыл – Зекеш, Зікеш т.б. тізбектер жалғаса береді.

Төл есімдердің қосымша атаулармен берілетіндігінен өзге, осы тұста тағы бір тоқталатын жайт – құрылым жүйелілігі. Кісі аттарының жасалу үлгісі, принципі, компоненттерінің антропонимдер жүйесінде сақталуы;

Әр антропонимдерде жиі кездесетін біріккен түбір арқылы жасалған есімдерді төмендегідей мысалдар арқылы көрсетуге болады:

Бай: Кеңгірбай, Ырғызбай, Өскенбай, Құнанбай, Ақылбай, Әзімбай, Әкімбай.

Хан: Берекехан, Жошыхан, Әлихан, Райхан.

Тай: Кәкітай, Мырзатай т.б. тілімізде қалыптасқан үрдіс бойынша жасалған. Жалпы, салыстырмалы түрде байқағанымыз Абай мен Шәкәрім ұрпақтарына қойылған есімдердің сайып келгендегі мағыналық тобын құрайтындары төмендегідей үлгіге саяды:

Алла тағаланың 99 есімдерінің біріне байланысты – Жағыпар (әл-Жаббар), Фатх, Ахад, Әрхам (ар Рахман), Ғафур, Қапура, Ғафура, Ғазиза (әл-Ғазиз).

Исламдағы басты ұғымдар; Кәміл – (Қамила, Кәмәлия). Калима – (Қалима, Қалил). Мағрифат – (Мағрифа – Мағыш).

Құрандағы сүре аттарының құрметіне; Фатх, Фатиха.

Исламдағы ең үлкен періштелердің аттары; Жебірейіл, Исрафил (Исраил), Микәйіл (Мекайыл).

Пайғамбарлардың есімдеріне; Закария, Құзайыр, Ысқақ. Жақып, Жақия.

Пайғамбардың айналасындағы адамдар және туысқандарының аттары;

Зубаир, Құтайба, Айша, Рухия, Хадиша, Әлішер, Ахмедтауфих, Біләл, Әбдірахман, Рахила, Ділда, Рахима, Ләбиба, Нәзипа, Рухия, Уәсила, Райхан т.б.

Түйінін айтар болсақ, Шәкәрім дүниетанымына негіз болған Абайдың рухани өресі – кәміл мұсылмандық. Камил инсаният – Шәкәрімде Ар ілімі жүйесімен өрбіп, есім берудің уәждерінде қарастырылып отырады. Шәкәрімнің үміт-тілектерінен туындаған арабша есімдерде мол мәдени-тарихи ақпараттар жинақталған.

Шәкәрім әлемдік дейгейде осы дүниетанымдық көзқарасы арқылы биіктей бермек.

Ат қоюда Абай мен Шәкәрімнен тамырын алып жатқан ұрпақтар арасындағы сабақтастықты аңғару қиын емес.

Жалқы есімдер мен мифтік танымның байланысы және инварианттары мен варианттарын, маңызды құндылықтарын анықтау – келешек зерттеулердің кезек күттірмейтін мәселесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
2. «Шәкәрім энциклопедиясы». – Семей, 2008.
3. Досжанов Б. «Тілдің дыбыстық заңдарына сай антропонимдер тұлғасының қалыптасуы // Тіл және қоғам. – 2013. – № 1. – 77–89-б.
4. Ш. Құдайбердіұлы «Жол табалық ақылмен». Халықаралық Абай клубы. – Жидебай, 2006.

В ПОИСКАХ НРАВСТВЕННОГО ИДЕАЛА: ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИЕВ И ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА

Фирсова Л.

*кандидат философских наук, профессор кафедры ЮНЕСКО
Харьковский национальный технический университет*

сельского хозяйства им. П. Василенко

Украина, г. Харьков

firsova_l@rambler.ru

Познание богатого исторического пути украинской и казахской наций, других народов, их культурного своеобразия и одновременно с этим культурный обмен – благотворный путь укрепления взаимного уважения и сотрудничества. Казахстан и Украина утверждают себя как демократические, правовые и социальные государства, где высшей ценностью выступает человек.

В гуманитарном знании проблема человека является центральной. Осмысление себя и своей глубинной сущности это не только удовлетворение познавательного интереса, а прежде всего, это ответ на вопрос о смысле жизни и формулировка нравственного идеала, который в современном мире, да и во все времена, выполняет регулятивную функцию как в жизни человека, так и в жизни социума. На протяжении многих веков каждая нация, народ ищут моральный авторитет, так как это не только объединяет, а даёт возможность жить достойно. Современная этическая мысль, как составляющая философского знания, при разработке представлений о человеке учитывает учения мыслителей прошлого о нравственном идеале. Значительный вклад в разработку этой проблемы внесли казахский мыслитель Шакарим Кудайбердиев (1858-1931), и украинский философ Григорий Сковорода (1722-1794), творчески развивавшие идеи своих предшественников, начиная с античности.

Оба мыслителя обладали недюжинными способностями и прекрасным образованием. Известны занятия музыкой, рисованием и изготовлением музыкальных инструментов Шакаримом Кудайбердиевым, учителем которого был сам Абай и музыкальные таланты Григория Сковороды, который был певчим в придворной капелле императрицы Елизаветы Петровны в Санкт-Петербурге. Оба философа знали много иностранных языков. Шакарим самостоятельно овладел арабским, персидским, турецким и русским языками, знакомил казахских читателей с лучшими образцами русской и западной литературы, был блестящим переводчиком Пушкина (поэтический перевод «Дубровского» и «Метели») и рассказов Льва Толстого на казахский язык. В 1903 г. он был принят членом Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отделения Императорского русского географического общества и отправился путешествовать. Сковорода, зная латынь, греческий, немецкий, итальянский, объездил много стран Европы в качестве учителя, сопровождая миссию пана Вишневого. Интересная параллель в биографии казахского

и украинского мыслителей заключается в том, что оба посвятили себя творчеству после 40 лет, повидав мир и получив определённый жизненный опыт. Как и украинский мыслитель, Шакарим не находил нравственного идеала не только в своём отечестве, но и за границей.

Возвратившись из странствий Сковорода изрек: «Весь мир спит и спит глубоко», везде одно и то же: богатому кланяются, а бедных презирают, глупость предпочитают разуму и т.п. Не найдя идеала в современной жизни, он обратился к древности и, как писал: «Восхотел быть Сократом на Руси». Основной тезис философии Сократа «познай самого себя», сократовский метод диалога майевтика сегодня считается лучшим педагогическим методом. С помощью вопросов учителя ученик от незнания приходит к знанию, Учитель должен обладать умением находить точку отсчета, где в ученика возникает понимание проблемы и от частности вести к целостности. Сковорода писал свои произведения в форме диалога и это очень актуально, потому что современная эффективная коммуникация строится на технологии диалога. Тема самопознания в концепциях украинского и казахского мыслителей связана с учением о душе. У Сковороды – это учение о двух натурах: внутренней и внешней, телесной и духовной, материи и формы. Он подчеркивал преходящ есть внешнего.

Шакарим считал, что душа человека состоит из высшей и низшей частей, которые находятся между собою в сложных и противоречивых отношениях. При этом низшая часть души отвечает потребностям тела, высшая же часть – совесть связана с истинными потребностями души. В разрешении существующих противоречий между потребностями тела и души, между потребностями высшей и низшей частей души особую роль играют чувство меры и воля человека, которые в союзе с разумом должны помочь ему совершить выбор между добром и злом. В жизни можно обрести богатство, славу, но и очень быстро потерять всё это. А вот то, что внутри нас никто никогда не сможет отнять. В произведении Григория Сковороды «Диалог или разглагол о духовном мире» речь идёт о трояком познании себя как познании едином. Здесь рассматриваются разные виды самопознания. Для Сократа познание самого себя это осмысление человеком своего отличия от всего живого на земле. Определив, в процессе диалога нравственные понятия, иначе говоря, что такое хорошо и что такое плохо, человек осмысливает свою принадлежность человеческому роду. Если говорить современным языком, то это понимание себя как человека в глобальном мире. По мнению украинского философа, эта позиция ведёт к космополитизму. Украинский мыслитель говорил о трояком познании себя как познании едином. Во-первых, познать себя как человека единичного отличного от всех людей, т.е. познать свою самость: познать «почему ты Еремей и какой Еремей». Во-вторых, узнать свой народ и в народе себя, т.е. как гражданина (вера, закон, обычаи, язык). В-третьих, узнать себя как бытие, сотворенное по образу и подобию Божьему, общего со всем человечеством. Идея самопознания отражена в философском произведении «Три истины» Шакирима Кудайбердиева. Здесь речь идёт о духовном совершенствовании, о внутренней свободе человека, о совести,

которая объединяет скромность, доброту и справедливость. «Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве я называю мусульманским словом уждан, русским – совесть. Уждан – совесть. Что это такое? Кто её создаёт? Некоторые, отвечая, говорят, что это – человечность, честь. По-моему, это всё равно, что говорить о совести.» [1, с.385] Об этом говорится и в таких произведениях великого казахского мыслителя как «Сад подснежников», «Зеркало казахов», «Калкаман-Мамыр». В «Записках забытого» отмечается, что для счастливой жизни нужен честный труд, совестливый разум и искреннее сердце. Шакарим Кудайбердиев, как и Григорий Сковорода, посвятил свою жизнь просветительской деятельности и борьбе с невежеством. Оба мыслителя выступали против революционных изменений, а верили в силу нравственного преображения человека. В произведении «Сады подснежников» Шакарим в форме притчи говорит о необходимости нравственного совершенствования человека и приобретении внутреннего морального закона как основы человеческого бытия. Казахский мыслитель говорил, что многие люди пребывают в состоянии сна, а предназначение и долг человека – это поиск истины. Фразу «весь мир спит и спит глубоко» Григорий Сковорода дополнил таким изречением: «кто спит, тот не мертвчина и не трупище околешее». В критике суеверий они руководствовались общемировой и общечеловеческой идеей. Григорий Сковорода, будучи человеком глубоко верующим, выступал против бездушной внешности и обрядности религии. В «Харьковских баснях» он писал, что «обряд без силы Божьей пустота», а в произведении «Израильский змий», что не от погружения и обливания зависит сущность крещения. Эти слова звучат актуально, потому что в наше время вера зачастую становится просто модой и ритуалом. Идеи казахского и украинского мыслителей, опиравшихся на мировое философское наследие, получили разработку и в дальнейшем. Эти традиции продолжают развиваться в коммуникативных практиках. На протяжении человеческой истории для формирования человека, пишет К. Ясперс, использовали такие техники, как йога-техника, мистические инициации. Все подобные методы преследовали воспитание в человеке определенной дисциплины, и только. Но человек, по мнению философа, «нуждается в более глубокой дисциплине постоянно вырабатываемой прозрачности коммуникации, человечество должно формироваться при условии не обманчивой, не облегченной, не вырождающейся, но бесконечно высветляющей коммуникации» [2, с. 373]. Эти слова созвучны идеям украинского и казахского мыслителей.

Очень современно звучат слова казахского и украинского мыслителей о науке и цивилизации. Отмечая их важность и значение, вызывало порицание утилитарное направление умов под влиянием научно-технического прогресса. Наука должна не только учить профессии, но и учить как жить в этом мире. Главную роль в этом направлении Сковорода отводил философии, называя ее центром образования вообще, «главной целью жизни человеческой», видя предназначение любомудрия, так он называл философию, «чтобы дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, светлость мыслям яко главе всему». В наш

технологический век осмысление технических новаций не поспевает за открытиями, идет поиск нового образа философии. Следуя за идеями казахского и украинского мыслителей, предполагается такой синтез познавательных и этико-аксиологических аспектов философии, когда она будет одновременно формой общественного и индивидуального сознания, говоря иначе, будет знанием (эпохой, выраженной в понятиях), в то же время и выбором (формой личностной автономии). Автономная личность – формируемая позиция индивида станет конкретной формой обнаружения ее общезначимой сущности. Это означает, что вопрос о новом качестве, образе философии, совпадает с вопросом о новых перспективах развития человека. Важным компонентом современной европейской образовательной парадигмы является коммуникативная компетентность. Наряду с профессионализмом она определяет эффективность научных изысканий, а также личностный рост учёного. По мнению Г. Гадамера, в наше время, когда терпит крах модель «образование–культура», необходима междисциплинарность как определение философии через взаимодействие с конкретными дисциплинами, для перехода от «мира науки к миру жизни». Эти идеи отражены как в философии Григория Сковороды, так и в трудах Шакарима Кудайбердиева. Предметом философии они считали личное благо каждого человека. О связи умозрения с практикой Сковорода говорит в «Баснях Харьковских»: «Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наука и привычка есть то же. Она не в знании живет, а в делании. Ведение без дела есть мучение.» Хорошая и счастливая жизнь та, во главе которой стоит знание и мудрость. Для Шакарима знание подлинного бытия может быть основанием для создания науки о нравственности.

Философский трактат Шакарима «Зеркало подлинного счастья» созвучен с произведением Сковороды «Разговор дружеский о душевном мире», которое написано в диалогической форме. Один из участников диалога говорит, что счастье заключается не в знатном чине, не в красной стороне, не в славном веке, не в богатом изобилии. Везде есть при этом счастливые и несчастные. А счастье состоит в душевном мире, сердечном веселии и душевной крепости. Счастье для Шакарима Кудайбердиева в духовных ценностях: творить добро и любить. Объединяющим началом является любовь к общему делу. Сковорода иллюстрирует эту мысль басней: Соловей и Жаворонок хотели подружиться, но одному суждено жить в саду, а другому – в степи; выход нашел Дрозд, заметив, что они все трое любят петь, – и песня скрепила их дружбу [3, с. 175-176]. Любовь украинский мыслитель понимает как бессмертное единство. Любить надобно всех (и врагов тоже). По мысли Сковороды, гармония в обществе, любовь к людям, к своему делу, к себе и к Богу даруют прекрасному человеку бессмертие. Развитие этих идей мы видим и в творчестве Шакарима Кудайбердиева.

Мы должны развивать идеи наших великих философов и быть достойными продолжателями их традиций.

Список использованной литературы:

1. Моё время. /Шакарим. Перевод с казахского. Астана: Аударма, 2010-408с.[Электронный ресурс] –Режим доступа:<http://adebiportal.kz/upload/iblock/631/63107d5d6596f5eaefda30fc6d88a8eb.pdf>.
2. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. М., 1991.-527с.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів за редакцією професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2010.-1400с.

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР КУЛЬТУРНОГО ВЛИЯНИЯ НА СЕВЕРНЫХ ОТВЕТВЛЕНИЯХ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ

Ярков А. П.

*доктор исторических наук, профессор
ФГАОУ ВО «Тюменский государственный университет»
Российская Федерация, г. Тюмень
ayarkov@rambler.ru*

Зафиксируем: распространение ислама связано не только с Великим Шёлковым путём. Не менее значимо, что уже в период существования Волжской Булгарии укреплялись и расширялись экономические и культурные контакты, когда торговые караваны с берегов Волги направлялись «в страну Сибирь».

Связи, безусловно, интенсифицировались в рамках Золотой Орды [1, с. 77], поддержанные трассами Великого Шёлкового и Мехаового путей. В последнем случае – это трасса, по которой происходил, как правило, натуральный (безденежный) товарообмен жителей Крайнего Севера Азии с Волжской Булгарией, Русью и европейскими странами. Этим, вероятно, можно объяснить эрмитажную коллекцию золотоордынских предметов (в т.ч. с исламской символикой и арабскими надписями), найденных на территории ХМАО – Югры и в других северных регионах [2, с. 25-32].

Очевидно, что, имея общую с местным населением тюркскую основу, поволжцы и среднеазиатцы проникали сюда постоянно и до, и после окончания процессов этнического оформления на своей родине.

Великий Шёлковый путь не доходил до окраин Дальнего Востока, а по Сибири имел ответвления лишь от северной трассы. Тем не менее, этот путь стал импульсом для распространения идей и предметов, несущих отпечаток исламской культуры. Первым из известных на сегодня памятников арабской эпиграфики в Северной Азии является печатка – сердоликовый кабошон с гравировкой в виде зеркально прочитываемой надписи: «Ал-Хасан ибн Мухаммад». По стилю артефакт относят к IX–X вв., однако это не дает

оснований говорить о распространении в Северной Азии арабской письменности [3, с. 277].

Лишь единичная надпись на фарси на кайраке на кладбище на р. Хемчик в Республике Тыва относится к 1194 г., говоря о появлении здесь мусульман. Это, очевидно, связано с торговлей по ответвлениям Великого Шёлкового пути. Проходили торговые караваны по югу Западной Сибири и северу современного Казахстана, бесспорно, но постоянно мусульмане в тот период на этой территории не жили.

Карта расположения кладов арабского серебра, составленная В.П. Даркевич [4, с. 154], отчётливо показывает, что наибольшее количество комплексов, обнаруженных в рассматриваемом регионе, относится к периоду X – XIII вв. Небольшое количество кладов иранских вещей обнаружено в комплексах археологических памятников. Один из них территориально приписан к городищу Лорвож, в материалах которого среди болгарских вещей была обнаружена накладка на крышку шкатулки с характерной куфической надписью, содержащей классическую формулу: «Счастье и благословение, и удовольствие, и благополучие, и здравие, и щедрость, и благоденствие ... владельцу всего» [5, с. 185]. В литературе, правда, существуют сомнения в принадлежности клада к этому памятнику [6, с. 13].

Существует мнение, что с XIV в. северные тюрки уже использовали язык поволжских татар на арабской графике [7, с. 97]. Но местный тюркский мир настолько специфически организован, что сложно говорить о единовременном обращении-заимствовании к культуре Центральной Азии или Поволжья, в т.ч. и письменной.

Возможность лучше познакомиться с исламом появилась, когда караваны поволжских и среднеазиатских купцов стали регулярно посещать эти места. Связанных с этим явлением артефактов обнаружено по Северной Азии более 100, и они показательны.

Пространство претерпело «волны» больших и малых военных действий, но использование термина «религиозная война» в работе Н.Ф. Катанова «О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири» (мифологичность происхождения рукописи и содержащихся там имён, событий, дат очевидна) неправомерно с точки зрения исламских догм – в Коране «религиозная война» трактуется как оборонительная. Коренные жители – сторонники архаичных верований тогда оборонялись, а пришедшие мусульмане, якобы, устроили здесь «сражение за веру».

Имеется больше оснований для подтверждения единичных контактов и, возможно, первых индивидуальных попыток исламизации. Религия, известно, требует от своих адептов повсеместно говорить об истинной вере.

Тем не менее, важно другое – Великий Шёлковый путь стал импульсом для распространения идей и предметов, несущих отпечаток исламской культуры. Купцы демонстрировали успешность развития ремёсел и переход к новым технологиям, идеологически обеспеченные исламом, который в тот период своего развития поощрял новации (увы, затем, утраченное качество). Возможно, пришлые люди чувствовали превосходство над местными

«язычниками», не способными ни в религиозно-культурной, ни в материальной сфере состязаться с достижениями исламской цивилизации. Но, сделаем и важный вывод – чем шире культурная дистанция, тем более деструктивными оказывались попытки навязать населению новые ценности (это бы стало понятным «миссионерам» XXI в.!).

Часть населения оказалась занята в функционировании и обслуживании коммуникаций Великого Шёлкового пути. И преимущественно это происходило в районе Алтая, где проходил путь торговых караванов, послов и миссионеров из Европы и Центральной Азии, шедших дальше на восток.

Дороги имели не только значение пути. Они обозначали и административно-территориальное деление ещё в Улусе Джучи. В близком по семантике *даруга* (от монг. – стоять, возвышаться) это и совокупность податей, взимаемых с населения, и обозначение административной должности) через казахские степи, среднеазиатскую пустыню или по Волге. Те дороги не безопасны.

Поэтому для путешествия в Среднее Поволжье иные купцы предпочитали использовать водный путь по Иртышу, Ишиму, Тоболу, Туре, Каме. Эти коммуникации использовали не только приезжие купцы: сами аборигены имели торговые отношения с многими регионами Европы и Азии.

Повышение качества коммуникативных связей, учитывая большие пространства, дисперсность расселения, экологическую ёмкость территорий и т. д., стали важнейшими факторами жизнеобеспечения. В свою очередь, это вызвало потребность в организации обслуживающих и почтовых станциях.

Вскоре после утверждения ислама в качестве господствующей идеологии на Ближнем Востоке, Поволжье и в Средней Азии арабские, поволжские и среднеазиатские купцы в поисках новых рынков сбыта добирались до Восточной Сибири. Это подтверждает найденный на Алтае сердоликовый кабошон с гравировкой в виде зеркально прочитываемой надписи «Ал-Хасан ибн Мухаммад». По стилю артефакт относят к IX–X вв., фиксируя проникновение купцов, как и их товаров, далёких от мест происхождения.

Найденные в окрестностях Сургута, наряду с предметами местного изготовления: поднос (возможно, принадлежал хорезмшаху Исмаилу бен Алтунташу, правившему в 1035–1041 гг.) с надписью на арабском: «Благословение и власть эмиру, господину, царю справедливейшему, венцу религиозной общины и светочу народа хорезмшаху Абу Ибрахиму, другу повелителя правоверных, да простит его Аллах...», бутылъ с надписью «Принадлежит старцу Абул Фадлу Сахату бен Али, да продлит Аллах существование его», чаша с крышкой (X–XI вв.) и другие предметы [8, с. 20, 126, 132] не являются знаком присутствия в Средневековье общин приверженцев ислама. Найдено блюдо с надписями на арабском и в священном месте томских селькупов [9]. Поднос аналогичной формы приобретён до 1896 г. у сынских хантов Берёзовского округа Тобольской губернии. Есть среди обнаруженных на городище Барсов Городок и бутылъ с надписью:

«Принадлежит старцу Абул Фадлу Сахату бен Али, да продлит Аллах существование его».

Размещение в прикладах угорских и самодийских святилищ – лишь свидетельство оценки «язычниками» предметов с художественными качествами. В результате исламский «след» обнаруживается в предметном «ряде» и лексике эвенков, долган, ненцев, манси и ханты. У нганасан Таймыра среди пантеона их духов упомянут шайтан.

Очевидно, попали они туда из Центральной Азии и Поволжья в ходе многократного обмена, в т.ч. по Шёлковому и Меховому путям.

В XIII–XIV вв. на Саяно-Алтае возникли торговые фактории, имеющие отношение к Великому Шёлковому пути. К такому выводу пришёл и Л.Р. Кызласов, анализируя данные не только источников, но и погребений по шариату на правом берегу р. Хемчик – караванного пути в Китай [10, с. 115]. Но это единичный фактор, не позволяющий говорить о повсеместном распространении шариата и принятии исламской религии в качестве господствующей (официальной) ни в одном из протогосударств / политий в Северной Азии.

Окончание Великого Шёлкового пути связывают с походами Чингизхана и эпидемиями 1346–1350 гг. Именно в исторических коллизиях и человеческих обстоятельствах стоит искать причины прекращения функционирования Великого Шёлкового пути, как и угасания бытовавшей вокруг него оседлой культуры, став (на время) препятствием в распространении религий [11, с. 11-13]. Соответственно, ислам не смог стать ни стимулирующим фактором урбанизации, ни гарантией полноценного продолжения городской жизни.

«Цивилизационная дистанция» между воспитанниками мусульманской урбанизированной Центральной Азии и живущими в суровых природных условиях кочевниками всегда была велика.

Культивируемая же с конца XX в. идея возрождения Великого Шёлкового пути имеет другую экономическую, политическую и социальную природу. Выводить «прямые» связи и аналогии, полагаем, неперспективно. Важнее культурологические штудии, разъясняющие обществу единство развития регионального социума.

Список использованной литературы:

1. Даркевич В.П. Аргонавты Средневековья. – М., 1976. – С. 77.
2. Ярков А.П., Перцев Н.В. Исламский импорт на Меховом пути // Вестник Северного (Архангельского) Федерального университета. – 2018. – № 1. – С. 25–32.
3. Савинов Д.Г., Новиков А.В., Росляков С.Г. Верхнее Приобье на рубеже эпох (Басандайская культура) / отв. ред. В.И. Молодин. – Новосибирск, 2008. – С. 277.
4. Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII – XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории Европейской части СССР и Зауралья. – М., 1976. – С. 152-155.
5. Сыркина И.А. Клад с городища Лорвож (XII в.) // Советская археология. – 1983. – № 4. – С. 184–188.

6. Фёдорова Н.В. Сокровища Приобья в истории Западно-Сибирского средневековья (вступительная статья) // Сокровища Приобья. Западная Сибирь на торговых путях средневековья. Каталог выставки. – Салехард; СПб., – 2003.
7. Большая Тюменская энциклопедия: [в 4 т.]. – Т. 3. – Тюмень, 2004. – С. 97.
8. Сокровища Приобья / ред. Б. Маршак, М. Крамаровский. – СПб., – 1996.
9. Раскроют ли мусульмане древнюю тайну селькупов? // Истина. – 2014. – июнь.
10. Кызласов Л.Р. Торговые пути и связи древнехакасского государства с Западной Сибирью и Восточной Европой // Западная Сибирь в эпоху Средневековья: сб. ст. Томск, 1984. С. 110-117.
11. Ярков А.П. Великий Шёлковый путь и трансфер исламской культуры // Китай: история и современность. X Международная научно-практическая конференция. – Екатеринбург, 2017. – С. 11–13.

КАЗАХИ – МУСУЛЬМАНЕ В РОССИЙСКОМ СИБИРСКОМ ПРИГРАНИЧЬЕ

Ярков А. П.

доктор исторических наук, профессор

ФГАОУ ВО «Тюменский государственный университет»

Российская Федерация, г. Тюмень

ayarkov@rambler.ru

Современная идентификация казахов, живущих за пределами Республики Казахстан, различна: на уровне гражданства, личности, внутри группы (этноса), от наблюдающих со стороны исследователей. Не в меньшей степени это касается и мировоззренческой характеристики: активно верующие; соблюдающие (основные требования), стихийные и научные атеисты. При этом речь не идет не только о приверженцах какой-либо одной мировоззренческой позиции. Даже верующие среди казахов относятся к различным конфессиям, а не только исламской. Касается это и той части казахов, что проживают в Сибирской части Российской Федерации.

Рассмотрим истоки заявленного аспекта в контексте истории культуры (в том числе религиозной) российско-казахстанского приграничья.

Отметим, что они строились по-разному, иногда игнорируя интересы какой-либо стороны или группы населения. Хотя и абсолютизировать политическую «составную» (повлиявшую на эти интересы) нельзя ни в прошлом, ни на современном этапе.

Вхождение значительной части казахских земель в состав Российского государства, с одной стороны (в отношении казахов), привело к этноконсолидации и реформированию местной уммы, осознанию себя «казак» и «муслим», с другой (заметим, и не только казахов), – «некрепких в вере» вернуло к «язычеству» (в том числе к тенгрианству) предков или привело «нестойких» в христианство. При этом «скрытая» приверженность

определённым традициям семьи, рода, региона, оставалась, приводя к «реконструкции» спустя годы, десятилетия, столетия...

Новое время отмечено в Степи и в Сибири активными этническими процессами под влиянием политических и религиозных факторов. Не все тюрки исповедовали ислам, но почти все казахи (исключение – новокрещёные) идентифицировали себя только с мусульманами. Но и принадлежность к одному этносу, жузу, роду и умме – не препятствие к вражде. Так, казахи, страдая от взаимных нападений, а также набегов калмыков, в определённые периоды искали защиты у Российской империи (не будучи её подданными). Оно, конечно, пыталось использовать ситуацию – поддержкой христианизации и русификацией. В результате появились туратинские (крещёные) казахи, джатаки и шалаказаки.

Наименование шалаказак имеет несколько трактовок и этнополитических оценок: от современного негативного (а ныне иногда и оскорбительного) контекста – «полуказахи» (или «недоказахи») до определения их как особой этносоциальной категории (а некоторые ученые полагают – этнографической группой). Она, полагают, начала складываться ещё в XVIII–XIX вв. от взаимодействия живших на границе Степи казахов с единоверцами из Поволжья и Центральной Азии, европейским населением. Повлияла и государством поддержанная политика христианизации с наделением желающих земельными наделами в приграничье. К тому же, с 1720 г. «воспринявших христианскую веру» предписывалось награждать и освобождать «от всяких сборов и податей» на 3 года.

Иногда, впрочем, противником крещения становилось само государство, но не по мировоззренческим или политическим причинам, а вследствие материальных потерь от снизившегося объема налогов.

Очевидно и влияние политико-географического и экономического факторов – оседание кочевников вблизи российских крепостей и городов давало надежду на защиту и помощь империи, а ситуация толкала к поиску таких «ниш», где можно было не только выжить, но и поднять статус. Так, в Омском уезде 869 казахов заняли территорию в 2 400 верст, основав там несколько поселений [2, с. 180]. Свободные же мигранты стремились подселиться к ранее обосновавшимся, близким по языку, религиозным традициям (у представителей Южного и Северного Казахстана и ныне различаются).

Позиции современных политиков, «радикально-озабоченных», исследователей расходятся, но едины в одном – определяющим является оценка самого индивида. Так, относили к шалаказам метисов, родившихся от браков татар, уйгуров и других с казашками. Заметим, что шалаказами именовали также соплеменников из одного из подразделений рода мамбет племени найман, окыргызившихся казахов из рода абла племени сарыбагыш [1, с. 10-11]. К шалаказам относят и детей от смешанных с европейским населением браков, русифицированных казахов со «столичным» образованием, а иногда и долго проживших в ирреденте. Это свидетельствует о продолжающихся этнокультурных процессах и/или неполноправном

социальном и культурном положении этой группы населения, «родившейся» от соприкосновения различных этносов и общественных страт на очередном «изломе эпох».

В России в XIX в. вообще усложнялась схема межличностных отношений на социальной и этноконфессиональной основе. Негативная реакция на информацию, например, о мусульманском «фанатизме» пришедших к номадам «тюркестанских мулл», формировала стереотипы. Это углубило социальный и психологический антагонизм между «русским центром» и коренным населением края, типизировавшимся с помощью терминов «азиат», «мусульманин», «киргиз», попадающих в обобщенно-политическую категорию «зла».

Большая часть казахов оставалась в рамках традиционализма и, соответственно, мифологизированного сознания, где отказ от поспешности введения инноваций в отдельных институтах – гарантия стабильности. Так, в оппозиции мужчина / женщина культура мусульман поддерживала приоритет ценностного (изначального) преимущества мужчины [3, с. 38].

В стало очевидным расширение воздействия вестернизированной системы на развитие новых форм культуры, как и снижение религиозной активности среди части рождающейся из этнической элиты казахской интеллигенции. Тот процесс был растянут по времени и связан с многими внешними обстоятельствами, но он оказался эффективен. Местная умма стала жить духовно многообразнее, приобщаясь (хотя бы на уровне элиты) к книжной культуре. Ею же подпитывались и областники, проявляя интерес к образу мышления земляков, не принадлежащих к христианству.

В тот период выбор ОМДС татарского языка как служебного при разрешении богословских и имущественных споров поднял его статус и стимулировал выпуск книг. Само чтение на арабском, тюркских, фарси и русском (его знание обязательно при утверждении на должность муллы) расширяло интеллектуальное пространство. Оно приучало к многомерности мира с его различием норм и форм поведения индивида, к преодолению конфликтных ситуаций мирным способом.

К концу столетия мусульмане в Азиатской части Российской Федерации (и не только в Степи) занимали все ступени социальной лестницы. Там были чиновники, офицеры, купцы, учителя, и т. д. На «нижней ступени» – ссыльные (их иногда власти отправляли на «прокорм и проживание» по селениям единоверцев – фактически для перевоспитания), джатаки и др.

Православная Церковь осуждала совместное проживание христиан, мусульман, буддистов, «язычников». Но уже трудно это оказалось контролировать в городах, приисковых и пришахтных посёлках, на стройке Транссибирской магистрали. Власти пытались поддержать РПЦ в отделении христиан от «инородцев», но и стремились использовать потенциал ислама. В поощрении исламизации Степи была мечта власти – объединить кочевников под дееспособной идеологией и управлением местной элиты, которые смогут пресечь беспорядки.

Среди мусульман произошли серьёзные изменения в типологии взаимодействия культуры и образования, в т.ч. из-за русификации. В крае появились Главные и Малые народные училища – учебные заведения, куда допускались и мусульмане. Практика совместного обучения прорвала изоляционизм, способствуя социальной мобильности. Не все этот путь приветствовали, предпочитая отдавать детей в мектебе [4, с. 535].

Касаясь «исламского элемента» в казачестве, заметим, что власть по-прежнему использовала этот ресурс стабильности в мусульманской среде, поддерживая рядовых казаков из казахов льготами, а элиту – дополнительными преференциями. Живя уже в казачьих или смешанных селениях, иные принимали православие, русские имена и фамилии.

По мере внедрения новых ценностей изменялись представления, но не все и не у всех. Власти реалистичнее оценивали региональные, религиозные и этнические особенности. Военно-рекогносцировочные отряды и научные экспедиции выясняли: чем отличались по местным особенностям исламские обычаи и ритуалы; насколько они были «вплетены» в тамошнее политическое устройство и традиции; какой исторический опыт сосуществования с «другим» имело население. В «старых» городах и селениях вопрос о земельных участках для проживания, мечети, мектебе присутствовал всегда. Но в «новых» и кладбища – информационный знак о наличии там уммы.

Поскольку крайне радикальные идеи (в т.ч. о газавате) несли некоторые прибывавшие в Степь из Казахстана, Средней Азии и с Кавказа, то это требовало от властей усилий по их выявлению и выдворению. Помогали в этом миссионеры из крещёных тюрок, поскольку знали языки, догматы прежней веры и обычаи. Выявляли они и «уклоняющихся» в ислам [5, с. 55, 293-294]. Тогда в дело вступали полиция и суд...

Взаимоотношения мусульман с соседями принимали устойчивый характер добрососедства. Этому способствовал формирующийся билингвизм элит. Крепкие связи способствовали дальнейшему проникновению элементов «иной» культуры, а обогащенное духовное пространство разрушало замкнутость, обособленность. «Пестрота» вообще способствовала процессу аккультурации, т.е. заимствованию объектов, норм, ценностей. Это явление имело, по мнению властей, и «обратную сторону медали»: если дружба и взаимопомощь (тамырство) заходили слишком далеко (по мнению надзирающих за нравственностью духовных лидеров разных конфессий), то следовали выводы: «...хоть и бывали случаи соращения из православие в магометанство, но в незначительной мере и в большей степени из новокрещёных, которые, живя по привязанности у бывших своих единоверцев, скрывают, не брегут, иногда по невежеству, о выполнении догматов исповедуемой ими веры» [6, с. 151].

В сохранении устоев веры заинтересованы и мусульмане, готовя кадры (иногда династии), которые могли бы достойно отвечать иным из назойливых миссионеров. Их учебные заведения были «из другого мира» и с государственной системой общего не имели: мектебе и медресе находилось в ведении слугителей культа, содержались за счёт населения. С другой

стороны, получившие не только религиозное, но и светское образование Ч.Ч. Валиханов, А.Н. Букейханов и др. восприняли многое из европейской культуры, сохраняя верность убеждениям. Еще дальше в этом вопросе пошли джадиды.

Пересечение традиционного и инновационного можно увидеть и в европейской планировке в степных городах татарских, бухарских, ташкентских слобод, облике мечетей. Если просьбы о их строительстве по «образцовым планам» рассматривались уездными властями и ОМДС, то финансы изыскивали прихожане. Во многом это удалось из-за возросших возможностей мусульман.

Идентификация по религиозному признаку на фоне не оформившегося этнического (тугумная принадлежность важнее) [7, с. 11] – всего лишь «ответ» на «вызов» эпохи – миссионерского давления РПЦ и русификаторского – со стороны правительства.

Значимо укрепление идеи самоорганизации, а традиционной формой её проявления стали съезды: областные, уездные, волостные и т.д., названные «мусульманскими». Это наименование, как полагал С.М. Исхаков, – не абстракция. Оно отражало существование общины (общности, социума) российских мусульман (на основе их самоощущения), включавших различные этносы. Большинство мусульман не отделялось от «инородцев», откликаясь на инициативы. Так, от имени делегатов – инородцев томского губернского народного собрания (проходил в апреле–мае 1917 г.) телеграмму Петроградскому Совету рабочих и солдатских депутатов подписал казах Кынев, а съезд представителей инородческих волостей Алтая в июле 1917 г. приветствовал представитель Благотворительного общества З.Т. Габдулхаков [8, с. 28, 115].

В советские годы продолжилось административное переустройство региона, связанное со стремлением «огосударствить этничность». Татары, бухарцы, казахи и башкиры, жившие на границе республик, оказались «разорванными», но это не было болезненным. Сохранялась и «плавающая этничность»: иные казахи определяли себя согласно тугумным наименованиям, а лишь затем – казахами, но, в представлении верующих, «всегда мусульмане». Поэтому у многих процесс административно-территориального размежевания не вызвал реакции, какая наблюдалась в других регионах СССР после «топорного разделения».

Поскольку религия не только для царской власти нередко выступала критерием этнической и языковой идентичности, то и в первые годы советской власти это отражалось в наименованиях (например, мусульманский детский дом). В немногочисленных мусульманских ячейках РКП /б/ и РКСМ ещё только шло формирование советских кадров управленцев. В последующий период было решено «покончить» с внешней религиозностью, но с внутренней обстояло сложнее (опрос учащихся в школах показал – число верующих колебалось от 28 до 80 %). Вера уходила в частную сферу, институализировалась в этике, капсулировалась в традициях и самосознании.

Возрождение в 1990-е гг. проходило неоднозначно. Большинство мусульман настораживала информация о приобщении молодёжи к социально опасным идеям, а то и вовлечении в незаконные вооруженные формирования, агитация за выезд в «горячие точки» для борьбы с кафирами, к которым причисляли и тех, кто поддерживал светское устройство государства.

Все советские годы казашки через одежду и, особо, повязанный платок могли «говорить» о своей принадлежности, то мужчины надевали головной убор только в ритуальных случаях. А вот борода укрепляла их повседневную самоидентификацию. На идее возрождения идентичности основывались те, кто пытался при введении в школах раздела «Духовно-нравственное воспитание» апеллировать к родителям при выборе курса «Основы мусульманской культуры».

Умма всей Северной Азии представляет собой неравновесную систему, состоящую из элементов (личностей и сообществ, связей между ними и окружающей средой, консервативных или прогрессивных убеждений и представлений), каждый из которых в процессе культуротворения вносит вклад в характеристики этой системы.

Список использованной литературы:

1. Жакупов Ж. Шала Казак: прошлое, настоящее, будущее. Алма-Аты, 2009.
2. Октябрьская И.В. Праздник жертвы Курбан-айт (этнографические наблюдения в ауле Карасарт Карасукского района Новосибирской области 2010 года) // Сибирь на перекрестье мировых религий: материалы V межрегион. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2011.
3. Ислам на краю света. Ислам в Западной Сибири: [в 3 т.] Т. 3: Трансформация уммы в XIX–XXI вв. / под ред. А.П. Яркова. М., 2015. ИЭС: [в 3 т.]. – Т. 3. – Новосибирск, 2009.
4. Миропиев М.А. Положение инородцев в Сибири // Положение инородцев в России. СПб., 1901.
5. Маняхина М.Р. Становление и развитие поликонфессионального взаимодействия в культуре Сибири в XVIII в. // Вестник Тобольского гос. пед. инст. – 2003. – № 1.
6. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань, 1993.
7. Майдурова Н.А. Горный Алтай в 1917–первой половине 1918 гг. (От Горной думы к Каракоруму). – Горно-Алтайск, 2002.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

АХМЕТОВ ДАНИАЛ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ	3
РАХЫМЖАНОВ ӘМІРХАН НЕГІЗГІ БАЯНДАМА	5
БАЙЖҰМАНОВ М. Қ. ЕЛБАСЫНЫҢ «ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ» ЕҢБЕГІ БЛІКТІ МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ РУХАНИ НЕГІЗІ	11
ЭЛЬШАД МИРБАШИР ОГЛУ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	14
MONEEF R. ZOU'BI NURSULTUAN NAZARBAYEV: STATESMANSHIP AND THE VISION-DECISION NEXUS	17
ДОКТОР ЯНУШ ПОЛА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ	19
АРЫН Е .М., АРЫН Р. Е. ИСТОРИКО-ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	20
АБДИКАРИМ Н. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СОМАТИКАЛЫҚ КОДТАРДЫҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ	26
АБДРАХМАНОВА К. Ж. ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ ЖӘНЕ НҰРБЕК МОЛДА	33
АЗЕРБАЕВ А. Д. МУХТАР ШАХАНОВ О ТЮРКСКОЙ ДУХОВНОСТИ И СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	37
АЛЬПЕИСОВА Г. Т. НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОПЛОЩЕНИЯ ОБРАЗА АБАЯ В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ	41
АЛЬПЕИСОВА А. Т. ИСКУССТВО АКЫНОВ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН КАЗАХСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	46
АКИШЕВА Д. М., ИБРАЕВА А. К. ДЕПРЕССИВТІ АЙМАҚТАРДА ӨНЕРКӘСІПТІК КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІН ОҢТАЙЛЫ ӨРТАРАПТАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	51

АТАБАЕВА Г. М. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ – ХАЛЫҚТАР АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖОЛЫ	53
АХАНОВ А. К. АДАМ РУХАНИЛЫҒЫ МЕН ӨРКЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ БІРЕГЕЙ РӨЛІ	59
АХМЕТОВА Ж. Қ. ШӘКӘРІМ КҮДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ	62
АХМЕТОВА Р. Д., МУКАТАЕВА З. К., ТОХМЕТОВА Г. М. РОЛЬ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – ЕЛБАСЫ Н.А. НАЗАРБАЕВА В ДВИЖЕНИИ К БЕЗЪЯДЕРНОМУ МИРУ	66
АХМЕТОВ Ж. А., СОЛТАН М. С. ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ СОҒЫС ТАКТИКАСЫ	71
АХМЕТОВА Ж. Н. ОРНАМЕНТ – КАК КЛЮЧ К МИРОВОЗЗРЕНИЮ КАЗАХОВ	74
АХУНОВА Д. З. КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	80
ӘУБӘКІР Д. Ә., ӘМІРБЕКҰЛЫ А. АТ ҚҰЛАҒЫНДА ОЙНАУ БАР ДА, ТӘСІЛ-АЙЛАҒА ҮЙІР БОЛУ БАР ҺӘМ ТЕХНИКАҒА ДЕН ҚОЮ БАР	84
ӘУБӘКІР Д. Ә. ӘЛЬ-ФАРАБИ ШЫҢЫРАУЫ – ЕҢҚУ ДЕ ЕҢҚУ МЫҢЖЫЛДЫҚ АСУЛАР – АБАЙ ШЫҢЫ	91
ӘУБӘКІР Д. Ә., ПИВОВАРОВ А. Н., ШАРИПОВА М. Қ., ҚАШАЛҒАН ТАСТАН – ТЕМІРГЕ, ТЕМІРДЕН – АЛТЫНҒА; ҚЫЗУЛЫ-ОТТАН – ҚАРУ, ЖЫРТҚЫШТАН – КҮШ-АЙЛА!	97
БАЗАРБЕКОВА Д. М. НАЦИОНАЛЬНЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ КОД И КОНСОЛИДАЦИЯ ОБЩЕСТВА	100
VƏLİYEV ƏFQAN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN SİYASİ, SOSIAL VƏ TARİXİ ASPEKTƏN TƏHLİLİ	104
ГАБДУЛЛИНА Л. Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨЛІК САЛАСЫН ДАМЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	112

ГАЗИЗОВА Н. С. АБАЙ ӘЛЕМІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ	119
ГАЗИЗОВА Н. С., ТОЛЫСБАЕВА А. Д. АБАЙДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСЫ	125
ДЖУЛАЕВА Г. М. ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ПОЭЗИЯ	130
ДУЙСЕМБЕКОВА Ш. Д. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ	134
ДУЙСЕМБЕКОВА Ш. Д. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ШАКАРИМА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ	138
ЕРГАЛИМОВА А. Н., ТОҚТАСЫН А. ҚОҒАМ МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ РӨЛІ	143
ЕРГАЛИМОВА А. Н., ЯСЫН М. ҚАУПТІ ЖАҒДАЙДА ҚАЛДЫРУ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ	146
ЕСКЕНДИРОВ М. Г., КОЙЧУБАЕВ А. С., ТУЛЕБАЕВА Н. М. ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛОГИСТИКИ И ЦЕННОСТИ ЦЕПЕЙ ПОСТАВОК НА ПУТИ СТРАН НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В КОНТЕКСТЕ МЕГАПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС И ОДИН ПУТЬ»	148.
ЖАППАР К. З., ЖУМИНОВА А. Б. ОБРАЗ АБАЯ В ЛИРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ О. СУЛЕЙМЕНОВА	155
ЖЕТПИСБАЕВА Н. Н. МЕКТЕПТЕ ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙДЫ ОҚЫТУ	159
ЖУМАБЕКОВ А. К., КУПТЛЕУОВА Ж.Ж., МУРАТОВА Л. М. ЕЛБАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ БАСТАМАЛАРЫ: ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ МӘНІ	165
ЖУМАГУЛОВА А. М. Н. Ә. НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЕЛ БІРЛІГІ МЕН ХАЛЫҚ БОЛАШАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	170
ЖУМАЖАНОВА К. И. ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨМІРДІҢ МӘНІ МӘСЕЛЕСІ.....	174
ИБРАЕВА А. К., АКИШЕВА Д. М., ОМАРОВА А. К. АЙМАҚТА ӨНЕРКӘСІПТІК КӘСІПОРЫННЫҢ ӨНІМ ПОРТФЕЛІН БАСҚАРУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	178
ИБРАГИМ Д.Т. ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ТАРТЫСЫ ЗАМАНАУИ ЖАҒАНДАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОДТЫ САҚТАУ КОНТЕКСТІНДЕ	183

ИСМАИЛОВА Г. К., ХАСЕНОВА К. Е. ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА СЛОВ-НАЗИДАНИЙ АБАЯ НА ЗАНЯТИЯХ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК»	188
КАБДУЛЛИНА Г. М. Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ҰЛЫ ДАЛА ҰЛАҒАТТАРЫ» КІТАБЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ҰҒЫМЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	191
КАЛИМОВА Ж. Ү. ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР	198
КЕРТАЕВА Г. М. САМОБЫТНОСТЬ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ТРЕТЬЕЙ МОДЕРНИЗАЦИИ.....	203
КОНАКПАЕВА Г. А. МУЗЕЙНЫЕ ЭКСПОЗИЦИИ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» КАК СРЕДСТВО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ	209
КОНБАЙ Е. К. ҚАЗАҚЫ БОЛМЫСТЫҢ НЫШАНЫ – ЖЫЛҚЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК РӨЛІ	214
ҚҰРМАНБЕКОВА Г. А., ЗЕЙНУЛЛИНА А. Ж., ПАРИМБЕКОВА Л. З. ШӘКӘРІМ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚТЫҢ ЖҮРЕГІ	217
МАМЫТОВА С. Н. ИСТОРИЯ СТАБИЛЬНОСТИ И СОГЛАСИЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ	220
МҰХАМЕДЖАНОВА Р. Ж. ҚАРАХАНДЫҚ МӘДЕНИ РЕНЕССАНЬСЫ	226
НАРЕВСКАЯ Т. А., МИЩЕНКО И. С., ШАРОНОВА Е. Н. ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «РУССКИЙ ЯЗЫК» В РАМКАХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	231
НУРУШОВА А. Б. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ	238
ОМАРОВ С. Ә., ЯХИЯЕВ И. А., ОМИРЗАКОВА Д. Д. ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛЛЕРІНІҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ	241
ОРАЗОВА Р. К. ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ	247

РЫБЧЕНКО-ДЕМЬЯНЕНКО Е. С. ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ П.ВАСИЛЬЕВА «СОЛЯНОЙ БУНТ» И ТРАГЕДИИ В. ШЕКСПИРА «ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ»	254
САБЫРБАЕВА Р. Қ. АЛТАЙ ӘЛЕМІН АЙШЫҚТАҒАН СУРЕТКЕР	262
САБЫРБАЕВА Р. Қ., МҰҚАТАЕВА З. Қ. АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ҰЛТТЫҚ КОД» КОНЦЕПЦИЯСЫ	269
САҒАТОВА Ә. С. ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМ – ТАРИХИ ТАНЫМ	274
СЕЙТКАЗИНОВ Е. Е., АБИЛЬМАЖИНОВ Е. Т. ҚАЗАҚ МЕТАЛЛУРГИЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ КҮЙІ	279
СЕРІКОВА Н. У. ҰЛЫ ДАЛАДА ӨМІРГЕ КЕЛГЕН ҰЛЫ ТҰЛҒА – АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ТАҒЫЛЫМДАРЫ	284
СМАҒҰЛОВ А. М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ – ЕЛБАСЫ Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЕҢБЕК САЛАСЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ РӨЛІ	289
СОЛТАН МАҒИРА АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	291
СУЛЕЙМЕНОВА Р. Ш. Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «БЕЙБІТШЛІК КІНДІГІ» ЕҢБЕГІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ	296
ТАҢШОЛПАН ТАШАЙ, ЖҰМАБЕКОВА А. Қ. АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІН» АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУДА СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	300
ТЕЛЕБАЕВ Ғ. Т. АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ	306
ТОҚСАМБАЕВА А. ДАЛА ӨРКЕНИЕТІНІҢ АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ	310
ТҮСПБАЕВА С. Қ. ШӘКӘРІМ ДҮНИЕТАНЫМЫ: АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	313
ФИРСОВА Л. В ПОИСКАХ НРАВСТВЕННОГО ИДЕАЛА: ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДИЕВ И ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА	317

ЯРКОВ А. П.
ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР КУЛЬТУРНОГО ВЛИЯНИЯ
НА СЕВЕРНЫХ ОТВЕТВЛЕНИЯХ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ321

ЯРКОВ А. П.
КАЗАХИ – МУСУЛЬМАНЕ В РОССИЙСКОМ
СИБИРСКОМ ПРИГРАНИЧЬЕ325

**«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТИ ҚЫРЫ: ЖАҒАНДАНҒАН ӘЛЕМ
ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ТҮП-ТАМЫРЫМЫЗ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ГЛОБАЛЬНЫЙ МИР
И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ КОРНИ»**

**SOURCEBOOK OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE
«SEVEN FACETS OF THE GREAT STEPPE: GLOBAL WORLD
AND NATIONAL-CULTURAL ROOTS»**

Редакциялық алқа:

Б.М. Қайыпова,
К.С. Исинова,
А.Қ. Қадыров,
Ж.С. Есімбеков

Көркемдеуші және беттеуші:

Ә.Б. Байзақова